

Szulőföld és nyelvi hagyomány

A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KIADVÁNYAI

88. szám

Szerkeszti: KIS TAMÁS

88. szám

Szülőföld és nyelvi hagyomány

Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból

DEBRECEN, 2009

Szerkesztette
Hoffmann István

Borítóterv
Varga József

© *Sebestyén Árpád*, 2009

ISBN 978-963-473-340-9
ISSN 02-09-8156

Nyomta a Vider Plusz Bt.

Előszó

A „Szülőföld és nyelvi hagyomány” című kötetet Sebestyén Árpád 80. születésnapjára állították össze és jelentették meg kollégái, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének munkatársai. Az az intézmény tiszteleg ezzel a könyvvel Sebestyén professzor úr munkássága előtt, amelyhez őt egész tanári és tudóspályája köti.

Sebestyén Árpád Debrecenben járt egyetemre, itt ismerkedett meg szakmájának, a nyelvtudománynak az alapjaival az akkor még Debrecenben működő Bárczi Géza vezetésével. Az a hatás, amit Bárczi az ifjú egyetemistára gyakorolt, olyan meghatározó volt, hogy a tőle tanult alapelveket, módszereket, a tudományhoz és az oktatáshoz való viszonyulást Sebestyén Árpád egész pályája során hűen követte, és szeretett professzorának a szellemiségét munkája során — hacsak módja nyílt rá — közvetlenül is igyekezett felmutatni.

Ebben az egyetemi légkörben Sebestyén Árpád hamar felismerte, hogy nagy kincs birtokában érkezett Debrecenbe: szülőföldjének, a szatmári Gacsálynak a nyelve számos megoldandó feladatot, szinte egész életre szóló munkát adott számára. Azt, hogy milyen értékes ez a nyelvi anyag, az ugyancsak Szatmárból elszármazott korábbi jeles debreceni professzor, Csűry Bálint munkái és a tanszéken máig élő szellemisége is világosan jelezhetette neki. Bármivel is foglalkozott később Sebestyén Árpád, ez a szűkebb értelemben vett anyanyelvi örökség minden munkájában felsejlik, hol mint a nyelvi adatok kiapadhatatlan forrása, hol mint a nyelvész szakember nyelvi intuíciójának vagy éppen előadói, tanulmányírói stílusának a sziklaszilárd alapja.

Az a körülmény, hogy Sebestyén Árpád egész tudományos életútja a Debreceni Egyetemhez kötődik, nem jelenti egyúttal azt is, hogy ez a pálya teljesen egyenes vonalú, kitérőktől mentes lett volna. Foglalkozott az Új magyar tájszótár munkálataival, később fonetikai laboratóriumot alapított, majd létrehozta és vezette az Általános Nyelvészeti Tanszékét. Már 40 éves is elmúlt, amikor a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre került. Itt a tanszékvezetés feladatai mellett oktatóként — mint minden kis létszámú tanszéken — igen sokféle tárgyat, tudományterületet tanított: a hangtantól a mondattanig, a dialektológiától a tudománytörténetig. A fent említett kettős indíttatás azonban — a tárgytól is függően nyilvánvalóbb vagy rejtettebb formában — szinte mindig megfigyelhető volt munkájában.

A sokféle oktatói feladatnak megfelelően széleskörű érdeklődés jellemzi Sebestyén Árpád tudományos és ismeretterjesztő írásait is. E kötet szerkesztőjének nem kis fejtörést okozott, hogy 80. születésnapja alkalmából hogyan is jellemezze a tudóst írásainak egybeállításával: nyilvánvaló ugyanis, hogy a válogatás mindig egyfajta értékelést is rejt magában.

Úgy gondolom, Sebestyén Árpád munkásságának különösen értékes vonulatát adják azok az írásai, amelyek a fent említett anyanyelvi élményt a legközvetlenebbül tükröztetik: akár valamiféle nyelvi anyag konkrét leírásával, akár elvontabb fejtegetések alapjául vagy igazoló példájául szolgálva. Ezt a témakört Sebestyén Árpádnak a dialektológiai és a névtani tárgyú munkái képviselik a legközvetlenebb módon, ezért kézenfekvőnek mutatkozott, hogy ezek közül kerüljön ki a kötet anyaga, amely természetesen távolról sem tükrözi a maga teljességében a szerző ilyen irányú tudományos tevékenységét. Az írásokat eredeti megjelenésüknek megfelelően közöljük, csupán a nyomdahibákat javítottuk, és néhol technikai jellegű módosításokat hajtottunk végre a szövegben.

Sebestyén Árpád válogatott írásait annak a reményében bocsátjuk közre, hogy a dolgozatok így együtt a tudománynak és az oktatásnak a korábbinál is nagyobb hasznára lehetnek, s egyúttal az ünnepelt munkásságának egy igen fontos részterületére az eddiginél is erősebb fénnel világítanak rá.

Debrecen, 2009. december 8.

A szerkesztő

Földrajzi nevek Gacsályból*

Bevezetés

Földrajzi neveink kutatása hosszú fejlődésen ment keresztül, míg őstörténeti, népnyelvi, nemzeti-irodalmi, családnév-kutatási és egyéb érdekességhajhászból, majd történeti-földrajzi, művelődés-, település- és nyelvtörténeti segédtudomány mivoltából napjainkban önálló tudományággá: névélettanná kezd fejlődni.¹ A gyűjtési felhívások, módszertani útmutatások és — különösen a második világháború előtti — nagyarányú élőnyelvi gyűjtések mellett több összefoglaló, rendszerező munka is napvilágot látott már, hogy járható vagy járandó utat mutasson a sok és sokirányú vizsgálatnak.² A névélettani vizsgálat természetesen nem azt jelenti, hogy a földrajzi és személynevek eddigi sok hasznos tanulságát elvetjük, s azokra nem leszünk éppoly nagy figyelemmel, mint eddig, hanem ellenkezőleg azt, hogy a név és a nevezett terület kapcsolatának, kölcsönös változásainak, a név és az elnevező közösség viszonyának az eddigieknél nagyobb figyelmet szentelünk. Így betekintést nyerhetünk a névadás, névváltozás és pusztulás okainak és módjainak szövevényeibe, törvényszerűségeket vonhatunk le, és ugyanakkor még eredményesebben használhatjuk fel adatainkat az eddigi nyelvi, művelődéstörténeti, néplélektani stb. szempontokból. A névélettani vizsgálat tehát nem az eddigi vizsgálati célok helyébe, hanem azok mellé tehető és teendő (vö. LŐRINCZE: F. é. 4). Dolgozatomnak sem központi és egyetlen célja a névélettani szempontok érvényesítése.

Az eddigi földrajzi nevekkal foglalkozó kutatások jellegét tekintve általában a következő főbb csoportokat különböztethetjük meg: Első csoportba sorolhatók az elsősorban adatközlő természetű munkák. Itt szó lehet történeti vagy élőnyelvi adatokról, esetleg mindkettőről. Az ilyen munkák azután alapul szolgálhatnak

* Részletek a *Gacsály földrajzi nevei* c. dolgozatból. Beérkezett 1955. IV. 20.; megjelent: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Tom. II.* (1955) Budapest, 55–69.

¹ Vö. LŐRINCZE LAJOS: Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949. 4. — A továbbiakban: LŐRINCZE: Fgy.

² Vö. pl. SZABÓ T. ATTILA: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere: MNy. XXX, 160 és kny.: Hely és néptörténeti dolgozatok 1. sz.; UÓ: Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket? Cluj, 1938; UÓ: A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944; LŐRINCZE LAJOS: Földrajzineveink élete. Bp., 1947 (ezután: LŐRINCZE: F. é.); UÓ: Fgy. Ez utóbbi az addigi kutatások legértékesebb részét is felsorolja.

különböző célú feldolgozásoknak.³ A második csoportba vehetjük azokat a dolgozatokat, amelyek a történeti vagy élőnyelvi adatok közlése mellett már magyarázatot is adnak. Ez a magyarázat rendszerint a névadás miértjére vonatkozik, térszinformai vagy birtoklási mozzanatok, esetleg szájhagyomány, élőnyelvi közlés alapján jön létre, néha pedig nyelvi megokolással, szófejtéssel is kiegészül. Az újabb, XX. századi kutatásoknak ez a feldolgozási fajta adja a túlnyomó többségét, de ide vehetjük már PESTY 1864-es országos gyűjtését is. Ennek az iránynak fő képviselői a kolozsvári és debreceni egyetemen nevelődött SZABÓ T. A.- és CSÜRY B.-tanítványok: GERGELY BÉLA, ÁRVAY JÓZSEF, MÁRTON GYULA, KOVÁCS LÁSZLÓ stb.⁴ A harmadik tanulmánycsoport elsősorban a levonható eredményekre néz, általánosít, következtet, csoportosít, törvényszerűségeket állapít meg.⁵ Ez a módszer természetesen csak nagy adattömeg birtokában alkalmazható, így tehát az előző két csoportba tartozó munkák előfeltételei a harmadiknak.

A módszernek ilyen tagolódása attól is függ, hogy a kutatás milyen nagy területre vonatkozik. A nagy terület felölelése inkább az adatközlés, majd az ezen alapuló általánosítás felé irányítja a módszert, a nevek egyenkénti megmagyarázásáig menő részletes feldolgozás inkább a kis terület kevesebb anyagával párosul. Ez utóbbinak előnye a tüzetessége, az előbbinek pedig az, hogy az általánosítások segítségével közelebb jutunk a nevezésben megnyilvánuló törvényszerűségekhez. Az ügy egésze szempontjából mindkettő igen fontos, hiszen az eddig közölt földrajzi nevek csak kis töredékét teszik a meglevő és még nagyrészt felgyűjtetlen anyagnak.

Összegyűjtött anyagom: egy falu mai és történeti nevei — a kis anyag tüzetes feldolgozási módját kínálja, ilyenformán a második csoportba sorolható. A debreceni, CSÜRY-féle hagyományt követtem abban is, hogy az élőnyelvi anyaggyűjtést helyszíni okleveles adatokkal egészítettem ki. A nagyobb levéltárak névanyagának feldolgozása mellett ui. az a szétszórt anyag, ami a falvak egyházi vagy községi levéltárában van elrejtve, gyakran még az előbbinél is értékesebb adatokat szolgáltat főként éppen a névélettan szempontjából, hiszen a név és a terület kapcsolata csak helyszíni vizsgálattal tárható fel.

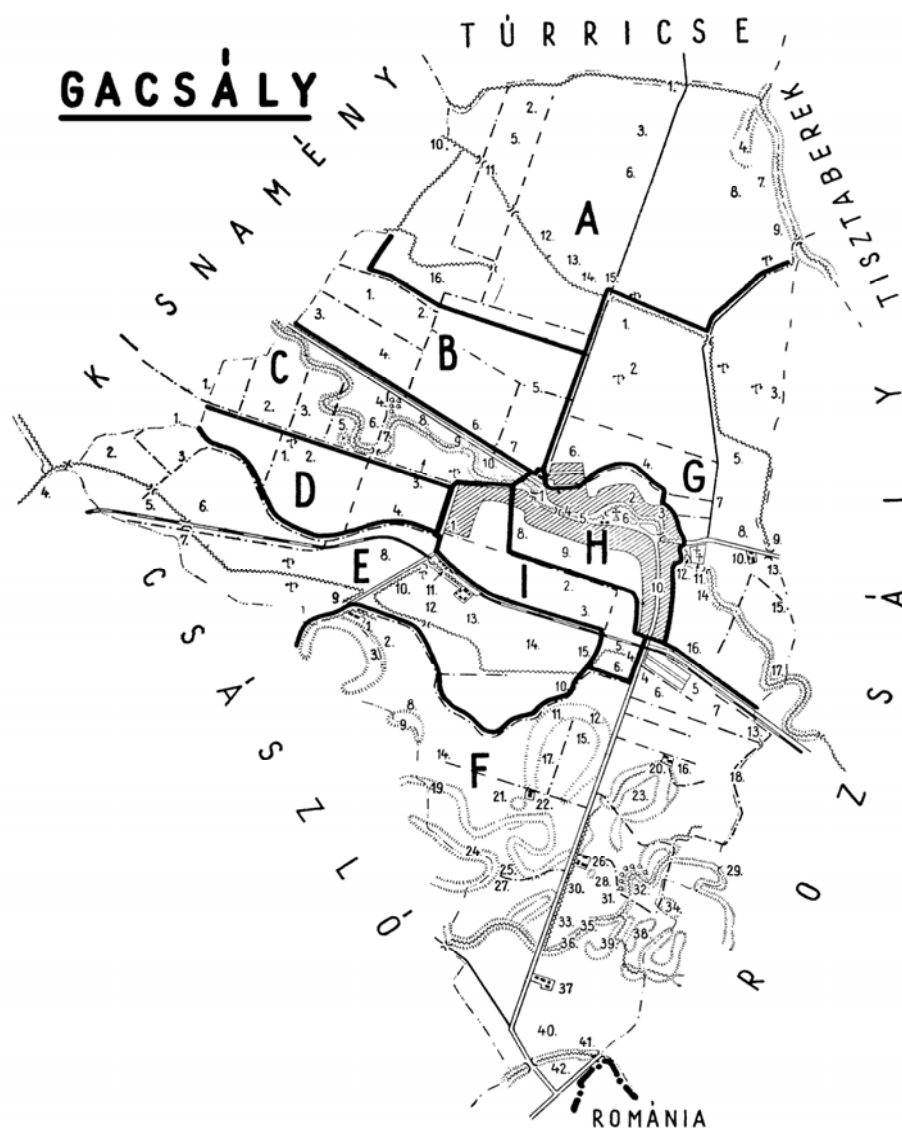
Ezért jegyeztem ki a debreceni egyetemi Földrajzi Intézetben a hozzáférhető térképek adatait és az otthoni kataszteri térképét is. Összegyűjtöttem természetesen azt a minimális anyagot is, ami falumról eddig nyomtatásban megjelent, valamint kijegyeztem PESTY kéziratos anyagából az idevágó részt. A név és terület

³ Ilyen pl. SZABÓ T. A.: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942; Uő: A Kolozs megyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945; IMREH BARNA: Küküllő, Maros és Nyárad vidéki helynevek a XVI–XIX. századból. Kolozsvár, 1943; stb. A folyóiratokban is sok ilyenfajta közlés található.

⁴ Műveikre l. LŐRINCZE: Fgy. 15–20.

⁵ Ilyen pl. SZABÓ T. A.: A személynevek helyneveinkben. MNny. II, 81–123; BENKŐ LORÁND: A Nyáradmente földrajzinevei. Bp., 1947. MNyTK. 74. sz. stb.

azonosításához térképvázlatot készítettem. Erre átvetítem a kataszteri térkép dűlőfelosztását. A dűlőket nagybetűvel, az egyes neveket ezen belül sorszámozással tettem megtalálhatóvá. Élőnyelvi adataimat egyetemi hallgató koromban gyűjtöttem.

Az itt közölt rész — dolgozatomból való kivonat — néhány mutatványt tartalmaz az egyes neveket magyarázó szócikkekből. Az egész dolgozat felépítése a következő:

1. Bevezetés és a falu nevével, történetével kapcsolatos mondanivaló.
2. A szócikkek betűrendben.
3. Helymeghatározási segédpontok, utak, kutak, rámpák stb. nevei.
4. Néhány elméleti kérdés a gyűjtés tapasztalatából.

Az egyes szócikkek elrendezése a következő: A sorszám után címszóként a földrajzi név köznyelvi formája áll. Ezután a térképvázlatra utaló nagybetű és szám szögletes zárójelben, majd a címszó népnyelvi formája — amennyiben ez a köznyelvitől eltér — és a népnyelvi helyragozás. Csak a *hol?* kérdésre felelő helyragot írom ki. Ezután egy rövid nyelvjárási szöveg következik, amelyben az illető név előfordul, vagy amely arra vonatkozik. A továbbiakban — ahol van — a történeti alakokat közlöm.⁶ Azonos évből csak az eltérő írású adatokat közlöm, a többi stb.-vel elhagyom. Jelzem a művelési jelleget is, majd < jellel bekezdve a név nyelvi eredetére utalok a lehető legrövidebben. Ezután kerül sor a név megmagyarázására, a vele kapcsolatos bármely kérdésre.

I.

Gacsály kisközség Szatmár vm. Erdőhát nevű vidékén, a csengeri járásban, a Szamos és a Túr között fekszik. Szomszédai: északról Túrricse, északkeletről Tisztaberek, Rozsály, Zajta, délről kis részen Nagygéc, nyugatról pedig Császló és Kisnamény. Délkeleti szélén egy kis részen a román határral érintkezik. 1953 őszén a Tanácstól szerzett adatok szerint határának kiterjedése 3445 kh., házainak száma 292, lakóié 1164 fő volt. A környező falvak között még így is nagyinak számít. Vidékünk ugyanis „... sűrűn van rakva apró falvakkal. A török-tatár pusztulást nem szenvedett Alföld képét látjuk itt”, amint MÓRICZ ZSIGMOND is mondja (BOROVSKY 258). Jellemző, hogy a szomszédos falvak között hat olyan van, amelyek 5–6 km-nél nem esnek távolabb.

Gacsály nevének első feljegyzése 1264-ből való, átírt oklevélen *Gachal* alakban (ZichyOkt. I, 12). Az ezt követő, XIII–XVI. századi írásformák nem mutatnak nagy eltéréseket: *Gachal* formában tűnik fel 1332–37-ben (CSÁNKI I, 475), és e század elején a pápai tizedjegyzékekben (ORTVAY: 666, és Monum. Vaticana Ser. I. Tom. I. 107, 121, 135).

⁶ A csak évszám szerint közölt adatok a gacsályi Ref. Egyház irattárából valók. Kivétel: az 1864-es adatok PESTY anyagából valók. Egyébként a szokásostól eltérő vagy a szakirodalomban ritkább rövidítésem ezek: BOROVSKY: BOROVSKY SAMU: Szatmár vármegye. Bp., 1907 — a Magyarország vármegyéi és városai sorozatban. FÉNYES: FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára I–IV. Pesten, 1851; Hn.: Helységnévtárak 1773–1952 közötti évekből; HORNYÁNSZKY: V. HORNYÁNSZKY: Geographisches Lexicon des Königreichs Ungarn. Pest, 1864; LIPSZKY: J. LIPSZKY: Repertorium locorum... H-ae... Bp., 1808; MAKSAI: MAKSAI FERENC: A középkor: Szatmár megye. Bp., 1940; SZIRMAY: SZIRMAY ANTAL: Szatmár vmegye fekvése, történeti és polgári esmérete. Budán, 1809–10; VONHÁZ: Ném. t.: DR. VONHÁZ ISTVÁN: A szatmár megyei német telepítés. Pécs, 1931.

Ugyanígy még: 1427, 1465 (CSÁNKI: i. h.); 1550 (KárOkI. 111, 275); 1590 (uo. 469). Így írják személynevekben is *de Gachal* főle szerkezetekben: 1357 (KállayOkI. II, 52), 1358 (AnjouOkI. VII, 419), 1362 (KállayOkI. II, 102 és ZichyOkI. III, 206), 1378 (LukGáldi, Doc. 281), 1382 (uo. 299), 1393 (uo. 451), 1399 (uo. 522); valamint 1411 (CsákyOkI. 277), 1414 (KárOkI. II, 15), 1431 (uo. 129), 1477 (ZichyOkI. XI, 203), 1478 (KárOkI. II, 472 és 473), 1481 (uo. 459 kétszer), 1486 (TelGyömrő 167), 1505 (KárOkI. III, 58), 1550 (TelGyömrő II, 173).

Az ekkori, XIII–XVI. századi adatok ilyen egyöntetűsége mellett alig néhány eltérő írású említés akad. MAKSAI (138) említ hármat: *Gacal* (A Dessewffy-család margonyai ágának levéltárából é. n.); a XIV–XVI. sz. tájáról való *Gachaly* változat, valamint a személynévi *Gaczal* (e két utóbbi forrás és év nélkül — erre nézve l. KNIEZSA véleményét: MNny. IV, 197, 1. jegyzet). Ezenkívül még három eltérő feljegyzést találunk: 1362: *Gachyal* szn. (KállayOkI. II, 100), ez az adat azonban szembeállítva az ugyanazon évből, ugyanazon személyre vonatkozó *Gachal* alakkal (uo. 102), csak jelölési eltérésnek vehető: a visegrádi oklevélíró a számára szokatlan nevet nem úgy írta, ahogyan a csengeri, aki a közeli község nevét jól ismerhette. Nehezebb megfejtetni a két ízben feltűnő *Gathal* alakot (XIV. sz.: ORTVAY 666 és 1394: LukGáldi, Doc. 474), bár e tizedjegyzékek elég nagy hibalehetőséget hordoznak, úgyhogy talán elírásra gondolhatunk. Még valószínűbb ez a *Galhal* (ORTVAY 666) esetében.

A XVII. sz.-tól kezdve új formában, de megint szép egyöntetűséggel kerülnek elő az adatok. *Gacsály* formát találunk — tehát már a mai írással — a következő esetekben:

1626 (KárOkI. IV, 210), 1648 (uo. 280), 1688 (uo. 566), 1722 (GRefEgyh.), 1767 (uo.), 1773 (Hn.), 1799 (GRefEgyh.), 1810 (SZIRMAY II, 269), 1831 (KRESZNERICS: Magyar szótár 185), 1851 (FÉNYES II, 31), 1864 (PESTY és CZF. II, 1010), valamint 1893, 1907, 1931, 1942, 1952 (Hn.), stb. Csak írásban térnek el a következő adatok: 1659: *Gacsaly* (KárOkI. IV, 377), 1753, 1767, 1783: *Gacsally* (GRefEgyh.), 1792, 1801, 1833 stb.: *Gatsáj* (uo.), 1873: *Gacsáj* (Hn.), 1936: *Gacsáj* (SzamSz.). Éppen csak megemlítem az 1864: *Gacsali* németesített formát (HORNYÁNSZKY 119) és 1879: *Gacsály* felírást a II. katonai térképfelvételeken.

A szó származtatásakor **Gacsál* ~ **Gacsál* hangalakból kell kiindulni. Már az EtSz. szerint is a XIV–XVI. századi alakok olvasata *Gacsál*. Megerősíti ezt KNIEZSA tanulmánya is⁷, mikor kimutatja, hogy a *ch* jelnek ebben a korban *č* hangérték a legáltalánosabb megfelelője (i. m. 43, és a későbbi adatokra: 59). Ugyancsak jelölhettek *č*-t — itt valószínűleg erről van szó — a *-c-*, *-cz-*, *-chi-*, *-chy-* jelek is (i. m. 43–44 és 59). A név származásának megfejtésével eddig KNIEZSA és MELICH foglalkoztak. KNIEZSA szerint (MAKSAI 59, 138) a név német személynévi eredetű. MELICH (EtSz.) „előbbi hasonló magyar személynévből” eredezteti. Mivel azonban ilyen nem mutatható ki, a szót ismeretlen eredetűnek tartja, elvetve a KNIEZSA feltevését, mert „figyelembe véve a kort s a nyelvtörténeti tényeket”, a német *Gottschall*-ból nem tudja kifogástalanul magyarázni.

⁷ KNIEZSA ISTVÁN: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952.

MELICH véleményére a következőket jegyezhetjük meg. Ha lett volna akkori hasonló magyar személynév, feltehetően már előbukkant volna. De miért kell feltétlenül magyar nevet keresnünk, hiszen ebben a korban éppen elég német került be az országba és kapott itt birtokot. A nyelvtörténeti tényekkel nem igen lehet baj: a *Gottschall* > *Gacsál* megfelelés a közhelyszerű *o* > *a* nyíltabbá válással⁸ tökéletesen érthető, nem is beszélve az *á* > *á* későbbi változásról (uo. 48), ahol a nyúlást talán a zártszótagi *-l* is segítette, és a *ts* > *cs* fejlődésről, ami egy szerű ejtésjelölés. A kor figyelembevétele sem jelent áthidalhatatlan akadályt. Ha ugyanis szem előtt tartjuk, hogy a falu és egész környéke a Gutkeled nemzetség ősi birtoka volt (vö. MAKSAI 138, BOROVSKY 73), amelyről viszont tudjuk, hogy német jövevény Péter király idejéből⁹, amint Kézai krónikája mondja, nem látszik lehetetlennek, hogy ezen a már betelepült magyar vidéken német vagy magyarosodó német név tűnik fel. Ezen az alapon tehát a név eredetére elfogadhatónak tartjuk KNIEZSA véleményét.

A név további hangtani változásában még az *l* > *ly* és *ly* > *j* fejleményeket kell megvizsgálni. A mai ejtés *j*-s. Nyelvjárásunk egyébként általánosan *j*-ző. Ez, mint láttuk, írásban először csak 1792-ben fejeződik ki. A szabályosnak számító írás ma is *-ly*. Ebből következtethetjük, hogy valóban huzamos ideig *ly*-t ejtettek a legrégebb, eredeti *-l* helyén. Az *ly*-es írású adatok a MAKSAI közölte *Gachaly* XIV–XVI. századi korai formán kívül csak a XVII. sz. elejétől válnak általánossá. A lezajlott hangfejlődés tehát: *l* > *ly* > *j* volt. Az *l* > *ly* változás a magyarban már a XI. sz. előtt megindulhatott, de csúcspontját a XIV–XV. sz. táján érte el.¹⁰ Ez nagyjából illik a mi esetünkre is, bár az írás, főleg a XVII. századtól jelöli, de számolnunk kell az írás maradiságával is. Hasonló a helyzet az *ly* > *j* átalakulással is, bár itt az írás még makacsabban tartja magát még napjainkban is.¹¹ Az *ly* > *j* változás nyelvünkben a XV–XVI. sz. táján indult meg, de csak a XVII–XVIII. században lett általános, főleg keleten (vö. BENKŐ i. m. 69). Írásban ez az alak csak ritkán és csak a XVIII. sz. végétől kezdve jelenik meg, de ezek akkor már minden bizonnyal elterjedt, széleskörű, esetleg általános ejtés alapján keletkeztek. A *č* hang XVII. századtól kimutatható jelölési változásai, a *-cs*-, *-ts*- kizárólag írási sajátosságok.

A falu történetéről röviden a következőket mondhatjuk: MAKSAI (139) szerint a község, mely a Gutkeled-uradalom közepén fekszik, „jóval korábbi település”, mint a róla szóló első adat éve. Kialakulási idejének meghatározásakor csak következtetésekre vagyunk utalva. MAKSAI (17) véleményét elfogadva azt kell tartanunk, hogy Gacsály, amely az igazolható Gyarmat–Malonta első gyepűvo-

⁸ Vö. BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet. EMNyF. 1954. 28.

⁹ Vö. BOROVSKY 415–16 és ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink magyarul, Szeged, 1943. 110.

¹⁰ Vö. BENKŐ LORÁND: A magyar *ly* hang története. Bp., 1953. 47.

¹¹ Érdekes kivétel a falu vasútállomásának egyik bélyegzője, amely már *j*-s írású.

nalon alig esik kívül — tekintve, hogy Malonta a szomszéd Jánkmajtis határában volt (vö. MAKSAI 173, KNIEZSA: MNny. IV, 223) — nem sokkal az első gyepű felszakadása után megszállott vidéknek számítható. Így a község keletkezését a X., esetleg a XI. sz.-ra kell tennünk. Első kimutatható birtokosai a XIII. században a Gutkeled nemzetség Váradi ága, később a Gacsályi rokonság (MAKSAI 138). Hamarosan megindul az elaprózódás a birtokosok közt is, nem is beszélve a kismanesi szaporodásról. A XV. sz.-ban a Csáki, Kusalyi–Jakcs, Bornemissza, Szántai, Becsky családok tűnnek fel a Gacsályiak mellett birtokosaiként (BOROVSKY 74), a XVI. sz.-ban a Rozsályi–Kun, Messzer és Salgay, a XVII. sz.-ban a Barczay, Leövey, Marothy, Kökényesdy és más családoké (uo.). A XVIII–XIX. sz. folyamán még további differenciálódás tapasztalható. 1775-ben „Gacsály nevű Helységnek Urberialis Tabellája” (jelenleg a községi tanács birtokában) a Bárczi, Egry, Madarassy, Szilágyi és Maróthy családokat említi földesuraiként, de ezeknek összesen is csak 4 örökös, 2 „szabadmenetelű” jobbágyuk és 1 házasszerűjük van. Ez a tény arra vall, hogy a határ birtoklása egyre inkább kismanesi kezekbe csúszott át. Érdekes megfigyelni, hogy a névadó *Gacsályi* családról a XVII. sz. után elfogynak az adatok. Ezért tartom említésre méltónak a Ref. Egyház 1807–48-as „Protocolluma” 21. lapján 1808-ból való néhány sort. Az úrasztali kendők felsorolása közt olvashatjuk: „...egy sűrű patyolat, mellynek szegeletein zöld virágok vagynak, rajta ez az írás van, néhai Gatsályi Ferencznek meg maradtott özvegye Komor ’Susánna készítette az Úr Asztalára. — Ez az Úri Asszonyság 1720-ik esztendő táján élt, és a’ férje a’ régi híres Gatsályi Famíliának szinte utolsó ága; mely régen Gatsályt és egyebet is bírta.”¹² — A kendő különben ma is megvan.

Gacsályt mindig magyar és református faluként tartották számon.¹³ Története folyamán a bennünket érdeklő népességre, annak összetételére vonatkozó kérdésekre kevés okleveles tájékoztatást találunk. Nagyobb nemzetiségi eltolódás feltehetően nem következett be. A tatárjárás és a törökkori események kétségtelenül okoztak pusztításokat. Az előbbi azonban nagyban enyhítette az a tény, hogy a környék erdői jó menedéket nyújtottak, a másodikat pedig az, hogy ezen a területen nem annyira a török pusztítás, mint inkább a Habsburg és erdélyi uralkodóknak a Partiumért vívott versengései zajlottak. A legsúlyosabb vérvesszést a kuruckor okozta a vidéknek. Ezt súlyosbította az az 1709-es pestisjárvány és 1717-es tatár beütés, melynek eredményeként „...ősi templomával annyira elpusztult, hogy alig maradt benne 5–6 ház; de nemsokára újra megépült, s a század végén ismét tekintélyes község” (BOROVSKY 74). A templomot 1759-ben építették fel. A templomra vonatkozóan — amely műemléknek számít — az említett Protocollum 19. lapján 1808-ból ezt a feljegyzést találjuk:

¹² Vö. KISS KÁLMÁN: A szatmári református egyházmegye története. Kecskemét, 1878. 495.

¹³ Vö. Hn. 1773; BALOGH: A népfajok... 881.

„Vagyon egy kő tornyunk és kő templomunk is... Az eredetéről semmi bizonyost nem tudunk. A köz hír ez, hogy a' Méltóságos Kun Familiából egy Reformata leány tsináltatta.” (id. KISS 500). Ez azonban lehet alaptalan hiedelem is, bár nincs kizárva, hogy valóban e család indította meg a falu reformálását (vö. KISS: i. h.). Hivatalosan csak annyit tudunk, hogy a XV. sz.-ban épült és 1734–1759 közt javították.¹⁴

A község népességére az 1717-es és megelőző kor pusztítása, úgy látszik, nem volt olyan nagy hatású mint a szomszéd Zajtára, ahova az elpusztult lakosság helyére a XVIII. sz. végén svábokat kezdtek telepíteni (BOROVSKY 492–93, és VONHÁZ, Nem. t. 163). A másik szomszéd községbe, Rozsályba viszont a XVIII. sz. végén az aratásra és egyéb mezőgazdasági munkára lejáró oroszokat telepítették le (BOROVSKY 493), illetve gör. kath. oláhokat hoztak (uo. 148). Talán ez az oka annak, hogy Gacsály nyelvhasználatában a görög-katolikusokat általában *olá*-nak hívják. Hallani ezt néha a zajtaiakra is, őket azonban inkább sváboknak nevezik. A faluba beköltözött rozsályi vagy zajtaiakra a fenti szavak a „jöttment” becsmérelésének kifejezései. Ez a nemzetiségi ellentétekre mutató jelentésárnyalat ma már elhomályosulóban van. Különben ez is arra vall, hogy Gacsály népessége mentes maradt a nagyobb méretű keveredéstől — amint azt az írásos bizonyítékok is mutatják. Kisebb beszivárgás azonban kimutatható a többi közt Rozsály és Zajta felől is. Ez főleg az urasági cselédség csatornáján történt. A XIX–XX. századi nagyobb birtokosok cselédei részben ezek közül kerültek ki. 1945 előtt már csupán 3–4 nagyobb birtokos volt a faluban, birtokuk azonban egyenként legfeljebb 2–300 hold volt. Ezeknek 1945-ben történt kiosztása, ha nem is döntő, de tekintélyes változást hozott a község határának birtoklásában.

Gacsály már a felszabadulás előtt körjegyzőség volt, körorvossal, körállatorvossal, laktanyával, csendőrörssel, postával és vasútállomással. 1953-ban termelőszövetkezeti község lett, a többi közt egy III. típusú tszcs-vel. Rohamosan fejlődik, 1953–54-ben több mint húsz új ház épült benne. Fejlődésének a földrajzi nevekre való hatása a régi birtoklásalapon létrejött személyneves névalakulások gyorsabb ütemű elhalványodásában is megmutatkozik. Természetesen rohamosan halványodik nyelvének a köznyelvtől való eltérése is.

¹⁴ Vö. GENTHON ISTVÁN: Magyarország műemlékei Bp., 1951. 395–96.

II.

Dolgozatomban összesen 162 szócikkben tárgyalok ugyanannyi földrajzi nevet. E cikk keretében természetesen csak arról lehet szó, hogy néhányat kiválasztanak ezek közül. A térképvázlat segítségével azonban lehetőség van arra, hogy legalább felsorolásszerűen az egészet bemutassam.¹⁵ A csillaggal jelzett nevek ma már nem élnek.

Akol-dombja (sz., A-14), Állomás-csatorna (cs., E-10), Antalyós-patak (p., F-34), Árkos (sz., E-3), Bandi-tag (t., G-10), Bányász-tag (t., F-26), Bartharekesz (sz., I-3), Beltelek (H), Benczehalma (sz., C-6), Benczehalma-dombja (sz., C-5), Bencze-tag (sz., I-7), Bendő-lapos (sz., F-29), Berki-útfél (sz., G-7), Besenyő (sz., A-2), *Bika-kaszáló, Borsósor (sz., C-3), Böszörményi-tag (t., F-22), Bujáki-tag (t., F-16), Cinterem (templomkert, H-6), Csaholci út (sz., B-1), Császlai út (sz., I-1), Csere (sz., G-13), Csináderge (lp., F-29), Csohalyi-kert (sz., H-9), *Csonkás, Csordaösvény (sz., D-4), *Dolmányos, Egres (e., F-32), Égres-patak (p., F-35), Elemér-csatorna (cs., G-9), Epreskert (r., G-1), *Erge-ér, *Fiastyúk (sz., D-2), *Forrás, Forráshát (sz., F-13), Fürdődomb (l., A-1), Füzes-szer (p., G-17), Gacsályi erdő (sz., A-3), Galambos-csatorna (cs., F-36), Géci-sűrű csatorna (cs., F-42), Goldstein (sz., F-6), Gólya-lapos (r., F-33), Gödény-tag (l., G-3), Gödör (g., G-12), Görbe-sor (u., H-2), Görbeszezszes (sz., C-9), Győri-tag (sz., E-15), Gyürefoka (lp., A-4), Gyűrűs (sz., lp., A-10), Gyűrűs-csatorna (cs., A-11), Halastó (sz., G-14), Halastó-csatorna (cs., G-17), *Határ nyárassa, Hatvani (sz., I-5), Haynau-birtok (sz., l., G-1 és E-5), Hollós (sz., F-18), Horgos-erge (p., F-20), Horgos-erge hát (sz., F-23), Horgosfa (sz., D-1), Hosszúerdő (r., E-13), Ilyés-tag (sz., C-1), Irgó (sz., E-1), Jánki út (sz., D-3), Jeney-tag (sz., r., A-15, F-37), Kamasz (sz., G-5), *Kenderes-kert, *Kenderföld, Kerek-gödör (g., F-21), Kertalja (sz., G-4), *Kert és Székalja (G), Kígyós (r., l., E-8), Kisdomb (sz., A-13), Kiserdő (e., C-4), Kishosszúerdő (r., E-14), Kiskengyeles (p., F-38), Kistrét (r., E-14), Kistrét-csatorna (cs., I-4), Kisszezszes (sz., C-10), Kiss Vilmos tag (t., F-1 és 16), Korcsolyás (p., F-28), Kotymány (sz., B-4), Kőkert (sz., I-2), Körtélyes (sz., G-8), Közös-erge (p., F-41), Kubikgödör (g., E-1), Kutyaszorító (u., H-2), *Lakatos-tanya, László-tag (t., F-26), Lébus (sz., A-8), Leövey-tag (sz., F-14), Lókert (F-5), *Lőrinc-kútja, Madarassy-csatorna (cs., F-30), Madarassy-tag (t., F-26 és G-10), Magoska (sz., E-7), Malomkert (sz., H-3), Máriás-tó (v., F-9), Máriástó-hát (sz., F-8), *Maróthy-tanya, *Máténé-almása, *Mester-parlagja, Mocsolya (p., F-12), Mocsolya-csatorna (cs., F-10), Mocsolyahát (sz., F-15), Mocsolya-köz (sz., F-17), Mocsolya tisztása (v., F-1), *Mogyorós csere, Nádas-erge (sz., C-7), Nagyerdő (sz., A és A-5), Nagyosszúerdő (r., E-12), Nagykengyeles (p., F-39), Nagykígyós (r., E-6), *Nagy-korcsolyás pataka, Nagymező (F), Nagymező-csatorna (cs., F-19), Nagyret (r., E-6), Nagyszezszes (sz., C-8), Nagytó (v., F-5), Nagytó-csatorna (cs., E-9), Nagytó-hát (sz., F-2), *Naményi és Jánki út köze (sz., C), Naményi út (sz., B-6), *Nyáras, Nyáras (sz., r., B-2), Nyáras-csatorna (cs., A-16), Nyugvó-fa (sz., G-15), Orosztemető (te., H-1), Pál-erdő (sz., A-12), Pál-tag (sz., r., A-15, F-37), Patak (r., H-4), Petecsere (sz., C-2), Pocvég (u., H-10), Promonát-kert (r., H-5), Pusztaricse (sz., B-3), *Ravaszlyuk, *Ravaszlyuk ergéje, *Ravaszlyuk pataka, Sár (cs., A-9), Sárhát (sz., A-7), Sűrű alja (sz., F-40), Svábtag (t., F-16), Százados-tag (t., F-22), *Szék, Szék-alja (l., G-2), *Székhegyelet, Szepszes (sz., C-8-9-10), *Szérű-hely, Szombathy kert-alja (sz., H-8), Szombathy-tag (t., F-22), Tanártag (sz., F-25), Tapolnok (cs., E-4), Tarhas-tó (v., F-24), Tarhastó-hát (sz., F-27), Tóhát (sz., F-2), Újsor (u., G-6, F-4), Úrbéres (sz., B-7), Vágás-alja (l., E-2), Vágóvány (sz., I-6), Varjas (r., l., B-5), Varjaserdő (r., l., B, és B-5), Vezsmás, Vonna-tag (t., A-6), Zajtai-útfél (sz., G-16).

¹⁵ A talaj- és művelési jellegre vonatkozó, a zárójelben elsőnek írt rövidítéseim: cs.: csatorna, g.: gödör, l.: legelő, lp.: lapály, p.: patak, r.: rét, sz.: szántó, t.: tanya épülettel, te.: temető, u.: utca, v.: víz.

III.

Az alább bemutatandó szócikkekben olyan neveket válogattam ki, amelyeknek valamilyen névélettani mondanivalójuk is van.

Állomás csatorna (cs., E-10) *Álamáscsatorna*. — *Az Álamás-csatorna a Kigyóust mecci keresztül. Annak is akarták asz' nevezni, de a mērnök eltēvesztette. Mikor lefektették a nevét, akkor nészte, hoty Kigyóus csatornának kellet vóun nevezni!* — A vasútállomástól eredő, a pályaudvar feltöltésekor keletkezett mélyedés: a *Kubikgödör* vizét levezető csatorna. Feladata emellett a *Kígyós* nevű legelő víztelenítése. Száraz nyáron víztelen.

< állomás: a fgr. er. *áll* ige nyelvújítási származéka (NyÚSz., SzófSz.). + *csatorna* < lat. *cisterna* (EtSz., SzófSz.). — Újkeletű név, jelentősége az, hogy országos érvényű névadási módot magyaráz. Ezeket az 1920–30-as évek fordulóján készült csatornákat hivatalosan nevezték el. Adatközlőm szerint — aki a húszas évek óta csatornaőr a faluban — névadó általában az a határ-rész volt, amelynek vízfölöslegét levezette, vagy amelyen áthaladt, de gyakran a mérnökök kénye-kedve: „*Ki mekkapta a düllőijének a nevét, kit elnevesztek a mérnökök.*” A csatornákat igyekeztek úgy vezetni, hogy több lapályos területet: *patakot* (e szó nálunk, nemcsak folyóvizet, hanem lapályos, füves, mocsaras területet is jelent) átvágjon és levezessen. Minthogy azonban a csatorna neve végig azonos, megzavarodott az egyes régi pataknevek használata. Az új csatornanev egyes esetekben kiszorítja a lecsapolt terület nevét, máskor meg a régi nevezés útját: a csatorna egyes szakaszait annak a régi pataknak a nevével nevezik, amit átszel, levezet.¹⁶ A *Füzesszer-csatorna* egyes részeinek neve pl. *Halastó-csatorna*, *Gyűrűs-csatorna*, a falu belterületén pedig egyszerűen: *vájás*. A csatornák hivatalos nevét kevesen ismerik. — Nyelvi szerkezetét tekintve birtokos- vagy tulajdonságjelzős kapcsolat (vö. Bartha-rekesz).

Antalyós-patak (lp., F-34) *Antajóus patak* v. *pataka*. — *Ott az Antajóus patak, ot van a Góujalapos. Ezek min' tavak vóutak.* — *A Nagymezeji düllőjibe vam még az Antajóus pataka is, ami átszalad a másik határba, a zajtajiba.* — Csak esős időben van benne víz. Kis csatorna csapolja az *Égres* csatornába. Sásas, füves, tehát még felszántatlan része alig lehet több egy holdnál.

< *Antalyós*: minden bizonnyal az *Antal* személynévből alakult. Ennek fejlődése a következő volt: lat. *Antonius* > **Anton* > **Antol* > *Antal* (EtSz.). Ha valóban ennek latinósított formája 1275: *Antalius*, 1277: *Anthaleus* (EtSz., OklSz.), és figyelembe vesszük CSÁNKI (III, 28) *Antaliusfelde*, *Anthalusfeldew*, *Anthalyusfelde* adatait, feltehetünk egy *Antalius* > *Antalyus* > **Antalyos* > *Antajóus* fejlődést. Megerősíti ezt SZABÓ T. ATTILA egy adata¹⁷ 1673: *Antalyus* (Nagy- és Kis-rozsály, Szatmár m.). Ez az adat csak a mi nevünkre vonatkozhatik, a szomszédos Rozsály határában nincs más ilyen név. + *patak* < szl. *potokъ* 'ua.' (SzófSz.). A név igen régi, ma is közsímet. Az ingadozó birtokos személyrag is a személynévi névadást valószínűsíti. Hogy a névadó vonás birtoklási vagy más mozzanat volt-e, ma már kifürkészhetetlen. Nyelvileg birtokos szerkezet.

Bartha-rekesz (r., 1-3) *Bàrtarekesz (-en)*. — *Ez meg azér Bàrtarekesz, ennek megén' története van. Régem mikor még érdőj vóut a Hosszúérdőj, annak a szé-lit legelőjnek használták. De hogy a márha él ne kóudorogjon az érdőjbe* —

¹⁶ Ez országosan is így van. Hasonlóról tudósít: BENKŐ LORÁND: A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. 14; DÖMÖTÖR SÁNDOR: MNy. XLVII, 393; stb.

¹⁷ SZABÓ T. A.: A személynevek helyneveinkben: MNy. II, 87.

mondō vóut ot mék fàrkas is —, oszt azér úgy èlkerítették az èrdőü szélit. Ojan èrdőü vóut! — 1864: „Bartharekesz. Hajdani gazdájáról”. SzamSz.: Bãrtarekesz. — Alacsony fekvésű, kötött talajú rét.

< *Bartha* szn.-ból. Régebben volt ilyen nevű család a faluban. + *rekesz*: Közlöm népetimológiai ízü magyarázata (mástól nem hallottam!) nyilvánvalóan elfogadhatatlan. A *rekesz* ma nálunk napraforgókóróból készült kerítést jelent (ezt a SzamSz. nem ismeri). Régebben mást is jelentett. KOVÁCS LÁSZLÓ a közeli Garbolcraól így közli: ’birtokosok között személyenként felosztott erdő’ (MNny. VI, 142). Ilyen jelentéssel keletkezhettek ez a név is. Ezt erősíti a PESTY anyagából idézett megjegyzés. Kérdés, hogy ez a *rekesz* hogyan kapcsolható a *rek-*, *rej-* ige-tőhöz (vö. SzófSz.). — A név érdekes szerkezeti kérdést vet föl. Kétségtelennek látszik, hogy birtoklási alapon, a birtokos személy nevével alakult név. LŐRINCZE (F. é. 18) szerint az ilyenek szerkezeti fejlődése a következő volt: *Kovács János földje* > *Kovács János-féle föld* > *Kovács János föld*. Tehát egy eredetileg jelölt birtokos szerkezet a tudatban valamilyen okból (pl. a birtokos megváltozása) ártértékelődik melléknévi jelzőssé (uo. 25). Erre valóban igen sok példa van, a szerkezet ártértékelődése vagy elhomályosulása pedig szintén letagadhatatlan. Sok más esetben azonban már a név létrejöttékor is a harmadik fokozat mutatkozik, pl. az igen gyakori *-tag* végződésű újabb neveknél is. A *Győri-tag*, *Százados-tag*, *Tanár-tag* stb. már születésekor is jelöletlen volt, pedig a névadó vonás a birtoklás ténye volt. De a *Bartha-rekesz*, *Csohalyi-kert*, *Haynau birtok*, *Pete-csere* stb. nevek esetében sem okvetlenül volt jelölve a birtokos szerkezet. Ezek inkább kötetlenebb, talán a rövidsége törekvés miatt nem szabatos, de szerepüket éppoly jól betöltő nyelvi formái annak a tudattartalomnak, ami a név és terület valamilyen összetartozását foglalja magában. Ez az összetartozási viszony lehet a birtoklás tudata, átmehet változásokon, vagy elhomályosulhat anélkül, hogy a névben változásnak kellene bekövetkeznie. A *-tag* végződésű neveket SZABÓ T. A. is tulajdonságjelzős szerkezeteknek tartja (MNny. II, 95). Ezekben a birtoklás ténye csak úgy játszik szerepet, mint a területek megkülönböztetésének eszköze, lehetősége, de a szemlélet előterében az elkülönítendő területek vannak (uo.).

Benczehalma (sz., C-6) *Bencehálma (-án)*. — *Eccer a Bencehálma dombjával szembe az Ijés János kondássá lèlt ecs csomóu arampitykét. A disznóu kitúrta ja főüdbül. Eccer a gazdája láttya hogy mijē szēb gombos lājibiba van, kērdi tülle, hoty hunnet vette? A meg èlmona. A gazdája mek kiment èccaka, osztán kiásta. Naty kincset lèlt az ott! Lehet hogy a Bencehálma — hát ot rēgē valami szēzretesek vóutak —, lehet azok ásták el. Hát ugyi ot még ma is cserép, téglavetőüdik fel szántáskor, a Bencehálman! Lèlt ott osztán későüib más is pēszt! E nem mese, ez igasság, nagyanyám monta, attül tudom!* — 1864: „Benczehalma. Domb. Hagyomány szerint a tatárjárás ideje alatt több magyart s Benczét is ide temették el”. SzamSz.: *Bencehálma*.

< *Bence* szn.-ból < lat. *Benedictus* (EtSz.). + *halom* < szl. *chъlmъ* (BÁRCZI: TihAl. 37, 44), jelölt birtokos szerkezet. A PESTY anyagából idézett hagyományt ma már nem ismerik, de ma is több — főleg kincsekkel kapcsolatos — monda fűződik a helyhez. Itteni szerzeteskolostorról nincs említés, ez csak a néphitben él. Közelebb járhatunk a valósághoz, ha a név keletkezését a birtoklás tényével hozzuk kapcsolatba: a faluban ma is több tősgyökeres Bencze-család él. — A név fejlődésében jól megfigyelhető a jelöléstágulás ténye (vö. LŐRINCZE: F. é. 27). Ma a név sokkal nagyobb területet jelöl a tulajdonképpeni *halom*-nál. Jellemző, hogy éppen ezért magát a dombot külön névvel *Bencehálma dombja*-nak nevezik. Végeredményben személynévvel alakult, birtokviszonyt őrző névvel van dolgunk. Így említi SZABÓ T. A. is (MNny. II, 102), de ő keresztnévnek tartja. Szerintem inkább a már családnévvé vált szó van benne.

Borsósor (sz., C-3), *Bòrsóúsòr* (-ba). *Kivül van a Bencehámla dombján a Bòrsóúsòr. Ez ojam magasap fekvésü. Azér híjták ugy, mèr jóü főüd vóut, oszt a buza kösz' mindig nagy vadbòrsóú nőütt.* — 1801: „A borsó sorban...”; 1808: „Namény felé a Borsó sorban...”, „...a Borso Sor nevü helyen...” stb.; 1838: „A Borso Sorba...”; SzamSz.: *Bòrsóúsòr*.

< borsó < tör. *burčak* (SzófSz.). + sor: fgr. er. (SzófSz.). Az adatközlő maga csinálta népetimológiája (csak tőle hallottam) nyilvánvalóan téves. A név feltehetően a régi fordulós gazdálkodás művelési kényszere alól kivételt képező borsó itteni termelésének köszönhető (vö. LÖRINCZE: F. é. 16). A sor szó egyébként csak utcanevekben szerepel (l. *Görbesor, Újsor*), dülönévben csak ebben az egy esetben van meg, másutt a szer használatos (l. *Füzesszer*). A kettő párhuzamossága erősíti PAIS véleményét (id. SzófSz.), hogy a sor a szer alakváltozata. Az itteni borsótermelést valószínűsíti SZIRMAY (i. m. II, 269) 1810-es leírása a faluról: „...tisztá buzát, tengerit, zabot és hires lencsét terem bővséggel...” Szinte szószerint ismétli ezt FÉNYES (i. m. II, 31), s az éppen itt szomszédos Kismanényről megjegyzi, hogy: „Határa szép tiszta buzát terem, úgyszinte lencsét, s borsót...” (i. m. III, 131–2). Lencsetermelésre valló dülönévünk nincsen, de úgy gondolom, ez a rész volt a lencsének és borsónak termőhelye, hiszen ez a határ legtermékenyebb részeinek egyike.

Csináderge (lp., F-29) *Csináderge*. — *A Csináderge a Bojáki tagra nyullik véggel a zajtaji határbúl. Téglavetőü gödör is vóut a közepi táján a zajtaijaknak, oda esik nagyub részei.* — 1808: „...a Tsinád Erge nevű patak...” — Nagyobb füves lapály (nem folyó patak!), nedves időben víz gyűl belé.

< csinád: jelentését és származását nem sikerült kiderítenem. + erge: nemrégien kihalt közszó, jelentése körül vita zajlott (vö. MNy. XI, 455; XIV, 84; XXXIX, 225; LÖRINCZE: F. é. 7; stb.). A mi esetünkben 'időszakosan vízzel telt lapály, patak' jelentés közelíti meg legjobban a fogalmat. Az EtSz. szerint ismeretlen eredetű, de N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LIII, 175) a lapp *orgo* 'locus arenosus consitus arboribus, sed herbis nudus' szóval egyezteteti. Ma nálunk csak földrajzi nevekben fordul elő (l. Erge, Erge-ér, Közös-erge, Nádaserge), közzsóként nem él.

Csordaösvény (sz., D-4) *Csordaösvény* (-be). — *A Hosszúerdőü még nagyubrészit májig is kaszállóü, nincs feltörve. Az erdőü széli legeltették a márhat. Esz' mutattya a Csordaösvény is. Ma jis megvan a csordaösvényi kabolaút. Aző járt ki ja márha a legelőüre, a Kigyóusra.*

< csorda (nálunk csak 'tehéncsorda' jelentésben): < szl. *črěda* 'sor; nyáj' (SzófSz.); + ösvény: bizonytalan er. (SzófSz.). A közlő magyarázata helyes: a névadó a Kigyósra vezető út szemlélete volt. Jó példa e név a jelölésátvitelre: eredetileg csak az utat jelentette, majd a szomszédos földterületet is, ma pedig már csak ezt, az útnak pedig külön nevet kellett adni: csordaösvényi kabolaút. — Birtokos szerkezet, talán eredetileg jelölt volt (vö. a *Bartha-rekesz*-nél mondottakkal).

Gólya-lapos (lp., F-33) *Góujalapos* (-ba). — *Ahun az Égres megyen, a Madarasi Lászlóü tanyáján túl, az Égres meg a Csengeri út köszt, az a Góujalapos. Gyep annak egy részei még most is, mos törögették fél. Ot vam mellette közvetlen a Korcsojás.* — Kisebb füves lapály, egy része már szántó.

< gólya: a SzófSz. szerint isml. er., de újabban D. BARTHA KATALIN (MNy. XLIX, 463–66) hangutánzó eredetűnek vallja. + lapos: fgr. er. (SzófSz.). A név keletkezésére semmi fogózó nincs. Füves, vizes terület lévén feltehető, hogy a madarak kedvenc tartózkodási helye volt. Az is elképzelhető, hogy eseménynévvel állunk szemben: a SzamSz. a következő szájhagyományt jegyzi fel: „A gacsályiakról azt költötte a néphumor, hogy a réten egy gólyacsoportot tilosba tévedt borjúk-

nak néztek, s utánuk indultak, hogy *behajtsák* őket (zálogban elhajtsák). Azóta mondják róluk, hogy: *Gacsáiba behajtották a góját.*” (Gacsály c. a.). Ez a monda a környező falvak nyelvében mint a gacsályiakat csúfoló történet ismeretes.

Görbe szepszes (sz., C-9) *Görbeszepszes (-be)*. — *Kiskèrtnek használták a gazdák: vereshagyma, mák, murok, káposzta, ijesmit vetegetteg bele. A vájás kacskaringóúddzik ott, osztán aszt a területet ami a nagy görbénél van, asz’ hijjág Görbeszepszesnek.* — Igen jó talajú szántó. SzamSz.: *Cepces* v. *Szepszes*.

< *görbe*: szl. er. (SzófSz.). + *szepszes*: E szó önállóan is használt neve egy nagyobb területnek, ez tagolódik *Görbe*-, *Kis*- és *Nagyszepszes*-re. Az idősebbek szerint a név régebben *Cespes*-nek vagy *Cespes*-nek hangzott. Eredetere a SzamSz. mutat rá: *Cespes* c. a. a lat. *caespes* szóval egyeztetni. Valóban e szónak legrégibb szótárainktól kezdve kimutatható ’pásitos hant’ (Calepinus, MA., PPB.); ’egy darab zöld mező’ (FINÁLY); ’pázsit, gye’ (BURIÁN-ÉDES) jelentése. Ez a származtatás annál is inkább megnyugtató, mert a szájhagyomány ma is emlegeti, hogy a mostani nyugati faluvégen, tehát éppen a Szepszes felé valaha legelő volt. Ma ez a rész a legsűrűbben parcellázott területek egyike. Talán arra is gondolhatunk, hogy a valaha közös legelőt osztották és szántották fel itt. Ma csak a *Szepszes* változat él. Közszóként nem fordul elő. A legelevenebben élő nevek egyike, talán a sok apró parcella, sok tulajdonos miatt.

Gyürefoka (lp., A-4) *Gyülefoka, Gyürefoka* v. *Gyilafoka*. — *A határnál meg ot kí van a Gyülefoka, ahun a berki, ricseji meg a gacsáji határ tanálkoznak. Nem izs Gyüle- hanem tán inkább Gyilafoka az. Van ott ety fok, amim mikor a Sár megárad, azom beszalad a víz, régem beszalatt a Lébucosra. A Lébucost vezetile a Gyilafoka a Sárba.* Talán idetartozik: 1342: *Gerewfoka* (rivulus, MAKSAI 202); SzamSz.: *Gyürefoka*. — Füves, *gúrdé*-s lapályból a Sár csatornába vezető, újabban csatornával ellátott mélyedés.

< A nálunk élő *Gyüle*-, *Gyila*- alakváltozatok mellett a SzamSz. a *Gyüre*- változatot Ricsének tulajdonítva közli, ezt fűzve hozzá: „Lapályos kaszálóhely”. A ricseiek — ez a rész Gacsály határában van, de ricseiek tulajdona — valóban ma is *Gyürefoká*-nak ejtik. Közlebbi adatok híján nem tudom megfejteti a szót. Talán személynévi eredetű; erre enged következtetni a birtokos személyrag. A *fok* jelentését egy közlőm így adta meg: „Amikor ugvi áradáskor a nagyup fojójubul ijen kizs bevágásokon fétoszull a víz egy-egy lapájra, azut meg viisszaszalad bele.” Pontos jelentése körül sok vita zajlott (l. CzF.; OklSz.; GYÖRFFY ISTVÁN: A szilaj pásztorok 42; ECSEDI ISTVÁN: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken 5; NYÍRI ANTAL: A kihaló szentesi víziélet: AlfTudGyűjt. II, 282; ARANY J.: Nyr. VIII, 431; BEKE Ö.: Nyr. LXIV, 48, LXIV, 416–17; LEHR A.: MNy. XIV, 157; N. SEBESTYÉN I.: MNy. XLII, 21–2; LUKÁCS K.: MNy. XLV11, 255–57, stb.). A mi esetünkben legelfogadhatóbbnak tartom BÁRCZI (TihAl. 14) meghatározását: ’egy tó lefolyása, egy nagyobb vízből kiinduló kisebb, érszerű víz’. A szó fgr. er. (uo.). Ma már nem tölti be a *fok* az említett szerepét: az újabban ásott csatorna megakadályozza a Sár kiáradásait.

Horgos-erge (lp., sz., F-20) *Hàrgasèrge*. — *A Hàrgasèrgébe is van ecs csatorna, de az isten tuggya hoty hoty hijják. Kaszáltam én ot mos’ két éve! Monta is Kotvász mikòr kiatta a munkád, dehát ki az isten emlékszik má rá!* — 1808: „A Horgas-erge végibe...”, „...A Horgas-Erge...”, „...a Horgas erge...” stb.; 1827: „A Motsoja és hargas erge...”; 1839: „...a hargas erge végibe...” l. még *Horgoserge-hát*. — Majdnem teljes kört alkotó lapály, mely a csatornázás előtt időszakosan vizes volt.

< *horog*: isml. er. (SzófSz.). + *erge*: l. Csinád-erge. Az elnevezés alapja a mélyedés alakja volt. A szó mai jelentése nálunk: 'horog alakú', régen egyszerűen 'görbe' (vö. NySz.: horgas homlokú, lábú). A név tulajdonságjelzős összetétel. Ami a *hargas* hangalakját illeti, megjegyezzük, hogy a *horog* közsóként is *harog*, *hargas*, *hargászik*-nak hangzik. Az *o* ~ *a* megfelelés mutatkozik még a *bálha*, *happ-(áré)*, *örvas*, *álamás*, *tallu*, *hārgasin*, *kila-(méter)*, *lakadalom* stb. szókban. Tulajdonságjelzős szerkezetű természeti név.

Horgosfa (sz., D-1) *Hārgasfa (-ba)*. — *A Hārgasfa a Bencehálma mellett van, csak a Jánkiud balóudalán. Ennek megént érdekes meséje van. Onnē van a neve — ahogy a régijektől hallottam —, hogy ha a Jánkiérdő felől valami ellőség, vagy a nemszeretem-emberek jöttek, árul a fárul jeleszték a rozsáji várnak. Figyelőhēj vóut ott a fán.* — 1722: „... hat bogja széna termő helyel, melly vagyon a *hargos fába*...”; 1801: „Négy Pallag Kaszálló a *horgas fában*...”; 1808: „A *Horgas-fába*...”; SzamSz.: *Hārgasfa*.

< *horog*: l. Horgoserge; + *fa*: fgr. er. (SzófSz., BÁRCZI: TihAl. 34). Keletkezéséről illetően semmi biztosat nem tudunk, a közlő „mesé”-jének nincs reális alapja: a rozsályi vár és e terület távolsága 5–6 km, de a látjelekkel való kapcsolat a közbeeső falu miatt lehetetlen volt. Valószínű, csupán valami egyedülálló, szembetűnő fa (furcsa alakú vagy odvas?) volt a névadó. A fa jelentésének elhomályosodására, a kapcsolat csak területfelidéző funkciójának kialakulására vall a belső helyragozás. Így ez is teljes jelölésátvitel (l. Csordaösvény). Tulajdonságjelzős természeti név.

Kiskengyeles (v., F-38) ~ — *Ez az egész Nagymezőjőj oĵ humuszos, közönként sűrjen tavak vannak, vaty hát inkább vóutak, ma mán nem sok vam belőüllök. A neve még most is megvan, de víz mán nemigen akad benne. Ott vóut a Mocsoja, a két Kengyeles, a Kiskengyeles, Natykengyeles, valaha nemhogy mocsár, hanem valóságos tavak vóutak.* — 1895: *Kis Kengyeles*; SzamSz.: *Kengyeles*. A tó három község határterületénél van, így idevonható: 1897 (Nyr. XXVI, 287, „Rozsályon”): *Kengyeles*. — Egy-két holdnyi sásas, kákás, rekettyés mocsár.

< *kis*: tör. er. (SzófSz.); + *kengyeles*. PESTY adatközlője a zajtai, de kétségtelenül a mellékes, partos részre vonatkozó Kengyelesháthoz ezt fűzi: „Kengyeles nevű volt birtokosáról”. Eszerint személynév volna. Szokatlan lenne azonban egy ilyen *Kengyeles* (a faluban csak újabban van egy Kengyel család) névnek víznévi Kis- és Nagykengyeles felhasználása, nem is szólva a part szántójának *Kengyeleshát* nevééről. Feljegyeztem egy helyi mondát, mely szerint hajdan lovasok tévedtek a zöldelő ingoványra, s oly hirtelen elsüllyedtek, hogy lábukat ki sem tudták venni a *kengyel*-ből. — Ez nyilvánvaló népetimológia. Legvalószínűbb, hogy a kétségtelenül régi név a *kengyel* szónak nem 'Steigbügel' jelentésével alakult, hanem a NySz. által is idézett 'aqua' (1075, 1124) vagy 'piscina' (1260) jelentéssel. ORTVAY is közli e szót: 'piscinus, halas'. Még közelebb visz a megoldáshoz a *kengyel*-nek KARÁCSONYI JÁNOSTÓL idézett (Békés vármegye története I, 16) 'folyókanyarulat' változata. Tudjuk, hogy itt egy régi Szamos-ág kanyarulatai váltak holt vizekké (l. Füzeszser, Mocsolya), kézenfekvő tehát a gondolat, hogy ilyen — ma már nem élő — jelentésben alkotta a *kengyel* szó e nevet. A *kis*- megkülönböztetésre a szomszédos nagyobb kanyar (vö. Nagykengyeles) miatt volt szükség. Így a név vízrajzi közsóból vált jelzővel kiegészülve természeti névvé.

***Lókert** (F-5) *Lúkèrt (-be)*. — *Még régen, a várak korába ugyi itt vóut a rozsáji vár a szomszédba. Ahoz persze lovaskatonák is tårtosztak. Nahát itt egy oĵ lovastanya, valami előőrsfelle vóut. Ot tårtották, legeltették a lovakat.*

A jobbágyoktól tiltva vóut, nem is éngettég be űköt. Innét osztá, ha támatták a rozsáji várat, ezek hátúrú rájok mehetek. Azér híjták Lúkèrtnek aszt a részt. 1801: „Lókert háta végiben...”; 1808: „A Vágoványnál vagy Lókertnél”, „...Mogyorós Cserén, avagy a Ló kert véginél”, „...a Ló kertin kívül...”; 1839: „...a ló kertbe...”; SzamSz.: *Lúkert* (!).

< *ló*: ugor er. (BÁRCZI: TihAl. 43); + *kert*: fgr. er. (BÁRCZI: TihAl. 20). Ma már csak egyesek régi emlékében élő név. A közlő elképzelése népetimológiának tűnik. Valószínűleg erre a területre vonatkozik PESTY Zajtából való adata: „*Lókert*. Legelő. Mint bekerített helyen itt lovakat szoktak legeltetni”. Ez lehet a név keletkezési oka. A zajtai terület itt régebben érintkezett határunkkal, később választotta el a közbe ékelődő rozsályi határ. A név által fedett terület csak nagyjából körvonalazható. Talán belőle alakult a Goldstein és a Forrás is, s egy részén épült az Újsor.

Mocsolya (lp., v., F-12) *Mocsoja* (-ba). — *A Mocsoja is mēj vóut, még emlékszem huszonégybe élkottyant az embèr benne. Kendèrt ásztagdattun bele régebben. Nacsak, a Mocsoja! Aszt a vğ Szombati jóul mekcsinálta! A csapòltatta le. Szitták is érte eleget, hoty kenderásztatóu nékül hatyta a falut.* — 1808: „*Motsoja* felöll való oldalán...”, „a *Motsoján* belől...” stb., „a *Motsoján* belől...”, „*Motsoja* patakja...”, „...a *Motsoja* patak...”, „*Mocsolya* Patakja...”; 1827: „A *Motsoja* és hargas erge végibe...”; 1864: „*Mocsolyatáj*. Népmonda szerint itt feneketlen lápos tó lévén hajdan egy egész község és templom süllyedt el.”; 1897 (Nyr. XXVI, 287): *Mocsolya* (víz); 1939/III. kt.: *Mocsolya*. — Régebben vizes, ma már lecsapolt sásas, füves, időnként vizes, patkó alakú lapály.

< *mocsolya* < szl. *močilo* (Nyr. XXXIX, 303; XLI, 122; Nytd. IV, 170 stb.). — Igen régi név; közséből lett tulajdonnévvé, bár ma csak e névben él. Segítségével tovább tagolták a környező területet: *Mocsolya*-hát, -köz, -tisztása, -csatorna, A PESTY anyagában fölkelhető mondát ma már nem lehet megtalálni. BORSI ZOLTÁN (a debreceni Tud. Egy. Földrajzi Intézet) szíves szóbeli közlése szerint határunknak ezen a részén valamikor a Szamos egy oldalága folyt, s annak maradványai az e részen található mocsaras patakos lapályok. Ezek tehát tulajdonképpen holtággá vált Szamos-kanyarok.

***Ravaszlyuk** — 1808: „A *Ravasz-juk* szélibe, avagy a Tarhas tónál...”, „...a *Ravasz-juknál*...” stb., „...a *Ravasz-jukba*...” — Kihalt név. Helye nagyjából megállapítható.

< *ravaszlyuk* 'rókalyuk'; *ravasz*: fgr. er. (BÁRCZI: TihAl. 52); + *lyuk*: talán fgr. er. (uo. 52–53). A valaha erdős ligetes területen talán az állat gyakorisága volt a névadó. (Vö. LŐRINCZE: F. é. 11). A terület hollétére vonatkozóan az elsőnek idézett okleveles adat igazít el. E területen járva magam is találtam egy kissé kiemelkedő homokos altalajú részt, sőt rókalyukat is ott. A név eléggé meggyökeresedhetett a múlt században. Erre vallanak a belső helyragozásos adatok, melyeknek létrejötte az eredeti jelentés elhomályosulása után következett be. Kihalásának oka ma már nem deríthető fel. Gondolni lehet az állat kipusztulására, vagy arra, hogy a tagosítás miatt nagybirtokba kerülve a falu közösségének kapcsolata megszűnt a területtel.

***Szék** — 1342: *Zeek* (erdő, MAKSAI 202); 1833: „...két föld vagyon az északi kert allyán az úgy nevezett *Szék* nevezetű erdőre le járó út mellett”; 1864: „*Székerdő*. Gyér erdő”. — Kipusztult erdő kihalt neve.

< a *szék* szó jelentése itt a régebbi földrajzi viszonyokat véve figyelembe 'mocsár, loca paludosa' vagy 'locus nitrosus' (Oklsz., BÁRCZI: TihAl. 23) lehetett a név kialakulásakor, a terület helye pedig a Gacsály, Berek, Ricse határainak találkozási körül, ahol ma is kínlódik még néhány tölgyfa és kökénybokor. Itt folyt ugyanis a Sár-patak, melyet a régebbi térképek széles mocsaras területnek jeleznek. Ma a mocsaras jelleg helyett szikessége a fő sajátja. A szó eredete ismeretlen (BÁRCZI: TihAl. 23; NyK. LIII, 180). Hogy az erdőnév keletkezésekor a szó milyen jelentésben szerepelt, ma nemigen deríthető ki. A fenti jelentések mellé még esetleg harmadikat is beiktathatunk, ha feltesszük N. SEBESTYÉN IRÉN fejtegetése alapján (NyK. LIII, 180), hogy az itteni valahai erdő *mocsárfákból, székfákból* állott. Véleményem szerint az előbbi, talajviszonyokon alapuló elnevezés kézenfekvőbb. Feltehető, hogy a név *szék* ~ *szíék* ejtésű volt, ezt igazolja a ma is élő, és nyilvánvalóan a fenti névből származó *Székája* elnevezés, mely az itteni terület neve. Különben az őregek nyelvében a *szik* ~ *szikes* szó ma is *szék* ~ *székos*-nak hangzik. A név kihalásának kora nem állapítható meg közelebbről, a múlt század végére tehetjük. Okai közül csak ez erdő ki-
pusztulásával megváltozott szemlélet bizonyos.

IV.

Említett dolgozatomban befejező részében érintett elméleti és gyakorlati kérdésekre a terjedelem korlátai miatt itt nem térhetek ki. Csak megemlítem, hogy abban a névadó vonás kérdésével, a sajátos és kölcsönzött névadó vonással kezelt nevekké, a név keletkezésének nyelvi körülményeivel és feltételeivel, az elterjedés és szociális érvény vizsgálatával, a falu határismerőinek társadalmi helyzetével foglalkozom. Kitérek a nevek nyelvi szerkezetére, különbséget próbálok tenni helymeghatározás és név között nyelvi, jelentéstani alapon, vizsgálom az egyszeri, esetleges helymeghatározásnak névvé válási folyamatát, mint nyelvi változási folyamatot. Foglalkozom a nevek eltérő sűrűségének feltehető okaival, a nagyobb területet jelölő nevek tagolódásával, a nevek elhatárolásának lehetőségével stb. Ezek részletes kifejtése azonban szinte külön dolgozat tárgya lehetne.

Úgy gondolom, földrajzinév-kutatásunknak sok ilyen és más apró, látszólag jelentéktelen kérdést kell még megvizsgálnia, elsősorban névélettani szempontok érvényesítésével, hogy azokat az értékes következtetéseket levonhassuk, amelyeket földrajzi neveink nyújtanak. Sajnos, úgy látszik, hogy az utóbbi években aláhanyatlott az a lendület, amely a földrajzinév-kutatást a negyvenes években úgy felemelte. A MNny. körének egészséges és fontos kezdeményezése, melynek eredményeképpen egész sor tüzetes tanulmány született, mintha erejét veszítette volna. Újabb tudományos irodalmunkban az efféle kutatás koránt sincs a fontosságát és értékét megillető helyen. Pedig a mezőgazdaság átformálása által előidézett változások sok hasznos anyagtól fosztják meg a földrajzinév-gyűjtőt, másrészt viszont módot adnak az új, mai névadási módok megfigyelésére. Szükséges lenne tehát a minél szélesebb körű gyűjtőmunka, és természetesen a következtetések levonása is, hiszen ebből egy egész sor tudományág nyerne tápanyagot és felfrissülést.

A népi kendermunka Gacsályban*

Bevezetés

A népi kendermunka kutatásának művelődéstörténeti jelentőségét régen felismerték néprajzi és nyelvészeti szakembereink. Bizonyítja ezt az is, hogy talán egyetlen népi mesterségről sem jelent meg annyi adatközlés, mint erről,¹ az egyes eszközökre, munkamozzanatokra stb. vonatkozó figyelmeztetéseket nem számítva is. Az adatközlések végső értelmét azonban csak az országos, összesített kép megalkotása adhatja meg, s ehhez még mindig eléggé kevésnek tűnik, illetőleg szeszélyes megoszlású az eddigi anyag. Legkívánatosabb, természetesen, az atlaszszerű, kartografikus feldolgozás volna. Minthogy azonban egy általános néprajzi atlasz kereteit ez szétfeszítené, s ma még ettől is eléggé távol vagyunk, legajánlatosabbnak az látszik e téren, ha folytatjuk az adatok gyűjtését egy későbbi összesítés számára.

A régi módszerű adatközlés ellen nemrég a kendermunkák egyik legkiválóbb hazai kutatója, SZOLNOKY LAJOS emelt szót.² Véleménye szerint a nagyjából azonos, egyszerű munkamenet-részleteknek a különböző vidékekről származó közlésekben „unos-untalan elismétlését” bízvást el lehet hagyni.³ A pontos részletezésre csupán ott van szükség, ahol a munkafolyamat az eddig publikált módoktól eltér. „Ebből a célból helyesnek látszik az egyszerű leírásoknál is minél többet hivatkozni a már megjelent adatközlésekre, mert ebből a párhuzamok megvonásán kívül az az előnyünk is származik, hogy elkerüljük a feleslegesen sok részletezést, ami leírásunkat különben hosszadalmassá és »híggá« is teheti.”⁴ Mint kifejti, az a veszély is fenyeget, hogy a sok „hogyan” leírása mellett eltűnnek a munkamenet fő mozzanatait, fordulópontjait.

* Megjelent: *Magyar Nyelvjárások* 5 (1959): 102–25.

¹ A Magyarország Néprajzának 3. kiadásában fellelhető 1941 előtti legfontosabb közlések — vö. I. kötet 320–323 — óta megjelentek közül az alábbiakat említjük meg: VINCZE LAJOS, A kender termelése és feldolgozása Bálványosváralján. Ért. XXXV (1943), 150–172; GÁBORJÁN ALICE, A kender feldolgozása és a nyert termék felhasználása a Borsod megyei Tardon. Ért. XXXVII (1955), 109–129; BABUS JOLÁN, Kender és lenmunkák a beregmegyei Lónyán. Néprajzi Közlemények II (1957), 204–234; stb. vö. Ethn. LXI (1950), 53–54.

² Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethn. LXI (1950), 29–56.

³ I. m. 30.

⁴ Uo.

Nem kétséges, hogy az ilyen — a korábbi irodalom teljes ismeretén és összehasonlító párhuzamosításán alapuló — adatközlés magasabb színvonalú lenne az eddigi, csak egy községre figyelő típusúnál. Vannak azonban olyan meggondolandók is, melyek a régi módszerű adatközlés létjogosultsága mellett szólnak:

1. A javasolt új a d a t k ö z l é s SZOLNOKY szerint is „bizonyos mértékig már f e l d o l g o z ó” forma.⁵

2. Ilyen módszerű adatközlést csak azok készíthetnek, akik az eddigi teljes irodalomhoz hozzáférhetnek, tehát a vidéki, éppenséggel falusi gyűjtő számára ez az út szinte járhatatlan. Pedig kár lenne a néprajznak ezt a tekintélyes számú gyűjtőgárdáját kiszorítani a munkából, hiszen egy-egy leírás sokszor hézagpótló értékű, összevetések nélkül is.⁶

3. Ezek az „unalmas” leírások esetleg olyan nyelvi formákat, elnevezéseket, kifejezéseket vethetnek felszínre, amelyek azonos munkamenet és eszközök esetében is fontos tanulságokkal szolgálhatnak a kutatásnak. A közös mozzanatokat átlépő, csak, eltéréseket részletező módszer a nyelvi oldal elhanyagolását eredményezheti, pedig ez az országos kép megrajzolásakor nem lehet közömbös. Mert — bár elismerjük, hogy egy ilyen munkamenet leírása elsősorban néprajzi fontosságú —, nem szabad lemondanunk nyelvtudományi hasznosításáról sem.⁷

4. Ami pedig a munkamenet kulcsponjtjainak elhomályosulását illeti az ilyen leírásban, ennek elkerülésére éppen SZOLNOKY adott igen jó példát, azt tudniillik, hogy egy táblázatban ábrázolni kell ezeket. A táblázat azonban „nem *pótolja* a leírásokat, hanem mintegy kiegészítésképpen azoknak csak kulcsponjtjait, summázatát adja.”⁸

A SZOLNOKYtól ajánlott közlési módot — saját idézett munkáján kívül — nem alkalmazzák az azóta megjelent leírások sem. Az alábbiakban magam is nagyrészt a régebbi eljárást követem, de kiegészítem a vidékünkre vonatkozó irodalomhoz hasonlítóval, illetve a valóban fontos táblázat megadásával.

*

G a c s á l y Szatmár megye csengeri járásában, a Szamos és Túr közti Erdőháton fekszik.⁹ E vidékről már több kenderre vonatkozó közlés látott napvilágot.¹⁰ Ezek közül főleg a teljességre törekvő NAGY KÁLMÁN csengeri közlését

⁵ I. m. 29. Én emeltem ki S. Á.

⁶ Lásd a „Népünk hagyományaiból” című sorozat számos értékes közleményét.

⁷ Vö. NAGY JENŐ, A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón. Debrecen, 1938. 3.

⁸ SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 31.

⁹ Történetének legfőbb mozzanataira lásd SEBESTYÉN ÁRPÁD, Földrajzi nevek Gacsályból. Acta Universitatis Debreceniensis II (1955), 55 kk.

¹⁰ Pl. LUBY MARGIT, A kender feldolgozása a szatmármegyei Tunyogon és Csekében. MNy. XXIV, 217–220; NAGY KÁLMÁN, A kender megmunkálása Csengersimában. Táj- és népkutatás a középiskolában. Írta és tanítványai munkáiból összeállította VÉGH JÓZSEF. Bp., 1942. 120–142;

kell figyelemmel kísérnünk a két község közelsége (kb. 15 km), s az ennek ellenére mutatkozó lényeges eltérések miatt.

Gacsály lakóinak száma 1200 körül van. Azon falvak közé sorolhatjuk, melyekben a kendermunkáknak százados múltja van — ezt igazolják a ma már nem élő *Kenderföld*, *Kendereskert* dülönevek¹¹ —, ma azonban már, mint általában, a háborús pusztításból eredő kényszerű konjunktúra megszűnte óta egyre inkább háttérbe szorul.¹² Mégis, a kis- és középparaszti háztartás abrosz, kendő, lepedő, de különösen ponyva és zsák szükségletét ma is elsősorban a kendervászon fedezi. Fehérneműnek ritkán, felső ruhának ma egyáltalán nem használnak vásznat. Sokan már nem évről évre vetik és dolgozzák fel a kendert, hanem csak mikor a vászonnemű nagyobb arányú pótlása válik szükségessé. A munkafolyamatokat azonban a mai fiatal generáció is ismeri, s abban tevékenyen részt vesz.

*

A terjedelem korlátai nem engedik meg, hogy a munkamenet leírását még egy szakszótárral is megtoldjam. Ezért csak arra szorítkozom, hogy a CSÚRY Szamosháti szótárából hiányzó, illetőleg ott ilyen jelentésben vagy alakban elő nem forduló szavakat megcsillagozom. Ezek jelentését — ahol az összefüggés nem magyarázza meg eléggé — lábjegyzetben adom.

A kendermunkálatokra vonatkozó adataimat részben korábbi nyelvjárási feljegyzéseimből, részben az utóbbi időben kifejezetten e cél érdekében végzett gyűjtésemből vettem. Főbb adatközlőim voltak: id. Máté Károlyné 70 éves, id. Sebestyén Endréné 65 é., özv. Váradi Lajosné 66 é., Sinkó Terézia 68 é., Borgyos Sámuelné 55 é., ifj. Gergely Gyuláné 29 é., id. Székely Károly 72 é. és mások.

A mellékelt táblázatot én terveztem és Menyhárt József rajzolta; a fényképet magam készítettem.

I. E l ő m u n k á l a t o k

1. A kendermag

A *kendèrmag* beszerzésének egyszerűbb módja a v á s á r l á s . Erre rendszerint tavasszal kerül sor. A nem szerződéses alapon termelt kendermagból álta-

HADADY BARNA, A szamosbecsi fonó. uo. 143–148. E vidék minden falujára kiterjedő, Gacsályt is felölelő saját gyűjtéséből közöl adatokat: SZOLNOKY LAJOS, Próbalapok korszerűbb néprajzi kartográfiához. Ért. XXXVI (1954), 65–70; valamint Uő már idézett tanulmányában: Ethn. LXI (1950), 29–56. Ezeken kívül igen fontos e szempontból is CSÚRY BALINT Szamosháti szótára, mely a kendermunkák szókincsének nagy részét is tartalmazza.

¹¹ Vö. SEBESTYÉN, i. m. 62.

¹² Vö. SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 32.

lában a saját szükségleten felüli maradékot adják el. Ezért néha *vóut uty, hogy más faluba is ěmentün kendèrmagér*. Általában a *buzávā vóut eggy árba*. Ezért cserélni is szokták: *aki akarta péziĕr atta, aki akarta cseréiĕte*. Vásárláskor vigyázni kellett, mert a nedves helyen tartott kendermag *megvonúlt, megnyirkúlt, megdohosodott* és nem kelt ki. A vevők *mekkóustòlgatták, hogy mék keserű, mék nem*. Ha *ĭĕdes vóut, jóu vóut*. A kendermagot régebben főként az a földtelen réteg vásárolta, melynek nem állt módjában termelni, illetőleg a *kendèrfőüt szĭĕlin* meghagyott *makkendèr** termése kevésnek bizonyult.

A kendermag termelésének több módja van szokásban. Leggyakrabban társnövényként a *málĕi közzĕi*, annak a *sòrjába* vetnek néhány sor *csádĕi*, és együtt gondozzák a tengerivel. Sokszor a *rĕĕpa közzĕi* vetik: *körüll a szĭĕlin* vagy *sòrba* vagy *szĕjjĕl*. Más társításban, pl. *krumpli* közt csak kivételesen látható. Ugyancsak *csádĕ** vagy magkender a neve a kenderföld szélén körül *mekhagyott*, nyüvéskor ki nem tépett *magos kendèrnek* is. Szélen ugyanis, a kedvezőbb életfeltételek hatására, rendszerint erőteljesebben fejlődnek a szálak. Ezek közül a magvasokat, meghagyják, s ezzel gyakran a jövő év egész magszükségletét fedezik. (L. 1., 2. kép.)

A társnövényként termelt csádét *ritkán* (= ritkára) vetették, majd *mikòr kihánta a bugáját* akkor *amĕik magos vóut* (= magvas) *asz' mekhatták csádĕinak*. A *virágost* kitepték közüle, de nem mindet, hogy porzódás meglegyen. Ezt aki akarta *elásztatta szòsznek* vagy — miután megszáradt — *ĕtüzĕlte a kemencĕbe* vagy *lekvárfőüzéskor a katlamba* vagy télen a *pladba*. A csádét, mikor a *bugájába* már *megĕrt* a mag, *kizsbáltávàl** vagy *sallóuvàl túbe*, a *főüt szinen* kivágták. Néhány napra *csomóuba, kugba* (= kukba*)¹³ *összealogatták** száradni, majd egy leterített *ponyván* vagy *hammason* szálanként vagy kis csomónként *ki-csĕĕpĕlték*. Ezt vagy bottal csinálták, vagy egy lefektetett deszkához *csabdosták*, hogy a mag kihulljék. A beérlelt csádé megmaradó szárát csak igen ritkán áztatják el: az őszi hideg idő és víz miatt csak a következő *tavaszon* lehet *vizre vinni*. Egyébként is *bajos a munkája*: a szétálló *ág-bogok* miatt nehezen kezelhető, a *szòsz* is durva, *boncos**. Leggyakrabban ezt is megszáritják és *ĕltüzĕlik* vagy *ĕl-fűtik* (*fűteni* csak a kemencében lehet, a plattban nem).

A csépléskor még levél- és magháztörmelékkel, *zòzmévĕl**¹⁴ vegyes magot *mek kĕl tisztitni*. Ez leginkább *rostávàl* történik: rázogatás közben az apró, silány szemek kihullnak, a törmelék a felszínre kerül, s onnan *marokkal* leszedik. *Palòlni* nemigen szokták a kendermagot (inkább a *paszújt*), mert a könnyebb szemek nem különülnek jól el a szélben. Ha sok a kendermag, *vidacsòják*.

A tiszta kendermagot télire *zságba* vagy *tarisznyába* öntve felviszik a *hászijára*, s a *kokasülöőkön* végigfektetett rúdra akasztják, hogy száraz, szellős

¹³ 'Kúpalakba összeállított kévecsomó.'

¹⁴ *Zòzme* 'apró ágdarabokból, levelekből adódó törmelék'.

helyen legyen. Leönteni nem szokták, *mer az eger éhòrta vóum meg a cinkőű egész télen*. Ha sok termett, még *pięszt is látod belőűlle* a gazdasszony.

A kendermagnak ipari célra termelése az utóbbi évtizedekben vált szokásossá. Az így nyert kenderszárat azonban régebben szintén elégették. Ma szerződéses alapon tekintélyes mennyiségű mag- és rostkendert termelnek, a szárát pedig mindkettőnek megszárítva átadják feldolgozásra a kendergyáraknak. A *szèrzőű-déses roskendert* (= rostkendert) nem nyövik, hanem *lekaszáják* és *fèlkötik*.

2. A kenderföld

A régi, fordulós gazdálkodásmód művelési kényszere alól kivételt képező kendernek rendszerint a községek határának legjobb talaján különítettek el egy-egy dűlőt. A kendertermelés elterjedtségét bizonyítják a vidékünkön gyakori Kenderes, Kendereskert, Kenderhely dűlőnevek.¹⁵

Napjainkban a kendert a teleknek udvari részéhez kerített *szílvásán* kívüli *kèrtbe* szokás vetni vagy a *mezőűn* a legjobb földekbe. Hogy ki mennyit *vét*, azt a család szükséglete, a *stafèirunggal** ellátandó lányok, s a kendermunkában részt vevő munkaerők száma dönti el. *Vóut ojan aki évetett egy viękát, vaty két negyedrészt, három negyedrészt* (egy véka = 32 liter; egy negyedrészt = 8 liter). A *nagygazdák* régen *harmados kèndert* is vetettek: az *eltört* szöszből az addigi munkákat végzők munkadíjként egy harmadrészt kaptak. A szöszfölsöleget — ha a kender *jóul beütött* — el is adták.

A kenderföld táperejét jó előkészítéssel fokozzák: *Kéiccē-háromszor is mekszántyák neki ja föüdet*, miután *ięrd ganéivál*, vagy *tyugganéivál megganéiszták**. Az ilyen talaj *jóul bírja nevelni*. De vigyázni kell — *ami túlságos, minden ártalmas* — a nagyon megrágyázott földbe nem jó vetni, mert *lágý lessz a szára, a szösz meg gyenge, szakadóús*.

3. A vetés

Április végén, május elején vetik. Előtte a földet sekélyen megszántják, szinte csak *meggaraszöják*,*¹⁶ *lekeverik*.¹⁷ Vetni kézzel szokás, zsákból, melynek *maddzagját* a *sàrkához* kötik, s úgy vetik nyakba. A mag felét boronálás előtt vetik el, majd *becsapattyák a berenávál*, s úgy vetik el a másik felét. Ezután addig *berenáják*, míg a magok föld alá nem kerülnek.

Fontos, hogy a vetés egyenletes legyen. Ha ritka, *vastakszálu* lesz, ha sűrű, *sok marad ájba*. Vetési babona, hogy az első *fèlmarék* magot *behumi** *szemmèl hajittyák èl*, akkor ui. *nem szája* (= szállja) *ugy a madár*. Van aki a vetés végez-

¹⁵ Vö. CSÜRY, SzamSz.

¹⁶ *Meggaraszol* 'igen sekélyen megszánt vagy megkapál'.

¹⁷ *Lekever* 'vetés előtt sekélyen újra megszánt'.

tekor *hámányosodik*:^{*18} felhajítja az üres zsákot és *kijából: ijem magosra nőjjön a kendere!* — A vetést férfiak végzik, minthogy ez mezőgazdasági munkának tekinthető.

A vetést *ijesztőjűvel*, *csóuvával* védik a madarak: *galamb*, *vereb*, *várju*, *csóuka* stb. ellen. A kertben még a kerítésen kibúvó *aprómárha* is árt neki: *kirugja; kifiridi, kieszi*. „*Van annak sok mőjja!* (‘kártevője’) — panaszolta egyik adatközlőm. Ijesztőül leginkább *kóuróyra* kötött *ringy-rongy* vagy papír használatos: ez, ha a szél fúja, *zürög* és fél tőle a madár. Ha nagyon *rákapott a madár*, őrizni kell a vetést.

A mag — ha esőt kapott — néhány nap múlva *kikőült*. Baj, ha zápor jön, mert az *összemossa*, és *cserepes*:^{*19} *lessz a főüggye*, nem tud kikelni vagy *fóutos lessz*. Ha a víz megáll rajta, megnyomja, *kiveszi* a viz*. A zsenge vetést néha *ēlepi a kendèrbálha** és *megjukacsója,** rágja a leveleket. A szépen fejlődő kenderet olykor egy-egy *zivár* is *tenkreteszi: lefeteri*:^{*20} a földre és többé *nem tut felálni*, csak *fèlkankarodik*, s a szár földön fekvő részén a rostok megromlanak.

II. A kender

4. A nyüvés

Vetés után 12–13 héttel szoktak *nyüni*, mikor a kender *szára meksárgúl*, a *virága meg pòrzik, füstöl*, ha megüti az ember. Jó ha van egy kis eső, úgy könnyebb *kitépni* a *gyükrit*. Rendszerint *kalákát* hívnak rokonokból, jóismerősökből. A *nyüvítés* végén a *nyüvőjüket mektraktáják*.

Nyüvéskor a sűrűre vetett rostkenderet mind *kitépi*, nem különítik el a virágos és magvas szájakat, mint némely vidéken.²¹ A jó kender a másfél métert is eléri, szép *egyélőü*, *vékőszálu*. Egy összemarkolt kendercsomót²² két kézzel *kirántanak*, *gyükriről* lábukhoz csapkodva leverik a földet, majd a *tővét* tenyerükkel egy síkba veregetve a földre fektetik. Gondosan vigyáznak arra, hogy *eggyöve* csak azonos hosszúságú szájak kerüljenek. Mikor egy-egy csomóban elég van, *tépnek* a már kinyütt szájak helyén ottmaradó, térdigérő fejletlen *ajkenderből*,^{*23} a *hegyit összefördittyák* és *kötelet csavárnak* belőle. Ezzel *kötig be* a 20–25 cm

¹⁸ ‘Mókázik, tréfál’; itt: ‘mókázva babonázik’.

¹⁹ *Cserepes* ‘kemény, összeszáradt, megrepedezett felszínű föld’.

²⁰ ‘Ledönt, leteper — zivatar a szálas növényt.’

²¹ SZOLNOKY szerint — vö. Ethn. LXI (1950), 32–33 — ez az együtt kezelés azt jelzi, hogy már nem él elég elevenen a munka, nem különítik el annyira a minőségeket. Adatközlőim nem emlékeztek rá, hogy a sűrűre vetett kenderet valaha is szétválogatták volna.

²² Csengerben — vö. NAGY, i. m. 121 — ennek *tépés* a neve. Nálunk ez nem határozott számolási egység, kérdezősködésemre is csak *egy maroknyi*-nak mondták. Ez érthető is: olykor még az egyszerre kitépett szájakat is szét kell választani nagyság szerint s így más-más kévébe kerülnek.

²³ *Aljkender* ‘leamaradt növéssü, aljban maradt vékony szájak’.

átmérőjű *kévéket*; a rövidebb szálúakat derékban, a hosszabbakat két kötéllel, *a töve fele, meg a hegyinél*.²⁴ A körülvelt kötelet megcsavarva *alácsiptetik* a szálaknak. Az *ajjakendert*, minthogy ez szösznek nem alkalmas, csak kötélcsinálásra használják. Ha erre nem fogy el, kitépik, összekötik, elteszik öszre, *máléi-kóyróút kötni* vele.

A délután kinyűtt kendert rendszerint másnap *viszik vizre*. Addig is *összealogattyák kugba*.²⁵ A kinyűtt kendert ritkán szokták áztatás előtt megszáritani: *van aki megszárossza, osz leveri a bozóuttyát, hoty könnyebben elásztassa*.

Nem szokták kinyűni a kendertábla szélén növény fejlettebb magvaskender szálakat. Ezekből nyerik a kendermagot — *ha a verép ki nem veri*.

A kender földjét nyűvés után föl szokták szántani, vagy — *ha szoros hejjen van és jószágaggal nem lehet rámenni* —, *félkapáják* és a gazda *tallóúrját** *véd bele*.

5. Áztatás

Régen a falu *Mocsoja* nevű tavába *ásztattak*. Ennek és a hasonló, kisebb tavaknak a húszas években történt lecsapolása *kenderásztató** *nélkül hatyta a falut*. Esős években még megpróbálnak ezekbe áztatni, egyébként a *Túr* vagy a *Hóútszamos* szolgál e célra. A halállomány védelmében ma a folyóvízbe, *élővízbe** nem szabad áztatni, így 10–16 km távolságra kell szállítani a kendert.

A kévéket *cserepcsépek*²⁶ közé szorítva helyezik vízbe. Két darab 4–7 méteres *sugár* rúd ez. A cserepcsépbe a kendert a sekély partmenti vízben, a *palajon* vagy kint a parton *rakjág be, etysórjával* vagy *kétsorosan; tűvél-heggyél változtatva*. A *berakás* a cserepcsép vastagabb végénél kezdődik, ezeket előzőleg *kötéldarabbal, maddzaggal* összekötik. Az összeszorított kévéket még közepén és a berakás befejeztével is megkötik. Az így megerősített *cserepcsép kendert nem sodorja ki a víz vagy az áradás*.²⁷ (L. 3. kép.)

Ezután a kendert *betoszittyák a m'g'vize*, s ott — vagy már a berakás helyén *lefűdelik*. Általában a *kötésig erőű* víz már jó, az annál mélyebb nagyon hideg. Földelés nélkül a kender *fē libogna* a vízen. Előbb szalmát hintenek rá, hogy a föld a rostokat ne rothassza meg, majd a *fenékrül* kapával, *sárt, iszapot, homokot* raknak rá. Ha sokat tesznek rá, a cserepcsép *lesíjjed**, *leül a víz fenekére*, és rosszul ázik.

²⁴ A két helyen kötést azzal indokolták, hogy *ugy jobbā lehet vele bänni*.

²⁵ A *kuk* neve Csengerben *nyaláb* — vö. NAGY, i. m. 121. Nálunk ez ismeretlen. Különbség az is, hogy a *kuk* nem meghatározott számú kévéből áll. Vö. még SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 39.

²⁶ Az ugyancsak szatmári Tunyogon *csépkekaró*, Csekében *pamacs*. Ezek a szavak — akár a gacsályi —, a rudak közé szorított kendermennység nevéül is szolgálnak. Vö. MNy. XXIV, 218.

²⁷ Csengerben — a NAGY által közölt rajz szerint — i. m. 122 — a kévék rendszertelenül és lazán vannak a rudak között. Ezzel a cserepcsép tulajdonképpeni funkciója: a kévék összeszorítása és együtt tartása hiúsulna meg.

A végleges helyére tolt cserepcsép kendert *viz mentibe* fordítják: hogy a cserepcsép a folyás irányában legyen. Így *nem burittya fêl, nem fordittya ki* a víz. S hogy el ne vihesse, *lekaróuzzák**: egy vagy két *karóut* vagy *cöveket* a kévék és a cserepcsépek közt átszúrva a víz talajába vernek. Kiálló végükre *jegyvet kötnek*: ismerős rongydarabot; illetőleg az oldalt megfaragott karóra tintaceruzával ráírják a tulajdonos nevét.²⁸

Az áztatást a család férfi- és nőtagjai közösen végzik. A szekérre rakás, a fogat hajtása, a berakás cserepcsépbe, leföldelés, *lecövekelés* férfierőt igényel. Szükség esetén *segiccséget** is hívnak, akinek majd *visszaseggitik** a munkát. Vízbe menet előtt rossz, *óucska* ruhát, *cafrangokat* húznak magukra. Az *ásztatóuhøj* bűdös vize után tisztább helyen *mekfíridnek*.

6. Költés

A kendernek *álóvizen* 8–10, *fojóvizen* 5–8 napig kell áznia. A *kőüt'ës** előtt 2–3 nappal *látóut veszneg belőülle*: a cserepcsép kender különböző részeiből kihúznak egy-egy *fêlmaroknyit*, megszáritják és megvizsgálják, lehet-e már *kőütteni*. Ha a *szála* még kemény, *vesszőüs*,²⁹* nehezen törik, és a rost nem válik le elég könnyen róla: *ázatlan*. Ha meg nagyon is *lágý*, gyorsan költeni kell, mert *elázik*.

Költéshez gyakran hívnak segítséget, *kőütőüt*. A cserepcsépet tartó karókat *fêlhuzzák*, a sárt, szalmát *letakarittýák*, aztán tisztább és sekélyebb helyre tolva a köteleket kibontják, s a kévéket egyenként kiszedve mosni kezdik: a levél és virágmaradványokat ujjaikkal a kéve *hegyi fele lefűsüllik*; óvatosan, nehogy közben a rostokat is *összeboncoják**. A kéve köteleit *odéb nyomják*, hogy *ne legyen kéz alatt*. A *mosást* asszonyok végzik. A *kimosott* kévéket *kihörgýák* a partra és *kiterítik*, hogy *føj le a vize*: a köteleket egészen felhúzzák, majd ügyes mozdulattal köralakba lendítik a kéve tövét, miáltal a kéve kúp alakú sátort képezve megáll.³⁰

A *kikőütött* kendert a víz gazdája — ha van — *megdézsmája*. A *dézsmát** — minden tizedik kévét — folyóba áztatáskor az állam szedi.

Míg a kender vize lecsorog, a *kőütőük lefíridnek*, majd esznek valamit, *szílvát, puhakenyeret*, s a kévéket, cserepcsépet szekérre rakva hazaviszik. Az udvaron újra kitergetik a kévéket az előbbi módon. Napos időben pár nap alatt *kiszárad*, ekkor *kifördittýák*, hogy a *belőüje* is *mekszikkaggyon*. Ezután már *ëcca-*

²⁸ A Csengerből közölt, nyalábokban áztatás — vö. NAGY, i. h. — nálunk ma nem ismeretes. Másutt viszont gyakori — vö. A Magyarság néprajza 3. kiadás I, 299; Ethn. LIX (1948), 186.

²⁹ 'Keményszálú, rugalmas, szívós.'

³⁰ A kévéknek ezt a kúpszerű leállítását Magyarvalkón úgy mondják: *kikecskél*, de a főnévi forma már nincs meg — vö. NAGY JENŐ, i. m. 74. Nálunk sem a leállított kévére, sem a leállítás műveletére nem találtam külön szót.

kára nem hagyják *széjjel*, nehogy a *hármát* megesse vagy *eső érje*, hanem egy nagy *kugba* rakják, vagy fedél alá, hogy *meg ne vonújon*.

Költés idején az udvarokon száradó kender orrfacsaró büze szinte az egész falut betölti. Csak a *puja* örül neki: a *kunyhóu* forma kévék közt lehet *bujóucskát* játszani.

7. A törés

A *törés* egyik fontos fordulópontja a kendermunkának: az eddigi *kendèr* itt megszűnik; belőle *szösz* és *pozdorja* lesz.

A száraz kévék 3–4 napig *pihennek* a kukban, s mikor jó száraz idő van, *mekkezdik törni*. Az egy napra előirányzott mennyiséget még egyszer *kiteregetik* a napra, s a legmelegebb déli órákban kezdik a munkát. Hűvös, borús időben nem lehet *törni*: *nem megy* jól*, *guzsos* a szára, *beletapad* a pozdorja. (L. 4. kép.)

A *törő* részei: a *gerendája*, négy *lába*, a gerenda *vészése* vagy *hasítékja* s az ebbe belejáró *nyelve*. A nyelv egyik vége *fogóúvá* van kifaragva, másik vége átfűrt, s egy *szeg* vagy *tengéj* segítségével forgathatóan van a gerendához rögzítve. A nyelv alul *éiles*. Törője nem mindenkinek van. Leginkább tölgyfából készül, *furóú-faragóú* emberek készítik. Van *eggyágu* és *kétágú* törő; ez utóbbi egy hosszabb gerendába vésett, a végeknél nyíló két nyelv. A durvább *törésre* és a finomabb *tilolásra* ugyanaz a törő szolgál, nincs külön tiloló. Igaz, a kétágú törő egyik ága rendszerint szűkebb résű, ezt használják az apróbb pozdorja *kitöréséhez*, a tiloláshoz.

Egyszerre egy *marok* kendert kezdenek törni. Bal kézzel deréktájon megfogják, s a *hegyiből* visszahajlított néhány szállal mintegy kezükhöz kötik. Előbb a *tövet* törik. A marok kendert 2–3 *fogásra*,* hajlítják szét, s az első fogást gyökerénél kezdve a résen átfektetik, a nyelvvel meg erőteljesen csapkodják. Minden ütés után aládugnak néhány centit. Ez a *nagyolás*.* Ha minden fogást *elnagyoltak*,* még egyszer együtt is *megrágattyák*,* majd kétkézre fogva a kéve derekát, az elnagyolt részt a törőhöz csapkodják, hogy a *naggya pozdorja* kihulljon belőle. A rázogató, csapdosás addig tart, míg a pozdorja nagy része ki nem hull. Az így nyert szösz a törő asszony a *keze szárára* csavarja, s a hegyit is *eltöri*, most már rendszerint egy fogásban. A hegye *nehezebben megyen*: vékonyabbak a szálak, hajlékonyabb a pozdorja.³¹

A nagyolást a tilolás követi: a szűkebb résű törőágnál a nyelv rászorítása közben húzzák keresztül a résen a szösz, rázogatták, csapkodják, hogy minél jobban kitisztuljon. (L. 5., 6. kép.)

³¹ A szék vagy asztal sarkán törés, gerendához csapkodás csengeri módszerei — vö. NAGY, i. m. 124 — nálunk nem ismeretesek.

Ha nagyon megázott a kender, *lemegy: elszakadozik a szála*, s a pozdorja közé kerül. A jó szös *megmarad*: a rostok egész hosszúságukban megmaradnak. Ami tiloláskor *kicsebzik*,*³² az a *tillóyszakadék*. Ezt kitépik, övükbe tűzik, s később a csomóhoz fogják.

A jó szös *puha*, nem *kiğrges*, szép *viğkõszálu*. A vastag szálakról a szös gyakran kéregként válik le, *nem ömlik széjjel*, ezt *likának* mondják, az ilyen szös *likás*. Ilyen lesz az áztatlan kender szösz is.

Miután *kitilólták* a szösz, *màrkönként*, csillagszerűen egy leterített *hammasra* vagy lepedőre fektetik. (L. 5. kép.) Ezután hosszúság szerint csoportosítják: 4–5 egyforma hosszú marokból lesz egy *fű*. A *fű szösz* derékban megcsavarva *kettőtűr*ik (l. 7. kép). Hús ilyen fű egy *kita* szös. Ezt kötéllel összekötve, vagy hamvasba rakva száraz helyen tartják.

Törni is szoktak *kõüccsön* vagy szöszért: a *törõü* asszony egy kitából 2–4 fõt kap. A pozdorjával tüzelnek.

III. A szös

8. A dörzsölés

A töréskor nyert szös szálai még merevek, s még apró pozdorja is akad közöttük. A *puhitást*, finomítást szolgálja a *dörzsölés*. *Dörzsölni* lehet *lábbal* vagy *dörzsölõjün*. A lábbal dörzsöléshez kalákát, *dörzsölõüt* szokás rendezni: egy-egy estére a házilányok *barátnéjait* hívják meg, traktát készítenek, rendszerint *gyenge málét* főznek, hiszen ekkor, augusztus végén, szeptemberben van a *fõüt máléi szezonnya*. A lányok után legények is jönnek, úgyhogy a dörzsölő szórakozás-számba megy: *danolásznak*, esetleg befejezésül táncolnak is.

A portól megtisztított udvarrészen vagy a *törnácson* — ez *le vam mázolva*, *nem porol* — le szoktak állítani két *mosóúszék*et, és keresztülfektetik közöttük a *riğtoját*. Ebbe *fogóúznak* a mellette álló *dörzsölõük*. A fű szöszet előbb *meggömlik**: két végét diónyi csomóba sodorják, mert különben *összegubancolóúdná*. Ezután leteszik a földre, *mezitláb* ráállnak és *tapossák*, *söndörgetik** a talpok alatt. Addig dörzsölik, míg a szös *mekpuhul*, *megömlik*.*³³ Az ellenőrzést a háziasszony vagy más hozzáértő végzi.³⁴

A *dörzsölõjün* vagy *fadörzsölõübe* való dörzsöléskor is szokás segítőket: *hajtóúkat* hívni. Ilyen eszköz néhány éve még kettő volt a faluban, ma már egy sincs. A szomszédos erdőháti falvakban azonban még ma is sokat látni.³⁵ Az

³² 'A többtől elszakadva kicsüng, elcsapódik.'

³³ 'Megpuhul, elveszti merevségét.'

³⁴ A dörzsölés előtti dézsába áztatásról — vö. Ethn. LXI (1960), 41 — nem hallottam.

³⁵ Rajzát l. SzamSz. I, 179.

egyszerre berakott *dörzsölő* szöszből használati díjként egy fűt kellett adni a gazdának.

A dörzsölő főrése a központi oszlop, a *bálvány*. Ennek *feje** át van fűrva a *hajtórudnak*.* A bálvány körül méternyi magas *keret** van. Ez felül és a föld szintjén vastag *tőtyfadeszkával vam berakva*. Az ebbe fűrt lyukakba állított hat vagy nyolc *páca* hordódongák módjára veszi körül a bálványt. A szösz a bálványon levő *kétunnyi viĝsiĝsbe* húzzák be fejenként hol egyik, hol másik oldalról, kb. egyharmad részükig. Hogy *mennél tőp térrjem bele*, a résen átdugott *feszítőüfával** időnként lenyomtatják: kézzel vagy ráállva, *billektetve* nyomják össze a szösz, mintha *lőuginyáznának*. Ez a *berakás*. Miután *berakták*, a *bálványfűn** átdugnak egy 3–4 m hosszú erős rudat, rendszerint *őudārudat* vagy erős *csapóyfát*, s ezzel kezdik körbe forgatni a bálványt, miközben a szösz kétoldalt *éngedik ráfele*, míg az egész *rátékeredik*. A pálcák szorosan tartják a szösz. Most a bálványt ellenkező irányba kezdik *hajtani*, miáltal az összeszorult szöszcsomó egymáshoz sűrűdik, gyűrődik, puhul.

A továbbiakban ez folytatódik. A forgatás irányát akkor változtatják meg, mikor *meksimúlt* a szösz, tehát a rácsavarodás egyirányú lett. Mikor *eggyik viĝgirül megdörzsölőüdütt, kiszedik*, s a már megdörzsölt végét fűzik át a résen. A belső rész ui. *nem törik úgy meg*, mint a külső.

A szöszrel telt dörzsölő *hajtása* nem kis erőt kíván. A szép *hőüdvilágos* esténken tartott dörzsölő szintén szórakozási alkalom.

A dörzsölőt gazdája télire *felveszi, kiássa*, nyáron meg *leteszi, kirakja*. A keret négy sarki oszlópa ugyanis kb. 30 cm-rel *tulér* az alsó deszkákon. Ezeknek gödröt ásnak, így rögzítik a szerkezetet. Előfordul, hogy *téllére is ki hagyják*; ilyenkor *zsuppal, náddal bekötött tetőü*t tesznek rá, hogy *ne vèrje az eső, ne szíja a fagy*.

A dörzsölőt csak kevés ügyes ember tudja készíteni. Ez magyarázza ritkaságát. A dörzsölést ma gyakran cigányokkal végeztetik.³⁶

9. A „szöszcsinálás”

A *szöszcsinálás** nem más, mint *gerebenezés*.* A címbeli kifejezés, ha az összetétel első tagját eredménytárgynak vesszük, logikátlanak látszik, minthogy már a törés eredménye a *szösz*. Arra lehetne gondolni, hogy nyelvjárásközi kölcsönzéssel állunk szemben: van olyan vidék ugyanis, ahol a gerebenezés által

³⁶ A dörzsöléssel finomítás eléggé elterjedt vidékünkön, de országosan nem általános. A gerebenezést néhol, pl. Tardon, csizmával taposás, bunkolás, ágyban puhítás stb. előzi meg — vö. Ért. XXXVII (1955), 109 kk — másutt a dörzsölés nem is szerepel külön munkafolyamatként, pl. Bálványosváralján és Magyarvalkón. Vö. Ért. XXXV (1943), 150 kk; illetőleg NAGY JENŐ, i. m.

különül el a *kender* és a *szősz*.³⁷ Ez azonban a szó adatolatlansága miatt nem dönthető el.

Mikor *ki van dörzsölve* a szősz, egy hétre leteszik, hogy a *pörjába ájom, pi-hennyen*. Akkor a törön újra kitilolják, *kirázzák a pørtul*. A szőszcsinálás már őszi, meleg, napos délutánok munkája. A *gerebent* felteszik egy *kádlábra* vagy *dagasztóulábra*, jó erősen rákötözik, tesznek mellé *sújnak* egy jó nagy *disznótököt*, elébe meg egy *gyalokszéket* vagy egy *sámedlit*, s erre ráülve *huzzák a szősz*t. A műveletet végző általában *huzza,* mekhuzza, gerebeneli* a szőszt, s csak igen ritkán *csinája.**

A gerebenelés célja a por és maradék pozdorja végleges kifésülése mellett a szősz minőségi osztályozása és a szálak hosszanti *élhazsgatása*, finomítása. A gerebennek van *fája* és maga a *vazsgereben*. Ezt a kovácsok csinálták. *Mentül sűrvebb, anná jobb*. Nincs mindenkinek, kölcsön szokták kérni.³⁸

A szőszből egy maroknyit derékban megfognak, egyik végét kezükre csavarják, s lecsüngő végéből mind hosszabb és hosszabb részt *huznag bele* a gerebenbe. Eközben a rövidebb szálak ottmaradnak, a hosszabbak vékonnyá hasadoznak. Ami a gerebenben marad, az a *lehánt.** Mikor a *fogak köze* megtelik, megfogják az elöl kicsüngő részt, és az egészet kiemelik a gerebenből, s leteszik oldalt. Ami a korábbi fű szőszből a tövéről és hegyiről történő kifésülés után megmarad, az *ety fű fejeszész*. Ezt újra *fűbe csavarják*: mindkét végére bogot sodornak, *begömölik,** hogy ki ne bomoljon.

A lehántot *szálméntibe** összegöngyölik és újra *mekhuzzák*. A kézben maradó hosszabb, *szálasabb* részből lesz a *natyszész* vagy *koccsa*. Nagyszőszet nem mindig *vesznek* (= különítenek el), csak ha jó hosszú a szősz. A kifésült nagyszőszet derékban *mektűrve* összefonják, elvékonyodó *hegyire* kis *gömöt* csavarnak. Ennek is *fű* a neve. A nagyszész fésülésekor gerebenben maradó szőszből még egyszer *kitépik, kicsipegetik* a rövid, de fonható szálakat, ez lesz az *aprószész*. Ami még ezután is a gerebenben marad, az a *cseppi*.³⁹ Az aprószőszet henger alakú csomókba *göngyölik össze*; egy-egy csomó neve: *göngyöl*. A csepűt is megőrzik: a fonni még nem tudó gyermeklány *fakanálon meksodórja*, s ha van elég, bolti festékkel vagy *gubiccsal* megfestik, és *pokróycot* szőnek belőle a *hász főüggvénye*. Egyébként *mázoláshoz,** a *platt* vasporozásához használják, *pázmamaddzagot* sodornak belőle stb. A többi három fajta szősz — a csepű nem szősz — száraz helyen, a *kaszli fájába* vagy a *karosládába* tartják, míg fonásukra sor kerül.

³⁷ NAGY JENŐ — i. m. 14 — szerint pl. Magyarvalkón „Ennek a munkának eredménye, hogy a kenderszál két részre válik: magára a *kenderre* és a durvább, apróbb szálú *szőszre*”.

³⁸ Csengerben — vö. NAGY, i. m. 124–126 — megkülönböztetnek kis-, nagy- és fésülő gerebent. Nálunk ez a nagyság szerinti megkülönböztetés nem szokásos. A drótkefeszerű fésülő gerebent sem ismerték közlőim.

³⁹ A Csengerben — vö. NAGY, i. m. 125–126 — megkülönböztetett szőszfajták erősen eltérő nevűek: *tőszész*, *szálfonal* és *aprószész*. Talán más-más irányú hatások keverednek vidékünkön.

Ha a szöszcsinálás kalákában történik, *kélt-három asszony huzza a fejét, három-négy meg a lehántot*.

A fejeszöszből lehet legvékonyabb fonalat fonni: leginkább a *v'èkḡvászḡ** *fèlmenőijéül* vagy *pamutos vászon** keresztszálaul használják. Az aprószöszből vastagabb szálú fonál készül: *zsákvászon** hosszanti és keresztszálainak egyaránt alkalmas.

10. A fonás

A *lekszaporátlanabb* kendermunka, ősztől, mikor a mezőn *szünik a dolog*, tart egész télen át. Két módja a *kézzel* és a *kerekesen* fonás.

A kézi fonáshoz *guzsáj* meg *ørsóu* kell. A guzsaly részei a 15–20 cm átmérőjű, *félslukk* magas, háromlábú *guzsàjszék*, meg a közepébe fűrt lyukba állított 6–8 szögletű, 140–160 cm hosszú *guzsàjpáca*. Asztalos vagy ügyes ember csinálta, a pálcát könnyű fenyőből, a széket nehéz tölgyfából, hogy *fél ne burüjön*. A szék szélét *kicifrászták*; *reccésre* faragták. A pálcá enyhén *sugárodó* ('vékonyodó') felső végére, egy *rováték*ba kötötték a *guzsàjszallagot*, amivel a szösz *fèlkötötték* a guzsalyra.⁴⁰ Ezt régen rendszerint a legények ajándékozták. Asszonyoknál gyakran *maddzag*, *gyólcsszél*,⁴¹ *rongymaddzag*,^{*} *doházsinég*^{*} pótolja.

Az *ørsóu* (eredetileg a kézi orsó neve, de ma már a rokka fonáltartóját is így nevezik) két fő része az *ørsópácája* meg az orsó *karikája*. Előbbi az orsó *szárának* is nevezik. Az orsópálcá elhegyesedő végét az orsó *hegyinek* hívják.

A fonás modern, egyre elterjedtebb eszköze a *kerekezsguzsáj* vagy röviden *kerekes*.⁴² A guzsalyszékbe itt két állvány van vésve, ezek közt forog a *kerek*. A kerék kinyúló *hajtóujához* kapcsolódik a *lábitóu*.^{*} A kereket a *vitòrla*^{*} vasára húzott *ørsóu*, kerekével *szíjj* fogja át, s ez viszi át a forgómozgást. A vitorla egyik *ága*^{*} *ki van fűrkálva*, s egy a lyukakba dugható drót *kúlcs*^{*} (vagy *kóucs*) irányítja a fonalat az orsón egymás mellé sorakozó *cikkekbe*.^{*} A szösz vagy a kerekesre épített guzsalypálcára kötik, vagy egy székes guzsalyt állítanak a kerekes mellé. (L. 8., 9. kép.)

A fonás kizárólag női munka. Először általában a fejeszösz fonják meg. Van úgy, hogy a család idősebb, gyakorlottabb tagjai a finomabb munkát igénylő vékony fonalat fonják, a kisebbek az aprószösz. A fűt vagy göngyölt *kibontyák* s a

⁴⁰ Magam csak székes guzsalyt láttam a kerekesen kívül. Mikor azonban SZOLNOKY adatai nyomán — vö. Ért. XXXVI (1954), 65–70 — utánakérdeztem, kiderült, hogy régebben valóban ismerték és használták a talpas, sőt a tönkös guzsalyt is — vö. SzamSz. I, 136. A székes guzsaly mai kizárólagossága annál érdekesebb, mert az országos elterjedtség térképén a dunántúli, palóc és Kolozsvar vidéki előfordulásai mellett a székes guzsaly vidékünkön szigetként jelentkezik. Vö. SZOLNOKY, Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye Bp. 1951. térképeivel.

⁴¹ *Gyolcscsél* 'széles, bolti pertli'.

⁴² A szakirodalomban *kecskerokka* néven ismert típust — vö. SzamSz. I, 136; NAGY, i. m. 127 — már teljesen felváltotta a merőleges vázra épített, modernebb, kisebb fajta.

guzsalyra kötés előtt *megággyák** vagy *felággyák*: az egész csomót balkézbe fogva jobbkézzel kis csomókat tépnek ki, s raknak egymásra belőle. Az *ágyás szösz*t *összegöngyölik* és felkötik a guzsalyra. A többször körülcavart guzsaly-szalagot 10–15 centivel a csomó alsó része fölött kötik meg. Az alul maradó rész a szösz *szakáll*a. A guzsalyra egyszerre felkötött mennyiség *egy guzsáj szösz*.

A fonó nő a bal *térgye* mellé állított, lábával rögzített guzsalyról *huzza* bal *bütyök*-*⁴³ és *mutatóujjával* a szösz, míg jobbujával az orsót *sodörja, pèrgeti*. A szöszben esetleg előforduló *cseppügömet*, pozdorját fogaival tépi ki, ujjait nyelvével nedvesíti meg. Hogy elég nyála legyen, olykor valami *nyálazót* (pl. főtt aszaltgyümölcsöt) fogyaszt. Az orsó fonás közben egyre távolodik a guzsalytól. Mikor már tovább nem tudja nyújtani karját, felcsavarja a megsodort szálát, a *nyútást*. *Nyútani* persze csak kézzel fonáskor lehet. A megsodort fonal felcsavarásakor vigyázni kell, mert a rosszul felcsavart fonal száradáskor *lefürög**⁴⁴, *összszeboncolódik*. A nagyon megsodort fonal *összsemacskásodik*, *sodros*, *macskás**⁴⁵, *örsőuhegyes* lesz, a *sodratlant* meg nem lehet megszöni, mert *széjjelmájlik*. A kerekiesen fonó is balkézével húzza a szösz, de szabad jobbkezevel *egyengeti aláfele* és nyelvével *nyálazza*. A lábítót jobblábbal *hajtja*. Vigyáznia kell, nehogy túlságosan nagy *cikkeket* engedjen az orsóra, mert *lefürdül*.* Ezért több *sört** fon rá.

A *fonó* különösen régebben igen elterjedt volt. *Összejártak* fonni részben a szórakozás kedvéért, részben meg a *világítóvâl* való takarékoskodás céljából, hogy *kéméjék a petróut*. A *danolászás*, tréfálgatás, *fârsangolás* mellett a *citera-szóura* táncolás és más játékos időtöltés tette kedvessé az ilyen alkalmakat. A legények *êleselték* a lányok orsóját: ha elejtette, felkapták, s csak csók-váltságdíj ellenében adták vissza. Ha a lány *nem váltotta ki*, az nagy szégyen volt a fiúra: a lány *lenészte*. A sértett fiú ilyenkor elvitte az orsót, s a rajta levő fonalat *kikötöszte* az utcán egyik kaputól a másikig, meg egyik oldalról a másikra. Az ilyen fonóban mindenki a *maga szöszit fonta*.

Ha valakinek nagyon sok a *fonnivalóuja*, szintén fonót, *kalákafonóut*, *fonóukát híj*. 15–20 lány, asszony, meg a hívatlanul is elvárt legények teszik mulatságossá az ilyen alkalmat is. Ez tulajdonképpen kölcsönmunka vagy szíves-ség. A gazdasszony kalácsot süt, *málét főz* (de most már *szemesen*), és ha van, *bagöjtüdöüt*: vegyes *aszálgyümöücsöt*. Ezeket megcukrozva eszik, hogy a fonóknak *legyen nyálok*.

A szegényebb asszonyok *bérbe* is szoktak vállalni fonást. Pénzt vagy természetbeni ellenértéket kapnak érte. E munka gyenge kereseti lehetőségére utal a

⁴³ *Bütyökujj* 'hüvelykujj'.

⁴⁴ *Lefürög* 'eredeti helyéről leforogva fellazul összegubancolódik — a fonal'.

⁴⁵ *Macskás* 'túlságosan megsodrott volta miatt összecsavarodó'.

szólás: *ű se font a nyelvijér!* Merész, *mérmondó*, nyelves nőkre mondják. Aki ui. valamit fonással keres, nagyon meggondolja, mire használja el.

IV. A fonal

11. Motollálás

A *teli* orsókat leteszik. Régebben az *örsőutártóuba** rakták, ez a platt vagy annak *blóudérje* fölé a falra volt szögezve. Itt száradt a fonál *hetfütül szombatig* — ha volt elég orsó.

A *motóülláláshoz* két ember kell: aki *motóüllál* meg aki az orsót *fogja* — rendszerint gyerek. Motollálni nem mindenki tud, viszont gyakran férfiak csinálják. A fogó tenyerébe állítva vagy karikájánál fogva *tártya* az orsót. A kerekes orsóját vasra, *gatyamaddzaghuzóura* dugva fogják, vagy a kerekesen hagyják, csak a *szíjjat lelökik*, hogy szabadon foroghasson.

Motollálás előtt *pászmamaddzagot sodornak*: csepüből az egyik *ereszti*, a másik *sodórja* két tenyere közt, míg 50–60 cm lesz. Ehhez kötik a fonál *kezdőü v'éggit*, majd balkézrel hozzáfogják a *motóüllá*hoz. Ennek részei: az *ina*, a két keresztben bevéssett *ága* vagy *levele* és a *v'éggi*, ez olykor faragásos. A fonál a motollán úgy helyezkedik el, mintha egy kör két-két szemközti pontját egymáshoz közelítve a kerületet négyrétű egyenessé alakítanánk. A motollálás célja a fonál hosszának, mennyiségének mérése és a további szárítás. A motolla ina 100–110 cm, egy körülvezetett *szál** tehát 4–4,5 méter.

A motollán *megölvassák* a szálat: három szál egy *ige*, ötven ige egy *pászma*.^{*46} *Ölvasni* vagy motollálás közben szokás, vagy a fonál csomójának megbecsülésekor. Ha számoláskor már több a fonál egy pászmánál, akkor is össze kell kötni, nem szabad elválasztani. Az ilyet *igésep pászmának** nevezik. A *kiszámolt* pászmát a pászmamadzaggal lazán, *egygömre* megkötik. Az *apróuszöszfónálból** négy pászmát, a *vékőfónálból** hat-nyolc pászmát motollálnak egyszerre a motollára. Ennek neve: *egy darap fónál*. A fonál végéből néhány métert ujjukra csavarva bekötik az utolsó pászmát. Ez a darab *kezdőü véggi*. Egy orsón vékony fónálból kb. egy pászma fonál van, a kerekes orsóján kettő.

A motollát rendszerint a *mestèrgerenda* és a *padlás* közé dugják. Rajta a fonál megszárad, merev tartású lesz, *nem ugrik össze, nem macskásodik*. A darabot

⁴⁶ Noha a fonalmérés egységei vidékenként erősen különböző hosszúságokat takarnak — vö. SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 50 —, az ige viszonylag szilárd számolási egység. Ebből épülnek a magasabb egységek nemcsak a motollán (pászma), hanem a vetőn is (lásd alább). Sőt, úgy látszik, a régebbi számolásban nem is szerepelt pl. a *pászma*. LUBY szerint ugyanis — vö. MNy. XXIV, 219 — Csekében a pászma helyett az *egyhatvan*, *kéthatvan* kifejezések használatosak, egyszer hatvan ige, kétszer hatvan ige jelentésben. Gacsályban is a vetőre engedéskor az ötven ige és száz ige a számolási egység. Persze ez így is a motolla hosszának a függvénye. A motolla — úgy hiszszük — mégsem csupán a szapuláshoz előkészítő elrendezési szerszám, mint SZOLNOKY vallja, hanem h e l y i mérőeszköz is.

az új motolláláskor *leveszik* a motolláról, megcsavarják, összefonják és a *rudra** teszlik vagy *kóycsolat*ba, szedve felakasztják.

A motolláló kétféle hibát követhet el: *keresztet vét* (= vet), illetve *nyaklót vét*. A *kereszt* olyan szál, amelyik csak félig megy körül. Ezt *él kél szakasztani*, mert *összehúzza* az egész darabot. *Nyakló* akkor keletkezik, ha az ág és in találkozásánál átlósan veszik körül a fonalat. Ezt *kikötik*: eltépik és a szabályos úton vezetve újra megkötik a két szál végét.

12. Szapulás

A darabok gyűlnek *egész télen át*. A fonás befejeztével következik a fonál *szapullása*. Ennek február–március az ideje: *Akkor jó csinálni, mikor a bűka beleaggattya ja lábát* — szokták mondani, tehát mikor már melegebb van. A munka célja a tisztítás, puhítás. Van, aki nem is *szapujja*, csak *párgója*. *Párgolásra, kenyér után*, tehát *süteskór* kerítenek sort. Előző este a darabokat *beasztatták meszes lébe*. Reggel *kifacsarják, ákácfa* vagy *kóyróhamuval** beszórják, vizes zsákokba dugják és deszkákra rakva *betoszittyák* a kemencébe. A deszkát alatta hagyják, nehogy *mekpèrgèlőüggön*. Egy nap múlva kiveszik a kemencéből és kimossák.

A meszes vízbe áztatás szapuláskor sem marad el: előző este, vagy reggel a *fèrakás* előtt *gyúrják meg* benne, míg meg nem puhul. A *kádlábra* helyezett *kád* vagy *szapulló* *jukába szálmacsutakból csörgőt* csinálnak: szálás *buza-* vagy *gabonaszálmából* egy maroknyit *kétrét hajtának*, a *türésbe* a kádon belül egy pálcát dugnak át, hogy ki ne csússzon, majd valami *cserebdarabot*, feneketlen *plétángyért* *buritnak* rá. A kád *fenekire zapszálmát* hintenek, erre rakják rá a megrostált hamuval *behammazott* darabokat. Felülre *hammast* terítenek, s rá hamut öntenek. Négy *sarka* kívül lecsüng a kád szélén. (L. 10., 11. kép.)

Közben az *üstben* vizet melegítenek, s mikor már *sütőűs*, de még nem forr, egy *lugosedénnyel** vizet *mèrnek* a hamura. A hamurétegen és hamus fonalon átszivárgó víz a csurgón mint erős *lug csorog le* a *csörgő* alatti *dézsába*. Innen újra az üstbe kerül, s felmelegítve ismét a kádba. Az első lúgot, ha nagyon *erőűs*, *veress*, elöntik, s gyengébbet csinálnak, mert az erős lúg *megveressíti* a fonalat. A megrakott kád neve *szapulló*. A szapulás tulajdonképpen ez a *lugo*zás, amit aztán egész nap végeznek: estig *szapújják* a fonalat. Éjszaka hűlni hagyják, másnap reggel jön a *mosás*. Mosni víz partján vagy a kútnál, kád mellett szokás. A hamvast kiemelik, a hamut elöntik a *ganészièlbe*.* A darabokat egyenként kiszedik, *bű vízbe* jól *kirázzák* a hamutól. *Mosószièken, sujokkál* gyengéden *meksújkóják*, majd *kiöblitik, kifacsarják, szüttesre** kiterítik. Mikor *féjlszár*az, következik a *mincselés*. Néhány liter vízbe 3–4 *tojássárgáját* ütnek, elkavarják, s a darabokat egymás után *belenyomogattyák* ebbe a lébe. *Mincselni* főleg akkor kell, ha a fagy *nem szítja meg* a kiterített fonalat. A fagy ui. puhítja a

fonalat. Ezt érik el a mincseléssel is, meg a sárgásra színezést. Ezután a darabokat kicsavarják, megrángatják, hogy a szála *kinyújon*, ahol *macskás* volt *kifüzdűjön*.⁴⁷ Felszárazon még egyszer meghúzgálják.

A szapulás akkor sikeres, ha a fonal szép sárga színű, ilyenkor *nyitik, mint a citrom*. Ha rossz volt a hamu, a fonal szürkés színű, *daru* lesz. A kád aljára is azért tesznek zabszalmát, hogy *sárgiccsa* a fonalat.

A szapulásra vonatkozó *tanálós kérdés*: „*Aki szombatō szapul mikòr mos?*” Ugyanis másnap kellene, de az vasárnap. A kérdésben megtévesztő szójáték van. A helyes válasz ez: „*Az üst feneke kòrmos!*”

13. Tekerés

A *tekerés** vagy *gombajítás** a fonalnak könnyebben kezelhető formába: *gombajogba*, vagy *fájfára**⁴⁸ csavarása. Eszköze a *tekerő* vagy *gombajító*.* Három változata van: *améik fē jár*, vagyis függőlegesen tartja a fonalat; a másik *csak amojan*, ez vízszintesen forog, a harmadik a *hengeres*.* A *fējárou* részei: *ájja* vagy *tálpa** s az erre helyezhető *tengēj**, melyből a *levelek** állnak szét. (L. 12. kép.) Egy-egy levél hossza nagyjából a motolláéval egyezik meg. A levelek átfűrt végeibe *cifrafát* dugnak, ezek tartják meg a feltett darab fonalat. Több furat van, hogy a fonalat megfelelő feszesre állíthassák. A vízszintesen forgó tekerőnek is van *ájja*, *levele* és *szege*, amire ezt fölteszik; valamint a levelek végén *cifrafák*. Ezeket beszűrt orsóval is lehet helyettesíteni. A hengeresnek van *álványa*, lécekből *álkott* két *hengere**, meg az ezek tengelyén és az állvány szemközti lyukain átvezetett *vaspácák*.* A három típus közül kétséget kizáróan ez a legfejlettebb.

*Gombajítani** vagy *tekèrni* lehet gombolyagba vagy fájfára. A gombolyagnak két fajtája van: a *kűgombajog** és a *jukazsgombajog*.* Utóbbit a *kóytison* vagy *kóydicson* készítik. Ez félméteres bot, melyet balkézben tartva haránt-hosszanti irányban *tekerik* rá a fonalat. Közben a botot lassan forgatják, hogy a fonal egyenletes eloszlású, *hálós* legyen. A kőgombolyagot összegyűrt papírcsomóra vagy *csutkára* kezdik. Ezt nem hálósra, hanem *cikkesre* csavarják: a forgatás nem szabályos és nem folyamatos, hanem egy ideig *egy nyomon* vezetik a szálát, majd más cikket kezdenek.

Egy gombolyagba egy darabot csavarnak. A pászmamadzagot kibontva egyszerre mindig csak egy pászmát szabadítanak fel. A gombolyítás gyakran *csüllő*vel történik, ezzel *szaporább*. A fájfát ráhúzzák a csüllő *vasára*, melyet aztán kerékáttétellel forgatnak. A tekerő asszony *gyóucsot* köt az ujjára, hogy a fonal el ne vágja. A munka közben adódható leggyakoribb hiba, hogy az összeakadt

⁴⁷ *Kifüzdűl* 'az összekapódott fonal kiegyenesedik'.

⁴⁸ *Fájf* '30–36 cm hosszú fonalorsó'.

szál *beleszakad*. Ha nem sikerül a végét megtalálni, *új végét szakitnak*: tetszőleges helyen eltépve folytatják a munkát.

14. A vetés

A *vetés** már a szövés előmunkálata: a vászon szélességének és hosszúságának megtervezésére szolgál. Noha a fonál hosszúságának mérésére szolgáló mértékek, mint a motolla hossza, a sing, rőf, vetőköz nem pontosak és vidékenként is különböznek, a hosszú gyakorlatban anyáról leányra szálló, tétellé vált meghatározások általában kellő eredménnyel járnak.

A fonalat tehát *mek kél vetni*. Ez a *vetőjével megyen*. A vető azonos az országszerte ismert típussal: középső hosszabb *ruggya** a *mestergerendába* fűrt lyukban, s egy az alsó vége alá tett, kimélyített deszkadarabra állítva forog. E lyukakat *disznózsírral* kenik meg. A vető négy *pácáját** az átlósan futó *keresztpácák** rögzítik. Tartozéka még a két *fogas*;* ezeket a kezdő és végző ponton a fonál irányának megfordítására és *keresztelésére* használják. Zsineggel kötik őket a két *vetőpáca* közé.

Hogy számítja ki az asszony, hogy mennyi és milyen széles vászon szöhető a rendelkezésére álló fonálból? Mint láttuk, a motollán az ige a legbiztosabb egység: a pászmába több vagy kevesebb ige, a darabba több vagy kevesebb pászma tartozhatik. Ezért a számítások alapegysége az ige, a motollán háromszor körbefutó szál. Külön számítás szükséges az *apróúszőszfonálnak* vagy *vastakfonálnak**, a *fejefonálnak** vagy *vičkőfonálnak**, a *pamutosvászonnak** meg a *pokrőcnek* is.

Az apróúszőszfonalból rendszerint zsák készül, általában nyolcas bordában. Az erre vonatkozó vetési szabály ez: *Vastak fonálból ötven ígérül vetnek ety sing vászont* (egy sing = 62–65 cm). Számba kell tehát venni, hogy hány ötven ige fonala van, és annyi singet engedni a vetőn. Ez akkor a legkönnyebb, ha már motolláláskor is ötven ígés pászmákat csináltak: így ahány pászma volt, annyi sing vászon lesz. Minthogy azonban szövéskor a fonál hosszának egy része *félverődik**⁴⁹, vetéskor minden singre *ráhagynak két-két unnyit*. A *lemérés* úgy történik, hogy egy szál fonalon lemérik az egy sing + *ráhagyást*. Ezt a *kelincsre* vagy valakinek az ujjára vagy a vető asszony alsó karjára körbefogva, a többi *egy nyomon*, mérés nélkül, csak a köröket számolva csavarják rá. Ha tehát valakinek *husz ötven ige* (20 pászma) fonala van, abból húsz sing + *ráhagyás* hosszúságot kell *félvetni*, hogy ebbe a hosszanti szálcsomóba, a vászon *félmenőjébe* elegendő keresztzál, *béli* vagy *beleverőjje* is teljék a fonalból. Minthogy egy zsákra négy sing vászon kell, a fenti fonálmennyiségből öt zsák szöhető.

⁴⁹ *Felverődik* 'a keresztzálak beverése közben megrövidül'.

A kimért szál egyik végéhez aztán hozzákötik egy másik gombolyag végét, s a hurkot az alsó fogásra téve, s a szálakat a két *fog* közt *keresztezve* megkezdik a vetőre való *felengedést*.* Ehhez két személy kell: egyik a fonalat vezeti, másik a vetőt tartja feszesen, hogy a fonal feszesen álljon, *meg ne lötyyennyen*.* A vető forgatásával spirálisan fölcsavarodik a kimért hosszúságú fonalpár. Ahol véget ér, oda kötik a másik fogast, s ennek fogai közt nyolcas alakban visszafordítják a szálakat. A vetést ettől kezdve egy személy végzi: egyik kezével vezeti a fonalpárt, másikkal meg folyamatosan továbblendíti a vetőt a pálcák meglökésével. A kezek munkája a fel vagy le vezetéstől függően cserélődik. A fonálnak felül is, alul is *keresztezett** van. Alul a keresztezetnél történik a *számolás* vagy *ólvasás*. Ennek egysége a három szálpárból álló *ige*, illetőleg a tíz igéből álló *pászma*. A pászmákat itt is pászmamadzag befűzésével választják el.

Amikor a nyolc pászma (= a *zsáknakváló** szélessége = *nyóucas vászon*) megvan, befejeződik a vetés. Ekkor az egyik fogasról lehúzza *lándzba** *szedik* a megvetett fonalat. Ehhez megint két ember kell: az egyik *visszatártya* a vetőt. A két végén, a keresztezetekbe madzagot fűznek, hogy *össze ne zavaroggyon* a szálak rendje.

A vékonyfonalból készítendő vászon hosszának kiszámítása más. Alapszabály: *Vîġkōfonalbúl tizennîġgyeżs bōrdába száz igēirūl vetnek egy rōġf vāszont*. Tehát ahány száz ige (= két pászma a motollán) a rendelkezésre álló fonál, annyi rőföt kell felengedni a vetőre — persze itt is a ráhagyásokkal. Ha a vászon nem tizennégyes, hanem keskenyebb, megfelelően hosszabb lesz a felvetendő hosszúság. Ha pl. 15-ször száz ige a megszövendő fonál, akkor 14-es bordában 15 rőf, 13-as bordában 16 rőf, 12-es bordában 17 rőf vászon telik belőle, bélivel együtt értve.

Az előző *fonálvászon** vagy *tiszta vászon** féléllel szembenálló vászonfajta a *pamutos vászon*.* Ennek hosszanti szálait a *pamut* adja, keresztszálait vékony fonal. A bolti csomagolású kétkilós pamutcsomag neve *egy pak pamut*. A pamutos vászon hosszúságát csak *vetőköz* szerint számítják (= a két vetőpálca közti távolság). Egy pak 18-as pamutra 12-es bordához 42 vetőközt engednek a vetőn. Ebben az esetben beleverőül minden vetőköz pamuthoz egy pászma, tehát ötven ige vékonyfonal szükséges. Tehát ahány ötven ige fonalunk van, annyi vetőközt kell felvetni a vetőre.

A *pokróuc* (itt rongy vagy csepüpokróc értendő) felmenőjét *inának* nevezik. Ennek hosszúságát kevésbé fontos kiszámítani. Többnyire *tanáalomra** vetik, illetőleg a tervezett hosszúság és a rendelkezésre álló rongy vagy csepű mennyisége szabja meg a felvetendő hosszúságot.

15. A szövés

A szövőszék neve *esztováta*, *esztováta*. A vidékünkéről eddig bemutatott típusok mellett van olyan is, amely némi eltérést mutat.⁵⁰ Amazokat *magyaros*-,* az itt leírtat *tóutos esztovátának** hívják. Lényeges különbség van az *elsőü hasajó*u, elhelyezésében: ez a magyaros szövőszéken az első lábakon fekszik. Hátránya, hogy a felgyűlő vászontekercs akadályozza a szövőt. Itt a lábak tetején az *összekötőü páca** van, ezen csúszik a vászon a két *talp** közé helyezett első hasajóhoz. A hasajó áthelyezésével vált lehetővé a vászon feszesen tartásának egy egészen más megoldása is: a *hátsóü (hátulsóü) hasajó*u, végére szerelt *eresztőükerék** és az első hasajó végén levő *feszítőü kerék** alkalmazása; ez sokkal egyszerűbb a magyaros típusénál. (L. 13., 14. kép.)

Egyébként az esztováta részeinek elnevezése nagyrészt azonosak a Szamos-háti szótárban találhatók: 1. *talpa* (2 db), 2. *lába** (4 db), 3. *ülőüdeszka**, 4. *koccsa* (2 db), 5. *borda*, 6. *bordahaj*, 7. *bordahaj ina*, 8. *bordahajtártóü**, 9. *nyüstök*, 10. *nyüstártóü bot**, 11. *sikkattyu* (2 db), 12. *sikkattyukarika** (2 db), 13. *elsőü hasajó*u, 14. *hátsóü hasajó*u, 15. *lábitóü*k, 16. *lábitótártóü**, 17. *eresztőükerék**, 18. *támaszfa**, 19. *eresztőümadzag**, 20. *feszítőükerék**, 21. *összekötőüpáca** (3 db), 22. *pockok**, 23. *cséüpképáca* (2 db), 24. *kölönc*, 25. *cövekek*.⁵¹ (L. 13–20. kép.)

A hátsó hasajó a *félmenőü* felcsavarására és tartására szolgál. Hengeres, *gömbeü*g*, a lábaknál *levéü*knyitott, a lábakon kívül *néü*tszegletes keményfa dorong. Végére jobboldalt az eresztőkerék kerül. Ezt a rajta levő *rovátü*gkon s a hasajó furatán átdugott *faszeg* rögzíti. Másik végére a fonal *félcsavarásakor* a *fakutyá** illeszkedik. A hasajón végigvonuló *rováték*ba, egy *páca* illeszthető, amit *zsineg*gel kötnek meg. (L. 18. kép.)

Az első hasajó a vásznat csavarja fel. Vége csak jobboldalt ér a talpon kívülre: ide húzzák rá a feszítőkereket, melynek vasfogaiba a talphoz forgathatóan szögelt *feszítőü* kapaszkodik. Az első hasajón is van hosszanti rováték: ide a *kötözőüvászon** végére erősített pálcá illeszkedik be. (L. 19., 21. kép.)

Ha esztovátaja nincs is minden családnak — szomszédtól, rokontól szokás kölcsönözni —, nyüstöt meg bordát mindenki igyekszik beszerezni. A nyüstöt maguk a fonó-szövő asszonyok készítik. Anyaga ma néha *bóü*ti spárga, *cukörspárga**, *befüü*tkötözőü spárga*, de még ma is gyakrabban a maguk készítette *nyüstfonál*. A fejeszösz jó *vastagra huszták*, *összeviszálták**, mint a cérnát,⁵² és

⁵⁰ Vö. a SzamSz. II, 191. és NAGY, i. m. 134. rajzait.

⁵¹ Itt két megjegyzést kell tennem. Adatközlőim egy része *fakutyának* az itteni *eresztőkereket* nevezte, a *fakutyát* pedig *csavaróü*ának. A SzamSz. magát a fogaskerekbe beakadó fát hívja *fakutyának* (itt: támaszfa). Hasonlóan nem egységes az első lábak tetején futó fa neve sem: ezt többen nem összekötő pálcának, hanem első hasajónak nevezték. A bizonytalanság oka feltehetőleg a típusok keveredése.

⁵² Lásd alább a cérnafonásnál.

a nyüskötőű deszkán mekkötötték. A nyüskötés* így történt: 3–4 szál nyüstfonalat összefogtak, mekhuszták vijasszal, ez lett a nyüst ina, erre hurkolták rá a szemeket.* A nyüst inát karikába tekerték, egy húrkat löktek rá, hogy le ne bomoljon, s a végét a bal hóunok alá szorított deszka előrenyúló vastagabb pereméhez fogták. Aztán a kész nyüstfonalat vagy nyüstmaddzagot* a deszkán körülvették és ráhúrkolták a nyüst inára. Majd még egy hurkot vetettek, anélkül, hogy a deszkán körülvették volna a szálát. Így csak minden második huroknál képződött nyüstszer, egyenletes lett az elosztás. A nyüst inán a hurkok szorosan egymás mellé sorakoztak. A nyüst szélességét a szemek száma szerint mérik: 3 szem = egy ige, 10 ige = egy pászma. Általában széles, tizenhétigyes (= 14 pászmás) nyüstit szokás kötni. Ebből — ha keskenyebb vásznat akarnak szőni — elhagynak a széleken. A kellő szélesség elérésekor a nyüstit lehúzzák a deszkáról, s inának két végét a rajta átdugott nyüstpáca két végéhez kötik. Ezután a szemközti hurkok megkötése következik, az előzőhöz hasonlóan. Különség csak az, hogy a nyüstfonal gombolyagjának végét átfűzik az előbbi huroksoron, s az új hurokszemek kötésekor mindig egy szemmel odább húzzák ki, azaz egy-egy szemet leejtenek. Végül a második huroksorba is nyüstpálcát dugnak, a nyüst inán pedig tintaceruzával megjelölik a pászmák határait. A nyüst esztovátára szereléskor a fősőű nyüspácahoz kötik a sikkattyut, az ásóúhoz meg a lábitóút.

A bordát vidékünkön ma már csak a cigányoktól veszik, nem készítik. A borda fogaji a két bórdaina közé erősített náttülapokból (= nádtő-) vannak. A fém-bordát nem ismerik. A borda mértékegységei azonosak a vetőn és nyüstön talált ige- és pászma-egységekkel. A szövendő vászon, illetve fonal vastagsága szerint különbözik a borda fogainak távolsága is.

A fonal felhúzása

Szűni tavasszal, a mezei munka megkezdése előtt szoktak, s többnyire bent a házban. Az esztovátát összerakják, beálittyák, bemérik, lecövekelik. A bemérés azt jelenti, hogy egy zsineget átlósan a lábak tetejéhez illesztenek. Ezek távolságának pontosan egyeznie kell, egyébként kajács lesz az esztováta, a vászon egyik oldalon feszes lesz, másikon meglöttyen, meglazul. Noha a pockokkal beszorított keresztpálcák eléggé szilárdan tartják a szövőszéket, mégis lecövekelik: a két hátsó láb elé egy botot fektetnek, s a bot elé két cöveket vernek, nehogy a szerkezet szövés közben érángatóggyon.

A fonal felhúzása,* félcsavarása a hosszanti szálaknak a hátsó hasajóra göngyölítését jelenti. A felmenőnek a vető fogasán alkotott nyolcas alakú keresztzetébe bedugják a két csíépkepácát,* ezáltal egymás mellé rendezik a szálakat. A kezdő hurokba egy pálcát illesztenek, s ezt a hátsó hasajó hosszanti rovátkájába helyezve három helyen megkötik. A csíépkekét a fonalszálak közt lehúzzák a kocsokig, így ez a szakasz rendezve van. A láncból kibontott fonalköteget az el-

ső keresztpálcán megfordítva még egyszer elvezetik a hátsó hasajó alatti keresztpálcához, majd újra vissza az ülődeszkán helyet foglaló személy kezeihez. A borda és nyüst ekkor természetesen még nincs felszerelve. Most a hátsó hasajó szögletes végére felteszik a *fakutyát* vagy *csavaróufát*, s ennek forgatásával kezdik a fonál felcsavarását. A felhúzáshoz tehát legalább két személy kell: aki *tártya*, fogja a fonalsomót, meg aki csavarja a fakutyát. Sőt egy harmadik is jó ha jelen van: az *egyengetés*, a csépkék továbbítása meg a *bunkóu** berakása kedvéért. A bunkó a *góújahugy* növény (*dipsacus fullonum*) méternyi, bunkós szárra, amit időnként *odacsiptetnek* a fonallal, hogy *meg ne buggyannyon*: az utóbb felcsavart szálak közt az alatta levő fel ne lazuljon.

Befogás a nyüstbe és a bordába

A felcsavarás addig tart, míg a fonalköteg másik vége az első keresztpálcáig jut. Ezután következik a nyüstbe való *befogás*. A csépkét kiveszik *hátúrúnnal* és az első keresztezetre teszik. Egy méternyire beviszik, majd a fonál hurkát kivágják. A kocsra tett botról lecsüngtetve készítik elő a befogást. Felszerelik a nyüstöket. A szálakat a két nyüstbe egyszerre *fogják be*: az *adogatóu* és a *beszedőü* egymással szemben ülnek, köztük csüng a fonál és a nyüst is. Egyszerre két szál fog be a nyüstbe: a beszedő két ujját átdugja az *első-*,* illetőleg *hátsóu-nyüst** szemei közt; a másik ráakasztja a megfelelő szálakat, mire visszahúzza. Így a szálak felváltva az egyik nyüst által emelhetőkké, illetőleg lehúzóhatókká válnak.

Ezután a bordát a nyüstölt fölé erősítik. A hátul ülő a borda fogai közt sorban átdug egy kést, ennek a *fokára* az elől ülő két-két szál fonalat akaszt a nyüst sorrendjében: egy első meg egy hátsó nyüstbelit. Végzéskor a bordát leveszik és behelyezik a *bórdahájba*, a szálakat *csomóunklènt* lazán összekötik, hogy *ki ne csuszkájon*.

A vászon elindítása

A vászon *elindítása* a *kötözőüvászón** segítségével történik. Ennek egyik vége egy pálca révén az első hasajóhoz van rögzítve, másik vége az első lábak tetején levő keresztpálcán át a borda felé vezet, s ott *rojtokban* végződik. A rojtok vége csomónként összekötve huroksort alkot, ide van bedugva a *kötözőüvpáca*.* Ehhez a bothoz kötik a bordától hozott fonalvégeket kis csomónként, most már elválasztva a felső és alsó szálakat a lábító lenyomása által. (L. 21. kép.)

A felmenő fonalszálakat szövés előtt *kenőüvel mekkenik** vagy *fèlkenik*, hogy ne *szöszölőüggjön*, mert akkor a borda *fèlcsiszkója*,* és elszakad a szál. A kenőt főzni kell. Valami *lugosedénybe* vizet tesznek, ebbe *sonkòjt*, ha van, egy kis *eny-*

vet (régiesen *enyőüt*), *fokhagymát*, *zsírt*, *szappant*, esetleg *nyárfabimbójt**⁵³, s mikor jól *összefőjt*, *májlélisztet* szórnak bele, míg *puliszkaszerű* sűrű massa lesz. Mikor kihül, még *tojássárgáját* is szokás hozzá keverni.

Ezzel kenik meg a fonalat, rendszerint rossz kefét használnak hozzá. A *kenés** műveletéről vette nevét a hátsó hasajó meg a kocsok közti fonalhosszúság, a *kent*. A csépkepálcákat ugyanis a kocsoktól mindig fölvitték a hátsó hasajóhoz, miután a szálakat megfelelően elválasztották egymástól: *felírtották* vagy *félrűpték*.* Ez után következett a kenés, majd rendszerint a szemetes lapátra tett *eleven szénnel* vagy *parás szénnel** megszáritották a kentet. Ezután még egyszer felírtották, a nyüstök mögé keresztülfektettek egy botot, melyről középen egy *kölönc* csüngött le, hogy a fonál feszességét elősegítse.

A vászon keresztoszálait, a *beleverőj*jét a fonalsíkok *nyillásába* a *vetelőj*vel öltik be. A vetelőbe a *csőre* csavart fonalat a *bélifa** segítségével helyezik be. A *bakaraszos* hosszú cső *náttúbúl* vagy *boddzafábúl* van, újabban vékony *kóúróbúl* is. A csőre *csüllőj*vel *csüllik* a fonalat. A csüllőnek több típusa ismeretes. Lényeges része mindegyiknek a lendítőkerék — ez ma már legtöbbször áttételes megoldású — meg egy vékony *vas*, amire a csövet felhúzzák. Egy csőre természetesen csak annyi *bélinek való* szabad csavarni, amennyi a vetelőbe befér. (L. 15. kép.)

A szövés

Maga a *szövés* a *lábítással**, a lábító lenyomásával kezdődik. (L. 13., 14., 16. kép.) Ily módon a nyüstök által szétnyitott fonalsíkok közé, a *hasíték*ba bedobott vetelőben a csőről lecsavarodik a vászon szélességének megfelelő fonal. Az átdobó kéz már nyúl is a bordahaj felé, míg a másik kéz a fonalnyílás másik végénél elkapja és kiemeli a vetelőt. Eközben feszesre húzódik a befűzött szál, s a borda már oda is szorította a kezdő részhez. Általában kétszer ütnek be egy szálal, de a második ütés előtt már megtörténik az ellentétes nyílás előidézése is, a lábítók fordított lenyomásával, úgyhogy a vetelő visszadobása lehetővé válik. A szövés jellegzetes zaja a két *beütés** és a közbeékelődő lábítónyiszorgás.

Szövéshibák. Ha egy szál fonal *kiszakad a bórdábúl*, akkor két szomszédos szál azonos módon kerül felülre és alulra. Ez a *belezna*. Ezt *ki kell kötni*: az elszakadt szálal a nyüsten és bordán átvezetve egy tele cső fonal végéhez kötik. A csőre hurkot tesznek, s a szövő mellénél csüngetik egy ideig, míg a beszótt szál már önmagában is megáll. Ekkor a csőt ollóval levágják *tűbe*. Az elszakadt szálalak rojtjai alul maradnak, az lesz a vászon *fonája*, a felső a *színe*. A beleznának észre nem vett szakaszát utólag kell *kivárni* tűvel, mert egyébként *utas* lesz a vászon. Ha a nyüstbe van rosszul befogva a szál, akkor kétszer két szál megy egy-

⁵³ *Nyárfabimbó* 'fakadás előtti mézgás nyárfarügy'.

mással párhuzamosan. Ennek *eb láb* a neve. Ilyenkor a két hibás szálát eltépik, s az előbb látott módon két csővel kötik ki.

Ha szövés közben a beszótt rész már a borda közelébe ért, s a nyíláson nem siklik elég könnyen a vetelő, *eresztenek egyet*: a feszítőkereket *megéngedik*, erre meglazul a fonal. Az eresztőmadzag meghúzásával a támaszfát kiemelik az eresztőkerék fogából, s eggyel odább engedik vissza. A feszítőkerékkel felcsavarják a vásznat, s megfeszítik újra. A nyüstöket *hátratoszittyák*, s folytatódik a munka. A kent hossza általában kb. két rőf. Ha ez *lefogyott*, vissza kell vinni a csépkéket a hátsó hasajóhoz, és fel kell kenni a következő kentet.

Az utolsó kent a *lógóúkent*. Ezt *szűttesen*,* *ruhaszáritóú kötelen* engedik le a kocsokig. Így is marad a végén 30–40 cm meg nem szőhető rész. Ezt a vászon szélénél le szokták vágni. A maradék fonal neve *veléznak*.⁵⁴ Kötözésre, olykor varrásra használják.⁵⁵

A szövésre vonatkozó *tanálódsmese*: „*Hasam a hasathoz, lábom a lábothoz, az én kis hegyessem a te hasitékothoz*” — *Mi jaz?* A szövőszék: a szövő hasánál van a hasajó, lábával működteti a lábitót, s a vetelő hegye a fonal hasitékához illeszkedik. Él az a hiedelem is, hogy ha terhes asszony a szövés befejeztekor a kihúzott csépképálcával az ablakon kinéz, olyan nemű gyermeke születik, amilyen nemű élőlényt először meglát.

A vászon

Régebben, mikor a vászon alsó és felső ruhát, meg minden egyéb szövet-szükségletet hivatva volt adni, sokkal több minőségben készítették. Az eltérő fajtákat nemcsak a fonal vastagsága, hanem a használt nyüstök száma is befolyásolta. Ma már szinte kizárólag *k'ènyüstös* vásznat szőnek, régebben a *négy-nyüstös* is járta. Külön dolgozatot igényelne a *szedeccsikos** vászonfajták — és általában a díszítési módok — tanulmányozása.

A vászonfélék mellett az esztováta szolgál a *pokróúcszüv'è*sre is. Ehhez a használatban *èlnyűtt* legkülönbébb textiliát használják fel. A varratokat és *szedéseket* ollóval levágva másfélcenti széles *csikokra hazsgattyák a rongyot*, majd szín szerint *szörtéjjozva** *fèlgombajittyák*. Ez lesz a *pokróúcs béli*. A felmenője, *ina** ritka: itt egy bordafogba csak egy szálát fognak. A *pokróúdzbòrda** fogai párosával összefordított nádlapokból készülnek, hogy a borda erősebb legyen.

A *sima*-* vagy *vetéllőüs pokróúcs** rendszerint keresztcsíkozású: a különböző színű szalagok beverése adja a *mintáját*. Rongy helyett gyakran *cseppüből* szőnek pokrócot. Ezt előzőleg *meksodörják* és megfestik. A pokrócot általában he-

⁵⁴ SZOLNOKY — Ethn. LX (1949), 213 — szerint Kemencén a szövés kezdetén és végén is van be nem szőhető *vereznyék*. A kezdő végnél ennek keletkezési módját nem látom világosan.

⁵⁵ Régebben a *szótteszhez*, a *kötélszövőü bòrdán* szőtt ruhaszáritó kötél készítéséhez is felhasználták. Ilyen kötelet ma már csak a cigányok készítenek.

tes-nyolcas bordában szövik, s két *szíűlt* varrnak össze egy *pokróuccá*. A pokróc elnevezésen általában rongypokrócot értenek, a gyári készítménynek *szőűrpokróuc** a neve. Felhasználása változatos: *takaróu* lehet a *kiságyon** vagy *dikóun*, éjjel *takaróunak* vele, esetleg a *dunnahaj kémélése* céljából alsó takaróul szolgál. Nyári melegben gyakran egy pokrócot szögelnek az ajtó *szemőűdőkfájára*, hogy a *léigy* ne tudjon bemenni. Ilyenkor az ajtót kitarják vagy leveszik. A *szedet pokróuc** már modern mintákat követ. Készítéséhez csak kevesen értenek. Ezt csak a *hász főűggyére*, azaz szőnyegnek, vagy *fálvédőűnek* használják.

A kész vásznat *kiszapúják*, *fejjiűritik*; vízbe mártva a tiszta gyepre vagy a *rekeszre**⁵⁶ terítik, hogy a nap felé fordított színe *kifejjiűreggyen*. Ha megszárad, újra *megmártyák* és *kihuzzák*, míg a kívánt fehér színt eléri.

Végezetül a *vég vászont* — ha nem *szabják fél* mindjárt — a beleznák kivarrása után hosszában *kéűtríűt hajtyák*, *mektűrik*; *félvizessen meg-* vagy *bemangu-rúják**, s a kész *tűret* vászont összegöngyölve a *karosládába* teszik a többi *vászonníűmü** közé.

Az esztovátát pedig — ha nincs egyéb *szűnivalóu* — *kilökik*, hogy *ne lomòjon* tovább. *Szűjűszedik* és felhordják a *hászijára* vagy *kőűccsönaggyák* valakinek, ha kéri.

V . F ü g g e l é k

Orsókészítés

A kézi fonáshoz az orsót nemrég még ügyes legények, ma ugyanolyan módon főleg cigányok készítik.

Az *orsóúcsinálás** eszköze az ügyes emberek által készített, évszázados típust fenntartó *esztèrga* volt.⁵⁷ Egy kb. 100–120 cm hosszú, 15–20 cm széles keményfadeszkába négy lábat faragtak, ez volt az *esztèrgaszék**. Ebbe egymástól 50–60 cm-re két 40–50 cm magas, 6–8 cm széles keményfa állvány volt bevéssze, melyeket felül két lécc kötött össze. A lécek közé tologatható és *űűkkel* rögzíthető *fèjek* jártak. A szerkezethez tartozott még egy nyirettyű, a *hajtóu*, meg egy *esztèrgakéűs**. Előbbi egy alul elhajló, fogásra alkalmas bot volt, ennek felső végére egy *szűjűt hűrkòltak*. (L. 22., 23. kép.)

Az orsókészítő ráűlt az esztèrgaszék szabad végére, hogy a belső állvány mellénél volt. Az előre kiszárított, *kéűnyelűkèűssèl* megfelelően előkészített, végén meghegyezett *òrsóúnak valóu fát* a néhány milliméterre befűrt és ott meg-

⁵⁶ *Rekesz* ’földbe szurkált napraforgókóróból font, felűl egyenesre metszett kórókerítés’.

⁵⁷ Az orsókészítésnek itt leírt módja igen régi. A nyirettyűs forgatási módnak orsó esztèrgályozására alkalmazásáról eddig is több közlés, kép, rajz jelent meg — vö. A magyarság néprajza 3. kiadás I. kötet XXXIII. tábláját a 272–273. lapok közt; NAGY JENŐ, Orsófaragás a kalotaszegi Magyarvalkón Ethn. LVIII (1947), 264–266 stb. E típusok összehasonlító vizsgálata érdekes néprajzi feladat lenne.

zsirozott pofák közé szorította, s azt *beékélve* rögzítette. A hajtó szíját egyszer körülsavarta az esztergálandó fán, a két lécz közt leeresztette, s a botot tartó balkezének *bütyökujjára** húzva a szíj *hűrkát* megfeszítette. Majd a bot fel-le mozgatásával a *gömbejég**⁵⁸ fát ide-oda forgatta, s a jobbkezben tartott esztergakés hozzászorításával a fa fölösleges részeit lefaragta. A kés természetesen csak akkor vágott, mikor kezét lefelé húzta, csak ekkor volt a fa forgása a késsel szemközi irányú.

Az 1920-as években Gacsályban még 3–4 ilyen eszterga volt, ma azonban már egy sem teljesen ép, darabjai sorra *hányódnak el a hárszijákon*.

Az orsót a legények csináltatták annak a lánynak, *akihez jártak*. Ők adták a fát, s munkadíj fejében *áldomást* fizettek. Orsónak jó a *szilvafa*, mivel merev, nem görbül el idő múltán sem, vagy a *kecskerágó*, esetleg a *juhárfa*, bár ez *puha* és *nagyō viszi* a kés. Az orsó *szárának* először a karika felőli, vastagabb végét *esztergálták ki*. Mikor a *hegyit* csinálták, beiktattak egy teljesen átfúrt fejet, hogy a levékonyított rész *él ne roppannyon*.

A karika úgy készült, hogy a megfelelő vastagságú száraz *ficfát* előbb korongokká *fir'ęszélték*, középen átfúrták, felhúzták egy e célra szolgáló fára, így szorították az esztergapofák közé.

A közönséges orsók leggyakoribb adatai: a szár 24–30 cm hosszú, legvastagabb átmérője 10–12 mm; a karika átmérője 4–6 cm, magassága 1,5–2,5 cm. A szár alul 1–1,5 cm-re áll ki.

Az orsókat díszítik, *cifrázzák* is. Ennek két módja van: az *esztergályozással* vagy a *szinessel**⁵⁹ való *cifrázás*.* Az előbbi körbe futó gyűrűzésnek az az előnye, hogy nem *csuszkál* rajta a rácsavart fonál. A két díszítési mód kombinálódik is. A színezést is az esztergályozó végezte: tintaceruzát, illetőleg piros vagy kék *színest* érintett forgatás közben a megvizezett orsószárhoz. A festés ma főleg a *cigányorsók* sajátja. A karikát is díszítették: felső, sima részét színezéssel, külső peremét inkább esztergályozással.

Érdekesség, virtus, értékes ajándék volt az úgynevezett *csörgőüs orsó** (vagy *zörgőüs, zűrgőüs orsó*). Két fajtáját sikerült földérenem. A középen kettészelt karikába egy csatornát faragtak, *kivőügyelték** és apró *kavicsot* vagy *puskába való srétert** tettek bele. Ezután összeillesztve az orsószárra húzták. A vágás szinte észrevehetetlen maradt, a kavicsok pedig forgatáskor összeütődve *zűröktek*. (L. 24., 25. kép.) A másik fajta is ügyes esztergályost kívánt: a karika peremébe V alakú bevágást csináltak, s mikor a két bemetszés találkozott, egy *gyűrű* keletkezett, mely lazán otmaradt, nem esett le. Forgatáskor ez is csörgött.

Az esztergán nem csupán orsót csináltak, hanem a tekerőbe való cifrafát meg a cérnafonásnál használt vizsálót is ezen készítették.

⁵⁸ *Gömblőyű* nemcsak gömb alakút, hanem hengerest is jelent.

⁵⁹ *Szines* (rég): 'foglatat nélküli iskolai színes kréta'.

Cérnafonás

A *bóyti cérna* mellett ma is szinte kizárólag házi készítésű *vászoncéírnát** használnak a zsákok összevarrásához és *főüdozásához*, valamint a *vászonnémü** és más vastagabb anyag varrásához.

A *cérnafonásra** általában a többi fonal elkészülte után kerül sor, de akinek *cérnája nincsē, hamarēbb is mekfonnya*. A már korábban kiválasztott, *cérnának valóü fejeszōst* kézzel vagy kerekesen fonják meg. A lehető legvékonyabbra kell *huzni*, mert *kēit szál megyēn eggyōve*, s ha vastag, *nem megyem bele a tűbe*. A megfont fonalat két szálával *eggyōve gombajittyák*, majd *összeviszáják**. A vizsálás az összefogott két szálnak az eredetivel ellentétes irányú összesodrása. A gombolyagot beleteszik egy *szílkēbe*, vizet öntenek rá, s úgy *ēngedik* a kerekbe, melyet ilyenkor *visszafelē* hajtanak.

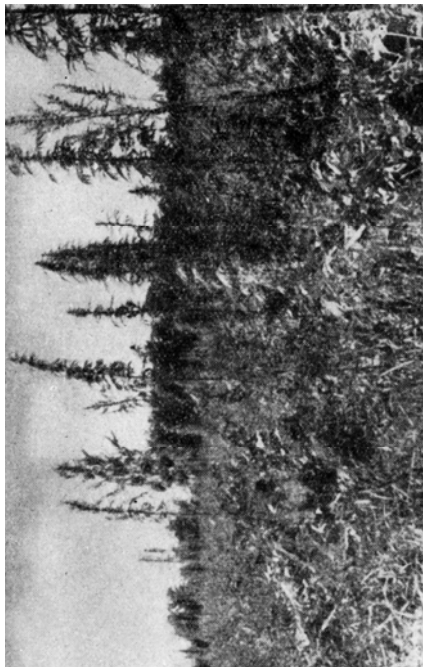
A vizsálást régebben nem kerek, hanem *viszállōü** vagy *sodrōü** segítségével végezték. Ennek részei: a *szára**, *karikája** és a szár végén a *hārga**. A karika alul és oldalt *ki vōüt cifritva**, ez volt a *cifrája*. (L. 24. kép.)

A kettōsen fogott fonalat rákōtötték a karikán levő horogra, s félméternyire megfogták. Majd a sodró karika alatti részét jobb kézzel a jobb *sōüdōrra* fektetve a térd felé sodorintották, s a bal kézzel tartott fonálnál fogva függeni hagyták. A nehéz karika sebesen sodorta a fonalszálakat cernává. Közben egyre több *sodratlan* fonalat engedtek ki, míg csak a vizsáló kellōképp összesodorta. Volt, aki *gyalokszēikre, samedlire* állt, vagy egy a gerendába vert szegen átvetve engedte a fonalat a sodró alá, hogy egy lendülettel minél hosszabb *szálat vizsájon*. Mikor a forgás megszűnt, a megsodort részt felcsavarták a szár karikán felüli részére, s a továbbiakban már ez is lendítő erōként hatott. Az új szál eresztésekor a megsodort szál végét néhányszor körülcsavarták a horgon. Így folyt a munka fonal fogytáig. Asszonyok, férfiak, gyerekek csinálták. Csak arra kellett vigyázni, ne-hogy túlságosan *sodros* legyen, mert akkor *macskásodott*.

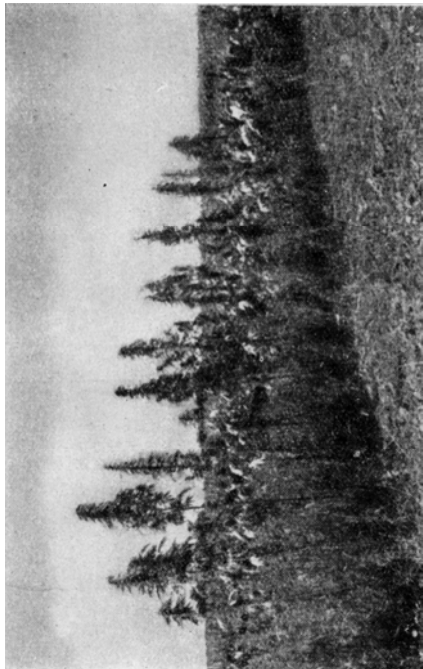
A *meg-** vagy *összeviszált** cernát *kismotōüllára**⁶⁰ motollálják, apró, *négý-ōt igēis* kis pászmákba kötōzik, megszáritják, s a fonallal együtt kiszapulják, mert az is *uty szīēēp, ha mekkēil, szēēp sārgāra*. A kiszapult és megszáritott *vászoncérnával* már lehet varrni. Szokás volt egy részét megfesteni feketére, ezzel varrták a sötét színű felsőruhákat. A cernát vagy úgy hagyták, ahogy levették a kismotolláról, s a pászmákat elválasztva használták, vagy *fēlgombajították*. Az előbbi mód hátránya az volt, hogy könnyen *összeboncolōüdott*.

A vizsálóval lassúbb a munka, mint a kerekessel, de ma is vizsálóval kell összesodorni a *nyüstfonalat*, mert ezt olyan vastag szálakból kell összeviszálni, hogy a kerek *nem tuggya beszíjni*.

⁶⁰ *Kismotolla* '50–60 cm hosszú, csak cernához használt motolla'.

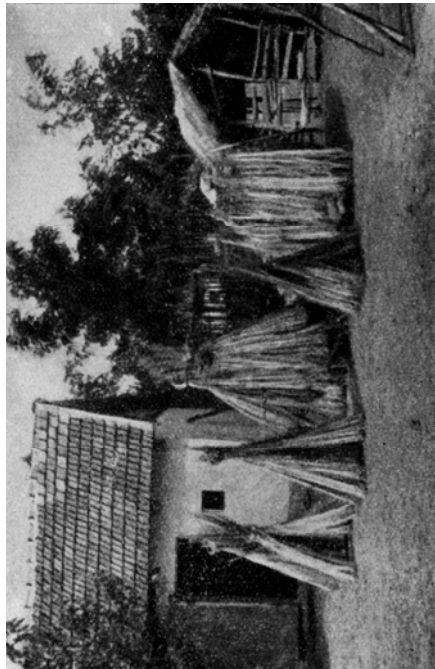
1. kép: Répa közé vetett csádé

2. kép: Nyüvéskor meghagyott csádé

3. kép: Áztatás a cserepcsépbén

4. kép: Szárítás törés előtt. Középen a kuk

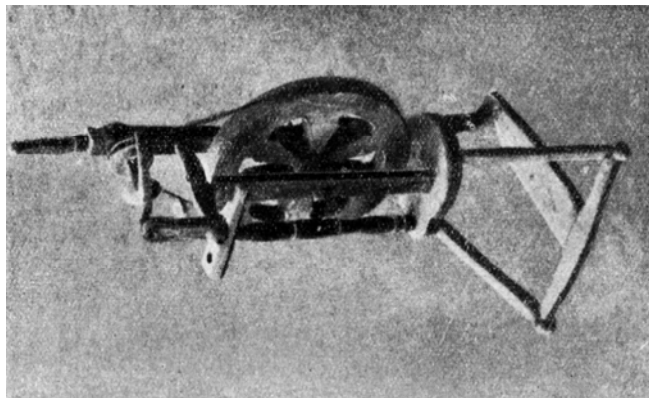
5. kép: Törés

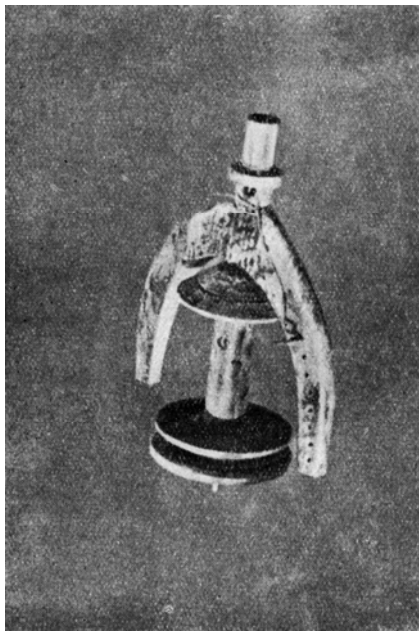
6. kép: A nagyolás és a tilolás

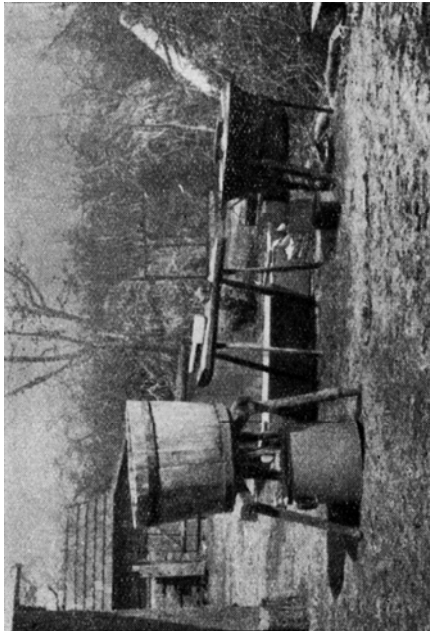
7. kép: Fű szőszök törés után

8. kép: Kerekesguzsaly

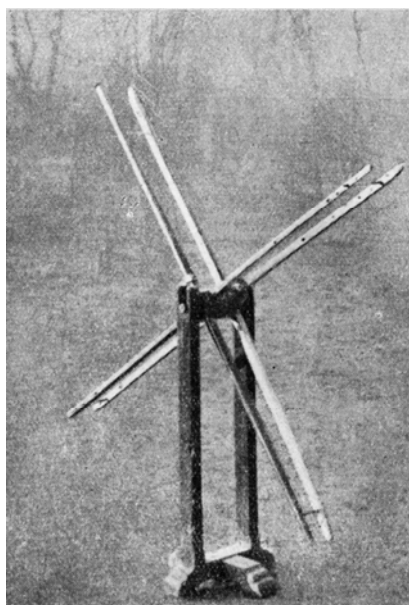
9. kép: A kerekesguzsaly vitorlája és orsója

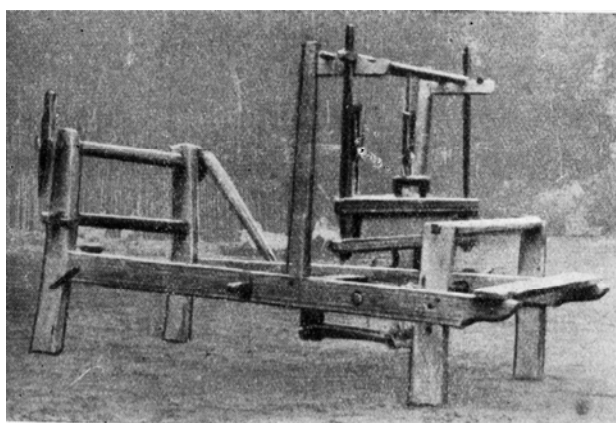
10. kép: A szapulás eszközei

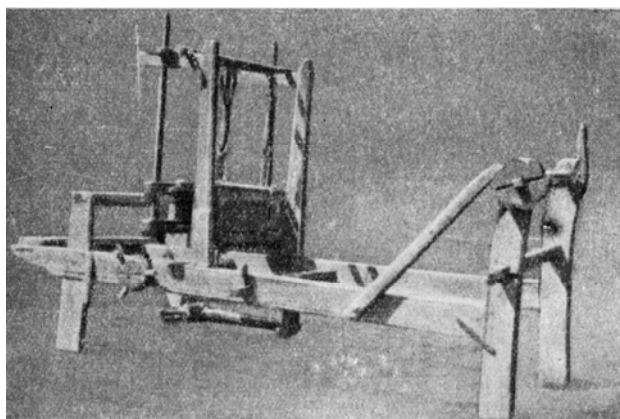
11. kép: Kád a kádlábon

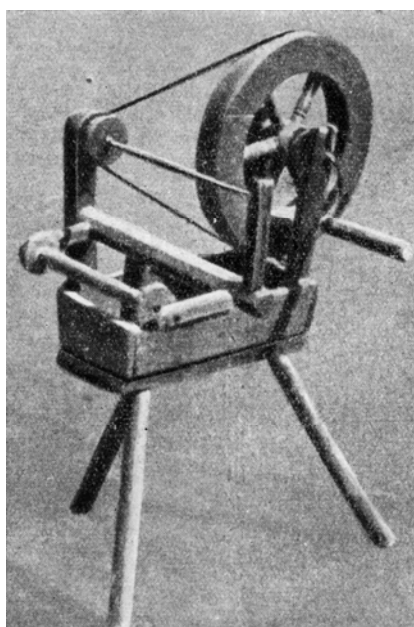
12. kép: „Fennjáró” tekerő

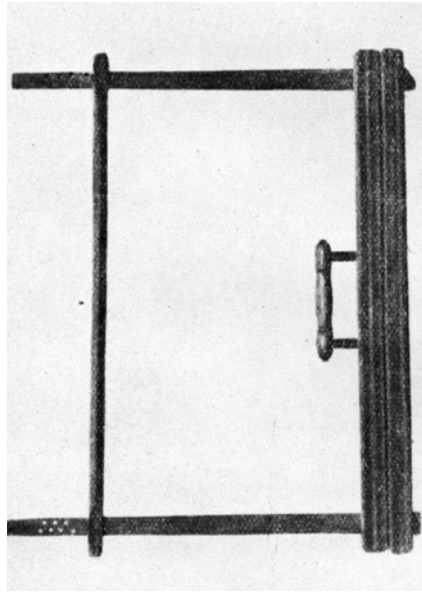
13. kép: A „tótos” esztovát

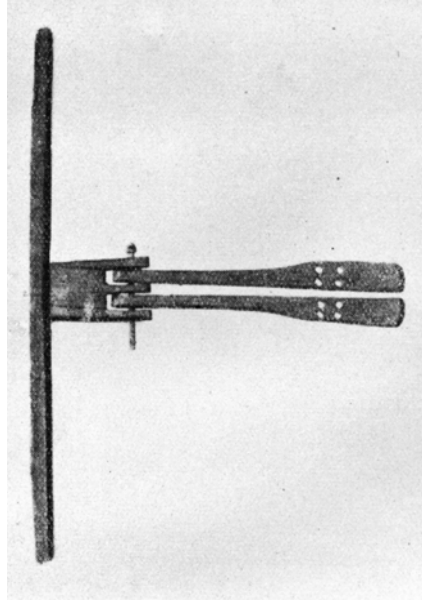
14. kép: A „totos” esztováta

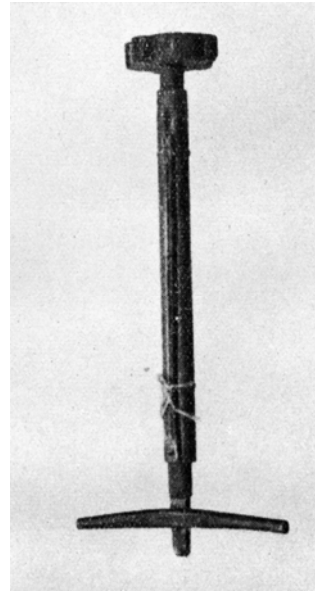
15. kép: A csüllő

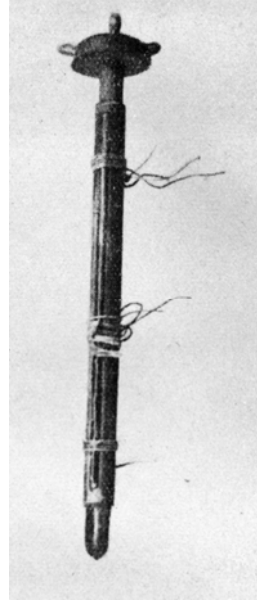
16. kép: Bordahaj; ina; tartója

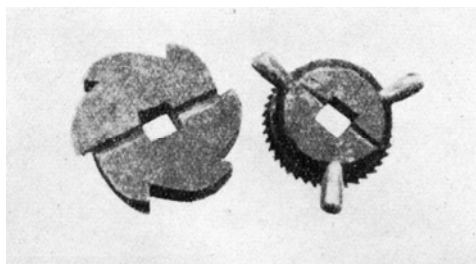
17. kép: Lábitartó a lábítókkal

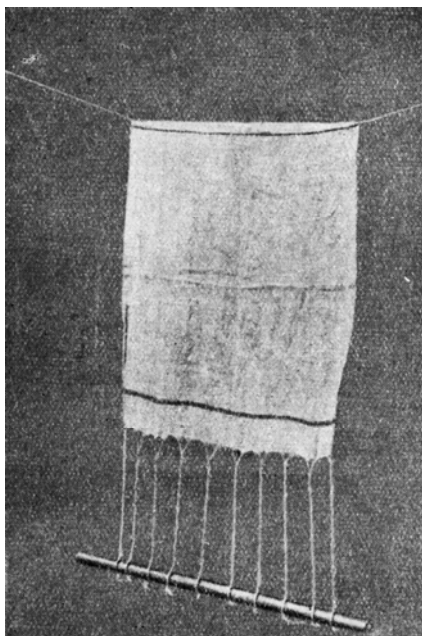
18. kép: Hátsó hasajó a fakutyával és eresztőkerékkel

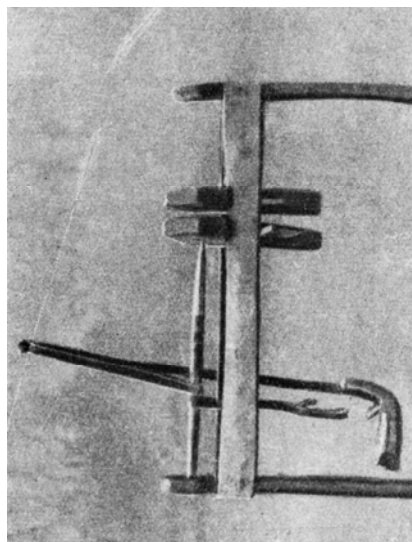
19. kép: Első hasajó a feszítőkerékkel

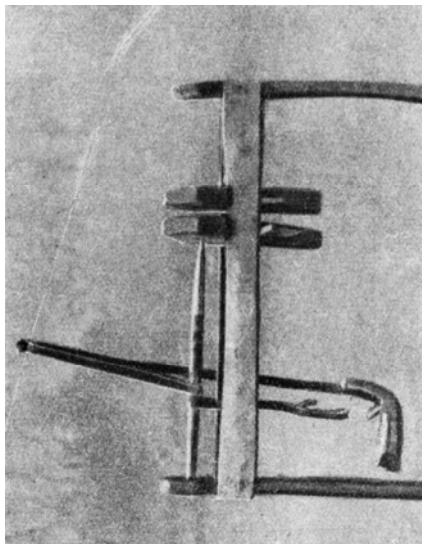
20. kép: Az eresztő- és feszítőkerék

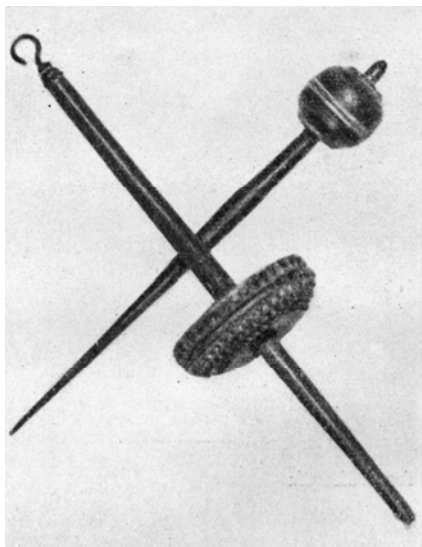
21. kép: A kötözővászon

22. kép: Az eszterga

23. kép: A szíj elhelyezkedése forgatáskor

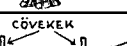
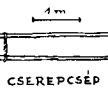
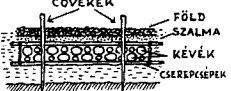
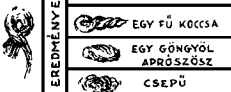
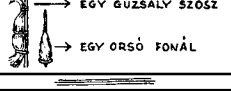
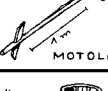
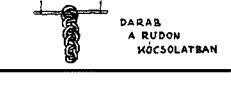
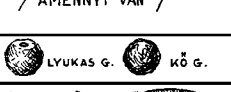
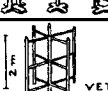

24. kép: A viszáló és a csörgős orsó

25. kép: A csörgős orsó karikája szétválasztva

A KENDERMUNKÁK ESZKÖZEI ÉS EGYSÉGEI GACSÁLYBAN

AZ ANYAG	A MUNKAFÁZIS		A FELDOLGOZÁSI EGYSÉG		MEGJEGYZÉSEK
	NEVE	SZERSZÁMA	NEVE	FORMÁJA	
K E N D E R	VETÉS		VÉKA		A VÉKA A MENNYISÉG ÉS TÁRGY NEVE IS, A NEGYEDRÉSzt ÁLT.-BAN SZAKÍTÓKOSÁRRAL MÉRİK.
			NEGYEDRÉSzt		
	NYÜVÉS		MAROKNYI		TÖBBNYIRE KALÁKÁBAN TÖRTÉ-NIK. FŐLEG ROKONOK, SZÓMSZÉDOK A SEGÍTŐK.
			KÉVE		
			KUKK		5-20 KÉVE
	ÁZTATÁS - KÖLTÉS		CSEREPCSE, KENDER		A MUNKA RÉSZLETEI: BERAKÁS, SZÁLMÁZÁS, LEFÖLDELÉS, LEÖVEKELES. KÖLTÉSKOR: KIBONTÁS, MOSÁS, KITEREGETÉS.
S Z Ö S Z	TÖRÉS - TIOLÁS		MAROK, FOGÁS		A MUNKA FÁZISAI: NAGYOLÁS, RÁGATÁS, TIOLÁS; ELŐBB A TÖVET, MADD A HEGYÉT TÖRIK.
	DÖRZSÖLÉS		FÜ		MINDKÉT DÖRZSÖLÉSI MÓD KA-LÁKÁBAN TÖRTÉNIK. UJABBAN CIGÁNYOKKAL TAPOSZTATJÁK FIZETÉSÉRT.
	SZÖSZ-CSINÁLÁS		FÜ		ELSŐ MEGHÚZÁSKOR KÉZBEN MARAD A FEJESZÖSZ, A LEHANTOT ÚJRA MEG-HÚZZÁK, AMI A KÉZBEN MARAD: KOCCSA. HARMADIK HÚZÁSKOR: APRÓSZÖSZ. GEREBENBEN MARAD: CSEPÜ.
F O N Á L	FONÁS		GUZSÁLY - ORSÓ		A FEJE-ÉS KOCCSÁBÓL LESZ A VÉ-KONYFONAL, AZ APRÓSZÖSZBŐL A VAS-TAGFONAL A CSEPÜT NEM FONJÁK MEG.
	MOTOLLÁLÁS		IGE = 3 SZÁL, PASZMA = 50 IGE		A MOTOLLA HOSSZA NINC S PONTOSAN MEGHATÁROZVA. A KÉSZÜLŐ ÚJ MOTOLLÁT A RÉGIHEZ MÉRİK.
	SZAPULÁS		DARAB		FÁZISAI: BEÁZTATÁS, FELRAKÁS, SZAPULÁS, MOSÁS.
	TEKERÉS		GOMBOLYAG, FÁJFA		A KÉT ELSŐ TEKERŐ-TÍPUS GYAKORIBB. A FÁJFARA GOMBOLYÍTÁS CSÜLLÖVEL TÖRTÉNIK.
F O N Á L	VETÉS		RÖF, SING, IGE = 3 SZÁL, PASZMA = 10 IGE		A VETŐNÉL CSAK A FOGÁS EGYIK OLDALÁN LÉVŐ SZÁLAKAT SZÁMOLJÁK, MIVEL EGY BORDAFOGBA KÉT SZÁL KERÜL.
	SZÖVÉS		FELMÉNŐJE, BELEVERŐJE		A CSÜLLŐ HARMADIK TÍPUSA A KEREKESGUZSÁLY MAGA, A LEÍRÁS-BAN JELZETT ÁTALAKÍTÁSSAL.

A *-fele* toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez*

E „titokzatos szócska” különös viselkedéséről legutóbb KÁLMÁN BÉLA írt (MNY. XLVIII, 237). Innen vettem az indítást, hogy a szó nyelvjárásombeli használatához és szerepének kialakulásához hozzászóljak. Dolgozatomban először a *felé* eddigi irodalmát tekintem át, majd bemutatom mai használatát és megpróbálom megrajzolni jelentésfejlődésének valószínű útját.

I.

Fél főnevünk ősi határozóragos alakjaiból szabályosan fejlődött a *felől*; *félt*, *félen*; *felé* névutócsalád. A lokatívuszos alakok azonban korán háttérbe szorultak, nyelvtanaink MA. óta inkább csak a *felől felé* párt vizsgálják. Ma — mint DEME LÁSZLÓ megjegyzi (NyK. LIV, 22) — a nyelv a *táján* beiktatásával egészíti ki „a hármasság egyik tagját eddig nélkülözött [helyesebben: elveszített] *felé*, illetőleg *felől* sort”.

A *felé* funkciójával és használatával — azon túl, hogy a névutók közt legrégebbi nyelvtanaink óta felsorolják, — tudomásunk szerint először BEREKSZÁSZI NAGY PÁL foglalkozott 1815-ben (Dissertatio philologica... 177). Szerinte az igekötők jövő idejűvé teszik az igét. Ha azután az igekötős igével mégis jelent akarunk kifejezni, a *felé* 'versus' postpositiót kell hozzájuk tenni: „*fel felé* öltözik, vel most öltözik *fel felé*, induit, vel nunc induit se id est, nunc est in actu vel actione induendi” (i. h.).

BRASSAI 1863-ban — úgy látszik, BEREKSZÁSZI e sorait nem ismerve — hasonló véleményt nyilvánított: Bizonyos határozók kétféle használatúak: igekötők és valóságos határozók. Igekötőként a jövő időt jelölik, ha tehát valóságos határozóként, jelen időben akarjuk használni, „hátról tesszük a határozó szót és ezt vetjük utána: *felé*. — *A köd megy felfelé*. — *A borász huzatja a borát lefelé*. — *A tolvaj hág a kerten átfelé vagy kifelé*. — *A farkas kullog az erdőbe befelé*, stb.” (AkÉrt. III, 69).

SIMONYI (Budenz album 48–80) az *arra felé*, *erre felé*, *hátra felé*, *el felé*, *lejjebb felé* stb. kifejezések *felé* névutóját így magyarázza: E határozók önállósultak, ragos voltak elhomályosult. És „minthogy ezt a viszonyt [az irányulást] fő-

* Megjelent: *Magyar Nyelvjárások* 3 (1956): 35–51.

neveknél majd mindig *felé*-vel fejezzük ki, ezen túlnyomó nyelvszokás a maga körébe vonta a határozókat is” (i. m. 53).

Bővebben foglalkozik a kérdéssel SIMONYI nyolc év múlva, 1892-ben (MHat. II, 124–7). Sok történeti és irodalmi példát hoz a „kész latív határozók” melletti *felé*-re. Általa — mint kifejti — a nyelv egyrészt a céljáig nem jutó, vagy nem biztosan jutó cselekvést, hatást fejezi ki (i. m. II, 125–6): *ide felé, oda felé, merre felé, haza felé, elé felé*; illetve helybenléteelt kifejező igék mellett a hely bizonytalan, meg nem határozott voltát jelöli (uo.). Az átvitt értelmű igekötők melletti használatát pleonazmusnak ítéli: „mert a mit az *el* és *meg* kifejeznek, — a perfectio, bevégzés képzetét — azt a *felé* lerontja: kábul *elfele* = kábul; *érik megfele* = érik” (i. m. II, 133). Véleményét külön cikkben is kifejti, idézve BEREGSZÁSZI és BRASSAI fentebbi nézeteit (Nyr. XXIII, 132–3).

A szó ilyen szokatlan jelentését BEREGSZÁSZI még irodalminak tekinti. BRASSAI szerint „a *felé* hozzátételét sokszor el lehet hagyni, némely vidéken ritkán is élnek vele...” (AkÉrt. III, 69). Északkeleti nyelvjárási voltára FÜLEP IMRE utal (A Szatmár városi nyelvjárásról, Bp., 1880, 52): „*Felé*, mint a következő példák mutatják, nemcsak a mozgás irányát jelöli: írja meg *felé* a levelet, a kutya eszi meg *fele* a húst stb.” A Nyr.-beli és más közlések alapján (vö. MHat. II, 125–7, 133) SIMONYI 1884-ben ezt írja: „különösen Szatmárban s másutt a Tisza vidékén kedvelik ezt a toldást, mert ott ilyeneket mondanak: megyek a *piacra fele*, érik a szilva *megfele*” (Budenz alb. 53). A véghatározókbeli *elfele*, *megfele* fordulatokat szerinte „jóformán csak az északkeleti nyelvjárásaink alkalmazzák” (MHat. II, 133).

BACSÓ GYULA is kizárólag északkeleti különlegességnek látja az igekötőkhöz járuló *felé*-t, mellyel a nyelv az elvonttá vált igekötős kifejezést „mintegy újra huzamossá s némileg szemléletessé” teszi (MNY. I, 405): *Kértem tőle elfele. Javítom kifele a ruhát. Issza a bort megfele! Agyarkodik rámfele* stb. Az így huzamosított kifejezések igekötője pedig azért kerül az ige mögé, mert a huzamos cselekvésben a fontosabb képzet a cselekvésé, így azt illeti meg a szórendi elsőség (uo.).

A jelenség nyelvjárási volta lassan köztudomású lesz, köznyelvi felbukkanását hibáztatják is (vö. MNY. XV, 42). Mégis egy kicsit felfedezésnek számít CSÜRY cikke, melyben használatának sokoldalúságára hoz példákat (MNY. XXVII, 31–3). E cikke a szó használatának bemutatásakor visszatérek.

A *felé* funkciójának gyökeres magyarázatát KLEMM adja meg (TMtan 78–9). Kifejti, hogy az igező jelentése szerint tartós történésű igéket a mozzanatos képzőn kívül az igekötő, hangsúlyos határozó és tárgy is mozzanatossá teheti: *kihúz, letép, póruljár, tönkremegy, hazamegy, ágyba fekszik, halállal bűnhődik; bort ivott* stb. Az ilyen szerkezetek tartóosságának éreztetéséhez a *felé* névutó közbeiktatására vagy inverzióra van szükség: *visszajöttek* (reverterunt) ~ *jöttek* | *vissza* (rever-

tebant); *visszamegy* (a jövőben) ~ *megy* | *vissza* (éppen most); *Kimentem* ~ *Kifelé mentem*, de utamat állták. *A köd megy felfelé* stb. „Néha együtt fordul elő mindkét szerkezet a tartós, folyamatban levő történés nyomtatékos megjelölésére: *Megy (ment) kifelé*. Különösen a szatmárvidéki és a hajdú nyelvjárásban kedvelik ezt... A szatmárvidéki nyelvjárásban oly igekötős igék is használatosak így, amelyek rendesen nem fordulnak elő ily inversióval: *Issza a bort megfele. Fogy már elfele.*” stb. (i. h.).

Ami a *felé*-től nyelvjárási vonatkozásban a fentiek óta megjelent, inkább csak adalék jellegű (Nyr. LXXIII, 295; MNy. XLVIII, 237, stb.); újabb használati módot nem tár fel, magyarázatot nem akar adni.

II.

A *felé* (~ *fele*) mai használatának bemutatásával az a célom, hogy az eddigi közlések anyagát rendszerezsem, kiegészítsem és itt-ott helyesbítsem. Adataimat elsősorban a SzamSz. példamondataiból és saját gyűjtésemből vettem, kiegészítve helyenként más közlésekből is. CSÜRY hangsúlyjelölését nyomdatechnikai okokból mellőzöm, *ě*-vel jelölt hangját *é*-vel írom. A SzamSz. adatait csak kötet és lapszámmal, saját adataimat S. jelzéssel különböztetem meg. CSÜRY említett cikkében előforduló példamondatokra — minthogy ezek a SzamSz.-ban is megvannak — nem hivatkozom.

1. Szabályos névutói használatában, a köznyelvihez hasonlóan, ragtalan, vagy birtokos személyragos főnevekhez, számnevekhez és névmásokhoz járul. CSÜRY ezt így foglalja össze:

„I. Ragtalan névszóval kapcsolatban ugyanolyan jelentésű, mint a köznyelvi *felé* névutó.

1. A. m. 'félre, részre, darabba'. *Vágjuk két fele. Nem tudok é százsz fele szakadni. Hasad az ék hárő fele* (Nd.).

2. A. m. 'helyre'. *Megyünk hat fele* ('hat helyre, t. i. látogatóba'). *Sok fele jártam ma* ('sok helyen').

3. A. m. 'versus, gegen'. A) [Helyről.] *Van nekünk a vetési határ fele ety kis főüdünk. Azóüta a szekēr má Batisz fele jár. Mikör megyek Károj fele...* (Nd.). B) [Időről.] *Tavaszi fele má nagyō rājta vóüt a köhögés. Hajnāl fele jobbō lett e kicsivēl. Má három esztendőüs vagy má néty fele van.*” (MNy. XXVII, 32).

Itt — úgy érzem — kissé helyesbíteni kell CSÜRY csoportosítását. A 2. jelentés alá sorolt második példamondatban a szó nem 'helyre', hanem 'helyen' jelentésű, mint a zárójeles megjegyzés is mutatja, tehát nem *h o v a ?* hanem *h o l ?* irányú cselekvést jelöl. Ez az irányeltolódás közismert nyelvünkben (vö. SIMONYI: MHat. I, 27–44; KLEMM: TMtan 171–2). Ugyanez a helyzet a 3. jelentés alá sorolt helyi vonatkozású mondatok közül az első kettővel: a *fele* itt nem 'versus', hanem 'tájban' jelentésű. A két első idő vonatkozású mondat *felé*-

je sem *m i k o r r a ?*, hanem *m i k o r ?* kérdésre felel, tehát *h o l ?* irányú, a harmadik pedig csak átvitt értelmében időhatározó, a benne levő *fele* szintén *h o l ?* irányú.

A szabályos névutói *fele* használatát és jelentéseit szerintem az alábbiak szerint rendszerezhetnénk.

1. 'versus, gegen'. Ilyen jelentésben járulhat főnevekhez, számnevekhez és névmásokhoz egyaránt. *Mikōr megyek Kārōi fele...* (Nd.; I, 267), *Ha a vārju a falu fele tart...* (II, 375), *Az ērdōi fele tértek az utrull* (II, 384); *Ha ētöröd a csuprot, akkō kettē hārōfele szaladuñk* (I, 487), *Hatvā fele, haza fele* (Km.: a 60. életévhez közeledés a halálhoz közeledés S.); *felé se mēnt* (= feléje; I, 267), *Nem tud másfele mēnni?* (I, 560); stb. — Egy alcsoportot képeznek itt az olyan kifejezések, amelyekben a hatás nem egy bizonyos tárgy irányába, hanem valamilyen célterület felé halad. Így keletkezik a 'helyre' jelentésárnyalat: *Megyüñk hat fele* (I, 267), *Az a vėn asszony is mēndēfele elérkezik* (I, 205) stb.

2. 'részre, darabba' — számnevek mellett. *Vágjuk kétfele* (I, 267), *Hasad az ék hārō fele* (Nd.: I, 267), *Nem tudok é szász fele szakadni* (uo.), *Hoty hājtānāl egy libāt szász fele?* (Találós kérdés, szójátéka a *felé*-nek 1. és 2. jelentése közti különbségre épül. S.)

3. 'tájban, tájt, körül, helyen' jelentésben ugyancsak járulhat főnevekhez, számnevekhez és névmásokhoz. *Azóyta a szekēr má Batisz fele jár* (I, 267), *Van neküñk a vetési határ fele ety kis fōüdiñk* (uo.); *Uty hārmīnc fele járt mán a számjok...* (ti. a 30-as szám táján — I, 417), *Sok fele jártam ma* (I, 267), *Ki gyōižne annyifele eleget tenni?* (I, 204); *Na, mi az újsák tifélétek?* (II, 420), *Sok esōi járt magok fele* (I, 243), *Viz van it mēndēfele* (II, 131), *A kōrcsmán űl, hun űlhetne másfele?* (S.); *Dēl fele vōut...* (I, 439), *Ojan este fele fōrmā járt az idōi* (kb. este felé; I, 303), *Be sose hallani jóut! Kivált így este fele* (I, 432), *Tavaszi fele mā nagyō rāiñta vōut a kōhōgēs* (I, 267), *Hajñāl fele jobbā lett e kicsivēl* (uo.), stb. A *dēl feléig* (I, 268), *este feléig* (uo.) továbbragozott kifejezések is azt igazolják, hogy a ragozatlan forma nem *m i k o r r a ?*, hanem *m i k o r ?* kérdésre felel.

A *felé* névutó alapszava a *fēl* fn. biztos finnugor etimológiáink egyike. Származtatásával legrészletesebben ZSIRAI M. foglalkozott (MNY. XXII, 173–88). Elsődleges jelentésének megállapítása azonban igen nehéz. ZSIRAI főleg néplélektani megfontolások alapján a *fēl* elsődleges jelentésének a 'pars dimidia, dimidus'-t veszi, és ebből származtatja a 'pars' > 'latus' > 'proximus' további jelentéseket (MNY. XXII, 182; hasonlóan: EtSz., SzófSz.). De talán éppen néplélektani szempontból helyesebb, ha elsődlegesnek a konkrét 'latus' jelentést vesszük, és belőle származtatjuk az elvontabbakat: egyfelől a 'pars' > 'pars dimidium, dimidius', másfelől a 'proximus' stb. árnyalatokat.

A *felé* latívuszragos határozó, később határozószó, majd névutó létrejöttéhez BEKE ÖDÖN szerint (Nyr. LXVI, 91) a 'latus, oldal'; PAIS szerint (MNY. L, 41) a

'latus, pars' jelentésű *fél* szolgált alapul. A *felé* első előfordulásakor (JókaiK. 129) a névutó jelentése 'versus, gegen'.

Megfigyelhető, hogy névutóink legrégibb rétege úgy alakult, hogy egy — rendszerint antropomorfizált — tárgyfogalom konkrét részét jelentő névszó ket-tős szerkezeti viszonyt alkotott: előbb határozói viszonyt egy igével, majd meg egy birtokos kapcsolatot a tárgyfogalom nevével, melynek részét jelentette (vö. PAIS: MNy. L, 41). Az így keletkező háromtagú, két szerkezetet is alkotó kifeje-zésekben a nyomaték rendszerint az igére, vagy a birtokos jelzőre esett, a hatá-rozóra csak szembeállítás esetében. Ezért annak konkrét jelentése egyre jobban elhomályosul, s minthogy az ige határozója volt, a határozói irányt jelölő határo-zó rag lett legfontosabb, legélénkebb eleme.

A névutóknak ez a fejlődése a *felé*-ben még tovább terjedt. Az *alá, fölé, mögé* stb. hallatán ma is több ébred fel tudatunkban az *al, föl, mög* konkrét jelentésé-ből: ezek a viszonyok jóval konkrétabbak, körülhatárolhatóbbak, mint a *felé*. A *felé* konkrét jelentéstartalma már határozószó korában megcsappant s egyre in-kább elhatalmasodott rajta latívuszragjának funkciója, a mozgás irányának jelö-lése. A tulajdonképpeni *felé* névutó hallatán ma már semmi konkrét jelentést nem érzünk, csak az irányulást, amit a latívusz kifejez. Így jutunk el a 'versus, gegen' jelentéshez. A *ház alá, mögé* kifejezésekben még érezhető a ház fogal-mának részletezése, a *ház felé* esetében egyáltalán nem érezzük, hogy a ház egy részéről van szó, a tárgyfogalom mindig a távolban marad, mint a hatás, mozgás, haladás célpontja.

A *felé* névutó irányjelölésre korlátozódása a szerkezet igéjének akciója szem-pontjából azt eredményezte, hogy az a perfektiválódás, ami más latívuszos (álta-lában hangsúlyos határozós, illetve tárgyú vö. KLEMM: TMtan 78–9) szerkeze-tekben a mozzanatossá válás nyomán bekövetkezhett, itt elmaradt. A mozzana-tosságot az okozza, hogy a hatás elindítása és célpontjának megadása kiszabja, meghatározza a befutandó pályát. A perfektívvé válás pedig annak az eredmé-nye, hogy a hatás, mozgás célba jut, és beteljesedik, megszűnik, állapotná válik. A *felé*-s szerkezetekben ez utóbbira nincs mód: az irányulás mozzanatának kizá-rólagossága a célbajutást lehetetlenné teszi, így az ilyen névutós szerkezetek be-fejezetlenek, imperfektív jelentésűek. A *ház mögé megy* szerkezetben a konkrét célpont és irányulás eredményezheti a cselekvés teljes lefolyását, az odaérkezést, tehát a mozzanatosság mellett a perfektiválódást is; a *ház felé megy* viszont ki-zárja a megérkezést, a beteljesedés mozzanatát. A névutói *felé*-nek ez a jelen-tésmozzanata vált egész további, nyelvjárásunkbeli használatának alapjává.

Az irányjelölésre korlátozódás bő lehetőséget adott arra is, hogy a szerkezet igéjében kifejezett hatás megszűnjék, bizonytalanná váljék. SIMONYI a *felé* bi-zonytalan irányulását így jellemzi: „A *felől* és *felé* névutók abban különböznek a *-tól, ról* és *-hoz, ra, nek* ragoktól, hogy nem határozott irányt, hanem csak tájé-kot, oldalt jelölnek, a melyből vagy a melybe történik a mozgás” (MHat. II, 122;

hasonlóan KLEMM: TMtan 230). Ezt a „bizonytalan irányulást” a szó fejlődésének több mozzanata eredményezhette. Már az *al*, *mög* stb.-hez képest a *fél* = oldal is változékony: jelenthet egyszerűen felénk látszó külső részt, tehát ugyanazon tárgynak hol ezt, hol azt a részét. A külső rész, szélső rész jelentésárnyalatú *fél*-ből a *felé* azt is jelenthette, hogy a lényegtől félre (mint ahogy a mai *oldal*-nak is van ilyen árnyalata). A *fél* = szomszédos rész pedig teljesen körülhatárolhatatlanná tette a *felé* jelentését, ezzel az irányulás bizonytalanságát tovább fokozta, s méginkább elhalványította a szó konkrét jelentését.

Ez a 'versus, gegen' jelentésű, *h o v a ?* irányt kifejező *felé* elsősorban mozgást, haladást, irányulást kifejező igékkel kapcsolódott, valószínű azonban, hogy már igen korán átalakult a helybenlétet vagy helyben történést kifejező igék mellé *h o l ?* irányúvá. A régiségben található efféle példákról, mint: *az felé* (*a felé*), *mely felé*, *valamely felé* stb. (SIMONYI: MHat. II, 124, 142–3; id. PAIS: MNy. L, 42) sokszor meg sem állapítható, hogy *h o v á ?* vagy *h o l ?* irányúak-e.

A *h o l ?* irányúvá válás korán bekövetkezhetett: a Calepinusnál és Molnár Albertnél meglevő *felé* 'circiter' jelentés már bizonyosan ebből ered, nem is beszélve a kódexek óta kimutatható időhatározói *m i k o r ?* irányú *felé*-ről, amelyet *h o l ?* irányú helyhatározóból magyarázhatunk.

A *h o l ?* irányú *felé*-t SIMONYI (MHat. II, 126) hiányos szerkezeteknek tartja, melyekből elmaradt a *menve* vagy hasonló igenév. Kétségtelen, hogy az irányeltolódás egyik módja ilyen volt, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a nem irányulást kifejező igék mellett ilyen közvetítő ige fellépése nélkül történt meg az átértékelődés.

Érdekes, hogy az időhatározói kifejezésekben a *fele* szinte kizárólag *h o l ?* (= mikor) irányú. Ezt a kérdés eddigi vizsgálói nem emelték ki, bár már SIMONYI meglátta, és 1897-ben ezt írta róla: „A helyhatározói *felé* névutó határozatlanul jelöli az időt; pl. húsvét felé, este felé, ősz felé. De ezeket még így is mondhatjuk: húsvét *t á j b a n*, ősz *t á j b a n*, éjfél *t á j b a n*” (Rövid magyar mondattan, Bp., 1897, 22. Hasonlóan: Nyr. XLI, 427). Az időbeli folyamat csak egy irányú lehet, tehát legfeljebb az *idő* haladhat egy időpont *felé*. A *m i k o r r a ?* irány különben is inkább a *m e d d i g ?* -nek felel meg.

Külön figyelmet érdemelne a szabályos névutói *fele* számnevek és számnévi névmások melletti használata. Itt ugyanis nem beszélhetünk birtokos kapcsolatról a számnév és névutó között. A 'részre, darabba' jelentésű *fele* a számnevek mellett a szó legrégebbi kapcsolatának emlékét őrzi, mint SIMONYI is említi (MHat. II, 121): *két felé* eredetileg is: két oldalra, két részre (vö. PAIS: MNy. L, 42). A *felé* 'versus' jelentésűvé akkor vált a számnevek mellett, ha azok alkalmilag valamilyen főnévi jelentést sűrítettek magukba: *Hoty hajtánál egy libát száz fele?* = száz irányba; vagy ha a *felé* már másutt kialakult 'versus' jelentését analógiával számnevekre vitte át a nyelv. A számnevek melletti 'tájban' jelentésű *fele* a számnév elvont főnévvé válása nyomán lép fel: harminc fele, vagy ha a

számnév jelzőként szerepel egy főnév mellett: *Száz forint fele kértek érte*; mint-hogy ilyenkor a jelzős kapcsolatot egységnek érezzük.

2. A nem névutói szerepű *felé*-ről CSÚRY összefoglalóan ezt írja:

„II. Határozókkal (igekötőkkel) és más mondatrészekkel kapcsolatban jelölheti a megvalósulás felé törekedő, be nem fejezett cselekvést, mégpedig annak mindenik mozzanatát: 1. akár kezdődő, beálló (szándékolt), 2. akár pedig éppen folyamatban levő tartós cselekvést” (MNY. XXVII, 32.)

Ajánlatosabbnak látszik azonban a részletesebb tagolás. Ezen belül először a határozószók melletti használatát tekintjük át. Legtöbbször itt is megvan a *hová?* és *hol?* irány párhuzamossága.

arra felé 1. 'oda felé, azon táj felé' *ārafele* (I, 48), *Āra fele is nészttem, az ut fele* (S.), *Āra fele jō véggel az ű főüggye* (I, 436). 2. 'ott, azon a tájon' *So-hase jártam āra fele* (II, 300), *Āra fele mán nem láttam náddarabokat* (S.).

befelé 1. 'einwärts, nach innen' *befe* (I, 68), *Befe* vóut fōrdúlva a fāl *fele* (S.). 2. 'bent, beljebb tájban' *Āra befele az erdőübe má jobb ut vóut valami-vél, nagyup hó vóut* (S.).

erre felé 1. 'ebbe az irányba, erre' *Ugy láttam ère fele indult* (S.), *A szemet (= d) sose legyen ārafele, mindég ère fele legyen!* (S.). 2. 'itt, ezen a helyen' *Hū jár ère fele?* (S.).

fél felé 1. 'fel irányba' *Mék fē fele jön ez a kasza* (II, 165), *Naty hosszú hegyesz szegek álnak fél fele sűrűn egymás mellett (a gerebenből; S.), Fél fele igyekszik mindég a hász tetejére* (S.), *Ère osz megindúltun mi futni, mint akinek a szemét kivették, fél fele a kerten!* (S.). 2. 'ott fent, feljebb tájban' *Āra fél fele, a templom fele láttam ety tehenet* (S.), *A másik végim mek fejjeffele van a blóudèr* (S.).

fél felé 'egyik oldalra, féloldalra' *félfele* (I, 271).

félre felé 'egyik oldal irányába, a kívánt iránytól el' *Fére fele huzzák a harangot* (I, 402), *Mind megyen asz félre fele, nem haza fele igyekszik* (libáról; S.), *Fére fele kacag (= sír; S.).*

haza felé 'haza, az otthon irányába' *E még naplementkōr se haza fele igyekszik* (II, 151), *Sōrjāznak hazafele a fonóuk* (II, 302), *Trappōj haza fele...* (II, 405), *Na, mosmá sikanakōuszhatunk haza fele a sáron!* (S.). *Pakōj hazafele* (II, 211).

hátra felé 1. 'rückwärts' *hátrafele* (I, 370), *Aki hátra fele nēz, hasra esik* (S.). 2. 'hátraljában, hátrább' *Āra hátra fele áltam, a sor végén, azér nem láttál, biztoson* (S.).

hova felé? 'hova? mely irányba? milyen helyre?' *Hova fele szaladól?* (II, 315), *Hova fele készűl?* (S.).

i d e f e l é 'a beszélő irányába' *Árunnē fűjt a szél, mer ide fele burította a rekeszt* (S.).

k i f e l é 'auswärts, nach aussen' *kifele* (I, 498), *Kifele áll a szekere ruggya* (II, 281), *Pakojjatok innen kifele!* (II, 211), *Félig-meddig mán ki fele áll az uttya* (I, 272).

l e f e l é 'abwärts' *lefele* (II, 17), *Megindult a lefele, mint az itélet, ugy rohant!* (S.).

o d a f e l é 'oda, arra a helyre' *Az is mindég oda fele igyekszik, ahú valami potyát szagúl* (S.), *Új má le, ne bujj oda fele, ahú semmi szükség sincs rád!* (S.).

s z e m b e f e l é 'szembe, a beszélő irányába' *Elég a hozzá, hogy ékesztek azok jönni szembe fele véllünk* (I, 204), *Mikør láttya, hogy megyē szembe fele velle, kikerüllí* (S.).

v i s s z a f e l é 'zurück, gegen hinten' *visszafele* (II, 463), *Vissza fele kacag* (sír tr.; II, 463), *Visszafele sül el a puska* (uo.).

A szabályos névutói *fele*, mint láttuk, egyrészt határozója egy igének, másrészt birtokszó egy birtokos jelzős szerkezetben. A *felé*-vel bővült határozósós kapcsolat szintén háromtagú, itt azonban csak egy szerkezet van: az ige és annak határozója. A *felé* itt már nem birtokszó, a határozóhoz nem fűzi többé egyenrangú kapcsolat. Mi itt a *felé* funkciója? A határozósók melletti *felé*-t SIMONYI e szók önállósodásával és a *felé*-nek a főnevek analógiájára történt hozzájárulásával magyarázta. Gondolhatunk azonban több más mozzanatra is. Legvalószínűbb az, hogy a határozósók latívsz jellege elhomályosult, és ennek felfrissítésére kellett a *felé*-t hozzájuk fűzni. Ezt erősíti egy hasonló eset is: az *erre felé*, *arra felé*, *be felé*, stb.-hez hasonlóan használják Felsőőr vidékén a *-nek* ragot határozósók mellett: *uárrának*, *benek*, *jerrának*, *fének*, *hátrának*, *hazának*, *künek*, *lenek* stb., amint erről IMRE SAMU írt (MNY. XXXVIII, 136–9). Ugyanez az irányfrissítés az eredeti és fő funkciója a mi *felé*-s kifejezéseinknek is. Valószínű, hogy emellett emocionális okok, expresszivitásra törekvés is közrejátszott a kifejezések létrejöttében.

A *felé* használatának kiterjedése szempontjából minden bizonnyal ez következett a névutói után: itt még megvan, és elsődleges az irányjelölő funkciója, akárcsak névutóként. A *h o l ?* irányúvá vált határozósók mellett is éppen úgy szerepel, mint a főnevek mellett, ahol a *felé* 'tájban' stb. jelentésű. Feltehető, hogy ezek a *felé*-vel kiegészülő határozósós kapcsolatok eredetileg *h o v á ?* irányúak voltak, s csak később az együttes használat folyamán mentek át az irányváltáson. Megfigyelhető, hogy a középfokban levő latívsz határozósók a köznyelvben is szinte elsősorban *h o l ?* irányúak: *le: h o v á ?*, *lejjebb: h o v á ?* és *h o l ?* irányú is lehet, aszerint, hogy milyen igéhez tartozik.

A *felé*-vel bővített határozósós kapcsolatnak a szerkezet vezérigéjével való együttes vizsgálata eddig kevés figyelemben részesült. SIMONYI erről így ír:

„Ezek az önállósított határozók *felé* nélkül határozott irányt jelölnek s a h o v á kérdésre felelnek, ellenben ha a névutó kíséri őket, csak t á j é k o z t a t ó k , tájékokt jelzők s a m e r r e kérdésre felelnek” (i. m. II, 125; Nyr. XXIII, 132), az egész szerkezet jelentése pedig az, hogy „aki halad, nem ér el oda, a hova akar, vagy legalább, hogy még nem tudjuk, elér e oda vagy sem” (uo. 126; hasonlóan KLEMM: i. m. 231). Igen, de mi okozza ezt? Nyilván arról van itt szó, hogy a *felé* nélküli „határozott irányt” tkp. a hatás célbajutásának lehetősége, a perfektiválódás okozza. Ezt a célíg jutást lerontja a *felé*, mert a hatást csak irányulásra redukálja. Közben azonban megváltozik a kifejezés igéjének status actionis: befejezetlenné válik. A szó további használatában éppen ennek a mozzanatnak lett nagy szerepe. A határozószó melletti *felé* még joggal nevezhető névutónak: megvan az irányjelentése. Az idetartozó kifejezések határozója mindig hangsúlyos, igéje pedig befejezetlen cselekvést jelöl; illetve ott, ahol a szerkezet megőrizte latívuszi jellegét, megakadályozza a hatás célbajutását. Az ilyenformán folyamatossá vált cselekvésben aztán lehetőség adódik más képzetmozzanat megerősödésére, kiemelésére is, elsősorban a cselekvés tartós, huzamos jellegének éreztetésére. Ez azonban itt még másodlagos a hangsúlyos határozószóval kifejezett irányulás mögött.

Az irányjelölés élénkségének csökkenése szoros kapcsolatban van a határozószók igeikötővé fejlődésével is, hiszen köztudomású, hogy a két kategória közti átmenet fokozatos, meg szoktunk különböztetni igeikötőszerű határozószókat is (vö. SZABÓ DÉNES: A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. Bp. 1955, 158). Ezért a kifogástalan csoportosítás lehetetlen is. Hogy ugyanaz a szó mikor határozószó és mikor igeikötő (tehát összetételi tag), jól illusztrálják a következő példák: *Naty hosszú hegyes szegedeknek felfele sűrűn egymás mellett* (a gerebenből S.) — *Mire odaértem az emberek már álltak felfele az ebéttől* (= kezdtek felállani S.). Vagy: *Aki hátra fele néz, hasra esik* (= aki hátra irányban néz; S.). — *Mindéig néztem hátra fele* (= újra meg újra hátranéztem; MNyj. I, 230).

3. A *felé*-nek legkiterjedtebb használata az igeikötős ige melletti. Alig van olyan nyelvjárásunkban is használatos igeikötő, amelyhez ne kapcsolódhatna.

a b b a - : *De csak nem akarták abba fele hagyni, cikáztak, verekettek, semmiképpē sem bírtam lefele győőzni űköt* (S.).

a g y o n - : *Megyek mām, mer ez az ember így is mindēg agyō fele véj, hoty ha valahova elmegyek, nem győőzők hazamenni* (S.).

á l t a l - : *Nem tudot Rózyi átāl fele menni* (S.).

b e - : *Az ágy alá fele bújd* (= t) *befe* (S.), *Fogjatok béfele oszt indujjuņk* (I, 69), *Eggyik hoszta a sárd befele, a másik kente ráfele* (I, 268), *Jönnek ezek befele rakássávāl* (II, 259), *Zárd befele az ajtóut, mert mekfele fagynak az emberek* (MNy. XLVIII, 237).

b e l e - : *Egyre jobbā-jobbā jöd belefele a fájás* (I, 433), *Ez a csírke erőűnek erejēvél bele fele mászik a tűzbe* (I, 239), *Kétfelőűrűn is ömlik bele fele a víz*

(I, 486), *Mihent fēlbuzdull a vize, ōnthesi a tészta* (= t) *bele fele* (I, 266), *Nem akàrd bele fele eggyezni az asszony* (S.).

e l - : *A kizsbörnyut mikor è fele aggya az embèr, mek szokták füstöl*ni (S.), *Áltába àszik èfele* (I, 508), *Csak hajigájáto*k è fele, *ami kicsid gyűtöttem* (I, 209), *Homájosodik è fele a lámpa* (I, 211), *Mire én odaértem, mán akkor ük è fele jöttek* (I, 267), *A mán küllőüfèrezik è fele a dolog mellőüll* (I, 215), *Lökhettyük è fele* (I, 216), *Ugy megyen è fele a pénz, mintha a szél fújná* (II, 333), *Mijén nagy delendőucijávāl mōnta è fele* (I, 167), *Mos jöttél előü, mán óudalazol è fele?* (I, 219), *Sörjázza è fele a dōugát* (I, 224), *Üi veszteg má, ne szalaggy è fele mindég-tig* (II, 131), *Csak szōurja è fele a pēszt* (I, 226).

e l ő - : *Gyere előü fele mer kettéihasitlak!* (S.), *Nem akar a nap elő fele bújni* (S.), *Még éfélkor se jön elő fele a sorrúl* (S.).

f e l - : *Ketten is atták fē fele a zsákot* (I, 264), *Nem kívánok innē fē fele állani* (II, 278), *Vát csipaszoktōtā fē fele az ágyonn* (II, 438), *Nem gyűtöttük fē fele, vártuk, míg megereszke*dik ety kicsit a hārmatonn (II, 80), *Az énekkārba mikōr fē fele gyűlünk hát a tār*t meséket (I, 268), *Pista nagyba hānta fē fele a kēvét a kazāra* (II, 147), *Erigy csak, hozzá fēfele kōurōut* (MNY. XLVIII, 237), *Hörbōlt (= d) fē fele, ne válogas, māj megennéd még!* (S.), *Nem akarja ez a kēmē fē fele huzni ety fekete mákszem*et se a kēnyeret (I, 262). *Legugol Meggyesi, kap fēfele egy gōrt, hogy mekhajittya* (MNYj. I, 233), *Sehoty se akaróud*zot fē fele kēlni (I, 30), *Mász mint (= d) fēfele a lādāra* (S.), *Nē ingeskegy má, hanem ōütōsz fē fele* (I, 413), *Ojan előüket vág a kaszāvāl hogy a többi alik tuggya fē fele szedni utāna* (I, 219), *Szegény Erzsi mos támbállōudot fē fele, osz mos meg az apja vērte meg* (I, 280), *Türi fē fele a gatyáját* (I, 323), *Hijába vāgō fē fele, nem akār fogyni* (I, 297), *Akaz meg itt-ott, oszt add ide, had vegyē fē fele* (kabátot; II, 72).

h á t r a - : *Mindétig nésztem hátra fele* (MNYj. I, 230), *Ahogy léptem hátra fele, beleléptem a sárba* (S.).

h a z a - : *Kosárjávāl hōrtuk haza fele a dinnyét* (I, 539), *Jōnne q má haza fele esze neküll* (I, 245), *Mēnnyem má haza fele mer ēkél a tészta*ja (I, 213), *Alik tudom eszt a fíjut haza fele szērkeszteni* (II, 347), *Ugy jōnnek hazafele, mint az éhēlhóut*t (I, 195), *Fussunk, hajjátok, haza fele, mēr jön az itēllet* (I, 421), *Lōugatom ém má hazafele a pujákat* (II, 41).

i d e - : *Ide fele jōt, hogy leül* (S.), *Micsoda istentelen nagy rudat hoz ez ide fele?* (S.), *Ugy jōnnek idefele, mint a brakhijom* (I, 133).

k e r e s z t ű l - : *Ahogy eccèr ment a kispaládi erdōün keresztűlfele...* (S.), *Nem tuttam vōyna keresztűl fele vèrgōdni ezen a nagy zohancson* (S.).

k i - : *Az ōursōu kifele esik a kezembōül* (MNY. XLVIII, 237), *Mos' meg a barackleváros kenyérér fesztet kifele* (S.), *Főüzōm mán it kifele a jóy kis levest nē, osztán esztek* (S.), *Az ōrdōg lehajittya az aranyagy, gyanēl kifele* (MNY. V, 60), *Sājnáltam ki fele hānni a paprikát* (II, 283), *Ne csak a husát hārgászt kifele a tálbull!* (I, 502), *Aszt [adósságról van szō] asztān kifele heverni!* (MNY.

XLVIII, 237), *Hullod belőülle az ezüs tallér kifele* (I, 268), *Takarosō jövün kifele Feri bácsinóul* (MNYj. I, 231), *Mikōr eszt a zsidóu mekhallotta, kotört ki fele rutull* (I, 504), *Megberenáta mikōr ki fele kőütt* (I, 267), *Hoty tuggya űköt kifele lóudítani!* (S.), *Óunas ablak nyiű kétfelé, Kedvezs babám nész kifele!* (Nd. II, 184), *Most a dohánnak is nyitik a szeme ki fele ettiüll az esőüttüll* (II, 335), *Palolom eszt a paszújt kifele* (S.), *Uty szalat kifele, māi kivitte a kaput* (I, 524), *Gyere csak, tépjük kifele ezeket a gurdékat* (I, 335), *Eddig az esőüt kijábáltuk, oszt ehin nē, mos meg mán nem tudnóuñk kifele tézni belőülle* (I. 196).

k ö r b e - : *Belefoktak négy lovat, hajtották körbe fele, a járgány mek hajtotta a gépet* (MNYj. I, 269).

k ö r ü l - : *Ásta körülfele a kutat* (MNny. V, 58), *Szóúvár részeg vóut, oszt félkötötte a hátára oszt akkōr megindúlt körül fele menni a rétoján* (MNYj. I, 222), *Akkor osztán a lovat hosszan kiéngedet kötőüfűkszáron ráálitották hogy mennyen körülfele rájta* (MNYj. I. 269). *Seprettem körül fele a tōrnácot* (S.), *Ha mindēk körül fele rakják a bogját, vállá lessz, a teteje meg vagy ēfitül, vagy leereszkdik* (II, 437).

l e - : *Dögöjjetek má lefele, te kőikök!* (I, 546, II, 16), *Feküggyetek má lefele!* (MNY. XLVIII, 237), *Hát éppen asztat feszitette lefele* (S.), *Majd adok én neket, hōmbörgőüzni az ároktőütésrű lefele, hogy nem birod èl!* (S.), *Hul lefele a szárosság mijá* (II, 128), *Az ostōr rátekeredett a Meggyesi úrnak a nyakára, oszt akkor huszta lefele a szekérrül* (MNYj. I. 232). *Nekem má le fele jár* (II, 22), *Mán a patkóu leeset, még az opcet is le fele jön* (II, 184), *Koppad lefele pucérna, mingyám pucér lessz* (= kopaszodik; S.), *Nē vóum bāi, ha tēlne az időű ēl fele, csak ne mennőüñk lefele* (II, 26), *Ugy megyē lefele, mint Lóudámba a menkü* (II, 40), *Ragad le fele a szemem* (II, 29), *Nem szállott lefele a székrül, te meg lehajítottad* (S.), *Lehet esz má le fele vágni akārmijē sebessenn* (II, 290), *Vágni kéne má aszt a zabot le fele, mer ērepüll* (I, 223), *Ahogy ot vetkezek lefele, a vēn Kürti megállott* (MNYj. I, 231), *Vittem lefele a kast, hogy a méjhed befogjuk* (I. 459).

m e g - : *Ahogy ott aszik* (= aszalódik) *mekfele, úgy aszik mekfele az illető is, aki tette* (a tehén megrontását; S.), *A hārmadik is ott ál, hogy mekfele dōglik* (I, 34), *Az ērdőűbe ety kigyóu et mekfele egy békát* (I, 268), *A rántással fēlfőüsztiük, osz lehetet mekfele enni* (S.), *Szeretne vele mekfele esmērkedni* (I, 268), *Csak fūlok mekfele* (MNY. XLVIII, 237), *Oszt e még az ētvágyamat is hozza mekfele* (I, 267), *Ahogy mekfele indulok, eccērcsak Bōrgyosnál a sūtōün az ablak, mint akit jóul kívágnak, kicsapóūdik* (S.), *Nem akar ez a kovász mekfele kēlni* (II, 91), *Nem tudom hán tucet tű, asz' mint* (= d) *számolni mekfele!* (S.), *Gyere osz terics mekfele, mē tizenkét óura* (II, 110), *Itt a zacskóum, tőüccsed mekfele!* (MNY. XLVIII, 237), *Ahászō ránēzek, annyiszor üt mekfele a gutta* (S.).

n e k i - : *Hamizs bika alakjába neki fele szalatt!* (S.), *Nagyō fēltem neki fele menni az operálásnak* (S.), *Tōjhosodik neki fele* (S.).

o d a - : *Néha ojam bolongya jő, hogy mindent adna oda fele a vejinek* (I, 101), *Be nagy a móút, hogy még a kutyának is a kenyért hajigájjuk oda fele!* (II, 134), *Hijába kijabáltam odafele, rám se hederített* (S.), *Nem nagyō szereti oda fele menni* (I, 268), *Ne pocsékojjátok aszt a kizs buzát oda fele annak a csīrkének* (I, 240).

o t t - : *Osztám még a mellett az asszony is ot fele hagygya má* (II, 119), *Órditot szakadásig, mikor az apja ot fele hatyta az avodába* (S.).

ö s s z e - : *Össze fele húzzák a harangot* (egyszerre harangoznak az összes harangokkal I, 362), *Ne tempóuz most ojan nagyonn avval a kötellél, hanem szegygyed össze fele etykettőüre* (II, 382).

r á - : *De a mindik fokta az ostort ráfele* (MNyj. I, 232), *Az apja az eget húszta ráfele, ojam mérges vóút rá* (S.), *Eggyik hoszta a sárd befele, a másik kente ráfele* (I, 268).

s z é j j e l - : *Csak a pészttuggyátok széjjē fele szóurni* (pazarolni, költeni, II, 330), *Mit hancusztok abba ja szénába, veritek nekem szijjēlfele!* (S.).

v é g i g - : *Ezen az uton tessiők viégikfele menni!* (XLVIII, 237).

v i s s z a - : *Hijába hājtottā visszafele eszt a kutyát, csak utánngm jött* (I, 130).

A lativuszi határozószók és igekötők elválasztása — mint láttuk — igen nehéz, ha nem lehetetlen. (Az idetartozó fontosabb irodalmat l. KLEMM: i. m. 258; KOVÁCS I.: Igekötőink fejlődése és használata a medvesaljai népnelyben: MNy. III, 156–75; KOVÁCS T.: MNy. L, 152; BALÁZS J.: MNy. L, 447). Nehéz egy-egy kifejezésnek igekötős igévé, azaz összetétellé minősítése, különösen ha figyelembe vesszük annak elválási lehetőségét és úgy alkalmazzuk rá az összetétel főkritériumát: a képzetváltás megszűnését (vö. PAIS D.: MNy. LI, 84, 1. jegyzet). Igekötőink funkcionális fejlődése „a konkrétól az elvontig, az elvonttól a perfektig” vezet (DEME L.: NyK. LIV, 24). Lényegében hasonló eredményre jutott már BACSÓ GYULA is (Az igekötő szórendje a népnelyben: MNy. I, 404), aki jó érzékkel látta meg, hogy az igekötők sajátos helyzete: az elválási lehetőség fontos jelentéstani és szórendi kérdéseket vet felszínre. A határozós kapcsolat igekötői szerkezeté válásához először az kellett, hogy a határozószó elveszítse nyomatékát, ezáltal vált lehetővé a képzetváltás megszűnése a határozószó és az ige között. Tovább gyengült a szó konkrét volta is. Ez a folyamat különben már a határozószó stádiumában megindult. Megmaradt azonban az összetételben, azaz az igekötőben is az irányulás mozzanata, és az ige cselekvésének perfektiválása (KLEMM: i. m. 253–4). Ez a helyzet a „konkrét” fejlődési stádiumban levő igekötők csoportjában. Az „elvont” és a „perfekt” stádium az igekötő konkrét jelentésének és iránymozzanatának elhomályosodása után a perfektiváló funkció további megerősödésének, illetve kizárólagosságának korszaka.

E meggondolások alapján kell vizsgálnunk az igekötős szerkezetekben jelentkező *felé* funkcióját is. Természetesen itt igen lényeges az ige cselekvésmi-nőségének figyelemmel tartása. Azok a funkciók ui., amelyeket CSÜRY az igekö-tők melletti *felé*-nek tulajdonít, nagyrészt már az igekötős kifejezésekben megvannak.

Az első igekötős kifejezésekben tehát a *fele* éppolyan irányfrissítő funkciójú volt, mint a határozószók mellett, és csak a határozószó fokozatos igekötővé vá-lása; nyomatékának elvesztése, a képzetváltás megszűnése, a perfektiváló funk-ció megerősödése során domborodott ki a *felé* másik funkciója, az imper-fektiválás; olyan mértékben, ahogyan az igekötő perfektiváló szerepe jutott ura-lomra.

Ha ezek után számot vetünk a *felé* igekötők melletti funkciójára vonatkozó felfogásokkal, BERECSZÁSZI és BRASSAI idézett véleményére csak azt mondhat-juk: jelen időt nem jelöl a szó, csupán az igekötő perfektiváló szerepéből eredő jövőidejűséget rontja le a *felé* imperfektiválása, miáltal a *felé*-s kifejezések csak jelen idejük lehetnek jelen idejű igealak esetén (vö. KLEMM: i. m. 82–3, 256). SIMONYI helyesen látja az imperfektiváló funkcióját. Nem érthetünk azonban egyet SIMONYI azon véleményével, hogy „amit az *el* és *meg* kifejeznek, — a perfectio, bevégzés képzetét — azt a *felé* lerontja: *kábul elfelé* = kábul; *érik megfele* = érik” (MHat. II, 133). Az igekötő ui. nemcsak perfektivál, hanem irá-nyítottá, célzottá is teszi a cselekvést, utat szab a folyamatnak és elindítja azt. A *felé* imperfektivál, de nem rontja le a cselekvés irányított, célzott, meghatározott voltát. A *kábul elfelé*, *érik megfele* nem csupán 'kábul', 'érik', hanem 'halad a teljes elkábultság, teljes érettség állapota, s ezzel a perfekció felé', esetleg: 'köz-vetlenül az elkábulás, megérettség előtt van'. Ez természetes is: határozóval de-terminált ige jelentése nem lehet azonos a határtalan jelen formájú igealakkal.

Láttuk, hogy KLEMM (i. m. 79) párhuzamba állítja a köznyelvi inverziós és *felé*-vel alkotott szerkezeteket: *jöttek vissza* ~ *visszafelé jöttek*, mint amelyek a *visszajöttek* (reverterunt) egyenes szórendjével és mozzanatos jelentésével szemben a folyamatos cselekvést fejezik ki: revertebant. A *jöttek vissza*, vagy *megy vissza* (ti. éppen most — szemben a *visszamegy* ti. a jövőben) kifejezések-ben azonban meggondolkodtató, hogy a hátravetett igekötőn k ü l ö n h a n g - s ú l y van, mint KLEMM is mondja. De akkor vajon nevezhetjük-e továbbra is igekötőnek? A külön hangsúly képzetváltást okoz és megszűnik az összetétel, az igekötős szerkezet, az igekötőből kiemelt nyomatékos határozó lesz. A kifejezés folyamatos volta pedig nem a szórendből, hanem a cselekvés képzetének erős nyomatékosságából ered, ez okozza a szórendi változást is. A *visszafelé jöttek* stb. kifejezésekben a nyomaték az igekötőre esik, az ige nem nyomatékos. A fo-lyamatosság pedig onnan ered, hogy a *felé*-vel bővült határozószó miatt a szer-kezet igéjének cselekvése nem teljesezhet be, nem perfektiválódhat.

Ha az inverziós szerkezet igéjén nincs kiemelés, az igekötő hátravetése nem okoz akcióváltozást: *Mikor jöttek vissza?* (quando reverterunt?). *Tegnap jöttek vissza, nem ma!* Vagy a régiségben: „*menenec mege*” (abierunt retro) MünchK.; *Basa mene meg ő lakóhelyébe.* Tin. RMKT. III, 112. (id. KLEMM i. m. 255). Nyelvjárásunkban az inverziós kifejezések igen ritkán, nagy érzelmi telítettségű beszédben, vagy praesens historicumban használatosak: *Megyek ki, hát uram teremtmőm, a fiju má félig benne van a kudba!* A *kimentem* és *kifelé mentem* közt megvan a *felé* által okozott akciókülönbség, a *mentem ki* csak akkor folyamatos, ha különös nyomaték van az igén.

A *megy (ment) kifelé* szerkezetet KLEMM az inverziós és *felé*-s kapcsolat keveredésének tekinti, a tartós, folyamatban levő cselekvés nyomatékos megjelölésére (i. m. 79). Nyelvjárásunkban az olyan inverziós szerkezetek, melyeknek igéjén nincs különös nyomaték, szinte minden esetben kiegészülnek a *felé* toldalékkal. Enélkül szinte logikailag lezáratlannak tűnnek. Nem a fokozott kiemeléskor használják tehát az ilyet, hanem fordítva, az esetek azon többségében, ahol az ige nem külön nyomatékos. Úgy tűnik, az igekötő hátravetve is perfektivál, mozzanatosít, tehát az imperfektiválást, a cselekvés folyamatosságának jelölését szükségesnek tartja a nyelvérzék: *Most jött vissza* = befejezett, *Most jött vissza-felé* = folyamatos: visszajövőben volt, éppen jött. Ez a leggyakoribb és legjellegzetesebb használati módja az igekötő melletti *felé*-nek. Akad, aki csak ezt érzi nyelvjárásának (vö. Nyr. LXXVIII, 295). A magyarázatban BACSÓ GYULÁVAL érthetünk egyet: folyamatos cselekvést akarunk kifejezni, a folyamatos cselekvésben a cselekvés képzete a legfontosabb, ezért az igekötő, mint kevésbé fontos, hátra kerül (MNY. I, 405). Minthogy azonban még így is van perfektiváló hatása, utána tesszük a *felé* imperfektiváló toldalékot.

A *felé* jelentése a mai, nyelvjárásunkbeli igekötős szerkezetekben a következő: irányulásra korlátozottságánál fogva lerontja az igekötő perfektiváló szerepét, meghagyja azonban a cselekvés célzott, irányított voltát, s így a cselekvést úgy állítja elénk, mint egy határozott irányba haladó mozgást, sít rakva le számára a célig, amit azonban el nem érhet. A cselekvés pillanatnyi helyzete a pályán más és más lehet: hangsúlyos lehet a vég, tartam, vagy kezdet vagy mindhárom mozzanat, esetleg a cselekvés megindulását, egy állapot elérését célzó szándék, igyekezet, törekvés, sürgetés. Ezáltal aztán már érzelmi, akaratilag mozzanatok kifejezésére veszi igénybe a nyelv a szót. Sietve meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen nyomatékosítás nemcsak a *felé* eredménye lehet, hanem már az igekötős szerkezetekben létrejöhetett. Függ ez az ige minőségétől, annak cursív, duratív, frequentatív iteratív momentán, inchoatív stb. voltától, az igekötőtől, annak fejlődési stádiumától, a hatásnak a cél egészére vagy részletére való kiterjedésétől stb. Pl. a kezdet hangsúlyos ezekben: *megindul, megszalad, megáll*, de hol az ige, hol az igekötő, hol meg jelentésváltozás okozza (*megáll* eredetileg: szilárdan áll). Itt jegyzem meg, hogy a *megemel* igekötője szerintem nem

félperfektívvé teszi az igét, mint DEME L. mondja (NyK. LIV, 24), hanem a kezdet nyomatékossága miatt vette fel a kifejezés a 'kissé emel' jelentést. A végződés mozzanata hangsúlyos ezekben: *megérik, elájul, megbolondul*; a tartam: *megbeszél, megvizsgál*; mindhárom mozzanat, vagyis a cselekvés egész lefolyása: *meqlát, megfog* stb. Ez a kérdés még tudtommal nem részesült az érdekességét és fontosságát megillető vizsgálatban. Azt tehát, hogy a *fele* funkciója mi egy igekötős kifejezésben, mindig az eset konkrét vizsgálata, a *felé* nélküli és a vele bővült szerkezet jelentésének összehasonlítása dönti el.

Ha ezekután megkísérelünk mégis bizonyos csoportosítást, azt tapasztalhatjuk, hogy az igekötők melletti *felé* a következő fontosabb jelentésbeli árnyalatokat szokta kifejezni, vagy az igében amúgy is meglevő sajátsgot erősíteni — eltekintve a mindenütt meglevő imperfektiválástól.

Ha az igekötő egyenes szórendű, mikor a természetes nyomaték az igekötőre esik, a *fele* hozzájárulása az igekötő iránymozzanatát erősíti, különösen a konkrét mozgást kifejező igékben: *mék fē fele jön ez a kasza; neki fele szalatt* stb. Ezek az esetek szinte átmenet jellegűek a határozószók és igekötők közt, éppen az eleven irányulású igekötő hangsúlyos volta miatt.

Legtöbbször a folyamatossá tett cselekvés valamely stádiumának elérése, vagy az egész cselekvés tetteges, folyamatos volta domborodik ki a szerkezetből. K e z d e t : *jöd belefele a fájás* (= kezdett belejönni); *mikor kifele köjött; nyitik a szeme kifele; hozza mekfele* stb. T a r t a m : *ömlik bele fele; megyen ē fele* (a pénz); *vágō fē fele; ment keresztülfele; et* (= evett) *mekfele; palolom kifele* stb. G y a k o r í t á s : *hoszta befele; nésztem hátra fele; hōrtuk haza fele; hul lod belöülle kifele; hājtották körbe fele; hul lefele; nem szereti oda fele menni* stb. A c é l e l ő t t i s t á d i u m , amely egy állapot kezdete is egyben: *āszik efele; érik mekfele; ájul elfele; mekfele bolondul; mekfele döglük; üt mekfele a gutta; mekfele fagynak* stb. A c s e l e k v é s s z á n d é k o l á s a : *kap felfele egy gōrt* (= fel akar kapni); *mász felfele* (= fel akar mászni); *kifele le esik* (ki akar esni, vagy: lépten-nyomon kiesik); *fūlok mekfele* (= majdnem megfúlok); *ot fele haggya* (= ott akarja hagyni); *az eget huszta ráfele* (= akarta ráhúzni).

Az itt felsoroltakkal szemben sokkal erősebben érezhető a beszélő saját érzelmi, akarati viszonyulása a cselekvéshez az alábbi példákban. Ezekben az fejeződik ki, hogy a cselekvés folyamatban tartása bizonyos erő kifejtést igényel, valamilyen törekvés érezhető a célbajutás érdekében. Így erősebb érzelmi, akarati mellékszöngét kap a kifejezés: *nem akarták abba fele hagyni* (végre már abba hagyni); *nem birtam lefele győőzni* (nagy nehezen legyőzni); *nem tudok ē fele aludni* (végre már elaludni); *nem kívánok fē fele állani* (nagy-nehezen felállani); *főőzőm kifele* (töreksem minél előbb kifőzni); *nem szállott lefele* (nem akart mindjárt leszállani); *szeretne mekfele esmerkedni* (minél előbb megismerkedni).

Az érzelmi, akarati jelleg sürgetéssé erősödik a felszólító módú igék mellett: *fogjatog béfele* (hamar fogjatok be); *zárd befele az ajtóut*; *gyere előű fele*; *hozzá felfele kóuróut*; *hörbölt* (= d) *fēfele*; *tépjük kifele*; *dögöjjetek lefele*; *egyed mekfele*; *terics mekfele*; *szeggyed összefe*le stb.

A sürgetés jelentésárnyalata természetszerűen elsősorban a felszólításokban van meg. A felszólításban ugyanis az ige cselekvése a nyomatékos; cselekvésre hívunk fel. Így a kifejezés élére az ige kerül. Az igekötő elválik és szintén hangsúlyt kap. A cselekvés itt többnyire még befejezetlen, gyakran meg sem kezdődött. A *fele* a fontosnak tartott és ezért legtöbbször sürgősnek is érzett cselekvés elindításával fokozza a sürgősség érzetét. Ez a szerkezet hasonlít az inverzióhoz: ott a cselekvés hangsúlyozása eredményezte a folyamatosságot és az inverziót, itt a cselekvés lefolytatását kívánó akarati vonás szintén fordított szórendet igényel. A cselekvés lezajlását kívánó akarat intenzitása eredményezheti a sürgetés fokozását. Ilyenformán a *fele* néha már csak azt jelzi, hogy milyen szubjektív viszony van a cselekvés és a beszélő között, azaz emocionális kifejező eszközzé válik. A sürgetés mozzanatát csak élénkíti az, hogy a hátravetett igekötő is nyomatékosít, így a hozzákapcsolódó *fele* irányító szerepe még élénkebb lesz. Ha a főnyomaték nem az ígére vagy az igekötőre esik, a kifejezésből nem érezhető ki a sürgetés: *Űi veszteg má, ne szalaggy ē fele mīndētig*; *Erigy mán innet, ne egyél mekfele!*

4. Ugyancsak tekintélyes számú és kiütköző használati módja a szónak a másodlagos, testesebb határozóragos kifejezésekhez vagy névutós határozókhöz kapcsolódása. E kapcsolatot a ragok szerint csoportosíthatjuk legkönnyebben.

- b e / - b a ragos határozói szerkezetben: *Nem jut eszembe fele* (I, 267), *Halaggy a boudba fele dohányér* (I, 352), *Uty szalad az óulba fele māi leveri a csipejét* (a jószág — II, 34), *Mozgazsd a puját ěskolába fele* (II, 141), *Nagyon csunyá vágott a szél a szemembe fele* (II, 432), *Még Vájsz ur is ugyā loholt a várorúterembe fele* (II, 417), *Megyen a pocsojába fele már* (MNY. XLVIII, 237), *Csak a sarogba fele nézett ahogy ott ált, csag böüggött, osz nézett a sarogba fele* (S.), *Megyünk a kèrt alatt a fonóuba fele* (S.).

- r a / - r e ragos határozó mellett: *Ěĩram fele acsarított* (kutya; S.), *Jönnék ère a rosz kutra csüstül*, *B. B. is ot jō rá fele* (S.), *Mentünk Szakmára fele* (I, 268), *Erőűnek erejévél mászot vóun az ágyra fele* (I, 239), *Ugyan kacsingatott a kōrtére fele* (I, 440), *Mīntha oda lenne fűvélve ez a mēi mindég āra a rekeszre fele repüll* (II, 178), *Még ű isztikélte a fijut az apjára fele* (II, 208), *Igy rebdesett az apjára fele* (II, 268), *Szērszámot fijuk a lúra fele!* (II, 347), *Mindig a melegrefele huzóudik* (a napsütőbogár; MNY. XLVIII, 237), *Nem tudom eszt a pápaszemet a szememre fele tenni!* (S.), *Mutatott a főüdre fele* (S.), *A sok adóúság gyűl csomóura fele* (S.), *Legēlsőűbe* (legelőszőr) *egy malomkű esett a fejére fele* (S.), *Kapjunk e kicsit, osz halaggyunğ dōugunkra fele* (I, 450).

- h o z / - h e z / - h ö z (~ - h o / - h e / - h ö) ragos határozó mellett: *Amint ott állok, hát lelkem Istennem, má jön is hozzá fele valami feketeség* (I, 418, II, 25), *Jöt vőün erőűsen tehozzát fele* (S.), *Ez a macska mindék kenőűzik az embērhesz fele* (I, 472), *Megesne bele, ha minden kicsiségér a biróűhosz fele futnőűnk* (II, 80), *Mentűnk a gépfe fele* (MNYj. I, 222), *Eccer ecs cseléd ment a jányokho fele a szomszét faluba* (MNYj. I, 229), *Ezek is készűlnek a bálhosz fele* (S.), *Menygyen a juhászho fele* (I, 268), *Tán a doktorho fele akarta vinni* (S.), *Szerette vőű férhesz fele adni* (I, 268).

- n e k / - n a k ragos határozók mellett: *Mikör Sándört választották igazgatóűnak fele, hát van ott ety fįjatal tanítóű, a vágyot rá* (mikor igazgatóvá akarták választani; I, 267); *Viszem eszt a disztóűknak fele* (MNY. XLVIII, 237), *Bányásznak fele megy mos mindenki* (S.), *Csak a temetőűnek fele vőűt a szeme mindég* (S.), *Tépik kifele a rekesz' lűnak fele, azon csikóűznak!* (S.).

- n á l ragos határozóhoz (e rag személy- és foglalkozásnevekhez járul mint h o v a ? irányú családi helyrag — vő. KLEMM i. m. 198). *Eriggy a kovácsnál fele, ne gondólkozz* (I, 331), *Tennap is megyűng Zunnénál fele, osz mondom mám benézek* (S.).

- é r t ragos határozóhoz: *Megyek ety kis fõrgólevélér fele a gacsinak* (napraforgó-levelet szedni a kacsának; S.).

- n ragos határozóhoz: *De ugy van annak az apróűmàrhája is, éhē fele pusztul, mēr nincs neki mit adni* (S.).

- n i infinitívuszképzõs névszóhoz is kapcsolódhat a fele, ahol azzal határozói viszonyt fejezünk ki: *Alig nyeli le a falatot má szalad jáccani fele* (I, 252), *Gyērték má enni fele* (I, 268), *Gyere pisilni fele!* (gyereknek; S.), *Hová síjjet? — Kapálni fele, mingyán dél lessz, osztám mēk sehűse vagyok* (S.), *Aggyál már ennűnk fele* (I, 267), *Adok már ennetek fele* (I, 267 — 8), *Sénkinek sincs ojan nagyon mit aggyon neki enni fele* (S.).

a l á : *Az ágy alá fele bújd (= t) befele* (S.), *Az asztāra húzzák a fejét, ű meg az asztal alá fele bújik* (S.), *Még másnap is fēlt, mikør mentem alá fele fējni* (a tehén; S.), *A jóű szalonnaszag jön itt az õrom alá fele* (S.).

e l é b e : *A maji fįjatal alig láttya meg egymást, mán a pap elibe fele megyén* (S.), *Nézzé csak, ahű jön a jánya elibe fele nē!* (S.), *Ne hozd elibē fele, hijába hozod elibē fele nem vagyok ém most éjhes* (S.).

u t á n : *Eics csak a lú utá fele* (I, 237), *Odajár' (= járt) Császlóűba a pēz utá fele* (S.), *Még a csizsmám utá fele kabdosott a szájával* (a kutya; I, 452), *Síjjes mán utānnā fele!* (S.), *Ény nyomom mentem utānna fele* (S.), *De bezzeg reggel osz kotörtam utānna fele* (I, 541), *A meg mindég jött utānnunk fele akármerre mentűnk* (MNYj. I, 231), *Vitte naty hűségesen a kosárt utānnok fele* (I, 404).

A testesebb határozóraggal kifejezett, vagy névutós határozói szerkezetekben a fele funkciója szinte ugyanazokat az árnyalatokat mutatja, mint az igekötők

mellett. Irányfrissítő szerepe itt méginkább eltűnik: a fiatalabb ragok ezt hatásosan elvégzik.

Fő feladata itt is az imperfektiválás, annak a célbajutásnak redukálása, amit a határozóragok vagy névutók az irányulás mellett kifejeznek. Pl. *a sarokba nézett* = egy pillanatig nézett oda, és már befejezte; *a sarogba fele nézett* = folytonosan, huzamosan, állandóan oda nézett. A folyamatossá tevést a beszédben sokszor az indokolja, hogy a cselekvéssel egy időben fellépő másik cselekvés időpontját legyen mihez viszonyítani, szóval valami „consecutio temporum” féle ok, pl. *Ahogy megyünk a fonóuba fele...* (következik az elbeszélés). Máskor csak a folyamatosság kedvéért használják: *Gyűl csomóura fele* = folyton, egyre gyűl; vagy az ismétlődés, gyakorítás mozzanata lép előtérbe: *kacsingatott a körtére fele*; *a melegre fele huzóúdik*, stb.

A folyamatos, tartós cselekvésnek itt is előtérbe kerülhetnek különböző fázisai, mint az igekötők esetében. A beszélőnek vagy a cselekvés alanyának akarati viszonyulása, a cselekvés folyamatának megindítása, folytatása, befejezése iránti törekvése, erőfeszítése nyilvánul meg ezekben: *nem jut eszembe fele* (= nem akar, hiába törekszem rá); *vett az utra fele* (= jó útra akart téríteni); *nem tudom a szememre fele tenni* (hiába akarom); *választották igazgatóúnak fele* (= akarták választani); *éhē fele pusztul* (= éhen akar pusztulni, majdnem éhen pusztul). Még kitetszőbb ez a feltételes módú igéknél: *mászot vóún az ágyra fele* (akart mászni); *jöt vóún tehozzát fele*; *szerette vóú férhesz fele adni* stb. Itt azonban az akarati mozzanat egyébként is megvan.

A sürgetés elsősorban a felszólító móddal is kifejezett akaratnyilvánításban van meg: *halaggy a bóduba fele*; *halaggyunğ dóugunkra fele*; *eriggy a kovácsnál fele*; *gyvertek enni fele* stb. Magát a cselekvést érzi sürgősnek a beszélő: *viszem a disztóúnak fele*; *(sijjet) kapálni fele*; *adok ennetek fele*; *megyek főrgőulevélér fele* stb.

Néha elsősorban az emocionális jellege érezhető a kifejezésnek a *felé* által: *megyen a pocsojába fele már*; *tépik kifele*, *lúnak fele*; *éjráam fele acsarított!*

5. Nem szokatlan, de kevésbé gyakori a *felé*-nek tárgy bővítményes ige melletti használata: *Terád meg viszem a dunnát fele* (azonnal viszem a dunnát; I, 268), *Ebédet fele késziccek mindég, hogy a szílke ne késsen!* (S.), *Na tegyek ételt fele?* (S.), *Váccsatok má jegyet fele* (= siessetek jegyet váltani; I, 267), *Tegyé má kovászt fele* (= tegyél gyorsan kovászt; I, 267), *Nem eszik ez a disztóú a válubúl, hanem oda áll osz tur ety kutat fele* (= kezd túrni egy mély gödröt; I, 267), *Nem kűd a fíjú pészst fele* (= nem igyekszik pénzt küldeni; I, 268), *Härminc tojást fele vétetet vóún az asszōsággāl* (= 30 tojást akart vétetni; I, 267), *Rakjál mán tüzet fele, mēr mekfagyunk!* (S.), *Erigy mán gyorsā, hozzál e kis vizet fele!* (S.), *Leéngette a vizet a furutkut* (fűrott kút), *osz vizet fele vitt innét* (S.), *Nem tud az ember mit fele főžzni* (= hamarjában mit főzni; I, 268), *Leültem oda krumplit fele hámozni* (S.).

A tárgy melletti *fele* HORGER szerint (MNYj. 169) „az előbbiek hatása alatt” lép fel. Itt is inkább KLEMM véleményéhez csatlakozhatunk a tulajdonképpeni magyarázatban. A *fele* a hangsúlyos tárgy perfektiváló hatását rontja le, azaz imperfektivál, éppen úgy, mint a határozós szerkezetekben. A tárgy perfektiválása abból ered, hogy a hatásnak a dolog egészében, vagy egy részében célpontot határoz meg. Ha a hatás ezt eléri, éppen úgy teljesül, célba jut, állapotná változik, mint a határozóknál láttuk. A megfigyelhető jelentésmozzanatok itt is hasonlóak amazokhoz, csak nagyobb tere nyílik az érzelmi-akaratí vonásnak.

A t a r t ó s s á g , befejezetlenség domborodik ki: *vizet fele vitt*. K e z - d e t , s z á n d é k : *tur ety kutat fele* (kezd, akar túrni); *harminc tojást fele vétetett vóyn az asszōsággāl* (akart vétetni). T ö r e k v é s a cselekvés hatásosságára, mielőbbi célbajutására: *nem kűd a fījū pēszt fele* (nem igyekszik pénzt küldeni); *terád meg viszem a dunnát fele* (azonnal viszem a dunnát); *leültem krumplit fele hámozni* (hogy minél előbb krumplit hámozzak). Kifejezetten s ű r g e t é s van itt is a felszólító módú ígék mellett: *váccsatok má jegyet fele*; *tegye má kovászt fele*; *hozzál vizet fele* stb. Főleg az é r z e l m i jelleg érezhető ebben: *Ebédet fele késziccek mindég, hogy a szílke ne késsen!*

6. Feltűnik még a *fele* más szerkezetekben is. CSÜRY két mondatot hoz erre: *Nem akār jóy időj fele lenni* (= jó idő kezdődni; I, 267) és *Nem akār ennek a pattanásnak teteje fele lenni* (= teteje kezdődni, uo.). Itt a *felé* éppen úgy az ige-név „meghatározottja” mellett szerepel, mint a határozós és tárgyas szerkezetekben. Az ige-névben az állapotba jutás képzetmozzanata dominál. A *fele* hozzátétele a beszélő érzelmi beállítottságát fejezi ki: végre már jó idő kezdődni, amit annyira szeretnénk, várunk. Hasonlóan a másik mondatban.

Magam följegyeztem még néhány olyan mondatípust a *fele* használatára, amelyet az eddigi közlésekben nem találtam: *Mintha az ájulás fele környékezne* (= akarna, kezdene környékezni, S.), *Nem viszik èl, mēr nincsen neki hēj fele* (= hamarjában nincs neki hely S.), *Ház nem vóyt nekijek fele, amibe bekőjtözzenek* (= nem sikerült házat keríteni... S.). Mindezekben az a törekvés, sürgetés, érzelmi viszonyulás fejeződik ki, ami a beszélőt a cselekvéshez fűzi.

Még érdekesebbek azok a mondatok, ahol a cselekvés célpontja egyáltalán nincs megjelölve, a *fele* közvetlenül az ígéhez járul: *Mos' tán csendesebb a világ, nem háborúznak fele* (= egyelőre nem akarnak háborúzni; S.). Gyakoribb ez a felszólító mondatok közt: *Egyél fele mán, ne olvas még mindég!* (= egyél már végre! S.), *Ennél fele mán eléb, māj ráérsz azud* (= t) *beretvákozni!* (S.), *Na, gyere, osztám pisíj fele!* (gyermeknek; S.); *Mozsdanék fele mǎ ha vóym mibe!* (mosdani akarok már végre! S.). Ezekben a mondatokban a *fele* elsősorban és szinte kizárólag érzelmi-akaratí kifejezőeszközzé vált. Ilyen használatát az előzőkben látott jelentésárnyalatok: a sürgetés akaratí, illetve a türelmetlenség érzelmi mozzanatai indokolják.

7. Összegezve a mondottakat, a *fele* nyelvjárásunkban való használatának főbb mozzanatait a következőkben láthatjuk:

A konkrét névszóból latívuszos határozóvá, határozószóvá, majd névutóvá fejlődő *felé* egyre inkább elveszítette konkrétságát, elhatalmasodott rajta irányragjának funkciója, így alakult ki 'versus, gegen' névutói jelentése. Az irányulásra korlátozódása miatt a szerkezet igéjének akcióértékét úgy módosította, hogy kizárta annak perfektiválódását. Ezáltal a kapcsolat mindig folyamatos, befejezetlen cselekvést jelölt. Az akciónak ez a megváltozása azonban a névutóként használt *felé*-ben még másodlagos. Ott a szó fő funkciója az irányítás kifejezése, mint a többi névutónak.

A határozószók mellett is elsődleges a *felé* irányjelölő funkciója, ott azonban — éppen mivel a határozószók is kevésbé konkrétak, hiszen tudjuk, nagy részük névmási eredetű — jobban előlép a folyamatos akcióértéket követelő jellemvonása vagyis a szerkezet huzamos, folyamatos volta.

Az igekötővé, vagyis összetételi taggá fejlődő határozószók jelentésének megváltozása, a konkrétból elvonttá majd perfektté fejlődés szinte törvényszerűen vonta maga után a *felé* megfelelő jelentésmozzanatainak megerősödését, vagy előtérbe kerülését: az elvontság bizonyos fokú ellensúlyozását, a plasztikusság felélesztését, illetve a perfektív jelleg lerontását, ami már amúgy is benne volt a szó funkciójában, de különösen fontossá a csak perfektiváló funkciójú igekötőkkel szemben vált. A folyamatosságnak ebből a hangsúlyozásából adódott a továbbfejlődési lehetőség: a cselekvés folyamatának egy-egy stádiumát a nyelv más lehetőségek mellett most már a *felé*-vel is nyomatékosíthatta. A cselekvés folyamatához való szubjektív viszony szerint azután a beszélő egyre inkább akarat-érzelmi tudattartalom hordozását is ráruházta a szóra, nemcsak az egyébként is akarat telítettségű felszólításban, hanem másutt is. Így a szó a cselekvés objektív jellegének jelölése mellé a beszélő szubjektumának is kezd kifejezőjévé lenni.

Ez a fejlődés természetesen nem köthető a szónak csupán ehhez vagy ahhoz a használati módjához. Úgy látszik, a konkrét irányjelentés főleg a névutói és a határozószó melletti *felé* főfunkciója. Az igekötők mellett bontakozik ki a további jelentésfejlődés, amely azonban megtalálható a ragos határozók, majd a tárgy melletti *fele* jelentésében is. A predikatív szerkezetekben éri el a szó fejlődésének jelenlegi legszélsőbb pontját; ezekben jut legtávolabbra eredeti funkciójától.

A Csúry-féle, szamossháti *ě* fonológiai értékeléséhez*

1. „CSÚRY maga nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy ez az *é* és *í* között ejtett, szerinte tehát mindkettőtől kb. félfokos eltérést mutató hang funkcionálisan melyik fonémnek [a] realizációja” — állapítja meg DEME LÁSZLÓ (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953. 108). Ezután a kérdés tüzetes vizsgálata alapján kimondja: „a *věnsěg*-féle alakok zárt *i*-zű formák félfokkal nyíltabb realizációval; a szamossháti nyelvjárás tehát funkcionálisan, szembenállása felől nézve *i*-zű, noha egyetlenegy *í* hangja sincsen” (uo.).

Állásfoglalása újabb munkájában (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956) már nem ilyen kategorikus, és ebben része lehet BENKŐ bírálata is (I. OK. VII, 500). Itt az *é*-zésnél (162) elutasítja, oda nem vonhatónak tartja az *ě*-t, mivel „fonológiai értéke egyelőre még tisztázatlan”. Az egyes fonémák hangszínének vizsgálatakor az *é*-nél nem említi, az *í*-nél pedig megvizsgálándónak tartja, hogy az *ě* „legalábbis a nyelvjárások egy részében nem tartozik-e ide, mint az *í* hangnak alacsonyabban képzett változata” (i. m. 89).

2. Az *ě*-nek az *í* fonéma alá sorolásához felhozható érveket legteljesebben először említett művében gyűjtötte össze DEME (MNYK. 108). Az alábbiakban az ottani sorrendben vizsgáljuk meg ezeket és a belőlük levont végső következtetés indokoltságát.

„Az *ě* hang általában *é* hangok helyén fordul ugyan elő — hozhatnánk fel DEMÉvel, — de mind olyan *é* hangok helyén, amelyek az *i*-zű nyelvjárásokban *í*-vel ejtődnek” (i. h.). Ez az érv mitsem mond. Az ún. XVI. század előtti *é* egyes nyelvjárásokban *í*-vé fejlődött (bár vö. erre PAIS véleményét; id. BÁRCZI: Régi magyar nyelvjárások 14; PAPP L.: MNY. LI, 874; stb.), másokban megmaradt *é*-nek. Minthogy a fonéma alá sorolást a mai tényleges hangzás alapján kell elvégeznünk; „minden szót azokkal a fonémákkal kell elfogadnunk, amilyenekkel az adott nyelvjárásban előfordul” (DEME: NYAF. 87–8), az *i*-zést az *í*-hez, az *é*-zést az *é*-hez soroljuk. Ez azonban nem visz előre az *ě* kérdésében: mért kellené más nyelvjárások *í*-je alapján az *í*-hez vennünk, mikor a köznyelv és az *é*-zű nyelvjárások legalább annyi joggal az *é* alá utalják?

3. Az *ě*-t „nem csak *é* helyén találjuk, hanem *í* helyén is; *ěny* (*íny*), *irětysěg*, *ěz* (*íz*)...” (uo.). Ez az érv csak a köznyelvhez viszonyít, és egyenes ellentéte az elsőknek, mely a zárt *i*-zű nyelvjárásokhoz mért. De most meg az *é*-zű nyelvjárá-

* Megjelent: Magyar Nyelvjárások 4 (1957): 101–5.

sokat hozhatjuk fel ellene, ahol az idézett szavak *é*-s ejtésűek (vö. DEME: NyAF. 162–3). Amíg tehát az első érv a köznyelvből, ez a második a nyelvjárásokból cáfolható. Közös hibájuk, hogy a nyelvjárás rendszerén kívül eső szempontúak.

Mindezt természetesen DEME is pontosan látja, sőt meg is mondja: az eddigiek alapján „még a nyelvjárás lehetne *é*-zű és az *ě* az *é*-nek zártabb realizációja” (i. h.). Tanulságul azonban ebből is levonhatunk valamit: a köznyelvhez mint normához való hasonlítás nem lehet kizárólagos, mert igen hamar cserbenhagy bennünket; csupán más nyelvjárásokhoz meg azért nem mérhetünk, mert a mértéknek különböznie kell a mérendőtől.

4. A meggondolandó harmadik érv az, „hogy a nyelvjárásban hosszú *í* egyáltalán nincsen...: a hosszú *í* helyén vagy *ě* hangot találunk, vagy rövid *i*-t, pl. *igér* [*igěr*], *igy*, *in*, *indit*, *épit* [*ěpit*], *írás*, *iz* (’ujjperec’). Az *í* hiányából már következtethetünk arra, hogy az *ě* hang a más nyelvjárásokbeli *í* helyett áll”. [Én ritkítottam S. Á.]

Meg kell jegyezni, hogy a Szamosháton a köznyelvi hosszú *í* helyén messze túlnyomó többségben rövid *i* van, *ě* viszont a SzamSz. tanúsága szerint igen kevés, főleg a második érvnél felhozott szóban. Az *í* hiányából viszont, szerintem, semmi esetre sem szabad azt a fenti következtetést levonnunk, hogy az *ě* *í* helyett áll, tehát *í* fonéma. Úgy érzem először is, hogy az érvben megint nem válik el: a köznyelvhez, vagy az *í*-zű nyelvjárásokhoz viszonyít-e. Másodszor: tudvalevő, hogy nyelvjárásunkban nemcsak az *í*, hanem a másik két felső nyelvválású hosszú magánhangzó, az *ú* és *ű* is alig fordul elő (vö. CSÜRY: MNyTK. XLVI, 12) — eltekintve az *l*, *r*, *j* hatására megnyúltaktól. Kérdés: hát az *ú*, *ű* hiányából mire következtethetünk, ezeket mivel helyettesíti a nyelvjárás? Az *í*-nek *ě*-vel helyettesítése mintha hasonlítana ARANY ALBERTnek ahhoz a gondolatához, mely szerint a koloni nyelvjárás azért nyílt *ő*-zű, hogy a zárt *í*-zést kiegyensúlyozza. Ezt éppen DEME cáfolja igen szellemesen (NyAF. 303).

5. Az előzőhöz szorosan kapcsolódik az az érv, hogy „*é* hang — az *ě* nagy elterjedtsége ellenére is — van a szamosháti nyelvjárásban, mégpedig olyan szavakban, amelyek *é* hangja az *í*-zű nyelvjárásokban is *é* marad, illetőleg amelyek a kétféle hosszú *é* hangot ismerő palóc területeken *ē*-nek hangzanak: *még*, *kéccer* [*kéccēr*], *én*, *papné*, *fél* (’Halb’), *másé* stb.” (i. h.). Itt tulajdonképpen arról van szó, hogy a XVI. század előtti *ē* — *é* különbséget nyelvjárásaink egy része megőrizte (*ē* — *é* vagy *é* — *í* formában), másutt viszont — és a köznyelvben — a két hang *é*-ben találkozott. Kérdés: az eredetileg egész fokos zártsági különbségnek szamosháti félfokossá válását vajon az eredeti különbség megőrzésének vagy egybeesésének fogjuk fel? Ez bizony megintcsak nem visz előbbre. DEME a különbség megőrzését vallja *é* — *í* formában, félfokos erőszakot téve az *ě*-n. De világos, hogy hasonló módon egybeesésnek is felfoghatjuk a dolgot, ugyanannyi joggal.

6. Megfontolandó végül „az a korántsem lényegtelen érv, hogy a nyelvjárásban általában elég erős zárt tendenciát találunk: gyakoriak a zárt *u*-zó (*rulla*, *hun*), a zárt *ú*-zó (*lú*), a zárt *ü*-zó (*tülle*), a zárt *ű*-zó (*tű*, *bűr*), a zárt *i*-zó (*ĕ* realizációval, pl.: *könyér* [*könyér*], *gerenda*), a zárt *o*-zó (*hont* ~ *hunt* vö. kny. *hant*) alakok”. Meg kell ehhez jegyezni, hogy a *könyér*-félék nem gyakoriak, sőt, igen ritkák, sokkal gyakoribb a *kenyér*, *gerenda* ejtés. A zárt *o*-zásnál is gyakoribb a nyílt *a*-zás: *hārgas*, *bālha*, *lakadalom* stb. A zártság tehát főleg csak a labiális felső nyelvvállású hangok számát szaporítja. Az illabiális, *e*-féle hangoknál mint-ha éppen az ellenkezőjét tapasztalnánk! Köztudomású, hogy ez a nyelvjárás a zárt *ĕ*-t nyíltabbá fejlesztette még az egytagúak és vegyes hangrendűek nagy többségében is. Ezért — véleményünk szerint — a nyelvjárás labiális zártsága nem elég ok az *ĕ*-nek *í* alá sorolásához, mert az illabiális korrelációs síkban inkább a nyíltabb megoldás dominál.

7. Végeredményben tehát a felhozott érvek mindegyikével lehet szembeállítani egy másikat, s ezek, ha nem is döntenek el ellenkező irányban a kérdést, semlegesítik az *ĕ* = *í* felfogást.

Minden eddigi fejtegetés üres szócséplés és nyitott kapuk döngetése, ha BENKŐVEL együtt teljes egészében feljegyzési babonának minősítjük a szamos-háti *ĕ*-t, és minden esetben *iĕ* ~ *iĕ̃* ~ *iĕ̄* ~ *iĕ̅* stb. diftongusnak vesszük (vö. I. OK. VII, 502). Ebben az esetben — és erre DEME is utal (MNy. 108) csak az *é* fonéma diftongikus realizációja lehet (vö. NyAF. 92), és az *í* foném alá sorolás magától elesik.

Meghökkenő azonban, hogy CSÜRY, aki a szamosháti *ĕ* helyén jelentkező felvidéki diftongusra maga is felfigyelt (vö. MNy. XXXIV, 279) és nagyon jól ismerte pl. TÖRÖS BÉLÁNAK és másoknak e területről származó diftongusos feljegyzéseit (vö. MNyTK. LIV, 8–12), ne látta volna be tévedését. Amennyire magam ismerem anyanyelvjárásomat, főleg a Szamos északi partjának Fehérgyarmat–Csenger közti szakaszát, a mások és a magam ejtésének alapján arról győződtem meg, hogy ez a hang sem nem kizárólag diftongus, sem nem kizárólag monoftongus. Magam is többször jegyzem — főleg hangsúlyos vagy emfátikus helyzetben, de másutt is — *iĕ̃* ~ *iĕ̄* stb. diftongusnak, de gyakran — hangsúlytalan helyzetben, gyors beszédben stb. — *ĕ*-nek, mai jelöléssel *ĕ̃*-nek. Ez a hang tehát valóban létezik, de minthogy az *iĕ̃*-vel váltakozik, nem szakítható el az *é* fonémától: mindkettő annak realizációja. Érdekes egyébként, hogy utóbb, szájpaddás fölvételei alapján CSÜRY is úgy nyilatkozott, hogy e hang „közelebb áll az *é*-hez, mint az *í*-hez” (NyK. L, 66; MNyTK. LIV, 12).

8. A XVI. század előtti *ē* — *é* > *é* — *í* záródás tehát vidékünkön nem jutott teljességre: az *é* > *í* fejlődés megrekedt. Ennek okai közt talán gondolhatunk az illabiálisok záródásának a labiálisoknál gyengébb voltára, ami megengedte az *ē* > *e* fejlődést is; esetleg a hosszú *í* hiányára, ami az *é* > *í* változásra taszítólág ha-

tott, és harmadszor a középső nyelvállású hosszú magánhangzók erős diftongáló hajlamára, ami a félúton megrekedt *ě*-t a diftongáló *é* fonéma körébe vonzotta.

A mai nyelvjárási beszélő az *é*-t és *iĕ*-t egyaránt a köznyelvi *é* egyenértékésének érzi, és helyette, különösen idegenekkel beszélve, a nyelvjárás másika, irodalminak érzett *é* hangját ejti, gyakran diftongusos realizációban, így keletkeznek ilyen kettősségek: *ebĕd* ~ *ebéd*; *szĕrű* ~ *szérű*; *csĕpĕlni* ~ *csépĕlni* stb. Ez a köznyelvhez igazodás egyre terjed.

Egyébként az *ě* > *i* félfokos zárulás legfeljebb néhány szórványos esetben következett be: *fĭrc*, *fĭrcel*, *bijjog*, *kisztet* (= készttet), *tipász* (= tépász) stb. (vö. CSÜRY: MNyTK. LIV, 14), bár az általam ismert területen csak az első kettő él. Az *-it* (< *-ĕt*) képző ennek ellentmondani látszik. CSÜRY még az öregektől ilyen alakokat jegyzett fel: *jovĕt*, *igazĕt* (MNyTK. XLVI, 14), de már akkor is túlnyomóan *-it* volt a képző alakja. Én már csak ezt hallottam. Az *-ĕt* > (*-it* >) *-it* változást CSÜRY délről jövő *i*-ző hatásnak tartja (i. h.), de bizonyára nem szabad szem elől téveszteni a köznyelv hatását sem. Egyébként ui. nem lenne érthető, hogy a tucatnyi többi képzőben (vö. MNyTK. LIV, 13–4), ahol az *ě* köznyelvi *é*, de *i*-ző nyelvjárásbeli *i* helyén fordul elő, miért nem vált *i*-vé. Ezt a ma folyó köznyelvhez hasonulást természetesen nem tekinthetjük az *é* > *ě* szerves folytatódásának.

9. A szamosháti *ě*-zésnek az *i*-zés alá foglalását történeti oldalról támogatja PAPP LÁSZLÓ a PAIS- emlékkönyvben megjelent tanulmányában: „Az északkeleti nyelvjáróterület a XVI. században”. Arra a meghökkentő megállapításra jut, hogy: „A Szamos melléke is a legteljesebb mértékben *i*-ző” volt (i. m. 471). Szerintem sem a „Szamos melléke”, sem a „Szatmár megyei” nyelvjárás nem vonható egy kalap alá. A Szatmárnémetitől keletre és délre eső területeken ma is van *i*-zés. FÜLEP IMRE pl. megkülönbözteti a „falvak” és a „városok” nyelvjárását, utóbbit *i*-zőnek jelölve meg (Nyr. IX, 263. Az *i*-ző adatokra I. Nyr. V, 570; VII, 229; IX, 184–5; 264; stb., stb.). A Szamos mellékének talán a jelenlegi országhatár körüli részén találkozott a Tisza felőli *ě*-zés a keleti részek *i*-zésével. Ez azonban nem bizonyít a szamosháti *ě* ~ *iĕ*-nek *i*-ből származása mellett. Az *ě* < *i* feltevésekor PAPP L. csak Sylvester *i*-zését említi név szerint. Ez nyilvánvalóan a megye keleti részeinek *i*-ző nyelvjárásában gyökerezik, s nem vonatkoztatható a Szamoshátra. Nem ismerem viszont PAPP Csengerből, Nábrádról vett levéltári *i*-ző adatait. De emlékeztetnék arra, hogy éppen e XVI. századi háborús időkben a megye nemessége hol Nagykárolyban, hol Szatmáron, hol Nagybányán, hol meg éppen Csengerben vagy más, kisebb, de nyugalmasabb faluban gyűlésezett. Így az efféle „csengeri”, „nábrádi” jegyzőkönyvek sokkal inkább az *i*-ző megyeszékhely jegyzőinek, mint e falvak nyelvjárásának tükrözői.

CSÜRYnek kétségtelenül hibája, hogy az *ě*-zés történeti előzményeit nem a nyelvjárás saját nyelvemlékeiben vizsgálja (MNyTK. LIV, 8–14). Egyelőre mégsem tudom elhinni PAPP LÁSZLÓ *ě* < *i* magyarázatát. Inkább az általa is *i*-zés

előttinek tartott Ung megyei *ié*-s példák területéhez kapcsolnám Szatmár megye egész északnyugati harmadát, az ottani *ě*-zést tehát nem *i*-zésből alakultnak, hanem *e* hang XVI. századtól való megőrzésének tartanám.

10. Az *ě* besorolásának gondját — mint látható — az okozza, hogy a nyelvjárás fonémaállományát a köznyelvi és rendszertani kombinációval létrehozott sémába akarjuk belegyömöszölni. Az *ě*-nek mint fonémának önállóságához nem fér kétség. Így akár az *é*, akár az *i* realizációjának tekintjük, ott a köznyelvi fonémának a nyelvjárásban két különálló fonéma realizációja lesz: *i* ~ *ě* vagy *é* ~ *ě* (az utóbbit 1. lentebb).

Véleményem szerint az *ě* fiziológiai jellege még korántsincs tisztázva, ez még elvégzendő feladat. Akár az *é*-hez, akár az *i*-hez mérve nem olyan finom árnyalatnyi a hangzási eltérése, mint CSÜRY nyomán LAZICZIUS jellemzi (NyK. XLVIII, 22), s nemcsak a helyi beszélők, de az első ízben hallók is könnyen meg tudják különböztetni. Az *é*-től és *i*-től független, önálló fonéma voltát világosan bizonyítják az efféle szembenállások: *ér* 'vena', *ěr* 'tangit', *ír* 'seribit'; *fěl* 'halb', *fěl* 'befürchtet', *fil* 'Ohr'; *szél* 'Wind', *szěl* 'Rande', *szíl(fa)*; *szén* 'Kohle', *szěn* 'Schuppen', *szin* (< *szín*) 'Farbe' stb.

Fontosnak tartjuk azonban, hogy — bizonyára a köznyelv hatására — a szamoshádi *ě* (~ *iě* stb.) felbomlóban van, pusztuló fonéma. A nyelvjárási beszélő által köznyelvinek érzett *é* ~ *éi*, mindig előfordulhat az *ě* (~ *iě*) helyén — és egyre gyakrabban elő is fordul, miáltal párhuzamos alakok keletkeznek —, megfordítva azonban nem. Legfeljebb regresszió vagy a változási (váltakozási) reciprocitás következtében. A *kěk* ~ *kiěk*-félék helyett bármikor lehet *kék*, *kéik*, de a *kérd* ~ *kěrd*, *pucér* ~ *pucěr*, *fűzér* ~ *fűzěr*, *gép* ~ *gěp* félék (CSÜRY, MNyTK. LIV, 13–4) ma ritka kivételek. Hasonlóan, a köznyelv hatására keletkezett bomlásterméke az *ě*-nek az *-it* képző rövid magánhangzója.

11. Az eddigiek alapján tehát úgy véljük, a szamoshádi *ě* és diftongusos változatai az *é* fonéma realizációiként foghatók fel. Kérdés még, mi történjék a köznyelvi *é* helyén előforduló másik *é* hangunkkal? Ezt CSÜRY kizárólag monoftongusnak hallotta, a mai feljegyzők hajlandók kizárólag *éi* ~ *éj* stb. diftongusnak jegyezni. Meggyőződésem, hogy ez is előfordul mindkét változatban.

Meggondolkoztató, hogy DEME — inkább történeti alapon, mint a köznyelvhez hasonlítás elve szerint — a XVI. századi *é* (< *ē*) mai *éi* fejleményeit nem a köznyelvbéli *é*, hanem a rendszerbe fölvetett *ē* fonéma alá sorolja (NyAF. 94). Ha ezt hozzávesszük az *ě*-ről mondottakhoz, kiderül, hogy a szamoshádi nyelvjárás *ě* (~ *iě*; *é* ~) *éi*-féle, erősen megterhelt hangjai ellenére *i*-ző, és *é* fonémája nincsen. Félő, hogy a rendszertani, funkcionális felfogás így egy kissé elszakad a valóságtól.

12. Véleményünk szerint tehát mind az *ě* ~ *iě*, mind az *é* ~ *éi* az *é* fonéma realizációja. Igaz, így egy köznyelvvél két nyelvjárási fonéma áll szemben. De

ezen az sem segít, ha az *ě*-t a köznyelvi *í* alá soroljuk, minthogy a szembenállások bizonyossága szerint a fonológiai különbség ott is megvan. Igaz, az *í* csak bizonyos fonetikai helyzetben van meg, de ahogyan nem „helyettesíthetjük” a hiányzó *ú*, *ű* fonémákat, ahhoz sincs jogunk, hogy az *í* üresen maradt helyére betelepítsünk egy fiziológiai jellegében, fonematikus értékében elütő másik hangot.

Végezetül egy megjegyzés. Az itt kifejtettek csak a szamosháti *ě*-re vonatkoznak. Más nyelvjárások hasonló hangjainak besorolása a nyelvjárás hangrendszerének leíró, történeti és rendszertani vizsgálata, az uralkodó tendenciák, a fejlődés iránya, a köznyelv hatása stb. alapján más is lehet.

Tanítani — tanítani*
(Az *-ít* képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről)

1. Nyelvérzékünk a formánshoz, a tudományos kutatás — legalább eredetében — a tőhöz tartozónak ítéli a kettő közötti magánhangzót (vö. TOMPA J.: MNy. LII, 178). Elnevezésében ma sem értenek egyet nyelvtudósaink (vö. I. OK. IV, 59, 71–2, 89–93, 97–8), de bizonyos fenntartásokkal mégis a *k ö t ő h a n g z ó* műszó látszik legcélszerűbbnek (vö. MNy. LII, 177–8). Vizsgálatának indokolt módja lehet az is, ha nem egy formáns különböző kapcsolódási módjaiban kutatjuk viselkedését — így jár el TOMPA fenti tanulmányában —, hanem azt nézzük, hogy adott tőhöz milyen módon csatlakozhatnak a különböző formánsok.

A mai, köznyelvi *-ít* képzős igéinkhez járuló, mássalhangzós kezdetű formánsok kapcsolódási módjai GYÖRKE módszere (vö. MNy. XXXIX, 181–2) nyomán a következők. Képzők előtt: *tanít-gat, tanít-tat, szorít-kozik, tanít-tatik; tanít-hat; tanít-vány, épít-mény, tanít-va, tanít-a-ni, tanít-ott*. Jelek előtt: *tanít-s, tanít-a-na, tanít-ott*. Ragok előtt: *tanít-ok, tanít-a-sz, tanít-unk, tanít-o-tok, tanít-a-nak; tanít-a-lak*. A kötőhangzóval egybeírt *-ott* képző és jel, az *-ok, -unk* és a tárgyas személyragokbeli magánhangzó minden *-t* végű ige paradigmájában hasonlóan szerepel. Ezekkel és a kötőhangzótlán alakokkal nem óhajtunk most foglalkozni, csupán a megmaradt típusokkal: *tanít-a-ni; tanít-a-na; tanít-a-sz, tanít-o-tok, tanít-a-nak; tanít-a-lak*.

Az ezekre vonatkozó szabályokat leíró nyelvtanunk így fogalmazza meg (vö. SZABÓ DÉNES: A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet, Bp., 1955): „A feltételes mód jele legtöbb esetben *k ö t ő h a n g z ó n é l k ü l* járul az igetőhöz... *K ö t ő h a n g z ó v a l* járul azonban

a) a két mássalhangzóra végződő tövekhez, pl. *mond-a-na, told-a-na, rejt-e-ne, repeszt-e-ne* stb.;

β) a hosszú mássalhangzó [! nyilván elírás, helyesen: magánhangzó] + *t* végű ige-tövekhez... pl.: *fűt-e-ne, szít-a-na, vét-e-ne, tanít-a-na...*” (i. m. 220). A főnévi igenévre: „A *-ni* képző olyan módon járul az igetőhöz, mint a feltételes módnak a jele” (uo. 212). A szóban forgó ragokra: „A jelen időben a *-tok, -tek, -tök* személyrag kötőhangzója középső, a *-nak, -nek* ragé alsó nyelvválású... E ragok előtt — s ugyanígy az egyes számi *-sz* rag előtt — azoknál a töveknél talál-

* Megjelent: *Magyar Nyelvjárások* 4 (1957): 37–48.

lunk kötőhangzót, amelyeknél kötőhangzó van a feltételes mód jele előtt is” (uo. 238). És végül a *-lak, -lek-re*: „...kötőhangzója alsó nyelvvállású” (uo. 239).

Mai értekező és köznyelvünk valóban szigorúan követi e szabályokat. Mindjárt megváltozik azonban a kép, ha nyelvjárásainkat és szépirodalmi nyelvünket fogjuk vallatóra.

2. Magam a Szamosháton figyeltem fel rá, hogy az *-ít* képzős igék paradigmájából — a köznyelvvél ellentétben — a fenti végzések előtt gyakran hiányzik a kötőhangzó. Egymás mellett élnek ilyen alakok: *tanítani ~ tanitni; tanitana ~ tanitna; tanitol v. tanitacc ~ tanicc; tanitotok* (igen ritka!) *~ tanittok, tanitanak ~ tanitnak; tanitalak ~ tanitlak*. A kötőhangzó tehát minden fent látott esetben hiányozhatik.

Példáim a kötőhangzó hiányára.¹

T a n i t n i típus: *Èlkezd òrditni a fiju...! Muszàj takaritni kèrem! È kèl hajitni egy marⁱèk fòüdet. A kotló is èlkezet kattogni, vérnyitni! Lemegyünk ety kèrten, hozzàfoguⁿ kongatni, csürgitni! Èl kèⁿ toszitni vaty kè^t tajicska homokot. Àt lehet hajitni kòszte. Azⁱè^r kel fejjⁱèritni a vásznat... Osztà szóujjál, mikòr csenditni kell* (SzamSz. I, 138).

T a n i t n a: *Asz' kè^rdi tüllem: takaritni akàr? Mondom: takaritnék, ha nem mászkálnának! Èpitnéⁿk, ha vó^um mibül, de nincs rá kòüccsⁱèg. Nem számítⁿa nékem, akármijen is, csak vó^una! It vatytok, de az^èr nem seggitné^tek ecs cseppet! Èm meg itt ü^lök jegybe-gyürübe, ahejjet hogy lenditné^tek valamit* (SzamSz. II, 27). Ez az alak gyakoribb CsÜRY szótárában, mivel a feltételes módot az ige címszavában jelzi: *gòrbit-ne, gyaporit-na, kèszit-nék, òregit-ne, simit-na, ujjit-na, utasit-na, virit-na* stb. Kettòsséget jelez ebben: *kònnýt-ne* v. *-ene*.

Természetesen ugyanez a helyzet a feltételes mód tárgyas ragozásában is: *Màj mektanitnám èⁱ, ha az èⁱm pujám vó^una! Kipusztitnám még a fàjtáját is! Job vó^u, ha az ingem megigazitnád, mèr keshed széjjè fele a vállamon! Fogaggyuⁿ, nem hajitná át az árkon! Ha szoritnán, ma le tudnán kaszálni az egészset. Mennyijèr forditnák ki eszt a ruhát? Ha mekszoritnálak, összerezèlnéd magadat! Uty kihajitnálak, hogy a lábot se iè^rnè ja fòüdet. Lennèⁱl csak az enyéⁱm, màj mektanitnálak èⁱm mó^uresre!*

T a n i c c: *Te tanicc èngem, puja az apját? Minek mericc ojà sokat abba a vidèrbe? Nem hittem vó^u hallod, hogy így èlbolondicc! Te mindennek ojan naty feneket kericc! Mekháboric te èngem, te ján te! Tán nem aluttál az èccaka, hogy mindⁱèg egyre ásicc! Ha nem seggic, nem seggic, Felèrek mám magam is (gyerekmondókából).*

¹ Az adatok saját gacsályi gyűjtéséből és a SzamSz.-ból valók. Minthogy a kötőhangzó szempontjából közömbös, nem teszek különbséget a denominális és a két deverbális *-ít* képző között.

T a n i t t o k : (= ti tanítotok): *Mi bajotok, mijjér òrdittok, mint a fába szorúlt fiğreg? Èlpusztittok ti mindem piğnszt a háasztúl. Lebontyátok eszt a r'ègit oszt iğpittek eggy ujjat (házat). Feküggyetek má lefele, még mind'èk fè világítottok? Annyi ed'ènt èlmosatlanittok hajjátok, hogy bòrzasztóu! Nem szóullok ety szóut se, ha kettéhasittok se, akkòr se!* Ez az alak szinte mindig kötőhangzó nélkül használatos.

T a n i t n a k : *Fèforditnak ezek a бүдös puják nekem mindent, fenekestül! Hasōlitnak egymáshoz a bátyával nagyon. Kipusztitnak azok mindenedbűl, màj meglászd! Egy vasat mekhajlitnak, oszt az a gòrbe vezér (eke része). Èn árva fejemnek eggyet sem kondítanak (SzamSz. I, 49). Mekhalok az éccaka Kiteritnek hājnāra (Nd., uo. 520).*

T a n i t l a k : *Gyere előü fele, mer kettéhasitlak! Majd ém mektanitlak kesztyübe dudálni, ne fèj! Pofō hajitlak, hogy àrúl kóudúlsz! Most az eccer még mekseggitlek, de többet ne jòj hozzám! Mondom, mám megálitlak, mekkérdem, mi van a fijaddál. Képè váglak, képè hajitlak (pofon ütlek; SzamSz. I, 476).*

Már nyelvjárási irodalmunkba való futólagos betekintés is igazolja, hogy e jelenség nem korlátozódik a Szamoshat, vagy az északkeleti nyelvjárás területére. Nyelvjárási monográfia íróink közül többen felfigyeltek az egyik vagy másik típusra. Sőt, akik nem is teszik külön szóvá, azok adatai közt is akadnak olyanok, melyek a jelenség meglétét bizonyítják.

TÖRÖS BÉLA (A beregszászi nyelvjárás. Bp., 1910. 22) a feltételes mód formálásáról beszélve ezt jegyzi meg: „A *t* végű igék kötőhangzó nélkül: *tan'ètnék, tan'ètnál, tan'ètna, tan'ètnánk* stb.” Egyéb adatai: *tanitnánk* (23), *Uty kihaj'ètlak, hogy...* (40) stb. VISKI KÁROLY a tordai nyelvjárásról ezt írja (NyF. XXXII, 23): „Az infinitivusz képzőjét s a jel. m. jel. idő egyes sz. 2. sz. -sz ragját kötőhangzó nélkül veszi fel minden egy mássalhangzón végződő ige (tehát azok is, amelyeknek utolsó hangja előtt *l, j* lehetett): *kitátni, kiódni, kűdni, kőtni, gyűtni, őtni, tanitni, hasitni, védni* stb.” N. BARTHA KÁROLY szerint Udvarhely megye nyelvjárásában „A -*lak, -lek* tárgyas ragot következetesen kötőhangzó nélkül lehet hallani” (Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana. Székelyudvarhely, 1914. 56). Emellett ilyen adatokat is közöl: *hajitna, monna, kűdne, forditni, kűdni, sikótni* (i. m. 57). MADAI GYULA a hajdúk beszédének jellemzőjeként említi. Ez „néhány szavaknál a konsonánsok szándékos halmozásától se tartózkodik: *idest, ... viritni, fűtni*” (NyF. LVI, 11). Majd adatai közt: „*tudósitlak sorsom és állapotom felől*” (uo. 47). BARTHA LÁSZLÓ a Dunántúlról említi (A csurgóvidéki nyelvjárás. Bp., 1918. 28): „Soha sem járul kötőhangzó a feltételes módban az -*ít* végű igékhez pl. Majd av[am] *möktaneitna* böcsületre. *Fő is bureitnálak!*” KENÉZ ZSUZSA békési használatát foglalja szabályba (A mezőberényi nyelvjárás. Szeged, 1940. 12): „A mássalhangzó + *t, d*-re végződő ige-tövekhez kötőhangzó nélkül csatlakoznak az *l* és *n* kezdetű járulékok. Pl. *fördítná, tanítná, kűdnek, gyútni, éirtlek, főtlak*”.

Sokan nem adnak ugyan szabályt, de felhívják a figyelmet a kötőhangzós és anélküli kifejezések vegyes alkalmazására az adatok szembeállításával, így VISKI a szalontai nép nyelvéről ezt írja (NyF. LXIX, 9): „*mondanak, küdenek, de tanítanak, fűtnek; — küdlek, tanítlak, ... mondana, mondani, de küdni, tanítna*”. SZABÓ T. ATTILA a bábonyi nép nyelvében mutat rá (MNny. I, 63): *egyelicc v. egyelitesz; egyelitném, egyelitenéd, egyelitenné, egyelitnük (!), egyelitnétek, egyelitennék*. VÉGH JÓZSEF hajdúsági: derecskei használatára figyelmeztet (MNny. II, 243): *merít-ték ~ -eték; merít-nek; merítnék stb. ~ merítenék stb*. MÁRTON GYULA különböző dolgozataiból szinte teljes példatárat gyűjthetünk típusainkra a szilágysági Nagymon nyelvjárásából: *mericc; merit-tek; merit-nek* (MNny. III, 222); *merítnék stb., merit-ném stb.* (i. h.), *vegyitnék, merítnék, vegyitnétek, meritnétek* (uo. II, 203). Ezek mellett természetesen a kötőhangzós alakok is használatosak, sőt gyakoribbak. Hasonló képet rajzolhatunk SZABÓ T. ATTILA nyomán a gajcsánai csángó nyelvjárásról (MNny. IV, 332–6): *ártocc, ártnak; haítacc, haítottak (ti), haítanak* (uo. 334); *vigyicc 'vegyítesz', vigittek 'hígitotok'; de: haítanék, vigitenél* (uo. 336). HALÁSZ IGNÁC a Dunántúlról így közli a tanít paradigmáját: *tanítottok, t a n i t t s z, tanitt, tanittunk, t a n i t t o k, tanittanak; tanittanék, tanittana stb.; tanittanyi stb.* (Nyr. XXX, 158). Egyes, figyelemre nem méltatott adatok is gyakran bukkannak fel a különböző nyelvjárások leírásaiban.

A MTsz. kevés példát ad, minthogy a példamondatok száma sem nagy: *Nem akarok veled vigyitni* (= cimborálni; Csík m.). *A mi éccer mégtörtint, aszt imá mekmáslítnya nēm lehet* (Vas m. Őrség). *Ety kis pénzt vagy akarmit csak lehet fordítnya* (uo.). *binderitni* (Szatmár vid.); *föl-üditni* (Pápa vid.). *Nagy kópé vagy te; ide hallgatsz, s mégis amoda sandítsz* (Abaúj m. Szikszó). *Megint inditnak valamit* (Székelyföld). *Diót kapcsínak* (Abaúj és Borsod m.). *Nálunk minden szombaton ürítnek* (Kassa és vid.). *Mindörökké együtt vigyitnek* (Háromszék m.). *Hadd el, mett megjámboritlak!* (Székelyföld). *Ugy odalapitlak, hogy!* (Deésakna). *Majd kipöndörítlek!* (Pápa). *Immán megin épusztittad a rostagépet* (Göcsej). Stb.

Az OrmSz. címszavaiban jelzi a második személyt: *aprécc, bizonyécc, boldogécc, burécc, fordécc, merécc, tanécc stb.* De ezen túl is: *segéttök, segétnék*; és egész mondatban: *Én nem állétlak lē. Maj kijózanétlak én! Maj kipördétlek én ennen/ Kipöndörétlek! Maj möktanétlak, csak éde gyere!* (az igék szócikkében).

A csángó szótár is kötőhangzó nélküli infinitívuszt jelez minden moldvai -ít képzős ige címszavában, HEGEDŰS gyűjtésében is számos adatot találunk (Moldvai csángó népmesék... Bp., 1952). Pl. *nyeritni* (78), *orditni* (95), *meritni* (94); *mektakaritnád* (92); *kielégitlek* (209); *meritte* (= merítette; 94), *számítta* (86, 87), stb. Pedig e nyelvjárásban az ellentétes irányzat is megvan: *mégijedett* (34), *visszaszaladott* (37), stb.

Magam a szamosháti adatokon kívül Debrecenben, valamint a Hajdú megyei Kaba és az abaúji Füzérradvány nyelvjárásában figyeltem még meg. A nyelvat-

lasz munkatérképei alapján azonban ma már az országos képet is ki tudjuk alakítani. Sajnos, csak két címszó alkalmas vizsgálatainkra: a kérdőfüzet I, 289: *ti segítetek* és 560: *megjavítnám* [a címszóban is kötőhangzó nélkül írva! Hasonlóan, értekezésben: *feljogosítanak* (MNY. LII, 356); *megtanítlak* (uo. 315)].

A *segítetek* (= ti segítetek) formát 1956 közepéig mintegy száz kutatóponton jegyezték fel az országhatárokon belül. Ezek közül kb. hatvan helyen ez a kizárólagos használatú, másutt váltakozik a kötőhangzóssal. A térképre vetített adatok azt mutatják, hogy a Dunántúl nyugati és déli részén, valamint északkeleten gyakoriak a kötőhangzótlan alakok. Jellemző, hogy a Duna–Tisza közére eső J kockában mind a húsz felgyűjtött ponton megvan a kötőhangzó. Az ezzel szomszédos C, E, K és N kockák eddigi anyagában is legfeljebb egy-két ponton hiányzik.

Hasonló ehhez a *megjavítanám* képe is. Erre azonban viszonylag kevés adat van, mivel a feleletben gyakran a *megcsinálnám* vagy más szinonima szerepel.

Ha az északkeleti és dunántúli előfordulásokhoz hozzávesszük még a nyelvjárási irodalomban Erdélyből és Moldvából idézett adatokat, azt mondhatjuk, hogy a kötőhangzó nélküli alakok főleg peremnyelvjárásainkban ma is ismert és használt nyelvi formák.

Ezt az állapotot lényegében már SIMONYI kodifikálta, ha a területi megoszlást nem látta is világosan. A két mássalhangzóra végződőkkel összefogott *-ít* képzős igék *t a n í t - a - s z* típusáról így nyilatkozik: „De a mai népnyelv mindezen igéket... többnyire kötőhangzó nélkül használja: *mondsz... tanítsz, készítsz...*” (TMNY. 227). A *t a n í t - o - t o k*-ról: „a mai népnyelv majd mindenütt kötőhangzó nélkül ejti: *mond-tok... tanít-tok, fűt-tök* stb.” (uo. 230). A *t a n í t - a - n a k*-ról: „a Dunán túl, a palóczoknál, Békésmegyében s tán más nyelvjárásokban is rendszerint kötőhangzó nélkül mondják: *mond-nak... tanít-nak...*” (uo.). Hasonlóan a *t a n í t - a - l a k* típusról (uo. 231). A *t a n í t a n i , m o n d a n i* típusnál sem mulasztja el megjegyezni: „A népnyelv néha itt is rövidít” (uo. 238). A feltételes mód jele előtt „a kötőhangzó ugyanazon szabályokat követi, mint pl. a hasonló hangzású *-nak, -nek* személyrag előtt” (uo.).

3. Hogy a jelenség a szépirodalom nyelvében is föltűnik, az ezek után egyáltalában nem meglepő. Elég csak néhány példát idéznünk. Petőfinél viszonylag kevés akad: Mindent nyerni, vagy mindent *veszítni* (A nemzethez); Szemfedőt *borítani* Ékes szemeidre (A király esküje); ...széjjel bírná *szakítani* Ölelkező karunk (Két ország ölelkezése). Arany műveiben annál gyakoribb. Az alábbi példák a Buda halálából valók: Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját. Hagyja előbb fékkel *igazítani* száját; Mint olaj a víztől, bár *összevegyítnék*; Megölni nem öllek: nem szült anya dögre; *Nyomorítlak* sebbel és kinnal örökre; Az, ki Buda nevét *említni* se merte...; Buda paripái új elevenséggel Most *összenyerítnek* gyakori vendéggel; Daliás hún nép közt nem akad oly undok, Hogy *megközelítné* a milyet elmondok. Stb. Számos példát találunk Madách művei-

ben, pl. a Tragédiában (1955. kiad.): S bármint küzdesz, bármint fáradsz, Nem *merítsz* mást, mint vizet (2559–60 s.), Nem *tántorítsz el*, lelkem felfelé tör (3664); Ádám, ugy-é, — most még nem *gyanítnak* (3440); Majd *gyámolítlak* én és a nagy Isten (1322); Valóban, *elhajítnám* kardomat (1604); Dicső eszmény mit a nő szíve hord, *Megörökíteni* a bűnös nyomort (369–70), Fel mersz *szólítani* férjem gyilkosául (2382); Művéből fog *készíteni* új szabályt (2513); Hol leljen tért erő és gondolat *Bebizonyítani* égi származását? (3352–3); E gyermeket orvosnak kell *tanítani* (3534), stb.

Úgy tűnik, a hosszabb és rövidebb alakok párhuzamos felhasználhatóságának legnagyobb hasznát az időmértékes verselés veszi, mivel általa a szó a verslábak követelményeihez igazítható. Madách egyébként is igen sok torlódásos hangkapcsolást használ. Lehetséges, hogy a reformkori nyelvi hagyományok és az időmérték igénye mellett a tárgy megkívánta biblikus, magasztos, régies hangulat keltését is szolgálni akarta ezekkel.

Élnek a rövid formákkal Tompa, Reviczky, Arany László stb. is. Érdekes, hogy legnépibb, s hozzá szatmári írónk, Móricz alig írt le kötőhangzótlan alakot. Úgy látszik, ekkorra az irodalmivá vált kötőhangzós forma kizárólagos érvényű lett. Ady még inkább él vele, de ő is inkább csak verseiben. Prózájában alig találni. Sorsod *szépíteni* hányszor adatott... (Elbocsátó szép üzenet); Künn vad, téli szelek *sivítnak* (Az öreg Kunné); ...*elpusztítanak* rímek és gondok (Beszélgetés egy szekfüvel); És ők *merítnek* a habokba (A kezek bábja); Amíg nem láttok, nem *ékesíttek* (Ne lássatok meg); Testem *röpítné* könnyű szél (Vén faun üzenete), stb.

4. Ha mármost a kötőhangzótlan formák történeti előfordulásait vesszük szemügyre, előre kell bocsátani, hogy — mint TOMPA kifejti — a régi írott nyelvben a mássalhangzók torlódása jóval gyakoribb a mainál (vö. Nyelvünk a reformkorban 325–6). Oka ennek, szerintem, többek közt az is, hogy kódexeink óta a tudós, több nyelv paradigmarendszerében gyakorlott betűvető „tisztá” formájában illeszti egymáshoz a szó és a formáns testét. Főleg az egyházi szövegekre, fordításokra vonatkozik ez, de a reformkorban, a nemzeti nyelv mesterséges és tudós kipallérozására való törekvésben is ez magyarázza egy részét a sok kiejthetetlen kapcsolásmódnak, amilyenről TOMPA ír (i. h.). Így az *-ít* képző utáni kötőhangzó hiánya sem mindig az ejtismódot tükrözi. Mégis kétségtelennek kell tartanunk az ilyen ejtést az olyan élő nyelvből merítő példák nyomán, mint pl. a SYLVESTER művei.

Már SIMONYI rámutatott, hogy a torlódásos végződésűek közül a többes harmadik személyű *t a n í t n a k*, valamint a *t a n í t l a k* típus veszítette el legrégebben magánhangzóját. Ezek többsége ui. már a kódexek korában is kötőhangzó nélkül található (vö. TMNy. 230–1). Az első példák tudtommal a XV. század közepéről valók: Kiket megel lehet nec vala *megbètègèitnec* vala (BécsiK. 43); paraznakat *ekeseitnec* (uo. 110), Sem betegnec sem a vigaztonac *rezeseitnec*

valamit (uo. 112); Èmbert halaltól *megnem zabodeitnac* (uo. 113). Hasonló a helyzet a Münchener és Apor kódexekben is (vö. DINGFELDER EDE: Legrégibb bibliánk nyelvéről. Bp., 1901. 46); *Zoreytlak* es kerdlec az örök istenre (GuaryK. 48). A XV. századból valók még: *meg degfeytlek* (inficio; SermDom) Ieietek en hoziam mind kÿ munkalkototh megterhefeltetek meghelegeytlek (Venite ad me... et ego reficiani vos; uo.); *zeledeytnek* (domant; uo.), *megzorwtnak* (coan-gustabunt te; uo.) stb.

A XVI. századtól szaporodnak a példák: *aleytnak* (LobkoviczK. 296); *vakoythnak*, *bolondoythnak* (ÉrdyK. 517 vö. SIMONYI, i. m. 231), *el tantoroythnak* (uo. 393), *yndytnak* (VirgK. 140), *emelytnek* (Pesti: Fab. 54 b), *keuesbitnek* (Helt: Bibl. I. MMm); *be tellyeseytlek* (Bal: KTud. 19), *Meg tanitlak* rea (addoceo; Cal. 22), *Kesiőritlek* [!] (addigo; uo. 23), Az Istenre *készeritlek* (adiurno; uo. 24), *Meg segitlek* (uo.). E két típus gyakran előfordul SYLVESTER nyelvtanában is: *tanÿtlak*, *seghÿtlek*; *tanÿtnak* (CorpGram. 44, 45, 64 stb.), egyébként azonban még a kötőhangzós típusokat találjuk: *tanÿtasz*, *tanÿtotok*.

Nem találtam XVII. század előtti példát a *-ni* és *-na*, *-ne* előtti kötőhangzó hiányára. Az NySz. ugyan közöl: Cristus ki zokot keserues lelket *meledesitni* (VirgK. 23), a Nyelvemléktár megfelelő helyén azonban megvan a magánhangzó. Hasonlóan kétesnek tartom a SermDom. *kezereytneth* (compelle intrare) adatát is. Kevés példa akad a *t a n í t s z* típusra is a XVI. sz.-ból: Egyet fel magasztas, maſth *meg nyomoricz* mynth akarod (VirgK. 132). Az infinitívusz *-ni*-jére még egyértelmű szabályt ad MOLNÁR ALBERT a két msh-s és az *-ajt*, *-ejt* végű igékkel, bár az *ejt* > *ét* > *ít* fejlődést már megtette a képző: „Si thema in duas consanans desinat, vel in diphtongus *ayt eyt*, ponitur *a* vei *e* ante *ni*, ut: *árt*, *ártani*... *hayt haytani*... [Bekezdés] Idem fit in omnibus fere verbis in *it* contractis ex *éyt*, ut: *tanit*, *tanitani*, docere: *ordit*, *orditani*, rugire... quae verba quidam per *é* longum scribunt...” (CorpGram. 181.) — Íme, az *ít* képzős igéknek a kétmássalhangzós végűekkel való első összefogása, aminek alapján a nyelvtan máig hatóan szabályozta a kötőhangzós használati módot. Pedig a beszélt nyelv már ekkor kezdett túlfejlődni a regulán. Alig három évtized múlva, 1639-ben GELEJI már szentesíti a *tanítsz* típust: „A’ secunda persona a’ verbumban a’ primának és tertiának *d* s vagy *t* bőűjét megtartván *sz*-vel tőltetik ki. Mint *Adok*, *ád*, *adsz*... Item *bátorit*, *bátoritsz*; *borit*, *boritsz* pro *bátoritasz*, *boritasz*” (CorpGramm. 296). PERESZLÉNYI Grammaticájában a második személy ragját, valamint az infinitívus és a feltételes mód végződéseit is kötőhangzóval íratja: „*Tanítok*, doceo, *tanitasz*, *tanít*, *tanitanék*; *Taszitok*, trudo, *taszítasz*, *taszít*, *taszítanék*, *taszítani*” (CorpGram. 463). A *t a n í t n a k*, *t a n í t l a k* típusról nem beszél, pedig ezek nemcsak a beszélt, hanem az írott nyelvben is egyre szaporodtak, s ekkor, a XVII. sz. végén ilyen példák akadnak: „Szárasztanak a sós étkek és *hevitnek*, látást *ostobítanak*, magot *kevesítnek*, rühet nemzenek, s könnyen *viszketegesítnek*, néha penig ugyan ezek *hivesítnek*” (Felv.: SchSal.² 17.

NySz.). Egy XVIII. századi erdélyi dalgyűjteményből szinte teljes példatárat állíthatunk össze (RMK. 35):

„A szerelmet *gyarapítani*
Most kell gyepűjét *keríteni*
Nem kell másnak *kiteríteni*
Igy bűt magára *borítani*” (i. m. 68).

Továbbá: „Beteg szívemben *szállitnám* És ott gyógyitgatnám” (uo. 99), „Csak béfogná gégemet és *rutitná* béletem” (uo. 134); „Ha nem *ujitsz* nem *könnyebbitsz*, Ha nem *segitsz*, nem *vidámitsz*” (uo. 151); „Liliomok ha kinyílnak, Szépségekkel mást *ujitnak*” (uo. 45). „Hogyha pedig nem láthatlak, Levelemmel *tudósitlak*” (uo. 33), stb.

Élég sok példa akad az ekkori prózai szövegekben is. Pl. a Csiksomlyói iskoladrámák a XVIII. századból c. gyűjteményben (RMK. 32): „Nem mindenkor illik zabolyára *szorítani* a’ haragot” (i. m. 111), „Mihelt *szürkíteni* kezdi a setétes este...” (uo. 123), „Az hadi Vezéreknél különös erkölcsök példával *bátorítani* a’ népet” (uo. 143); „Midőn parádéra *készítne* Bebecus a’ Vitézeket...” (uo. 120); „Minden sebeidből ingyen ki *gyogyitlak*...” (uo. 68), „tégedet imádlak, tégedet *dicsőítlek*” (uo. 88), stb. Pedig a képző egyébként *-itt* formájú.

E példák még láthatóan nyelvjárásiak, bár irodalmi célú alkotásokból valók. De a jelenség a szépirodalomban is otthonos, mint az efféle példák sejtetik:

„Földi! még valahol téged *meglódtítnak*
hogy ha békét nem hagysz nekik *meg indítanak*
egy medvére ha sok kutyákat *uszítanak*
le vonnyák, téged’ is egyszer *meg simítanak*”
(Gvadányi: Fal. nót.)

Érdekes, hogy az ide fűzött jegyzet infinitívuszában még tartja magát a kötőhangzó: „*Lódítani, indítani, simítani*, a magyarok mint egy allegorice mondják, azt értvén azon, hogy meg verik.”

Az infinitívusz rövidebb formájának nyelvtani befogadásával csak 1770-ben, KALMÁR Prodomusában találkozunk: „Verba transitiva in *ít* fingunt dupliciter, in *ani* vei *eni*, et *ni* *újjítani, szépíteni*, et *újjítani, szépíteni*. Sed prius longae frequentius” (i. m. 100; — én ritkítottam S. Á.). Ez utóbbi megjegyzés érezteti, hogy a nyelv egy ekkor terjedő változásával van dolgunk, mely már kezd kilépni az elzárt provincializmusból.

5. A kötőhangzótlán formák minden tárgyalt típusának elismerését hozza GYARMATHY 1794-ben kiadott Okoskodva tanító magyar nyelvmestere. Nemcsak szövegében jelzi a két mássalhangzós és *ít* végű igék bizonyos alakjainak kettős lehetőségét (vö. i. m. I, 209, 216–7), hanem táblázatba is foglalja azokat.

Az utóbbiakra az első szótag eltérő magánhangzóinak érzékeltetése kedvéért hét igét közöl. A kérdéses rovatokat kiemelve ezt találjuk:

<i>tanitasz</i>	<i>tanitatok</i>	<i>tanitanak</i>	<i>tanítani</i>	—
<i>tanitsz</i>	<i>tanittok</i>	<i>tanitnak</i>	<i>tanitni</i>	<i>tanitlak</i>

Teljesen hasonlóan közli a *szorít* megfelelő alakjait. A következő igéknél már a többes szám második személyében nem jelez vagylagosságot:

<i>pusztitasz</i>	—	<i>pusztitanak</i>	<i>pusztítani</i>	—
<i>pusztitsz</i>	—	<i>pusztitnak</i>	<i>pusztitni</i>	<i>pusztitlak</i>

Teljesen hasonló a *segít*, *bővít* táblázata.

Végül két igénél a második személyű tárgyra mutató ragban is kettősséget jelez, ahol a többiben csak a rövidebb formát adta:

<i>süritesz</i>	—	<i>süritenek</i>	<i>süriteni</i>	<i>süritelek</i>
<i>süritsz</i>	—	<i>süritnek</i>	<i>süritni</i>	<i>süritlek</i>

Ehhez hasonló az *indít* rovata. (A táblázatot l. a mű 224–5 lapjai között.) Láthatóan kimaradt a *t a n í t a n a* típus, de egy „Jegyzés” erre is megnyugtató választ, ad: „A’ melly idők, és személyek mellé dőlős *k* betű van nyomtatva, azok mind két képen formáltatnak, p. o.... *tanitottanak* tanitottak, *tanitanék* tanitnék... *tanítani* tanitni, *utasitalak* utasitlak...” (uo. 215).

Bár az egyes grammatikák előírása nem azonos a kérdésben, a XVIII., XIX. sz. fordulója és az utóbbinak első fele a kötőhangzótlan alakok „fénykorának” ideje. Ekkor talán kevés választotta el attól, hogy az irodalmi nyelv kizárólagos formájává váljék.

A Debreceni Gr. a *t a n í t a n a*, *t a n í t a n i*, *t a n í t a l a k* típus kettősségét elismeri (vö. i. m. 88–9, 99), de a *t a n í t a s z*-ban csak a hosszabbat ismeri (uo. 89). RÉVAI a *t a n í t o t o k*, *t a n í t a n a k* típusban enged párhuzamot (Elab. Gram. 631–2), de a *t a n í t a s z*, *t a n í t a n i*, *t a n í t a n a* típusokban nem (uo. 624, 740–3, 782 stb.). FOGARASI Művelt magyar nyelvtana (1843), akárcsak GYARMATHY, elismeri minden típusnak kettős használatát, mikor a „közbeszúrátról” így ír: „Ha az alkotó ragoknak kezdő betűje mássalhangzó (u. m. *sz*, *l-k*, *t-k*, *n-k*, *t*, *n-*), a törzs pedig két mássalhangzón végződik: ekkor a három mássalhangzó kikerülése végett még egy hangzó szúratik közbe, p. o. *vonz-a-sz*, *vonz-a-lak*, *vonz-o-tok*, *vonz-a-ni*” (i. m. 243), majd így folytatja: „Egészen szabad tetszés szerint lehet a közbeszúrt önhangzót használni: ... *t* után, ha ezt félhangzó, vagy hosszú önhangzó, vagy *j* előzi meg, p. o. *te-kint-ni* vagy *tekinteni*; ... *építeni* vagy *építeni*” (uo. 244).

Az eddigi nyelvtanok elsősorban leíró jellegűek voltak. Ez érthető is: szinte mindaddig a magyar nyelv különböző tulajdonságainak felfedezése, számba vétele a nyelvtanírók elsődleges célja. Ez magyarázza azt is, hogy ezek olyan szo-

rosan kapcsolódnak a beszélt nyelvhez, legtöbbször annak nyelvjárási vonásait is tükröztetik. A tudományosan rendszerező és normatív nyelvtan igénye csak ezek után jelentkezik erősebben. Ezt a célt már címében is jelzi a Magyar Tudós Társaság műve: „A’ magyar nyelv rendszere”. Bizonyára ennek a normatív és rendszeralkotó szigornak és talán a szerzők nyelvjárása hatásának tulajdonítható, hogy a MNyR.² (1847) már minden típusunkban megköveteli a kötőhangzót: „Az *ít út* vagy két mássalhangzón végződő igék az egyes második, és a’ többes második és harmadik személyben hangzóval veszik fel a’ személy ragokat p. o. *tanít-asz, tanít-alak, tanít-otok, tanít-anak*” (i. m. 199). Hasonlóan csak kötőhangzósan írja elő a feltételes mód jelét (uo. 207), de az infinitívusz *-ni*-jével már nem ilyen határozott. Ez „...a’ hangzón végződőkhöz tisztán, a többihez elébe szúrta *a e* segédhangzóval járul: e’ segédbetűt az *űt-, ít*-ben végződők is *f e l v e h e t v é n*” (uo. 225 — én ritkítottam). E szabály már azért sem helyes, mert a *ni* a „hangzók” mellett az egy mássalhangzón végződő igékhez is „tisztá” formában járul.

Az *-ít* képzősovánál mindenesetre itt bizonyos határozatlanságot érzünk. Ennek oka bizonyára az, hogy szótáraink a megelőző, de még a következő időkben is a szótári formává vált infinitívuszban gyakran vagylagosan közölték az *ít* képzős igéket, sőt gyakran csak a rövidebb alakot adták. BARÓTI Kisded szótára ugyan mindig kötőhangzót ad, de ezt magyarázza a képző *-itt* formája. GYARMATHY említett munkájához fűzött Kis Szótára felváltva közli a címszavakat: *fordítani, igazítani, keríteni, szaporítani, üritni*; de: *borítani, segíteni, szólíttani* (!), *szoritani, tanítani* stb. MÁRTON 1807-ben kiadott lexikonában a rövidebb formát tekinti fő változatnak: legtöbbször csak ezt veszi fel. Pl. *barnítani, bátorítani, béállítani, bébizonyítani, béborítani, bégyógyítani, behajítani, behasítani* stb., stb. Néha vagylagosan: *állítani, állítani; ásítani* oder *ásítani, idvezíteni, idvezíteni* stb., s csak igen ritkán adja egyedül a kötőhangzós formát: *béhomályosítani, békeríteni* stb. MÁRTON lexikonainak sok kiadása és tekintélye hatással lehetett e formák köznyelvi elterjesztésére is. Mindenesetre eddigi legnagyobb egynyelvű szótárunk, a CZF. is vagylagos infinitívuszt jelez, előre írva a rövidebb alakot: *áhit -ni* v. *-ani*; *alacsonyít -ni* v. *-ani*; *alakít -ni* v. *-ani*; *alapít -ni* v. *-ani* stb. BALLAGI szótára pedig bár címszavában nem jelzi, kifejezéseiben túlnyomó részt a rövidebb alakot használja: *alapítani, állítani, dicsőíteni* (! rövid *i*), *diszítani* stb.

A MNyR. utáni nyelvtanok, melyek most már az irodalmi nyelv normáit tartják elsősorban szem előtt, a kötőhangzós formákat írják elő. Így SZVORÉNYI 1861-es kiadású nyelvtanában ezt találjuk: „Mikor több mássalhangzón vagy *űt ít*-en végződő igeihez mássalhangzón kezdődő rag járul, könnyebb kiejtés végett oly segédhangzót teszünk a rag elé, milyennel a rag bír, mint: *hord-o-tok, hord-a-nak*;... *tanít-o-tok*;... *hord-a-na*... — e z e k h e l y e t t : *hord-tok*... stb. (i. m. 146 — én ritkítottam). A rövidebb megoldást tehát helyteleníti. Hasonlóan csak a hosszabb alakot írja elő az infinitívuszban is (uo. 158). A MNyR.,

majd a nagytekintélyű nyelvtanírók: SZVORÉNYI, RIEDL SZENDE, SIMONYI állásfoglalásai után nem meglepő, hogy a következő nyelvtanok is ezt írják elő normául egészen SZABÓ DÉNES idézett egyetemi jegyzetéig, s a köznyelvből teljesen kiszorultak a kötőhangzó nélküli alakok. Újabb szótáraink is — ha közlik a kérdéses típusok közül az infinitívuszt vagy a feltételes módot — csak kötőhangzós megoldást ismernek. Pl. BALASSA (A m. ny. szótára. Bp. 1940): *alapítani, állítani, ásítani, bizonyítani* stb., stb. Így a kétnyelvű szótárak is. Pl. SAUVAGEOT (Nagy kézisztár II. m.–francia rész. Bp., 1937): *áhít* [-ani, -ott, -son] stb., vagy HALÁSZ ELŐD (Magyar–német kézisztár. Bp., 1953), aki a feltételes módot kapcsolja: *áhít* [-ott, ~son, ~ana] stb.

6. A történeti előfordulásokat áttekintve azt láthatjuk, hogy a *t a n í t a n a k* és *t a n í t a l a k* típus rövid változata már a kódexektől, a többi típusé a XVII–XVIII. századtól kísérhető figyelemmel. A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. első felében ezek egyenlő értékű versenytársai az eredetibb formáknak, de a század második felében a tudományos rendszerezésen épülő normatív nyelvtanírás a kötőhangzós megoldást kizárólagosítja a köz- és irodalmi nyelvhasználatban. Az a felfogás, amely az *-ít* képzős igéket MOLNÁR ALBERT óta együtt tárgyalja a két mássalhangzóra végződőkkel, egy helyes nyelvtörténeti felismerésen alapul. A kötőhangzó megléte vagy hiánya szempontjából ezek a két mássalhangzós végű igék hasonló módon viselkednek, amint ez a régi és újabb grammatikákból vett fentebbi idézetekből is kiderül. Mégsem lehet őket végig egy kalap alá venni. Az *-ít* képző első eleme ui. a **kt > χt > -ít* fok után diftongust alkotott a szóvégi magánhangzóval, majd palatális magánhangzóvá monoftongizálódott. (A képző történeti fejlődéséről összefoglalóan l. LOSONCZI, MNy. XXI, 102; BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások. Bp., 1949. 25, legutóbb D. BARTHA KATALIN, „A szóképzés története” c. egyetemi jegyzetében. Bp., 1954. 38–40. Ugyanott irodalom is.)

Ilyenformán azonban megváltozott a képző hangkapcsolása, szótagalkotási szerepköre. Az *-ít* képzős igék a torlódásos végűektől az egymássalhangzós végűek csoportjába kerültek; s a nyelv egységesítő törekvése kezdte azokéhoz hasonlóvá csiszolni paradigmarendszerüket. Igaz, ebben a csoportban is megszilárdultak — az ejtés egyszerűsödése és az elemző írásbeliség megalkuvásával — a *mondsz, mondtok, mondtam, hordtok, hordnak* (= *monc, montok*, stb.) féle alakok (vö. HORGER: A magyar igeragozás tört. Szeged, 1931. 21). Az *-ít* képzősök ennél tovább fejlődtek. Először bekerültek a hosszú magánhangzóval megelőzött *t* végűek, a *fűt, vét, bocsát* csoportjába, melyben a mai köznyelv a torlódásosokhoz hasonlóan írja elő a kötőhangzót, de kivételt is enged, mint a *lót-fut* (vö. SZABÓ DÉNES i. h.). De már ebben a csoportban is gyakran hiányzik a kötőhangzó mind a régiségben, mind a nyelvjárásokban (l. a tordai *gyűtni, őtni, védni, kitátni* adatokat NyF. XXXII, 23). Ezen a fokon tehát már tendenciaszerű lehet a kötőhangzó hiánya.

Közismert továbbá az is, hogy a rövid magánhangzókat kedvelő nyelvjárásokban főleg a felső nyelvállásúak esnek a tendencia hatáskörébe (vö. DEME LÁSZLÓ: *Nyelvatlaszunk funkciója...* Bp., 1956. 228). Ezzel az *-ít* > *-it* képzős igék típusaink egy részében még a kétnyíltszótagos tendencia hatása alá is kerültek. És bár a kötőhangzó a képző bármely fejlődési fázisában kieshetett (*tanojtanak* ~ *tanojtnak*; *tanítanak* ~ *tanítanak*; *tanítanak* ~ *tanitnak*); az, hogy a kötőhangzótlan alakok ma főleg rövid magánhangzós nyelvjárásainkban elevenek, igazolja a kétnyíltszótagos tendencia jelentékeny közreműködését.

7. A képző fejlődését persze nem lehet egy kalap alá venni a különböző nyelvjárásokban. Északkeleten pl. a megtett út ez lehetett: *tanojít* > *tanojt* > *tanejt* > *tanét* > *tanét* > *tanít* > *tanit*. Az *-ét*-re mint láttuk, még ma is van adat. Az *-it* CSÜRY szerint a déli *i*-ző nyelvjárás hatása (MNny. I, 18); a rövidség nyelvjárásunk jellemzője. A *tanítani*, *tanitnék*, *tanitnak*, *tanitlak* típusokban a többi *t* végű ige analógiája és főleg a kétnyíltszótagos tendencia okozta a kötőhangzó kiesését (vö. HORGER, i. m. 34, 118). A *tanítottok* esetében hozzájárult még ehhez a haplológiára csábító hangalak, valamint az, hogy a kötőhangzó középső nyelvállású, és így inkább hatott rá a kétnyíltszótagos tendencia (vö. BÁRCZI: M. hangtörténet EMNyF. Bp., 1954. 58), aminthogy az előző esetekben is a nyíltabbaválás előtt eshetett ki a kötőhangzó (vö. DEME, NyAF. 239). A *tanicc* pedig a többi *t* végű ige analógiájára történt újraképzés.

Más volt a képző fejlődése pl. a Dunántúlon. Itt az *-ít* alakilag keveredett az *-ul*, *-ül*-l (vö. HALÁSZ I.: Nyr. XXX, 161; D. BARTHA KATALIN i. h.). A képző *-tt*-je *-lt*-ből fejlődött (HALÁSZ, Nyr. XXX, 158–9). Tehát egy *segélt* formát feltevé, hasonlással, illetve *t* elhagyással *segétt* ~ *segél* fejlődhetett. Ez utóbbi ki is esik vizsgálati körünkől; a többi *-l* végű igehez hasonlóan kötőhangzó nélkül veszi fel a tárgyalt formánsokat: *segél-ni* stb. A *segétt* viszont újra más tőtipusúvá vált: hosszú mássalhangzóssá. A kötőhangzó ezekben éppen úgy megvan, mint a kétmássalhangzós csoportban. A kétnyíltszótagos tendencia itt nem érvényesülhet. Valóban a Dunántúlon a *segétteni* ~ *segíteni* stb. a közhasználatú. Hogyan magyarázhatjuk a mégis meglevő *tanécc*, *segéttök*, *segétnek*, *tanétlak* típusokat? Figyelembe kell vennünk, hogy a hosszú magánhangzó + hosszú mássalhangzó végű igék már a kódexek kora óta két formában vehetik föl a mássalhangzón kezdődő formánsokat (vö. pl. SIMONYI KÁLMÁN, A Lobkovitz-kódex hang- és alaktana. Bp., 1908. 49). Tehát az *állani* ~ *álni* (írva: *állni*) stb. analógiát szolgáltatott a *segéttenek* ~ *segétnek* stb. számára. A mássalhangzó-rövidülés mellett a *segélt l*-jének kiesése is eredményezhette ezeket.

Érdekes, hogy az *-itt* (< *étt*) formájú képző jobban megőrzi a kötőhangzót. A magánhangzó megrövidülése után, úgy látszik, hiányérzetet keltene a mássalhangzó megrövidülése. Itt viszont más analógia hatott erősebben. A nyelvátlaszban szereplő *segítek* címszó *segítették* alakját a *segítették*-kel szemben a haplológia is támogatja, vagy a mássalhangzó-megrövidülés: *segitt+tek*. A tér-

képlap azonos típusú keleti és dunántúli alakjai tehát csak végeredményükben hasonlóak, egyébként eltérő úton fejlődtek. Itt kell megemlíteni a nyugaton és Erdélyben élő *segitte* (= segítette) típust is. A rövid magánhangzóval megelőzött *t* végűek analógiájára akkor keletkezhetett ez, mikor a képző magánhangzója megrövidült: *segitt+te*. A *köt-te* féléken túl közelebbi analógiául a többes második személyű *segitt-ték* szolgált.

Egyébként a dunántúli alakok kevertségére jellemző, hogy a nyelvatlasz munkatársai egyetlen kutatóponton [B-35: Szentá, Somogy m.] a következő öt változatot jegyezték fel: *segittök* ~ *segittötök* (*segétök* ~ *segéttök* ~ *segéttötök*). A *segétök* nyilván a *segél*-ből, a többi pedig a *segétt* ~ *segitt*-ből magyarázható.

8. Összefoglalásul a következőket mondhatjuk. A két mássalhangzóra, valamint a hosszú magánhangzó + (két) mássalhangzóra végződő igéink kötőhangzó szempontjából hasonlóan fejlődtek, és mai köznyelvünkben is hasonlóan viselkednek. A torlódásos végűek közül kiválott a mai *-ít* képző, átcsapott a hosszú magánhangzó + mássalhangzó végű csoportba, majd magánhangzójának változása nyomán tovább fejlődött és bekerült a rövid magánhangzó + egy mássalhangzó végűek csoportjába. Ez a fok azonban ma csak a népnyelvben van meg; a köznyelv az előző fejlődési fázis alapján kategorizálja és látja el kötőhangzóval.

Az *-ít* képzőt követő kötőhangzó kiesése a képző fejlődésének minden kimutatható fázisában előfordult: *tanojt-a-nak* ~ *tanojt-nak*; *tanít-a-nak* ~ *tanít-nak*; *tanit-a-nak* ~ *tanit-nak*. A jelenség rohamosan terjedni, tendenciává válni akkor és ott kezdett, mikor a képző vokalizálódó, majd nyelvjárásilag megrövidülő első eleme teret nyitott a kétnyíltszótagos tendenciának. A különböző nyelvjárások ma azonos típusú alakjai mögött más-más fejlődés van. A kötőhangzó kiesésében több ok játszott közre: a kétnyíltszótagos tendencia, haplológia, asszociációs hangváltozások, a nehéz hangkapcsolatokhoz való hozzászokás, más *t* végű igék analógiás hatása stb. Mások az okok az itt együtt tárgyalt típusoknál is, ezek csak a végeredmény, a magánhangzó-kiesés azonos volta miatt foghatók össze.

Szélesebb síkon a fenti jelenségcsoport részint a mássalhangzó-torlódás körébe vág, mint a torlódásoldó tendencia ellenpéldaanyaga, részint pedig a nyílt szótag magánhangzójának kieséséhez tartozik (vö. DEME, i. m. 234–7). A bemutatott alaktípusok létrejöttében több tendencia játszott közre. Szerepe lehetett a torlódásoldó tendencia gyengülésének, a kétnyíltszótagos törvény erős érvényesülésének, és nem kis mértékben az ezt lehetővé tevő rövid magánhangzós tendenciának, mely északkeleten is és a Dunántúlon is jelentkezik.

Ami a kötőhangzótlan alakok XV–XVIII. századi szaporodását, XIX. század eleji túlsúlyát, majd visszaszorulását illeti, ebben nemcsak a hangzós és írott nyelv fejlődésmódjának és ütemének különbségét tanulmányozhatjuk, hanem az irodalmi nyelv fejlődésébe való mesterséges beavatkozás lehetőségét, a nyelvfejlődés bizonyos fokú irányíthatóságát is láthatjuk.

Elragadtak a lovak...*

1. Némi csodálkozással olvastam a Nyelvőr legutóbbi számában (90: 221) MAGNA ERZSÉBET elmarasztaló sorait a Kelet-Magyarország című Szabolcs-Szatmár megyei újság egyik cikkéről. A lap „*Elragadtak a lovak*, halálra zúzta magát a fogatos” címmel adott hírt arról a szerencsétlenségről, amely Csaroda községben történt.

Nem azon lepődtem meg, hogy a címbeli — a köznyelvben valóban szokatlan — kifejezés szemet szúrhat valakinek, hanem azon, hogy a Nyelvőrnek a nyelvjárási jelenségek körében közismerten jártas szerkesztői magyarázat vagy kiigazítás nélkül, tehát egyetértőleg közölték a hibáztató cikket és annak végső következtetését: „az *elragad* ige és a belőle képzett múlt idejű melléknévi igenév *h i b á s h a s z n á l a t a* teremtett értelmi zűrzavart” (az én kiemelésem).

Biztosak lehetünk benne, hogy a Kelet-Magyarország megyei olvasótáborában semmiféle értelmi zűrzavart sem támasztott az *elragadt lovak*-ról szóló kis írás. Ezen a vidéken nemcsak a falusi lakosság, hanem a városi, értelmiségi rétegek körében is elterjedt, közismert tájnyelvi sajátság az *elragad* igének ez a sajátos értelmű, tárgyatlan jelentésű használata. CSÜRY BÁLINT is felvette ezt a jelentést kitűnő Szamosháti szótárába, ahol az *elragad* címszó alatt ezt találjuk: „*ēragad* tn. i. [= tárgyatlan ige] ’megbokrosodik, megvadul, elragadja a kocsit’ (szekérbe fogott ló): *Ēragatt a: lú, a-lik tuttuk mek-fogni*.” [A sorközi pont a főhangsúlyos, a kettőspont a mellékhangsúlyos szótagot jelzi.] — Szatmár megyei nyelvjárási gyűjtéseim során magam is gyakran hallottam ezt a kifejezést. Az alábbi példákat Gacsályban jegyeztem fel: *Ēragatt a T. Laci lova, összetörte ja szekeret!* Vagy: *Fog [= fogd] meg jóul aszt a gyeplüt, èl ne ragaggyon veled a lú!*

Az *elragad* igének ez a különleges jelentése tapasztalataim szerint csak a lóval kapcsolatos kifejezésekben kerül elő. Más igavonókra, ökörré, tehénre sohasem hallottam; azok legfeljebb *elszaladnak*: *Hát nem èlszalatt ez a kéjt tinóú! Alig birom üköd betörni!*

Az *elragad* igének följegyeztem ezen a vidéken még egy másik tárgyatlan jelentését is, amely azonban az előbbitől teljesen független. A szatmári népi hiedelem szerint a tehén ellésének napján az udvarról semmit sem szabad elvinni, kiadni, még kölcsönképpen sem, mert „*èlragad a tej*”, vagyis a tárggyal együtt

* Megjelent: *Magyar Nyelvőr* 90 (1966): 445–6.

odaadják, elviszik a tehén tejhozamának javát is. Ugyanez a veszély fenyeget akkor is, ha tejet visznek ki az udvarról. Ezért általános szokás volt régebben, hogy az udvarról kivitt tejbe egy pici sót hintett a háziasszony, hogy „*él ne ragaggyon*” a tehén haszna.

Ezt a jelentést nem találtam meg a Szamosháti szótárban sem.

Az *elragadt lú* kifejezést, vagyis a címül írt ige befejezett melléknévi igenevét jóval ritkábban hallani. Egy példám van rá: *Az elragat lú megy, mint a boldond, asz (= azt) nem lehet megálitni, mig el nem fárad, vagy össze nem töri vagy magát, vagy a szekeret.* Lehetséges, hogy a Kelet-Magyarország cikkében ezt a szóalakot a riporter vagy a tudósító formálta, de megértése semmi nehézséget sem okozhat, hiszen virtuálisan mindenkiben élő forma.

Az *elragad a ló* kifejezés közkeletű voltát igazolja az igéből képzett *ragadós* melléknév is. A Szamosháti szótár a *ragadóys* melléknév 3. jelentéseként ezt írja: 'könnyen megbokrosodó' (ló). Magam is jegyeztem fel ilyen mondatot.: *Avval a líval nagyon kél vigyázni, mer az ragadóys!* — Érdekes egyébként, hogy a vidék nyelvjárásában a *megbokrosodik* igét nemigen ismerik, CSÜRY sem vette fel szótárába.

2. Itt akár be is fejeződhetne ez a kis helyreigazítás, de nem állhatom meg, hogy rá ne mutassak a fenti esettel kapcsolatban még egy mozzanatra. Az *elragad a ló* kifejezés nem most okoz először problémát a nyelvészeti szakirodalomban. 1918-ban a Magyar Nyelv egyik számában (14: 224) Z. T. aláírással azt kérdezi valaki: „*A lovak elragadnak annyi-e, mint megbokrosodnak? Lehet-e azt mondani: »az elragadt lovak«?*”

Akkor egy évig senki sem felelt a kérdésre. 1919-ben ismét előbukkant a kifejezés. A Budapesti Hírlap egyik számában napvilágot látott egy cikk ezzel a címmel: „*Elragadt ló az Üllői-úton*”. Utóbb a lap önbírálatot gyakorolt, előbbi szóhasználatát „lebunkózní való”-nak minősítette. Ekkor fogott tollat LEHR ALBERT, és alapos kis tanulmányban védte meg az *elragadt ló* kifejezést (Magyar Nyelv 15: 149–52). Bebizonyította: a tárgyias igék előfordulhatnak és elő is fordulnak tárgyatlan jelentésben is, ezt nem tekinthetjük hibásnak. Például mondhatjuk: „a kocsis befogja a lovat”, de ezt is: „a kocsis befogott”. Hasonlóan: „*learatjuk a búzát*” és „szerencsésen *learattunk*”; „*elvetik a magot*” és „azok még most se *vetettek el*”. Természetes fejlemény lehet tehát az „*elragadta a ló a kocsit*” kifejezés mellett az „*elragad a ló*” is.

LEHR ALBERT a szótárakban is kereste az *elragad*-nak ezt a jelentését, de kevés sikerrel (természetesen a Szamosháti szótárban nem kereshette, mivel az csak 1935–36-ban jelent meg). GYARMATHI Kis szótárában talált egy kétes, majd BALLAGI Teljes szótárában egy vitathatatlan példát. Nem éltek vele XIX. századi klasszikusaink sem, ellenben a nép nyelvéből „több vidékről” is említ idevágó adatokat, amelyeket saját maga hallott. Sajnos, példáinak lelőhelyét közelebbről nem jelöli meg.

A kérdéshez egy újabb év elteltével, 1920-ban SZENDREY ZSIGMOND szólt hozzá (16: 35). Megerősítette LEHR ALBERT fejtegetéseit a kifejezés népnyelvi előfordulására: „Igaza van tehát LEHR ALBERTnek, hogy *a ló elragad* tárgy nélkül is használatos és a. m. ’megbokrosodik’. Visszaemlékezésem szerint Szatmáron, Nagykárolyban s Nagybányán is használják *a ló elragad* és az *elragadt ló* kifejezéseket.” A jelenség szülőhelyei tehát a Szatmár–Beregi-síkság.

Íme, az „elragadt lovak” már több ízben is beszabadultak a sajtó, a köznyelv és a nyelvészeti szakirodalom kimért utcáiba, megszabott köreibe, s mindannyiszor „közlekedési” galibákat okoztak. Megfékezésük aránylag egyszerű: szépen kantáron kell fogni őket, és visszavezetni saját területükre, arra a vidékre, amelynek nyelvjárásában otthon vannak, közkeletűek, közérthetők. Talán valóban szerencsésebb lett volna, ha a Kelet-Magyarország cikkírója — érezve e kifejezések nyelvjárási jellegét — legalább zárójelben megmagyarázta volna jelentésüket. Akkor a fővárosi olvasókat sem riasztotta volna meg ez a valóban nem mindennapi „látvány”.

A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben*

I. Kérdések, elvek

Szinte beláthatatlan ma már azoknak a cikkeknek, tanulmányoknak, ismertetéseknek, méltatásoknak a száma, amelyek Móricz személyéről, életéről, műveiről, stílusáról, nyelvéről a század eleje óta megjelentek. Mégis, nemrégiben egyik kutatónk szükségesnek érezte, hogy „ráirányítsa a figyelmet Móricz stílusa kutatásának e l h a n y a g o l t voltára”.¹ Maga NAGY PÉTER, az első marxista igényű Móricz-monográfia szerzője is ezt írta műve második kiadásának előszavában: „még korántsem mondhatjuk, hogy a Móricz Zsigmond élete és életműve körüli összes vagy akárcsak legfontosabb kérdéseket sikerült megnyugtató módon tisztázni.”² — Alighanem ilyen, részben legalábbis tisztázatlan kérdésnek kell minősítenünk Móricz művészi nyelvének nyelvjárási jellegét is, noha talán nincs még egy része a Móricz problematikának, amelyről többet írtak volna, mint erről.

Móricz írói nyelvének elementáris hatása alól nem tudja kivonni magát az olvasó. Aligha véletlen, hogy már 1911-ben doktori értekezés születik nyelvi sajátosságairól, a műveiben tükröződő népnyelvi vonások természetéről.³ Csakhamar megfigyelhető azonban olvasói és kritikusai körében bizonyos egyoldalúság, sommás beskatulyázás is: népi témáinak tájnyelvi jegyei alapján írásmódját egészében a népnyelvvvel azonosították. Ez magyarázhatja, hogy Karinthy Frigyes remek stílusparódiájában is ez a halandzsává túlzott tájnyelvi jelleg a karikírozás fő eszköze.⁴

Evvel a sematizáló egyoldalúsággal szemben a későbbi irodalomtudomány néha a másik véglet felé hajlott. NAGY PÉTER monográfiájának akadémiai vitáján LŐRINCZE LAJOS kétségbe vonta az értekezésnek azt az állítását, hogy A boldog ember Joó Györgye „valójában irodalmi nyelven beszél”. Szerinte „A mű inkább azt mutatja, hogy Móricz hangtanilag, alaktanilag, mondatszerkezet te-

* Megjelent: *Magyar Nyelvjárások* 18 (1972): 9–39 = *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 50. sz. Debrecen, 1972.

¹ HERCZEG GYULA, Móricz Zsigmond képalkotásának néhány kérdése. *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 61–73. — 73; én ritkítottam.

² NAGY PÉTER, Móricz Zsigmond. Második, átdolg. kiadás, Bp., 1962. 6.

³ ELEK ILONA, Móricz Zsigmond stílusa és nyelve. Rákospalota, 1911.

⁴ Különösen a „Miskároló” című karcolatban; l. Így írtok ti I, 170–2. Bp., 1959.

kintetében t á j n y e l v e n beszélteti hőst”.⁵ A gondolat nem találkozott az irodalomkutatók tetszésével. A vitatott passzus a monográfia második kiadásában így található: „A beszélt, Tisza vidéki paraszti nyelv hallucináló érzését kelti az olvasóban, de az író sohasem használja a tájszólás elemeit a miliőfestés egyetlen vagy döntő eszközeként. Mindvégig vigyáz arra, hogy az elbeszélés nyelve közelebb legyen az irodalmi nyelvhez, mint a népnyelvi lejegyzésekhez. Joó György valójában i r o d a l m i n y e l v e n beszél, ha azt erősen színezi is saját tája s környezete tipikus kifejezéseivel, ejtési jellegzetességeivel. E szerencsés nyelvi ötvözet kialakításával Móricz remeket alkotott: minden árnyalat, amivel népiesebbé tette volna elbeszélése szövetét, azt annyival kelmeibben népiesé, idegenszerűvé, a közönséges olvasó számára már egzotikussá, és nem az emberi érdekesség és igazság erejével diadalmaskodóvá tette volna. Ettől megóvta biztos művészi érzéke és tudatos alakítókészsége.”⁶

NAGY PÉTER tehát kitart korábbi véleménye mellett: a mű nyelvének alapszöveve az irodalmi nyelv, és ebbe szövődnek bele színezéskül a tájnyelv mértékel adagolt sajátosságai.

Egy másik jeles Móricz-kutatónk viszont így összegezi idevágó felfogását: „Móricz a magyar nyelv szellemének alapos ismeretében valósággal f e l r o b b a n t j a a n é p i e s i r o d a l m i n y e l v k i s s é m e g m e r e v e d e t t s z ó - é s m o n d a t f ű z é s i r e n d j é t . Nyelvészek bizonyára sok önkényességet találnak szövegezésében, eltérőt a hagyományostól, szinte oly mennyiségben, mint Bródytól; közhelyt, újság-szót is számosat, de aligha érezhetik magyartalan-nak... a Móricz által teremtett nyelv belső logikája kérlelhetetlenül m a g y a r é s n é p i ... mozgalmassá, eleven, képszerű, lüktető, az elődökénél szubjektívebb, vibrálóbb, érdekesebb, gazdagabb: modernebb; — de azért mindent velejéig megmutató természetű és érzékletes, emocionális jellegű, mint a t i s z a h á t i n é p n y e l v .”⁷

Ebből a szép jellemzésből — NAGY PÉTERrel ellenkezőleg — az derül ki, hogy Móricz nyelve a népnyelvre épülő egyéni írói nyelv, amely szakít az irodalomban szokásos stílussal. Nyitva áll tehát a kérdés: mi az alapszöveg és mi a színezék Móricz írói nyelvében; el lehet-e ezeket választani az életmű egészében vagy egy-egy regény, színdarab nyelvében; van-e fejlődés magának az írónak ezzel kapcsolatos törekvéseiben; mennyire tudatos stíluselemekről van szó?

Talán egy lépéssel közelebb vihet a megoldáshoz, vagy legalább új mozzanatokat jelent, ha e kérdésekhez elsősorban nyelvészeti oldalról közelítünk. Minden író művészi nyelvének és stílusának alapja az író egyéni nyelvkincse. Ezt legjobban a szókincs vizsgálata igazolhatja: az írói szótárak anyaga jól szét-

⁵ Vö. Irodalomtörténet 1954. 197–8.

⁶ NAGY PÉTER, i. m. 321; én ritkítottam.

⁷ CZINE MIHÁLY, Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp., 1960. 194; az én kiemelésem.

válí két csoportra: egy nagy gyakoriságú, témától és műfajtól nagyrészt független szócsoporthoz, és egy másik szóhalmazra, amelynek elemei ritkán, tárgyhoz, műfajhoz kötötten kerülnek elő. Az előbbi csoport az író egyéni nyelvéből, mindennapi szóhasználatából való, a másik pedig alkalmi, kölcsönzött, a passzív szókincséből származik. Hasonló különbségeket lehet találni a szókapcsolatok, frázisok, fordulatok, mondatstruktúrák területén is. Ez a két réteg bizonyára Móricz nyelvén is jól elkülönülne: tudjuk, hogy műveihez gyakran történeti tanulmányokat folytatott, okleveles és élőnyelvi szó- és fordulatlistákat állított össze, hogy reálisan ábrázolja a teret és kort, valamint a szereplők jellemét. Művészi nyelvének alapja azonban mégiscsak egyéni nyelve: a saját gyermek- és ifjúkorában magába szívott nyelvkincs. Vajon milyen volt ez a nyelv? Milyen erősen kötődött szülőföldje tájnyelvéhez? Vajon a művészi nyelvén fellelhető nyelvjárási vonások egyéni nyelvének állandó elemei voltak, vagy kívülről vett, tudatosan beépített elemek?

Volt-e Móricznak „anya-nyelvjárása”?

Móricz írásaiban az ország legtávolabbi területeinek tájnyelvi sajátosságai tűnnek elő: hajdúsági *i*-zés, szegedi *ö*-zés, erdélyi, somogyi, palóc színek, ahogy a szintér, a tárgy és a szereplők jelleme kívánja. Egyéni nyelvén azonban elsősorban a szatmári dialektus érződött. A Nyugat 1924-es kötetében NAGY ENDRE ezt írta beszédmódjáról: „Mielőtt megszólal, tétovázik, és akkor is mindig mesziről kezdi, csak lassú kacsaringóval kanyarodik rá a mondanivalójára. *K i - e j t é s e t i s z a h á t i*, az *e*-ket egy kissé *i*-kké nyújtja. Anekdotáinak so- sincs előre kihegyezett csattanója. Ha valamit elbeszél, az mindig úgy hat, mint valami kiszakított regényrészlet; se eleje, se vége, de minden szava pontosan élethű.”⁸ Kiejtésének ilyen enyhe nyelvjárásiasságát mások is megfigyelték. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Móricz valaha is olyan módon beszélt a vidék nyelvét, mint egy csécsei parasztember. Családi, származási körülményei más következtetéshez vezetnek.

Már a Móriczoknak Szatmár megyén belüli közelebbi helyhez kötődése sem túlságosan erős. MÓRICZ MIKLÓS, a családfa legjobb ismerője erről így ír: „*J ö v ő - m e n ő , m o z g é k o n y e l e m* volt ez. A megyében sok községben honos. Csécse és Körmörő között alig volt olyan helység, ahol ne akadt volna Móricz-rokon. Ezek közül vált ki a *l e g f r i s s e b b , a l e g - m o z g é k o n y a b b*, a mi apánk, Bálint, aki 1878-ban elvette az özvegy papné lányát, Erzsit.”⁹ A helyhez kötődésre sohasem volt hajlamos: „Mindegy annak, hol lakik — mindig ott van, ahol éppen szükség van rá. Olyan, mint a

⁸ Az *i*-vé nyújtás talán inkább a szatmári zártabb *é* hangzásra vonatkozik, nem a debreceni *i*-zésre.

⁹ MÓRICZ MIKLÓS, Móricz Zsigmond indulása. Bp., 1959. 18; én ritkítottam.

kéneső: jön-megy, vásárol, elad, hizlal, szállít”.¹⁰ Az ilyen, sokfelé verzátus ember beszédmódja sokat veszít nyelvjárásiasságából: az idegenekkel való gyakori érintkezés a kirívó színeket csakhamar lecsiszolja kiejtéséből. Ráadásul Móricz Bálint tudatos feltörekvése magas intelligenciával párosult. Maga MÓRICZ ZSIGMOND írta róla: „Igaz, magam is a nép gyermeke vagyok, édesapám valóságos parasztgyerek volt, de a gyermekei kedvéért már házasságakor felhúzta a nadrágot és egész élete más körbe került. Ő már, mikor én néztem élő figyelemmel, n e m v o l t t ö b b é s e m f ö l d m ű v e s , s e m f a l u s i , mert óriási nagy utat tett meg az autodidaxis terén, s valóban egyenrangú volt, legalább életfelfogásában, anyám tanár testvérével s rokonaival.”¹¹

A család anyai ágának meg szinte alig van köze a szorosabb értelemben vett szatmári, csécsői népnyelvhez. Hiszen „ahogy Nyilas Katalin, ugyanúgy a lánya is P e t n e h á z á n tanulta meg a n a g y é l e t e t Veróni néninek, az ötezer holdas Szegedynének a házában”.¹² Már felnőtt fiatal lányként került a csécsői parókiára, „de ez a lelkészlak aztán igazán sziget a községben, i d e - g e n e k s z i g e t e .”¹³ Nagyon valószínű, hogy ez a fiatal úrilány tudatosan törekedett választékosabb beszédre a helybeli rangjához illően. „Erzsi meg csakugyan olyan művelt volt, hogy mindenkivel egyformán tudott beszélni, nem úgy, mint az öccse, aki meg faragatlannak érezte magát az úrilányok mellett.”¹⁴

Az egykori paplány mint családanya háztartási, nevelési ügyekben abszolút tekintély volt. MÓRICZ VIRÁG szavaival: „veszedelmes uralkodó volt a maga édesmészes modorával, büszkeséget, gőgöt, kegyetlenséget, úri jellemet parancsolt.”¹⁵ Bizonyára tudatosan törekedett arra is, hogy gyermekeit ne a legközségesebb paraszti beszédre, hanem a maga csiszoltabb kiejtésére kapassa rá. Erre enged következtetni MÓRICZ MIKLÓS megjegyzése, amely szerint bátyja, Zsigmond „Itt tanult meg beszélni [ti. Csécsén], az édesanyja száján t o v á b b n e m e s e d e t t , szép magyar szóval”.¹⁶

Mindezekhez még azt is hozzávehetjük, hogy a család legközelebbi baráti körre már Csécsén sem annyira parasztokból, mint inkább a papsághoz házaszszonynak és édesanyjának rokonságából, iskolázott ismerőseiből verbuválódott.

A kis Móricz Zsigmond alig öt éves volt, amikor már el is került Csécséről. Igaz, egyelőre csak a szomszédos Istvándiba. A falu nyelvi hatásán azonban már

¹⁰ Uo. 47.

¹¹ Vö. Nyugat, 1933/2: 80; én ritkítottam.

¹² MÓRICZ MIKLÓS, i. m. 36; én ritkítottam. — Petneháza a régi Szatmár megye legnyugatibb csücskében volt, légvonalban is legalább 50 km Csécsétől.

¹³ Uo. 13; én ritkítottam.

¹⁴ Uo. 51–2.

¹⁵ MÓRICZ VIRÁG, Apám regénye. Bp., 1963. 15.

¹⁶ MÓRICZ MIKLÓS, i. m. 13; én ritkítottam. Vö. még DÉNES SZILÁRD: Adatok Móricz Zsigmond írói nyelvének kialakulásához. Magyar Nyelvőr 77 (1953): 179–82.

itt kívülrekedt. Maga írta: „Itt egyszerre a falun kívül letem magam. Többet paraszttal nem érintkeztem. Két évig éltem Laci bátyáméknál, Istvándiban, e g y e t l e n e g y s z e r s e m történt meg, hogy parasztember vagy aszszony, vagy lány szót szólott volna hozzám. Úgy tiltottak tőlük, mint a rühes kutyáktól... egyetlen egyszer sem vittek el parasztházba, s ők hozzánk már csak azért sem jöhettek, mert nem volt udvar.”¹⁷

Az iskolával, amelynek a gyermek alakuló nyelvére olyan nagy hatása van, már nem Szatmárban, hanem a szabolcsi Prügyön ismerkedett meg. Nagyon valószínű, hogy *i*-zve beszélő iskolatársainál már ekkor jóval erősebb hatással voltak rá a betűk: ezek édesanyja addigi nyelvének mintegy folytatóiként irányították nyelvi fejlődését. Prügy után pedig már a debreceni, sárospataki, kisújszállási évek következtek, egyre több könyvnyelvi hatással, iskolázott társasággal, egyre kevesebb népnyelvi érintkezéssel.

Móricz származási kettősségét NAGY PÉTER így összegezi: „Származása, neveltetése következtében mindig valahogy középúton érezte magát: apja a parasztsághoz, s a feudális kötöttségek ellen, a kapitalista fejlődésért egyéni utakon harcoló paraszt ősökhöz kötötte őt erős szállal, de — különösen fejlődése első periódusában — a vélt bárói ősökre büszke, művelt és szívós lecsúszott papleány legalább ilyen erős kötelékkel kötötte őt a »középosztály«-hoz, az uralkodó osztályt kiszolgáló, azt csodáló és annak érdekeit védő értelmiséghez.”¹⁸

A fenti körülmények mérlegelése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szatmári, c s é c s e i n y e l v j á r á s nemhogy nem rögzíthetett bele mindenestől Móricz gyermekkori tudatába, hanem akár véglegesen ki is törlődhetett volna belőle. A családon belüli nyelvi hatás, a gyakran változó lakóhely és a gyermek, illetőleg ifjú Móriczot övező társadalmi környezet semmiképpen sem olthatta bele a n y a n y e l v j á r á s k é n t a szatmári tájnyelvet. Azok a tiszaháti ejtési sajátosságok, amelyek a későbbi Móricz kiejtését színezték, minden valószínűség szerint nem a csécsei gyermekévekben felszívott népnyelvi elemek folyamatos továbbéléséből származnak. A szatmári tájnyelvre vonatkozó gyermekkori emlékek csak azáltal váltak Móricz egyéni és írói nyelvének alapvető összetevőivé, hogy később egy sajátos sorsfordulat feltámasztotta, megelevenítette őket.

Móricz „népköltési gyűjtő” korszakának jelentősége

A sorsfordulat a „népköltési gyűjtő” korszakban következett be, 1903 és 1906 között. Móricz — mint köztudomású — akkor már Budapesten élt, írói, vagy inkább költői önérzettel keresve az önkifejezés formáit, s olykor, a várt sikerek

¹⁷ MÓRICZ MIKLÓS, i. m. 104. idézi.

¹⁸ NAGY PÉTER, i. m. 17–8.

elmaradása miatt, a megélhetés filléres lehetőségeit is. Ilyen szükség vállaltatta el vele a Kisfaludy Társaság népdalgyűjtő ösztöndíját — legalábbis első ízben. Az újabb kutatók egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak ezeknek a gyűjtőutaknak, ahogyan — évtizedek múlva — maga Móricz is.

„Bejártam szülőföldem kedves tájait — mondta 1931-ben egy előadásban —, valami harminc falut, s összeírtam azokat a nótákat és meséket, amiket még abban az időben össze lehetett szedni. Voltaképpen akkor is mertem meg a falut és a falu népét. Igaz, hogy tizenegy éves koromig falun éltem a szüleimmel, de csak ezek a gyűjtőutak nyitották ki előttem a földműves nép lelkét... Már akkor jobban érdekelt a népdalnál maga a nép, s az életükről számtalan jegyzetet csináltam. Ezekből a feljegyzésekből vagy inkább az akkor szerzett élettapasztalatokból lettek tíz év múlva a regényeim.”¹⁹

Ezek a szatmári utakon azonban — véleményünk szerint — nemcsak Móricz írói sorsa dőlt el, nemcsak a nép melletti emberi, írói elkötelezettsége jegesedett ki, nemcsak az „életanyag” feltárisznyálása történt meg. Ekkor alakult ki látásmódja, realista ábrázolása, a szó, a beszéd jellemző eszközként való felismerése; végső soron nyelve és művészi stílusa is. Ekkor vált „figyelő emberré”, „életolvasóvá”; itt szokott rá a szüntelen jegyzetkészítésre, emberi esetek, sorsok, jellemek, nyelvi megnyilatkozások örökös gyorsfényképezésére.

Hogy az ekkor készült feljegyzések milyen arányban, mennyire híven kerültek be műveibe — nem tudjuk.²⁰ Öccse szerint „Mindig kezében, de legalábbis a zsebében volt a jegyzőnotesze... De jegyzeteit sohasem vette elő — élményből írt.”²¹ Viszont arról is tudunk, hogy egyszer a Magyar Nyelvőrben megjelent népnyelvi közlést épített be szó szerint egyik művébe.²² A Csibe novellák kapcsán ő maga írta: „Már kb. 1500 oldal jegyzetem van. S amiket mond oly remek, hogy eddig 28 novellám jelent meg abból, amit ma j d n e m s z ó s z e r i n t írtam le az ő előadásából.”²³ Mindenesetre: a szatmári feljegyzések megérdemelnék az alaposabb figyelmet, irodalmárok és nyelvészek részéről egyaránt.

A szatmári utakat kitűnően értékeli MÓRICZ MIKLÓS: „Kezdi újra átélni a falut, kezdi feltámasztani önmagában a régi-régi múltat, a múltból megmaradt, ad-

¹⁹ MÓRICZ VIRÁG, i. h. idézi; az én kiemelésem. Vö. még: Uő: Magyar Nyelvőr 73 (1949): 182; DÉNES SZILÁRD: uo. 288–92; stb.

²⁰ Népköltési gyűjtőútjairól, a gyűjtőfüzetekről legrészletesebben CZINE MIHÁLY idézett munkájában olvashatunk: 151–97; 551–8.

²¹ MÓRICZ MIKLÓS, i. m. 169; én ritkítottam.

²² Vö. DÉNES SZILÁRD: A Nyelvőr népnyelvi közleményei egy plágiumperben. Magyar Nyelvőr 75 (1951): 21–5.

²³ CSANAK DÓRA szerk., Móricz Zsigmond levelei. Bp., 1963, II, 249; én ritkítottam.

dig szunnyadó, vagy alapérzésekkel olvadt képeket.”²⁴ Ez minden bizonnyal Móricz nyelvére, „anya-nyelvjárására”, egyéni és írói beszédstílusára is igaz. Az írói ambícióktól felfokozott fogékonyság a kifejezési módok iránt, meg az ösztöndíj ellenében beszolgáltatandó jegyzőfüzetek vezetésének fegyelme csaptak itt össze, vagy segítették egymást, váltakozva. Valójában ekkor vált vérvé a szatmári nép nyelve. A tudat legmélyén, a boldog gyermekkor emlékeként visszamaradt csecsei nyelvi ízek a gyors folyamatnak csak katalizátorai lehettek: Móricz nem egy község nyelvjárását tanulta el, hanem az egész vidék tájnyelvi kincsét szívta magába.

Nyelvi szempontból az sem közömbös, hogy a gyűjtőutak anyagával Pesten is sokat kellett foglalkoznia: rendezni, letisztázni és a társaság számára összeállítani. 1907-ben pedig avval folytatódott kapcsolata a szatmári területtel, hogy a megyei monográfia munkatársaként órá bízta a néprajzi és népnyelvi áttekintés megírását.²⁵ Vállalkozása különösen azért értékes, mert alapos képet fest a lakosság nemzetiségi, vallási, foglalkozási megoszlásáról, valamint életmódjáról, tárgyi és szellemi néprajzáról. A népnyelvre vonatkozó megfigyelései közt igen sok érdekeset, újszerűt találunk. Természetes, hogy — fonetikailag nem lévén kellően iskolázott — a hallott kiejtési sajátosságokat fonetikus jelekkel kevésbé tudta tükröztetni; így tanulmányában „a hangjelölések nem megbízhatók”.²⁶ Nagy kár, hogy terve, mely szerint népköltési útjaira fonográfot visz magával, nem realizálódhatott.²⁷ Ez a terv mindenesetre egyszerre bizonyítja modern fel fogását és az élet, a nyelvi realitás rögzítésére való törekvését.

A népköltési gyűjtőutak tehát egészen mást, de sokkalta többet hoztak Móricz életében, mint aminek indultak. „Költő akart lenni, a magyar ritmust tanulta a magyar néptől”²⁸ — írta róla MÓRICZ VIRÁG. És helyette egész életre szóló írói programot, látásmódot, stílust és anyanyelvet gyűjtött. Joggal írta öccse: „A fiatal Móricznak két nagy meglepetése van a magyar irodalom számára. Az egyik az otthon nyelve, a másik az otthon alakjainak világa”.²⁹ — Mindkettőt a szatmári néptől „gyűjtötte”.

²⁴ MÓRICZ MIKLÓS, i. m.

²⁵ MÓRICZ ZSIGMOND: Szatmár vármegye népe. BOROVSZKY SAMU szerk., Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár megye. Bp., é. n. (1908), 256–77.

²⁶ DÉNES SZILÁRD: Móricz Zsigmond nyelvjárástanulmánya. Magyar Nyelvőr 73 (1949): 288–92.

²⁷ Vö. CSANAK DÓRA, i. m. I, 76; 329.

²⁸ MÓRICZ VIRÁG, Apám regénye. 58.

²⁹ MÓRICZ MIKLÓS, i. m. 445.

A szülőföld tájnyelvének értékelése — Móricz nyelvi lokálpatriotizmusa

Semmi sem természetesebb, mint az, hogy a szatmári tájnyelvet Móricz — részben a kisgyermekkorai csécsei emlékek, részben a népköltési gyűjtőutak élményeinek hatására — a magyar nyelv legszebb változatának érezte. „Maga az a név, hogy Csécse, mindig úgy hat rám, mint valami ízes, friss gyümölcs, cuppant az ember, csettint és nevet. Csécse. Mennyire örülök, hogy ezt a bájos falut kaptam szülőföldnek”.³⁰ A boldog gyermekkor, az „elveszett paradicsom” emléke ez. Megmagyarázza, miért érzi csúnyának a prügyi nyelvjárást, amikor gyermekként oda kerül. A prügyi parasztember megkóstoltatja vele a cukorrépat: „Nem jó? — Nem. — Maj jó lesz. Cúkor lesz. — ... Úgy mondta *cúkor*, s én ezen elbámultam. Cúkor? Mi úgy mondtuk cukor”³¹ „...ez a bácsi úgy beszél velem, mintha én is valami felnőtt volnék. Csak olyan furcsán beszél, alig lehet kitalálni, mit mond: nem beszél olyan tisztán, mint Csécsén, ahol azt mondják, hogy *szëpen beszél; ha szekervel megy a zember*. Ez úgy ejti, *szípen beszíl*, — n a g y o n c s ú n y a ...”³²

Kérdés lehet, hogy a fenti idézetből mennyi a gyermekkorai emlék, és mennyi az ötven évvel későbbi utólagos beleérzés. Az viszont kétségtelen, hogy a népköltési gyűjtőutak idején már ismételten az ország legtisztábban beszélő népének nevezi e vidék lakosságát. A monográfiában például ezt írja: „A szamosparti, sűrűn rakott kis falvakban az országnak talán l e g t i s z t á b b a n b e s z é l ő népe lakik. Nincsenek diphtongusok, kettős magánhangzók, melyek a Dunántúlt, főleg Göcsej nyelvét oly különössé teszik...”³³ — Nyelvészetiileg persze nincs igaza a diftongusok dolgában, de ez későbbi probléma. Érdeme viszont, hogy tanulmányában a megye tájnyelvének tagolódására is rámutatott, s ebben megelőzte a hivatásos nyelvészeket: „A Szamostól délre, a Nyírség felé s Bihar felé mind erősebbé lesz az *i*-ző kiejtés s ezzel a szabolcsi nyelvjárás többi sajátja... Viszont északra, a tiszaháti jellemző *é* hang uralkodik... a legerősebben *é*-ző falukban gyakran mondják ugyanazt a szót, kivált az öregebbek, *ié*-nek... A vármegye északi-nyugati sarkában... az egész vármegyétől elütő palóczos nyelven beszélnek.”³⁴

A „tisztá magyarság” eszméje érett írói bölcsességgel tükröződik az Életem regénye egyik visszaemlékezésében: „Erdősi Sylvester óta mi adtuk a magyar nyelv gerincét s színét az irodalomnak. Az iskolában a mi nyelvünket tanulták meg a más dialektust beszélők. S erre igen büszkék voltunk mi Szatmár megyei-

³⁰ MÓRICZ ZSIGMOND, Életem regénye. Bp., 126.

³¹ Uo. 307.

³² Az *é* betű semmiképpen se hiteles tükröztetője a szóban forgó, a köznyelvi *é* hangok egy része helyén ejtett tájnyelvi hangnak, amely *é* és *i* közötti hosszú hang vagy *ié* típusú kettőshangzó.

³³ I. m. 267; vö. még: CSANAK DÓRA, i. m. I, 78–9.

³⁴ I. m. 268.

ek. — Rákosi Jenő, amikor első írásomat elvittem hozzá, nagyon dicsérte a nyelvet: — Hova való, barátom? Szépen ír magyarul! — Oda, ahol *l e g t i s z - t á b b a n b e s z é l i* a nép a magyar nyelvet. — Felragyog a szeme s felkiált az öregúr: — Somogyba? — Minden magyar író a saját szülőföldje nyelvét tartja a legszebbnek, ami különben összefüggésben van a magyar nemzeti önérzettel. A falu törvényében az objektív ítéletnek éppen úgy nincs helye, mint a Bibliában”.³⁵

Szatmárban járva ma is tapasztalhatjuk, hogy az itteni nép a maga beszédmódját a legtisztább magyarság zsinórmértékének tartja. Az iskolázottak nyelvi önérzetét az a tudat táplálja, hogy ezen a nyelven beszélt és írt Szilveszter János, Károlyi Gáspár, Tótfalusi Kis Miklós, Dévai Bíró Mátyás; a XIX–XX. század nagy írói, tudósai közül pedig Kölcsey Ferenc, Kaffka Margit, Tersánszky Józsi Jenő, Zalka Máté, Dzsida Jenő, Vasvári Pál, Acsády Ignác, Csúry Bálint stb., és nem utolsósorban Móricz Zsigmond.³⁶ Bizonyára sokuknak része van benne, hogy e tájnyelv számos jelensége, szava, képe, fordulata bekerült az irodalmi nyelv normájába. Az azonban, amit olykor még mai szerzőktől is olvashatunk, hogy ez a nyelvjárás „ejtésében alig tér el az irodalmitól, csak a nyelvet színesítő *é*-ket formálja sokkal változatosabban”³⁷, nyilván csak a szeretet és lelkesedés diktálta túlzás. Egy pillantás az országos nyelvatlasz bármelyik térképlapjára meggyőzhet bennünket arról, hogy ez a nyelvterület nem kevesebb táji sajátyságot hordoz, mint a többi. Az itteni embert éppúgy elárulja kiejtése, beszédmódja, mint az *í*-ző debrecenit, az *ő*-ző szegedit, vagy a dunántúli, palóc nyelvjárásban beszélőket.

Móricz Monográfia-beli tanulmányának van még egy fontos pontja, amelyre fel kell hívni a figyelmet: „Legfőbb és legértékesebb sajátysága ennek a nyelvnek a *r e n d k í v ü l e r e d e t i é s í z e s k i f e j e z é s m ó d*, ami már *m a g a s a b b l e l k i m u n k a*, mint a tisztán nyelvkülsőségek. Ez a népnek igazi lelkét, szikrázó humorát, minden egyes mondatban valami eredeti, egyéni vagy általános ízletességét tükrözi. Csupa kép, hasonlat, személyesítés s magasabb poétikai figurák rajzanak beszédjében.”³⁸ — A hangzó nyelv mögötti belső sajátyságok felismerése, a fordulatok, szerkezetek, stilisztikai képek előtérbe helyezése, a nyelvi formáknak és lelki tartalmaknak kölcsönhatásukban való vizsgálata olyan felfedezések, amelyek már az írói felhasználás szándékáról árulkodnak.

³⁵ Életem regénye 145.

³⁶ Vö. CZINE MIHÁLY, i. m. 163 kk.

³⁷ CZINE MIHÁLY, i. h.

³⁸ I. m. 268.

Fejlődő elvek, változó írói gyakorlat

Azok a tanulmányok, amelyek Móricz műveinek tájnyelvi elemeit vizsgálják, meglehetősen gyakran esnek az általánosítás hibájába: egy-egy kijelentés alapján általánosítják az író felfogását, illetőleg egy-egy mű alapján a gyakorlatát. Pedig mind az író felfogása, mind gyakorlata folyamatosan változott, fejlődött idővel.

Stílusa alakulásának legkorábbi korszakáról így írt: „Úgy tizenhét éves korom táján kezdtem figyelni az emberek előadásmódját... Első megfigyeléseim persze olyanok voltak, hogy van aki hadar, van aki vontatottan beszél. Vannak nyelvhibások, ezeket könnyű jellemezni. Vannak, akik dialektusban beszélnek... De ez még mindig csak k ü l s ő s é g v o l t .”³⁹ A szatmári utakon, mint láttuk, ezen a korszakon már túlfejlődött.

Még tudatosabb a húszas évek végén írt alábbi gondolata: „A magyar nyelvben sok tájszólást jegyeztek már le, minden vidéknek megvan a maga hangzó-muzsikája, beszéd színezése. De van egy b e l s ő t á j n y e l v is, egy stilisztikai, amely minden társadalmi osztálynál más, minden műveltségi rétegnél, sőt minden fajilag idegen nyelvbefolyásnak kitett vidék s klasszis ajkán határozottan más.”⁴⁰ Itt már nemcsak a tájnyelvek eltérő színeiről, nemcsak az ezek fölé helyezett, lelkialkatot tükröztető beszédmódokról van szó. Felismeri Móricz a szociális dialektusokat, a n y e l v t á r s a d a l m i o s z t á l y o k s z e r i n t i e l t é r é s e i t is, sőt, azt is, hogy mind a földrajzi, mind a szociológiai eltéréseket keresztezheti idegen nyelvi hatás is.

Így érlelődik a dialektus felhasználása Móricz művészetében tudatos stilisztikumává. A szatmári utakon kezdődött a beszédmód és a jellem, a lelkiállapot összefüggéseinek felismerése. Ezt követte a figyelő és jegyzetelő ember országhjárásai során a földrajzi eltérések tudatosulása, s egyben a szatmári színek abszolutizálásának visszaszorulása. Végül pedig a társadalmi osztályok és problémák megismerése során a nyelvi eltéréseknek immár egyéniséget és társadalmi helyzetet is kifejező stilisztikumává tudatosulása.

Ezt a fejlődési vonalat nyomon kísérhetjük Móricz műveiben is. Most csak néhány utalást erre! — Az 1910-ben keletkezett *Sári bíró* szinte hemzseg a nyelvjárásiasságoktól. Nyilvánvaló, hogy benne még a népnyelvi gyűjtő közeli élményei tobzódnak szinte naturalista közvetlenségben. Tudjuk egyébként, hogy Móricz az ELEK ILONA értekezésének egyik példányába ilyen bejegyzést tett: „A Sári bíró legközelebbi kiadásában tisztán és teljesen ki akarom dolgozni a szabolcsi Nyírség f o n e t i k u s p o n t o s s á g ú k i e j t é s é t”.⁴¹ Erre szerencsére nem került sor. Mégis, az e korszakban írt műveinek paraszti témáiban

³⁹ Id.: VARGHA KÁLMÁN, Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1967. 194–5.

⁴⁰ Móricz Zsigmond hagyatékából. Új Magyar Múzeum 4. Bp., 1960. 199.

⁴¹ Vö. PÉTER LÁSZLÓ, A „Rózsa Sándor” nyelvéről. Tiszatáj 1952: 153.

elég nagy arányú a tájnyelvi hatás ahhoz, hogy az olvasó elsődleges jellemző eszköznek érezze, s a kritika megsokallja.

Később, különösen a húszas évektől Móricz stílusa — több kutató egybehangzó véleménye szerint — letisztul, egyszerűsödik, jobban igazodik a művészi célhoz.⁴² Ennek során a tájnyelvi elemek burjánzása is visszacsökken, megritkul. Továbbra is megmarad azonban ott, ahol a téma indokolja: falusi környezetben játszódó művek szereplőinek jellemző eszközeként. De rendszerint csak a dialógusokban. Ezt tapasztaljuk még a harmincas évek első felében írt munkákban is.

Érdekes felfogásmódosulásról értesülünk viszont abból a levélváltásból, amely a „Rózsa Sándor” írásakor Móricz és a regény nyelvét „szögediesítő” Bálint Sándor közt lezajlott. Még 1940 júliusában ezt írta az író: „Kedves Barátom, itt küldök egy külön példányt a Rózsa Sándorból s arra kérlek, hogy mire megérkezem, korrigáld ki szögedi hangokra átkottázva a dialógusokat.”⁴³ — Úgy látszik azonban, hogy Bálinték nemcsak a dialógusokat kottázták át. Móricz egy későbbi levelében ezt találjuk: „levelükben... van egy igen érdekes elárulás: az, hogy a gondolat szövegét is áttették népi hangnembe, s ez nekem nagyon tetszik, sajnálom, hogy nem küldtem el ezt is előre. De ideteszem most korrigálatlan szövegben. ...Arra kérem az Olvasót [ti. Bálint Sándort vagy a feleségét], hogy csak azokat az oldalakat korrigálja, amelyeken Maradék Pálnak van valami gondolata. Azt tudniillik át lehet tenni itt is tájszínbe.”⁴⁴ Figyelemre méltó distinctio, hogy az engedmény csak egy lépés, és nagyon logikus, meggondolt: aki tájnyelvben beszél, attól természetes, hogy gondolatai is ilyen nyelvi formában születnek meg, s jelennek meg az olvasó szeme előtt.

A szegedi sajátságokra vonatkozik, de Móricz általános, mélyen tudatos felfogását tükrözi egy másik levélrészlet is: „Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban, s vettem magamnak azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy egy kicsit színesítsem az őzéssel [!] a képet. De ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. Én csak színt keresek. A lényegyet soha el nem érhetem, minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik és pedig a legkisebb, bár legfeltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkodás formája, a szavak kincstára, a szólásmondások és az agytekervények [sic!] csak annak állanak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna ősi szegediektől és ott nőttem volna fel, akkor tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit és mindnyájunkkal közöset akarom.”⁴⁵

⁴² Vö. NAGY PÉTER, i. m. 248; HERCZEG GYULA: Magyar Nyelvőr 81 (1957): 61–73; 82 (1958): 67; FÁBIÁN ISTVÁN: uo.: 83 (1959): 293; stb.

⁴³ CSANAK DÓRA, i. m. II, 337; én ritkítottam.

⁴⁴ Uo. 393; én ritkítottam.

⁴⁵ Uo. 431; az én kiemelésem.

Ennél pontosabb, tudatosabb, tisztább összefoglalást nem kívánhatunk. Az író készen adja a normát, amihez a megvalósítást mérnünk kell. S hogy ez az álláspont mennyire helyes, bizonyítja az a vita, amely az ötvenes években a tájnyelvi elemek irodalmi felhasználásáról folyóiratainkban lezajlott.⁴⁶

Azt mondhatjuk tehát: Móricz felfogása a tájnyelv lényeges és külsőleges jegeiről, illetőleg azok szépírói felhasználásáról folyamatosan fejlődött — bizonyára párhuzamosan népnyelvi ismereteinek bővülésével. A kezdeti rikító, olykor naturalista túlzások később lehiggadtak, elvszerűen és tudatosan adagolta a népnyelv színeit, úgy, hogy egyrészt segítse a környezet és jellem hiteles ábrázolását, de ne sértse a mindenkiben közös emberi rezonancia kialakulását. A húszas évektől kezdve már a nagyvonalú ecsetkezelés jellemzi: nem a hangzó különösségek visszaadására, hanem csak „színek” megvillantására törekszik a dialógusokban, majd a gondolati szövegekben. Mindig többre becsülte az észjárást, a gondolatformák, fordulatok, pregnáns kifejezések, sajátos jelentésmódosulások, találó tájszók alkalmazását a hangzás szolgái követésénél.

Összegezés

A Móricz stílusával foglalkozó tanulmányok között előkelő helyet foglal el HERCZEG GYULÁnak a Stilisztikai tanulmányok c. kötetben megjelent munkája.⁴⁷ Mint ELEK ILONA óta szinte mindenki, HERCZEG is elismeri, hogy „Móricznak az előbeszéd visszaadására való törekvése az az alap, amelyből ki kell indulnunk, hogy stílusát meghatározhassuk.”⁴⁸ Meggyőzően mutatja be, hogy a hagyományos írói előadás, külső leírás (*oratio obliqua*), illetőleg a szereplő beszéltetése (*oratio recta*) mellett az író új stilisztikai formát is alkalmaz: „Harmadik, új közlésmódot hoz létre, melynek neve vagy *látszólag egyenes beszéd*, vagy *szabad függő beszéd*, vagy *átképzéletes előadás* (franciául *style indirect libre*).”⁴⁹ Ennek lényege, hogy az író formailag kívülről ábrázolja a szereplőt, harmadik személyben beszél róla, de tartalmilag annak lelkiállapotába helyezkedik, és annak szubjektív indulatoktól fűtött, személyes érzésektől befolyásolt gondolatait adja elő, rendszerint valamilyen belső monológ gyanánt. Nagy haszna ennek az ábrázolásmódnak, hogy így egyszerre lehet kívülről és belülről láttatni, éreztetni a szereplő jellemét, törekvéseit, anélkül, hogy az író hosszadalmas narrátorszövegre kényszerülne.

⁴⁶ Vö. VERES PÉTER: Csillag 1950. febr.; DEME LÁSZLÓ: Magyar Nyelvőr 75 (1951): 33–42; stb. A vita bibliográfiájához l. még: PÉTER LÁSZLÓ: i. m. 161; SEBESTYÉN ÁRPÁD: Magyar Nyelv 57 (1961): 257.

⁴⁷ HERCZEG GYULA: Móricz Zsigmond stílusa. Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. 240–329.

⁴⁸ Uo. 241.

⁴⁹ Uo. 254. — E jelenséget „*oratio mixta*” néven tárgyalja a nyelvészeti szakirodalom. Vö. pl. SZABÓ LÁSZLÓ: Nyelvtudományi Közlemények 68 (1966): 429.

HERCZEG e stíluseszköz tanulmányozásának szenteli munkája nagyobb részét: bemutatja, milyen szereplők, helyzetek, lelkiállapotok esetén él Móricz ezzel a módszerrel. Természetesen a jelenséget nem ő fedezte fel Móricz nyelvén: DÉNES SZILÁRD már 1911-ben ezt írta: „Sokszor úgy érezzük, mintha a jellemző szavakat is a jellemzett szájából hallanók. Máskor pedig úgy tetszik, mintha az író sehol sem volna jelen... Ha nem cselekszenek is, mintegy hangosan gondolkodnak.”⁵⁰

Ez a stilisztikai fogás arra is kitűnő módot ad az írónak, hogy a szereplők gondolatformáit a legközvetlenebbül ábrázolja: önmagunkkal szemben nem kell fékezni indulatainkat, ha nem másokkal közöljük, nem kell precízen megszerkeszteni gondolatainkat; egy-egy szó, mondattöredék nem marad értelmetlen, hanem asszociációk tömegét idézi fel. Szinte úgy érezzük: születése pillanatában válunk a gondolat részeseivé, mintha *k i k a p c s o l t u k v o l n a* a közlés szándékával együtt magát a közlés eszközét, a *f o r m u l á k b a f e g y e l m e z ő n y e l v e t* is. Látni való: mindez pontosan összevág azzal, amit Móricz a beszédmod magasabb lelki munkájáról mondott a népnyelvi gyűjtések során, sőt, annak tudatos stilisztikai felhasználása. De az ilyen átképzeléses előadás, nemcsak a nagy érzelmi töltésű monológok, belső szorongások, meditációk meglevenítésére alkalmas, hanem még események affektív, dramatikus bemutatására is. Mindent a szereplő érzésén, látásán, nyelvén kapunk, s legtöbbször nem is tisztázzuk olvasás közben, hogy hol ér véget az író közlése, hol kezdődik a szereplő látása, gondolatsora, belső realitása.

Érdeme HERCZEG GYULÁnak, hogy tanulmánya során jelentős terjedelemben foglalkozik a tájnyelv használatának kérdéseivel Móricz műveiben.⁵¹ Véleményét már tanulmánya bevezetésében így előlegezi: „Bár a tájnyelv kérdése elég lényeges Móricz prózájában, ... mégis MÓRICZ VIRÁGnak adunk igazat, aki a *n y e l v j á r á s o k n a k n e m n a g y j e l e n t ő s é g e t t u l a j d o n í t* Móricz munkáiban.”⁵² Azt természetesen ELEK ILONA óta senki sem vitatja, hogy a tájnyelv Móricz műveiben tudatosan alkalmazott stilisztikum. Úgy érezzük azonban, hogy HERCZEG, s több más kutató is, szinte mentegetni kívánják Móriczot, s az arra gyanús elemekről kétségbe vonják, hogy tájnyelviak lennének. Mintha a naturalizmus vagy provincializmus vádjától féltének a nagy író, noha erre semmi szükség sincsen.

Jelentős energiát áldoz például HERCZEG arra, hogy bebizonyítsa: azok a kifejezések, amelyeket ELEK ILONA 1911-ben Móricz által használt tájszóknak minősített, túlnyomó többségükben nem is tekinthetők tájszóknak. Közben persze arra kényszerül, hogy a tájszó fogalmát a szokásosnál szűkebbre szorítsa, ki-

⁵⁰ DÉNES SZILÁRD: Magyar Nyelvőr 40 (1911): 257; PÉTER LÁSZLÓ: i. m. 156.

⁵¹ I. m. 291–315.

⁵² Uo. 241; én ritkítottam.

rekesztve az alak- vagy jelentés szerinti tájszókat: a köznyelvben is élő kifejezések tájilag színezett változatait.⁵³ Az ilyen színeket hajlamos inkább az úgynevezett nyelvjárási „koiné” körébe sorolni, vagy a Móricznál valóban nem ritka betűnépiesség rovására írni, mint például a *vót*, *vóna* típusú szóalakokat is. A nyelvjárási koiné fogalma szerintünk önmagában is nagyon vitatható: olyan népi nyelvi sajátságok, amelyek országszerte általánosak és mégis köznyelven kívüliek, norma alattiak, nehezen képzelhetők el.

Igen érdekesek HERCZEGnek azok a fejtegetései, amelyekben a tájnyelv használatának feltételeit és funkcióit elemzi. Bennünket azonban ezúttal inkább az érdekelné: milyen *j e l l e g ű* tájnyelvi sajátságokat alkalmaz az író; milyen *g y a k r a n* nyúl a külsőlegesnek ítélt *h a n g z á s h o z*, a *s z a v a k* tájszínű csoportjához, vagy a *b e s z é d m ó d o t* magasabb fokon tükröző szerkesztésformákhoz. Ezeket a kérdéseket legjobban úgy lehet tanulmányozni, ha egy konkrét mű teljes részletezésű elemzését kíséreljük meg.

Kétségtelen, hogy az ilyen vizsgálat nem könnyű. Lényegében külön kell választani minden szereplő nyelvét, s azon belül is a dialógusok anyagát elkülöníteni a gondolati szövegtől és átképzeléses előadástól. Természetesen minden szereplő nyelvétől függetlenül kell szemmel tartanunk magának az írónak, mint külső közlőnek nyelvi anyagát, narrátorszövegét. Vizsgálat közben arra kell törekednünk, hogy ha nem is minden nyelvi jelenséget kísérelünk figyelemmel, legyenek minden nyelvi területre tartozó „kulcsjelenségek”, amelyekre nézve teljes adatgyűjtést végzünk, hogy belőlük statisztikai arányok kerekedjenek ki. Külön kell kezelnünk a tájnyelvi jelenségeket és a betűnépiességet. Mindezeket túl egy ilyen vizsgálatnak az is elengedhetetlen feltétele, hogy a kiválasztott műben előkerülő tájnyelvi sajátságokat kellő biztonsággal tudjuk felismerni és elkülöníteni nemcsak a köznyelvi, hanem a más területekről való elemektől is, tehát minden idegen sajátságtól. Ez lényegében azt kívánja, hogy a műben ábrázolt tájnyelv anyanyelvjárásunk legyen. Ilyen megfontolások alapján próbálom az alábbiakban „A boldog ember” nyelvének nyelvjárási sajátságait közelebbről szemügyre venni.

II. „A boldog ember” tájnyelviessége

A tájnyelv stíluseszközként való felhasználásának tanulmányozására „A boldog ember” az egyik legalkalmasabb Móricz-mű. Kevés szereplővel dolgozik: gyakorlatilag kettővel, egyik Joó György, a másik az író. Párbeszédes felépítésű: túlnyomó részben oratio recta. Jól elkülönül az „elhangzó” és a gondolati szöveg. Kevés benne az átképzeléses előadásmód, bár Joó György olykor idézi mások szavait, de azok leginkább falujabeliek. A cselekmény falun játszódik, s a

⁵³ I. m. 310–3; vö. az értelmező szótár *tájszó* címszavával.

műben reprezentált nyelvjárás mind Joó Györgynek, mind Móricznak szülőföldjét, a tiszaháti tájnyelvet idézi. Az előbbiekből világos, hogy minden magyar nyelvterület közül ezt ismerte legjobban Móricz. A vidék tájnyelvét magam is anyanyelvjárásom gyanánt ismerem: legtöbb jelenségéről azonnal el tudom dönteni, hiteles-e vagy sem. Nem egy jelenségével tudományosan is foglalkoztam.

A regény tudatosan dokumentatív jellegű. Mint köztudomású, 1932-ben íródott, amikor a tájnyelvi elemek naturalista burjánzása már lehiggadt Móricz stílusában, de még nem vetődött fel tudatosan a gondolati szövegrészek nyelvjárási színezése, mint a Rózsa Sándor kapcsán. Mindezeket túl a mű Móricz legnagyobb és leghatásosabb alkotásai közé tartozik, ma is egyik legolvasottabb regénye. Igaz, ő azt írta: „Ez a könyv nem regény, ez valóság... Az író csak tolmácsa annak a kis világnak, amely önmaga szólal meg a nagy világ előtt: csöndesen, egyszerűen, de rejtett erők viharával a csöndje mögött.”⁵⁴ Ezek a szavak csak aláhúzzák az író törekvését a realitás minél tökéletesebb ábrázolására.

Arra természetesen nem vállalkozhatom, hogy a regényt teljes egészében feldolgozam. A mű terjedelmének mintegy nyolcadrészét, 10–12 százalékát vettem tüzetesen szemügyre, kb. 100 000 „n” terjedelmet, valamivel többet két normálívnél. A reprezentatív szöveg fele-fele arányban a regény elejéről és végéről való.⁵⁵ Ezt azért éreztem szükségesnek, mert a mű először folytatásokban jelent meg, tehát írása hosszabb időn át húzódott, s ebből esetleg a tájnyelvi elemek felhasználásában is különbségek adódhattak volna. Azt is fontosnak tartottam, hogy a vizsgálatba bekerüljön a kerettörténet szövege: Joó György első és befejező pesti látogatása. Ezek a szövegrészek adtak ugyanis módot arra, hogy az író narrátorszövegét nagyobb mennyiségben vizsgálhassam, mint a cselekmény menetében, ahol ilyen jóval kisebb arányban fordul elő.

„Fennhangon szóló élőbeszéd...”

Nincs terünk, hogy összegyűjtsük, mennyi méltatást írtak már e regény nyelvéről. Ha igaz általában, hogy Móricz stílusa az élőbeszéd oldaláról közelíthető meg, elsősorban erre a műre igaz. „Ellenállhatatlan varázsát éppen az adja, hogy úgy folyik,... mint maga az édes élőbeszéd” — írta róla NAGY PÉTER.⁵⁶ Láttuk, éppen e mű nyelvének megítélése váltott ki ellenvéleményt is, amelyet azonban a szerző nem fogadott el. Hasonlóan fogalmaz a regény 1961-es kiadásának utószavában is: „... az a szinte fennhangon szóló élőbeszéd, melyet az író látszólag

⁵⁴ Idézi NAGY PÉTER a mű Olcsó Könyvtár sorozatban megjelent kiadásának utószavában. (Bp., 1961., II, 215). A továbbiakban ezt a kiadást használjuk.

⁵⁵ Mivel a használt kiadás két kötete újrainduló számozású, a 3–31 közötti utalások az első kötetre, a 187–213 közöttiek pedig a másodikra vonatkoznak.

⁵⁶ NAGY PÉTER, Móricz Zsigmond. 312.

csak lekottázott, közel sem valamiféle pontos, gyorsírással lejegyzés, hanem a tiszaháti paraszti beszéd magasrendű irodalmi párlata”.⁵⁷

HERCZEG GYULA a stílus funkciója oldaláról közelíti meg a kérdést: „Nem vetették még fel azt a jelentős problémát, hogy lehet az, hogy ez a regény hangtanilag nem élesen tájszólas jellegű. Pedig a szereplő egy tiszaháti kisparaszt, aki az íróval azonos nyelvjárást beszél. Miért szorította le Móricz a hangtani tükröződést, azt mondhatnánk, a minimumra, míg a hasonlóan szülőföldi eredetű [sic!] *Sári bírónak* mintegy a maximálisra engedte felszökni? Az ok a témaválasztás különbözőségében keresendő. Joó György története Móricz számára az egész magyarság szempontjából alapvető fontosságú. A hangtani sallangok gyengítenék a tartalomközlést, és az olvasó nem tudná a lényegét összeszedetten megfigyelni. A *Sári bíró* vígjáték, a nyelvjárási sajátosságok, bár jellemeznek, mégis a komikus hatás növekedését is előmozdítják. A *boldog ember* szépirodalomba öltöztetett szociológia, és ez sallangmentes nyelvet kíván... az általános emberi mondanivaló legyűrte a paraszti jellemzés megkívánta tájnyelvi használatot.”⁵⁸

Ez az okfejtés logikusnak látszik. Azt sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a *Sári bírót* és *A boldog embert* több mint két évtized választja el, ami alatt nagyot fejlődött Móricz felfogása a tájnyelv kérdésében. Külön érdekes kérdés lehetne: vajon a maga korában és az író szándéka szerint lehetett-e a humor eszköze a *Sári bíró* nyelvjárásiassága? (Csak mellesleg említem meg, hogy a vígjáték nem az író szülőföldjének tájnyelvét tükrözi, hiszen ott nyoma sincs az *i*-zésnek, amely a *Sári bírónak* a nyelvjárásiasság fő hordozója.)

„Hangtani sallangok” — vagy érzékletes színek?

Ezzel már meg is érkeztünk első nagyobb kérdéscsoportunkhoz: vajon valóban minimumra szorította-e, legyűrte-e Móricz a hangtani tájnyelvi sajátosságokat *A boldog ember* nyelvében? Mint láttuk, a hangzást, a „hangzómuzeikát” külsőleges sajátásnak tekintette. De mint szint egyáltalán nem vetette meg! És ennek nemcsak elvi megfontolás a magyarázata, amelyet a Rózsa Sándor kapcsán idéztünk. Az érzékletes ábrázolásmód a legtermészetesebb módon következik Móricz rendkívüli átélő képességéből, életélvezéséből is. Komplex érzékelés, változatos érzékeltetés jellemezte egész életében.

Nyelvészeti hűségű szövegszínezésről persze szó sem lehet: láttuk, hogy ilyet még a Monográfiában sem tudott, és a *Sári bíró* esetében sem csinált Móricz. De az érzékeltetett színek közt is csak az szerepelhet, amely szint az író maga is ér-

⁵⁷ I. m. 215.

⁵⁸ Stíl. Tan. 306–7; én ritkítottam.

zékelte — és ez sem esik egybe teljesen a mai tudományos ismeretekkel. De még amit hallott, vagy használt is Móricz: nyomdatechnikailag sok sajátság nehezen visszaadható lett volna, mert a köznyelvi helyesírás eszközeivel nem ábrázolható, külön fonetikai jeleket pedig a nagyközönségnek szánt szépirodalmi műben nem alkalmazhatott. Köztudomású, mennyi nehézséget okoz még napjainkban is a népmese-kötetek átírási problémája: úgy tükröztetni a népi kiejtést, hogy ne használjunk fonetikus jeleket, és ne zavarjuk a folyamatos olvasást. Móriczról szólva PÉTER LÁSZLÓ mutatta ki, hányféleképpen próbálta érzékeltetni az *el* igekötőben előforduló népnyelvi hosszú *ē* hangot: *eemöntem*, *évöszi* (= elveszi), *e'pattan* (= elpattan), *együvők* (= eljövők), stb.⁵⁹

Nézzük, melyek azok a hangtani sajátságok, amelyek jellemzők ugyan a tiszaháti nyelvjárásra, mégsem találkozunk velük A boldog emberben! — Ilyen mindenekelőtt a diftongusok, kettős magánhangzók sora. Köztudott, hogy a köznyelvi *ó* és *ő* hangok helyén a vidék tájnyelvében szinte mindig *ou*, illetőleg *öü* diftongus van; az *é* helyén pedig két különböző típusú diftongus: *ei*, *ié* vagy ezek valamilyen változata. Láttuk, hogy Móricz népnyelvi tanulmányában csak a legutóbbi diftongus létezését ismerte el, azt is csak egy szűkebb területre. (Egyébként iskolázott emberek sincsenek mindig tudatában még saját kiejtésük nyelvjárásosságának sem!) — Ezek alapján nem csodálkozhatunk rajta, hogy a vizsgált regényrészben diftongus úgyszólván nem fordul elő. Egyetlen, ritka kivételként szolgáló példát találtam: „tessék írni belőle egy *sziép* regényt” ajánlja fel Joó György az írónak élete történetét (4).

Annál nagyobb mértékben használja fel színezésül Móricz az *l* h a n g k i e j t é s é v e l f e l l é p ő p ó t l ó n y ú l á s t: *volt* ~ *vót*, *föld* ~ *főd* stb. Igaz, a nyelvjárásban *vóut*, *főüd* hangzik, de az író inkább megmarad a köznyelvtől sem idegen *vót*, *főd* mellett. Az idevágó gyakoribb szavakból teljes adatgyűjtést végeztem:

Kulcsszó	Joó Gy. beszéde	Író beszéde	Író más szövege
volt, volna	43	8	6
<i>vót, vóna</i>	162	—	—
dolgozik, dolgot	2	2	4
<i>dógozik, dógot</i>	9	—	—
nyolc	3	1	—
<i>nyóc</i>	4	—	—
boldog	6	2	2
<i>bódog</i>	1	—	—
<i>bóldog</i> (!)	7	—	—
hold (terület)	5	1	—
<i>hód</i>	—	—	—

⁵⁹ Tiszatáj 1952: 157–8.

Kulcsszó	Joó Gy. beszéde	Író beszéde	Író más szövege
föld	7	2	3
<i>főd</i>	25	1	–
küld	5	1	–
<i>kűd</i>	–	–	–

A táblázat szavait összesítve Joó György beszédében a köznyelvi és tájnyelvi változatok aránya: 71 : 208, a nyelvjárás tehát mintegy hetvenöt százalékos túlsúlyban van. Az író sem a dialógusokban, sem a narrátorszövegben nemigen használja a népi alakokat: egyetlen példa áll szemben 32 köznyelvi változattal. A *bóldog* szóalak nem keverék, a területen valóban élő változat. Feltűnő, hogy a területen általános *hód* és *kűd* J. Gy. beszédében elő sem bukkan. Ugyanezt a hangtani szembenállást képviselik még a *gyümölcsös*, *felőtöztem*, *kódus*, *zód*, *ódal*, *tőt*, *leódtam*, *hónap*, *bőcső*, *ócsó* szavak J. Gy. beszédében 14 adattal; velük szemben a köznyelvi *gyümölcsfa*, *szolgálójány* két adata áll.

Igen kis mértékben használja ki az író a nyelvjárásban gyakori *z á r t a b b m a g á n h a n g z ó s* formákat a szótövek terén. A *lú*, *kű* típusból az *ő*, *ők* és az *ű*, *űk* aránya 10 : 10, azaz ötven százalékos J. Gy. beszédében. Az írónál előforduló egy-két adat a köznyelvi változat.

Feltűnő, hogy a magánhangzók időtartam-eltéréseit sem tartja érzékeltetendő színnek Móricz. A nyelvjárás jellemzője a *r ö v i d m a g á n h a n g z ó a t i z*, *husz*, *tűz*, *viz* típusú szavakban; de ezek mindig köznyelvi helyesírásúak. Talán nyomdai okokból nem jelzi az *l*, *r*, *j* szótagzáró hangok előtti *m a g á n h a n g z ó n y ú l á s t*, ami e területen igen gyakori.

Esetenként még számos más hangszínbeli sajátosság villan meg Joó György beszédében. A zártabb magánhangzók jelentkezése a *csuda*, *csudálatos*, *megcsudál* néhány előfordulása. Az illabiális magánhangzók színesítik az ilyen szavakat: *firidni* (3×), *filit* (= fülét), *izen* (3×), *setét*, *esszeszedi*, *velek* (= velük), *kőjkek* (2×) *táncosném* (2×), stb. A nyíltabb véghangzójú *kila* szóalak 5 előfordulásával szemben a *kiló* csak egyszer jelentkezik J. Gy. szavaiban.

A mássalhangzók közül következetesen *j*-s alakban fordul elő a *jány* szóalak (14 adat). A *hív* ige alakjai is *hij* formájúak (6 adat). Ez a jelenség azonban már át is vezet bennünket a betűnépiesség néven ismert körbe, ami köztudomásúlag nem ritka Móricznál.⁶⁰ PÉTER LÁSZLÓ betűnépiességnek tekinti egyebek közt a *vót*, *vótak* írásmódot is, ezt azonban nem fogadhatjuk el.⁶¹ A betűnépiességet átmenetnek tekinthetjük a tájnyelvi és köznyelvi alakok között: az írásképnak a szabályostól eltérő volta tájnyelvinek, vulgárisnak tűnik, noha köznyelvi ejtémódot tükröz.

⁶⁰ Vö. HERCZEG: i. m. 299.

⁶¹ Tiszatáj 1952: 158.

A vizsgált szövegben egyszer az író beszédében is előfordul betűnépiesség: *aggyon*. A többi adat mind J. Gy. beszédéből való: *komoj, mejik, ojan, pája-udvar; olá* (2×), *eccer* (5×), *mégeccer* (2×); *ucca, éccaka, eccóval; hajja, hajjuk, ájjak meg* (2×), *megájj* (3×), *űjkek le, gyógyujjon meg; asse* (2×), *igende*. Ez utóbbi típust PÉTER LÁSZLÓ már túlzásnak tekinti⁶² az egybeírás miatt. Megjegyezzük azonban, hogy ilyen csak ott fordul elő szövegünkben, ahol nem bontja meg a szólam hangsúlyegységét. Az előadás fordulópontja, így értelmi, érzelmi nyomatek is indokolja az *eccóval, igende* egybeírását.

„A szavak kincstára...”

MÓRICZ VIRÁG „Móricz Zsigmond szavai” című szép tanulmányában⁶³ olvashatjuk: „Egyetlen eszköze a szó volt. A kincsesbányája. Mérhetetlen szómennyiségre volt szüksége, minden eszközt felhasznált, hogy összeszedhesse. Elsősorban és állandóan az élőbeszédet leste... Könyveiben aláhúzogatta a szép fordulatokat... Megtanulta a régi levelekből a régi élőbeszédet... A betűk mögött kereste az élőbeszédet... Semmiben sem tudott úgy gyönyörködni, mint az őszinte szóban és indulatban...” — Mindezek bizonyítására keresve sem találhatnánk jobb példát A boldog embernél. Teljes elemében van itt a szatmári népi nyelvi gyűjtő. Amikor Joó György felsorolja otthoni kiadásait, az író így medítál a regényben: „Az ember előtt összefolyik egy ilyen szegény élet. Távol van a mi életlehetőségeinktől. Mesében is érthetetlen szavak: legelőbér, járó jószág, »öt-nyolcad élet«, »bocskorpénz«, »koca«, »kantartás«, »igényelt föld«, »papbér«, öt sorban tíz idegen fogalom, amit meg kell magyarázni... ezért nehéz a politikában is a kicsi kis emberek életével foglalkozni, mert a politikát olyan rétegek irányítják, amelyek alig ismerik a tömeg életét”.⁶⁴ E gondolatsor mögött nemcsak a regény, hanem szinte az egész írói hitvallás ott van kimondatlanul: ha a néptől idegen politikus uralkodó réteg nem ismeri és nem vállalja a kisemberek életének megjavítását, a művésznek, az írónak, a néptömeg ismerőjének kell kimondania, felmutatnia; kezdeményeznie a változtatást.

HERCZEG GYULA említett tanulmányában felülvizsgálja azt a tájszójegyzéket, amelyet ELEK ILONA 1911-ben az író addigi műveiből összeállított. Arra az eredményre jut, hogy az ott szereplő szavak nagy része igazában nem is tekinthető tájszónak.⁶⁵ Munkáját egy kissé fölösleges szerecsenmosdatásnak érezzük. Elvileg is helytelenül, túlságosan szűken határolja körül a tájszó és népi szóhasználat fogalmát — igaz, ebben DÖMÖTÖR SÁNDORra támaszkodik —, amikor a következő két kritériumot szabja: 1. jelentése a köznyelvet tudó magyar ember

⁶² Uo.

⁶³ Magyar Nyelvőr 73 (1949): 182–8.

⁶⁴ I. m. 15–6.

⁶⁵ I. m. 310–3.

számára ismeretlen, és 2. csakis népszokással, a népnél előforduló hagyományos cselekményekkel magyarázható.⁶⁶ A mai magyar nyelvjárástudomány sokkal tágabb meghatározást ad: tájszónak tekinti a köznyelvi szók sajátos hangtani eltérésekkel ejtett, vagy eltérő jelentésben használt helyi változatait is, akárcsak a népi mesterségek szakkifejezéseit, beleértve a földművelését is.⁶⁷ Hogy ilyen alapon bővelkedik-e Móricz nyelve tájszókban és népi szólásokban, azt valóban a jövő kutatásnak kell bizonyítania. De ha még annyira bővelkedne is, az stílusának értékéből semmit se vonna le.

Megítélésem szerint tájnyelvi színezetűnek kell tekintenünk az alábbi szavakat J. Gy. beszédében (a zárójelbe tett számjegy az adatok száma a vizsgált szövegben): *a* (mutatószó: „Nem sírt *a*, hanem énekelt. Szerelemgyerek vót *a*”); *aligség* *alig*; *amék* (2); *avval* (= azután; mondatkezdő határozószóként: „*Avval* felállók, odamegyek hozzá”); *bagolykvékolás*; *beiktat* (= beszerződött inasnak); *berzseny* (= tojásfesték); *bódog*; *bóldog* (7); *bornyú*; *borozda* (6); *csatorászik*; *cserépcsep* (= kenderáztató rúd — 2); *csóré szegény*; *csuda*; *csudálatos*; *csupa merő víz*; *csutkányi*; *déllére*; *dogozik* (9); *e* (mutatószó, vö. *a*); *ehen e*; *élet* (= gabona); *estélig*; *esszeszed*; *evvel* (= ezután — 2); *fazok*; *fejércseléd*; *felad* (= feljelent); *félbehagy* (valakit = szakít vele); *felbuggyan* (= vízből a kender: felbukkan); *felcsigáz* (= adót: felemel); *feszt* (= folyton); *fil* (= fül); *fíridni* (= fűrödni — 3); *főd* (25); *gacsitojás*; *gányójányok* (2); *gör* (= göröngy); *habarás* (= tej és búzaliszt keverék); *hasas* (= terhes — nő); *hasznavehetetlen* (= e kategóriába sorolt földtulajdon); *hibázik* (= hiányzik); *híj* (= hív — 6); *hogy* (= amikor: „*Hogy* hazajött...”); *hogy* (= mert: „Azér jöttem haza, *hogy* házasodni akarok”); *hun* (= hol — 5); *iktat* (= bemárt festékbe); *ír* (= fest tojást); *irégy* (2); *iszen*, *iszeng*; *izen* (3); *katlan* (= üstház); *kegyetlen* (= nagyon — 4); *kend* (9); *kerülő* (= mezőőr, szőlőcsész — 8); *kerülőné*; *kila* (5); *kisbe*; *kisbornyú*; *kiskocsis*; *kisül* (= kiderül; titok); *kisvég* (= a ház kert felé eső szobája); *köblös* (= területmérték — 3); *legénykedik* (legényként él); *lehajít* (= lelök — 2); *lel* (= talál — 3); *lepadlásol*; *loncsos*; *má* (= már — 17); *magam-köttes* (= korombeli); *mái*; *mán* (= már — 55); *meddő* (= nem tejlő tehén); *meghajigál*; *meghisz* (= elhisz); *meghúz* (= kitép, kazalból szalmát); *megjelent* (= feljelent); *megkiált* (= rászól, megállít); *megmond* (= feljelent — 2); *megrak* (= megver); *mejj* (= mell); *mék* (= melyik); *mer* (= mert — 14); *mingyá*, *mingyán* (4); *mink* (4); *nagyvég* (= a ház utca felé eső szobája); *nécsak*; *Nyíridháza*, *nyíridházi*; *nyóc* (4); *odabe* (= bent); *odahaza* (= otthon — 2); *ólfedél*; *ólpallás*; *orca* (2); *ostoros-(gyerek)* (= kisbéres — 4); *oszt* (= aztán — 2); *osztán* (22); *őszön* (3); *pallás* (3); *peckás* (= fűtő); *peckáskodik*; *pitar*; *pucér*; *rétolya* (= létra); *róta* (= aratócsapat); *rudas* (= szal-

⁶⁶ Uo. 313.

⁶⁷ Vö. B. LÖRINCZY ÉVA: Magyar Nyelvjárások 1 (1951): 156–64; BENKŐ LORÁND: Nyelvjárástörténet. 1957. 105–8.

marakás); *segétség* (segéderő, támasz); *semmitlen*; *setét*; *szaporája van* (= kiadós); *szeme köze* (= arca); *tag* (= tanyás birtoktest); *táncosné* (= báli partnernő — 2); *tanétó*; *tavaszon*; *tehen*; *tik* (= ti); *ű*, *űk* (10); *végigkorcol* vkin (= végigvág); *véle*; *vélek*; *vincfa*; *vót*, *vóna* (162); *zsindely*.

Olykor az író beszédében vagy narrátorszövegében is előfordul tájszó: *leli* a szót; *szakmányba*; *stóla*; és még egy pár.

Néhány olyan kifejezése is van Joó Györgynek, amely egyéni teremtménynek tűnik fel, illetőleg amilyeneket a Magyar Nyelvőr századfordulón megjelent számaiban az „Amikor a nép úrasán beszél” címek alatt olvashatunk. Némelyikük a nyelvi humor eszközének fogható fel: *arculat* (= arc: „színtelen vót az *arculata*”); *belátás* (= kilátás: „munkát helyeztek *belátásba*”); *fejes* („még *fejes* is vótam mán, bandavezető”); *felettes* („akik *felettebb* életben vagynak”); *izzadozás*; *külföld* („Én még akkor nem vótam ki a faluból... Nagyon megörültem, hogy elmehetek világot látni *külföldre*” — A harmadik szomszéd faluról van szó.); *libbeng* („Ott *libbengett* énmellettem...”); *lopomány* („ű vitte haza az én *lopományomat*”); *megüldöz* („űgy *megüldöztek* a fiskálisok meg a többiek, azt akarták, *pusztuljak el* a faluból...”); *napérő* („másutt se kapja meg a *napérő* kenyeret.”).

Egy-két hasonló az író szövegében is felbukkan: *egyéniiség* („egy hosszú lábú *egyéniiség* lép be”); *somolyogva*; *lerögzít* („Vágy támadt bennem, hogy... *lerögzítsem* ezt az életet”).

A fentiek elősorolásából persze azt nem lehet érzékelni, hogy a szöveg folyamatában mennyire feltűnőek, hogyan szolgálják a tájnyelvi jelleg folyamatos jelenlétének sugalmazását. Talán jobban kiderül ez egy olyan összeállításból, amely a leggyakrabban előforduló, nagy szituatív erejű határozószók alakváltozatainak teljes összehasonlítását mutatja:

Kulcsszó	Joó Gy. beszéde	Író beszéde	Író más szövege
azután	5	—	—
aztán	4	4	1
osztán	22	—	—
oszt	2	—	—
hol	9	—	—
hon	10	1	—
hun	5	—	—
már	8	2	2
mán	55	—	—
má	17	—	—
mindjárt	1	1	—
mingyárt	4	—	—
mingyán	4	—	—
mingyá	1	—	—
mert	20	2	2

Kulcsszó	Joó Gy. beszéde	Író beszéde	Író más szövege
<i>mer</i>	14	–	
<i>ez</i>	9	3	1
<i>e</i>	13	–	–
<i>az</i>	6	1	3
<i>a</i>	14	–	–
<i>és</i>	20	5	4
<i>s</i>	–	9	4

Úgy gondolom, a táblázat jól mutatja, hogy az író felismerte e szócsoporthoz fontosságát, és szereplője nyelvében jóval nagyobb arányban használta a tájnyelvi változatokat a köznyelveknél. Természetesen a köznyelvek sem teljesen ismeretlenek a nyelvjárásban, tehát nem hatnának idegennek. Talán csak az *és* a kivétel: ez érzésem szerint ritkább a valóságban, mint a regényben.⁶⁸

Sajátos átmenetnek tekinthetjük a szóhasználat és a szerkesztés között a szavak toldalékolását, ragozását. A ragok, különösen a határozóragok tájnyelvi változatai, mivel gyakran visszatérő nyelvelemek, igen alkalmasak a tájnyelvi szín folyamatos jelenlétének érzékeltetésére. Az alábbi táblázat meggyőző bizonyíték arra, hogy Móricz jól tudta ezt, és élt ezzel a lehetőséggel.

Rag	Joó Gy. beszéde	Író beszéde	Író más szövege
-ban, -ben	27	10	21
-ba, -be (hol?)	85	2	–
-ból, -ből	19	6	6
-bul, -bül	10	–	–
-ról, -ről	7	2	7
-rul, -rül	6	–	–
-tól, -től	2	1	2
-tul, -tül	4	–	–
-hoz, -hez, -höz	9	–	3
-hó, -hő	5	–	–
-ho, -he, -hö	3	–	–
-ért	23	7	4
-ér	21	–	–

Feltűnő a *-ba, -be* ragok hol? irányú használatának nagy aránya; ebben bizonyára szerepe van annak is, hogy e ragok a beszélt köznyelvben is gyakoriak hasonló funkcióban. Az *-ért* rag *-ér* változatát szaporítja a *mér* és *azér* szók előfor-

⁶⁸ CSÜRY BÁLINT Szamosháti szótára (Bp., 1935–36) az *és* használatát ritkának jelzi.

dulása — bár az előbbi valójában nem jellemző a nyelvjárásra,⁶⁹ helyette a *mij-jér* használatos.

A szavak és todalékok használatáról összefoglalóan ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a hangzási sajátosságokról: a népi szereplő és az író szövege meglehetősen j ó l e l k ü l ö n ü l , tájnyelvi elemek többnyire csak Joó György beszédében fordulnak elő. De ott sem kizárólagosak, csak „színezékül” szolgálnak. Különösen a jó megfigyelésre valló, jellegzetes nyelvjárásiasságok tűnnek fel: a köznyelvtől eltérő hangzású, gyakran előforduló határozószók, határozóragok szolgálnak eszközül az íróknak a népi szereplő beszédének és a falusi környezet mozzanatainak folyamatos érzékeltetéséhez, a népélet realitásának sugalmazásához.

„A gondolkodás formája...”

Ahogy Móricz a tájnyelv legfontosabb sajátosságainak a gondolkodás formáját, a szóképeket, stilisztikai figurákat érezte, úgy kritikusan is a népi gondolkodásmód hű tükröztetésében látták stílusának népiességét. Az ilyen stílusjegyek vizsgálata azonban több okból is rendkívül nehéz. Irodalom-, illetve nyelvtudományunkból hiányoznak a tágabb értelemben vett f r a z e o l ó g i á n a k a kutatásai, amelyek nyelvrétegenként (irodalmi nyelv, köznyelv, népnyelv) és stílusrétegenként (értekező, társalgási, elbeszélő stb. stílus) vennék szemügyre a mondattípusok, szerkezetfajták, fordulatok gyakoriságát és értékrendjét. Enélkül a stíluskutatónak esetenként a szubjektív érzései szerint kell eldöntenie az egyes nyelvi konstrukciók hovatartozását, és az adott környezetben betöltött funkcióját, értékét. Ez azonban nemcsak az eltérő megítélés lehetőségét hagyja nyitva, hanem a belemagyarázás veszélyét sem zárja ki.

HERCZEG GYULA szerint „Feltűnő Móricznál az a törekvés, hogy egyrészt minél kevesebb kötőszót használjon, másrészt pedig az, hogy adott esetekben szaporítsa őket. A két irányú törekvés forrása azonos: a p a r a s z t i b e s z é d i l l o g i k u s s z e r k e s z t é s m ó d j a . A boldog ember című mű az illogikus szerkesztés kincsesbányája.”⁷⁰ — Eszerint általános tételként el kellene fogadnunk, hogy a paraszti beszéd illogikus, vagy legalábbis Móricz annak tekintette, illetve hogy ezt az illogikus jelleget egyszer a kötőszók halmozásával, máskor meg elhagyásával (= parataktikus szerkesztésmód) lehet érzékeltetni. Egyik állítást sem tartjuk elfogadhatónak. A kötőszó nélküli szerkesztésre HERCZEG éppen az általunk is vizsgált szövegből hoz példát:

„Otthon legénykedtem, szép életem vót, mán jányok után járogattam, sok szeretőm vót, ki elhagyott, kit én, kitül elverték, ki megcsalt; birtokot

⁶⁹ A Szamosháti szótár nem ismeri, magam sem találkoztam vele e vidék nyelvjárását beszélők nyelvében.

⁷⁰ I. m. 306; én ritkítottam.

elvették, semmitlen maradtam, visszapereltem, megbuktam, akkor gondoltam, megpróbálom én mégis Pestet.”

Az illogikus szerkesztésnek szerintünk itt nyoma sincs. A kötőszó nélküli gyors rövid mondatok funkciója sem az, amiben HERCZEG látja, hogy tudniillik Joó György minél előbb elérjen a Pestre utazás jelentős élményéhez. Hiszen a következő szakaszban alig két-három mondat foglalkozik pesti vonatkozású mozzanatokkal. Ez a gyorsított, elnagyolt, az élettörténetet felszíni villanásokban érzékeltető stílus az egész első beszélgetésre jellemző. Rövid summája ez a részletes történetnek, olyasmi, mint a nyitány a nagyzenekari művek előtt: témák, motívumok, hangulatok, „slágerek” megcsillantása. A fejezet alcíme is ez: „Joó György elmondja röviden, dióhéjban az egész életét.” Ez a funkció az, ami megmagyarázza a fejezet és az idézet stílusát.

Kérdés lehet még: mennyire tudatos, írói fogás ez a nyitány? — Aki valaha megpróbálta, hogy népi, nyelvjárási beszélőt valamilyen önálló, kerek történet elmondására bírjon — esetleg mikrofonnal a kezében —, akárhányszor tapasztalhatja, hogy a magára hagyott beszélő elsiklik a téma felszínén, elnagyolja, összecsapja a mondanivalót. Móricznak bizonyára bőven voltak ilyen élményei már a szatmári népmesegyűjtő korszakából és azután is: nem zárhatjuk ki, hogy ezek is belejátszottak szerkesztő, komponáló munkájába.

A kötőszó nélküli, parataktikus szerkesztést máskor azzal magyarázza HERCZEG, hogy „A képzetek gyors felbukkanását a nyelvi szerkesztés nem tudja nyomon követni, nem tudja a gondolatot mondattanilag adekvát formába önteni.”⁷¹ Csak egy részletet az ennek illusztrálására felhozott idézetekből! „Files Gyurinak az apjával, a csonka Filessel összefogtunk, még nem vót öreg ember, harmincötéves, Gyuri első gyereke vót”. — Kétségtelen, hogy az írott nyelvhez képest ez a részlet „szerkesztetlen”-nek tűnik. Nem szabad azonban megfélekezni arról, hogy ez b e s z é l t s z ö v e g ! A hangsúly, a hangfekvés, a beszédszünetek, dallam stb. tökéletesen k i z á r j a a l o g i k á t l a n s á g é r z é s é t , ha megpróbáljuk felolvasni ezt a részletet! A logikátlanság tehát nem a beszédben van, hanem a beszéd í r á s o s visszaadásának gyatra lehetőségei sugalmazzák az olvasónak. Ez a sajátság egyébként tipikusan népi elbeszélő stílusjegy, és éppen ellentéte a fentebbi gyorsított részletnek. Ez a részletező, visszakanyarodó, mellékmondatok oldalágaiba kalandozó, közbevetések szigeteit kerülgető stílus a ráérősen beszélő, önmagát szórakoztató, szabadon asszociáló, a tárgyban örömet lelő mesemondóra jellemző.

Az átképzeléses előadásra, vagy szabad függő beszédre, amelynek stílusértékeit HERCZEG GYULA behatóan elemezte, szintén sok példa akad „A boldog ember” szövegében. Anyjára gondolva az egyik helyen Joó György ezt mondja: „Jaj, szegény de szörnyűködött, hogy azt nem is gondóta vóna, hogy olyan

⁷¹ Uo. 307.

messzire elmentünk, jó, hogy nem tudta, mert meghalt volna az ijedtségtől.” — Meggyőződésünk, hogy végső soron ez a stílusforma is a népi elbeszélő stílusból táplálkozik. Az sem zárható ki, hogy éppen szatmári gyűjtőútjain vált az író egyéni nyelvének elemévé. Csak egy példát e feltevés valószínűsítésére! Magosligettől, Joó György falujától alig 3–4 kilométerre esik Bökény község. Isten háta mögötti kis falu, a népi humor is így emlegeti: „*Uszka, Bökém, Magosliget, Az Istentüll ēbillegett.*”⁷² Bökényi mesemondók népmeséit találhatjuk a „Felsőtiszai népmesék” című kötetben.⁷³ Ezekben a század elején feljegyzett népmesékben szebbnél szebb példáit találjuk az átképzelses előadásmódnak. Pl.

„Már kezdett esteledni, és a tündérkisasszony félni is kezdett, hogy mi lesz itt, ha setét lesz, meg se lelik azt a bárányt, amit nékiek haza kell vinni az apjuk születésnapjára. De hát nem lett ott egy cseppet sem setét...” (26)

„Meggondolkozik a király, hogy lehet ez? Hiszen ű is lábon jár, osztán néki alig kell cipő. Igaz, hogy ű néha lovon is megy, de hát az nem olyan sok. Mi lehet az oka annak, hogy az ű lányai annyi cipőt nyűnek? Meg is nézi, hogy hazudik-e ez az ember? Egy reggel megnézte, milyen cipőt húznak fel a kisasszonyok.” (38)

A mondattani szerkesztés leginkább megfogható külső eszközeinek, a kötőszóknak használatához csak néhány apró megjegyzést teszünk. Az *és*, mint már említettük, ritkább a nyelvjárásban, mint a regényben. A Tiszaháton előkelősködésnek hat ez a kötőszó, mivel helyette inkább az *osztán*, *oszt* járja. Ez utóbbi gyakran szinte jelentéstelen töltelékszóvá válik, akárcsak a *mert*: funkciójuk az elbeszélő hangnem fenntartása, a folyamatosság éreztetése. Ez magyarázza gyakori előfordulásukat.

A *hogy* kötőszó olykor valóban a fogalmazás döcögésével jár együtt, mint HERCZEG is rámutat.⁷⁴ De tegyük hozzá: nem minden *hogy* kötőszó! A különböző határozószói funkcióban használt *hogy* a népi elbeszélés stílusához tartozik, akárcsak a szólamkezdő *avval*, *evvel* (1. fentebb). Egyébként úgy látszik, a *hog*yok zakatolására a Móricz füle nem volt nagyon érzékeny: a vizsgált szövegben egyetlen sorozatos előfordulása éppen az író egyik meditációjában található: „Milyen jó dolga lehet ennek, *hogy* Szatmár vármegye legutolsó sarkából nem röstell Budapestre jönni, egy régen elszakadt atyjafiához, *hogy* bekopogtasson a redakciós szobájába, csak azért, *hogy* elmesélje neki az életét...”

⁷² Szamosháti szótár I, 111; „félreeső falvak”.

⁷³ „Felsőtiszai népmesék”. Feljegyezte KOCSINÉ SZIRMAI FÓRIS MÁRIA. Sajtó alá rend. KOVÁCS ÁGNES. Debrecen, 1956. Alföldi Magvető.

⁷⁴ Stil. Tan. 309.

Hadd utaljunk még a népi elbeszélő stílus néhány, szövegünkben mutatkozó, sajátosságára! A mai olvasó talán azt is hajlandó logikátlanságnak felfogni, amit a nyelvészek *i n k o n g r u e n c i a* néven tárgyalnak: az össze tartozó mondatrészek egyeztetésének hiányát. Például: „Mámmind *megszűnt* a nagy *cégek*, ahun én otthon *vótam*.” (5); „*Vót* nagy *harmatok*, *vót* sok nádas.” (6); „úgy *higgye* meg, bátyám, egynapi munkát nem tudtam szerezni *két hetek* alatt...” (208); stb.

Jellemző a nyelvjárásra a határozott névelő nyomatéktalanná válása, és magánhangzó elemének majdnem teljes elhalkulása, főleg érzelmileg telített környezetben. Ezt az író *n é v e l ő e l h a g y á s s a l* érzékelteti: „Várad Píros?... Ennek még tartozok valamivel. *Tűz* égesse meg a boszorkány tojását.” (204); „Ne küldj te Várad Píroskáért. Megharagszik Kőmíves Erzs. — *Ű* [!] dóga. — Minek híjtad ide, ha más jányért küldesz? — *Én* dógom.” (206); stb. — Látszólag egyszerű névelőelhagyás van az alábbi részletben is: „És mennyi az adósságod? — Sonkádi bank 500 pengő, nyíridházi bank 1281 pengő... Kispaládi egyháznak tartozom két mázsa búzával...” (16). Ebben azonban a felsorolás jellege mellett figyelembe kell vennünk egy szimplifikált szerkesztést is, ami a népies íz sugalmazója. A precíz szerkesztés így diktálná: „*A* sonkádi banknak 500 pengővel tartozom, a nyíregyházi banknak 1281 pengővel...”

Elhagyással érzékelteti az író a határozatlan névelő teljes elsúlytalanodását is: „Beletesz a lisztbe *kis* hagymaszárat, rántást csinál, zsír nélkül.” (211). Gyakoribb helyi forma: *e kis kenyér* (vö. SzamSz.).

A népi elbeszélő stílus sajátos jegyeinek érezzük az indulatszós vagy érzelmi töltésű határozószós mondatindítást: ezek lezárják az előzményt, bevezetik az új eseményt, és főleg: értelmi, érzelmi kapcsolatot teremtenek egyrészt a cselekmény nagyobb egységei, másrészt pedig a beszélő és a hallgató között. Ilyen az *osztán, oszt, hát, no, na, ó, hej, nahát, evvel, avval* stb. Hasonló szerepű a nyomatékos határozónak a mondat élére emelése, a megszólításnak közbevetéssé degradálása. Íme néhány példa:

„*Igen, de* a kerülő meglátott, utánam eredt. *Mán* a faluho közel vótam, mikor elért. *Megkiált*, hogy ájjak meg” (196).

„*Jön osztán*, hogy mertem én azt megtenni” (uo.).

„*De* neki kötelessége. Menjek vele a bírónál” (uo.).

„*No*, megájj — mondom —, *majd* én lelek szalmát...” (197).

„*Micsoda?* Édesanyámnak három sütésre elég vót” (uo.).

„*No*, mondom neki: *no* édesanyám, én se lopok többet...” (uo.).

„*De* nem lett belőle semmi...” (uo.).

„*Evvel* elmegy, én meg csak nézek egy nagyot” (uo.).

„*De* mérges vótam kegyetlen...” (uo.).

„*Mingyán* mentem arrafelé, amerre Várad Píroskáék laktak” (uo.).

„*Mán* fele bennem vót [ti. a bornak], mikor bejön Balogh István” (198).

„*Osztán* e meg ahelyett, hogy helyretérítette vóna őket...” (uo.).

„*Hát* most ott ült velem szembe” (uo.).

„*Avval* felállok, odamegyek hozzá” (uo.).

„*Ó*, fiam, azt mondja, ne vedd a világot nyakadba...” (12).

„*Ó*, fiam, gyere, megáradt a Batár, húzd ki a kenderem” (25).

Hogy ez a sajátság a szatmári népnyelvre jellemző, bizonyíthatjuk az említett népmeseegyűjteményből. Egy szinte találomra kiválasztott oldal egymás után következő bekezdései a következők:

„*Hát akkor* ide figyelj, Julis!” (294).

„*Haj*, megörült a kis árva Julis” (uo.).

„*Na, jól van*. Kiment a vasorrú bába lyánya az erdőbe...” (uo.).

„*Na*, gyere be a szobámba...” (uo.).

„*Hej*, de boldog vót a kis árva Julis!” (uo.).

A stílus érzelmi modulációját, szívből fakadó egyszerűségét juttatja kifejezésre a fentiekén túl az egyszerű mondszerkezet, a szórend (az érzelmileg fontosabb szók a mondat elejére kerülnek), a lélektani állítmány élre állítása, a praesens historicum keverése a múlt idővel, az átképzeléses előadásmód stb. Íme egy bekezdés ezek érzékeltetésére:

„*Másnap* karácsony. *Mentem* templomba. *Nagyon* körülvettek a legények, *de* az én cimboráim már házasok vótak. *Orbán Gyurinak* mán gyereke is vót. *Files Gyurkának* is hasas vót a felesége. *Majd a lesz* az enyém is, csak még nem tudom, mejik. *Körülnéztem* a templomba, mék jány várja az áldást tőlem. *Ott vót* Várad Piroska is, *sápadt vót* egy kicsit. *Ezt kéne* mégis megpirosítani” (200).

Az érzelmi jelleg eszköze lehet a népnyelvi szórend („*Az boldog egy világ volt...*”; „nem kínált meg senki, a *felesége pedig* főzött valamit”); valamint az újramező formák alkalmazása is („írni, olvasni, *azt* nagyon tudtam...”).

Természetesen felhasználta Móricz színezéskül a tájnyelvi ragozási, szókapcsolási sajátságokat is, mint a szerkesztés külső eszközeit. Gyakori például az *-l* végű igék kötőhangzós ragozása: *állottam, állottunk, állottak; beállottam; megállott, megállottunk; leszállottam; szólani, szólottam*; stb. Nyelvjárási az *-ít* képzős igék kötőhangzó nélküli ragozása néhány alakban:⁷⁵ *lehajítlak*; az ikes igék iktelen ragozása: *emlékszek, tartozok*; a *-fele* toldalék használata: „a Batár is szárad má *kifele*”⁷⁶; a köznyelvitől eltérő ragváltozat alkalmazása néhány névszón: *tavaszon, őszön, déllére*; a *kocsmára* (megy); stb. Tájnyelvi néhány össze-
rántás a ragozás során: *Jó van; nem tom; Égy csak, fiam, égy csak...* (= *eriggy* =

⁷⁵ Vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: *Tanítani — tanítani*. Magyar Nyelvjárások 4 (1957): 37–48.

⁷⁶ Vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: A *-fele* toldalék számosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez. Magyar Nyelvjárások 3 (1956): 35–51.

eredj). — Egy példám akadt a régmúlt igeragozásra is: „Vót a kocsmárosnak két kis fia, a nagyobbik mán jócskán *megnőtt vót*, jó értelmes gyerek...” (200). Stb.

Sajátos szatmári népnyelvi jelenség a *hozzáfog* ige főnévi igenévi vonzata. Ez — tapasztalataim szerint — ma is élő fordulat, ennek ellenére Joó György szövegében nem fordul elő, viszont az író beszédéből több példa is akad rá: „ha *hozzáfognál lóditani*”; „ha *hozzáfogna* bőségesen *elmondani*”; „*Hozzáfogott számolni* a gazdákat”.

A gondolkodásmód tájnyelvi sajátosságairól összegezve a következőket mondhatjuk. A regény — alapkoncepciója szerint — az író és Joó György dialógusai-ból, illetőleg Joó György monológssorozatából épül fel. Mindkét forma *é l ő b e s z é d e t* jelent, és egyrészt a társalgási nyelvet, másrészt a *n é p i e l - b e s z é l é s*, *m e s e m o n d á s* fordulatait mozgósítja, így eleve eltér a szokványos irodalmi nyelvtől. Joó György a maga „boldog” életét nosztalgiaiával, *é r z e l m i l e g b e f o l y á s o l t* stílusban adja elő. Mint hat év alatt három osztályt kijáró egyszerű paraszttól, sem a gondolkodásban, sem a kifejezőkészségben nem várható intellektuális csiszoltság. Mindez tökéletesen indokolja a tájnyelvi beszédszínezés tükröztetését. Móricz elsődlegesen a figura *l é l e k - t a n i h i t e l e s s é g é r e* törekedett, s ennek elsőrangú eszköze a beszéd-mód érzékeltetése. Joó György szavainak elsősorban az *é r z e l e m a r e n - d e z ő j e*: lélektani hitelességre, nem grammatikai szubtilitásra törekszik. A hiteles jellemábrázolás és társadalomrajz tudatosan leegyszerűsített mondatszerkesztést kívánt, és a nyelvjárási frazeológia nagyfokú ismeretét. A regény nyelve egyszerre sugalmazza a népi elbeszélő stílust és a szatmári tájnyelv speciális sajátosságait, érzésünk szerint *j ó v a l n a g y o b b a r á n y b a n*, mint az újabb irodalomtörténeti kutatások vallják. Ebben a műben ért nemes borra az a must — a táj, a nép, a nyelv ismerete — amelyet három évtizeddel korábban a szatmári népköltési gyűjtő szüretelt: színei, ízei, zamatai hitelesek, összetéveszthetetlenek, kielemezhetők.

Idegen elemek

PÉTER LÁSZLÓ a „Rózsa Sándor” nyelvéről írva külön csokorba gyűjti azokat a szóalakokat, amelyek a szegedi nyelvjárásban nem használatosak, így „hibásan” alkalmazta őket Móricz. Tanulságul a következőket jegyzi meg: „Hibái arra tanítanak, hogy az író lehetőleg a saját nyelvjárását használja, mert különben tévútra kerül.”⁷⁷ HERCZEG GYULA megvédi az írókat az ilyen filológus elmarasztalásokkal szemben: „A bírálók rendszerint elfeledkeznek arról, hogy nem nyelvészeti alkotást, hanem szépirodalmi művet vádolnak.”⁷⁸ Ugyanakkor arra is rámu-

⁷⁷ Tiszatáj 1952: 161.

⁷⁸ Stíl. Tan. 328.

tat, hogy Móricz tudatos filológiával törekszik a tájnyelv hiteles tükröztetésére, és a hibás alakok többször fordulnak elő nyelvjárásilag hiteles formában, mint romlott változatban, tehát szedéshibáknak is tekinthetők.

A szatmári tájnyelvet Móricz bizonyára minden másnál jobban ismerte. Mégis előfordul néhány olyan jelenség, amely ezen a területen ismeretlen, idegenül hangzik Joó György szájából azok számára, akik e terület nyelvét anyanyelvjárásként ismerik. Súlyos vétségnek semmiképpen sem tarthatjuk az ilyesmit, hiszen — mint láttuk — az író törekvése a tájnyelv *s z í n e i n e k é r z é k e l - t e t é s e* volt, nem a teljes tükröztetés. Móricz annyit forgott az ország legkülönbözőbb nyelvjárásait beszélő emberek között, hogy egy-egy fülébe csengő szóalak helyhez kötődésében tévedhetett is.

Ilyen elcsúszásnak tekinthetjük szövegünkben azt az egy-két *i-ző* és *ö-ző* szóalakot, amely ezen a területen nem használatos: *nígyszáz, egynihányszor, pört* stb. Feltűnő, hogy a *jön* ige meglehetősen sokszor fordul elő *gyün* változatban, amely — ismereteim szerint — e területen idegen: „Megmondom, *mér gyüttem*. Azért *gyüttem*...” — mondja Joó György mindjárt az elején (4). Ez a szatmári nyelvjárásban így hangozhat: „Megmondom, *mijjér jöttem*. *Azér jöttem*...” Hogy ebben az esetben elég „makacs” beidegzésről van szó, azt a sok *jöttem* mellett további *gyüttem* alakok bizonyítják: *gyüjjék táncolni; nem gyühet*; „No, Piroska, *mér gyüttem*... *Gyüssz-e táncolni*?”

Természetesen más megítélés alá esnek az olyan típusok, amikor a nyelvjárási alak helyett köznyelvi szót ad az író Joó György szájába. Ilyenkor vagy azt kell feltennünk, hogy az író el akarta kerülni a kirívó, az olvasók egy része számára érthetetlen tájnyelvi elemet, vagy pedig azt, hogy Joó György egyéni nyelvének nem nyelvjárásias színeit kívánta érzékeltetni.

Az előbbi típusra egy-két példát! A szatmári nyelvjárás nem használja sem a *kukorica*, sem a *tengeri* szóalakot, helyettük a *málé* járja. Ez utóbbi azonban szövegrészletünkben egyszer sem fordul elő Joó György beszédében, míg a *kukorica* ötször, a *tengeri* egyszer bukkan elő. — A *gyerek* szó ritkán, akkor is inkább *gyermek* alakban használatos Szatmárban, a fő alakváltozat e fogalomra a *puja*. Ez viszont a vizsgált részben egyáltalán nem fordul elő a féltucatnyi *gyerek* mellett. — A nyelvjárási *paszuj* a köznyelvi *bab*-bal váltakozik, az *ól* az *istálló*-val stb.

Rendkívül figyelemre méltó, ahogyan néhány városias vonást felhasznál az író Joó György nyelvében. Nyelvjáráskutatók körében közismert, hogy a falusi ember idegenekkel szemben választékosságra törekszik, háttérbe szorítja kirívónak sejtett nyelvjárásiasságait. Ilyen idegenekkel való társalgás közben használt forma a *kérem* szó. Aligha véletlen, hogy ezt a szót Joó György az íróval szemben a beszélgetés legelső mondataiban alkalmazza, szinte idegenként: „*Kérem*, a búza... az nem egzisztál...” (4 — figyelemre méltó az idegen szó használata is, meg a nyelvjárásias újrakezdő forma!); „*Kérem*, én mán itt vagyok nyócad nap-

ja.” (5). Még jellemzőbb a következő részlet a regény végéről: „Sehol semmiféle munkát nem lehet találni. Odamegyek akárhova: *Kérem szépen*, nem lenne *szíves* valami munkára, napszámos munkát... *Kérem*, azt feleli, csak a párkányok lesznek javítva, semmi más...” (210). Micsoda megjelenítő ereje van itt e néhány szónak! A félszegen munkát kolduló falusi félproletár és a pesties magyarságú építésvezető tökéletes jellemzése ez a pár mondat.

Bizonyára pesti útjai, munkavállalása, városiak között forgolódása során „ragadt rá” Joó Györgyre a határozott névelő használatának a szatmári nyelvjárásban ismeretlen módja is: „protekcióbul állás vót ígérve *a Vagonlicsnél*” — olvassuk az első beszélgetésben (13); és „Vót *a Mártának* egy kisebbik testvére” — valamivel odább (22).

Így használja fel Móricz tudatosan vagy ösztönös nyelvteremtő erővel még a *t á j n y e l v t ő l i d e g e n* elemeket is a realista ábrázolás eszközeiként. És — befejezésül — még valamit a regény bravúros, kellően nemigen értékelt befejezéséről! Az utolsó oldalon arról beszélget az író Joó Györggyel, hogy mi is volt életének az értelme. Joó György úgy érzi: becsülettel állta a harcot a bajok tengerében feleségével az oldalán. Meghatódás vesz erőt rajta, beszédébe *b i b l i k u s f o r d u l a t o k* törnek be, szinte szószerűkre emelkedik:

„Én egy olyan *nőt* vettem el feleségül, aki ennyi idő óta egy *rossz órát nem szerzett* nekem. Inkább a *legnagyobb bajokban* is csak *vigasztalásomra vót, és a verejtékemet letörülte*... Hálát adhatok az istennek, hogy ebbe *a szerencsébe részesítetett*, hogy *lelki boldogságot* adott... Mert Kőműves Erzsike vót... Mert huszonöt év nagy idő, de huszonöt év alatt *felleleg nem jött az én homlokomra űmiatta*... Ezt nem tudom, melyik királynak milyen lánya adta volna meg az *ő urának*...” (213).

Egy élettel számolnak le ezek a mondatok, mintha csak egy temetési prédikációt hallanánk: ünnepi magaslatához méltóan csengenek a hétköznapi beszédétől nem koptatott kifejezések. És az író maga is meghatódik Joó György, a Joó Györgyök és önmaga sorsán, maga is biblikus hangnemre vált:

„Így van ez, Joó György. A te életed mintaszerű emberi élet. A szegény magyar földműves ember *együgyű* élete. *Nem futottál hiábavaló földijavak után: mennyei kincset szerezteél ezen az igazán siralmas földi téreken.* [Nyelvjárási inkongruencia!]

Arról nem tehetsz, hogy az ember az ország *szolgálatában ég el*, mint a *kicsiny gyertyaszál*. Ebben mindnyájan *osztályos társaid* vagyunk e *megtörtetett* hazában.” (uo.).

Ez a zárás nemcsak Joó György apoteózisa. A közös nyelv, az egymásba olvadó stílus szimbólummá nő: a boldog együgyűség és a kínzó hivatástudat együttes, közös sorsvállalásának szimbólumává.

Rózsa Sándor a „tájszólás kátyújában”?*

Rózsa Sándor — hála a televízió filmsorozatának — ismét „közüggé” vált. Hónapokon keresztül tárgya volt a legkülönbözőbb szintű kritikáknak folyóiratokban, napisajtóban; célpontul szolgált humoristáknak, kabaréíróknak. Mintha a közvélemény nem akarta volna tudomásul venni, hogy a televízió nem valamiféle magyar Vidocqot, nem kalandfilmet, nem betyárhistóriát, nem népi krimit, nem dokumentumjátékot kívánt adni, hanem *Móricz művének filmváltozatát*. Fínom líráját, tömör erejét, áradó epikáját észrevétlenül hagytuk, fennakadtunk a cselekménytelenségen, a „bakfitty” együgyűségén, a monológok képszerűtlenségén. És talán minden egyébnél furcsábban, szinte már egzotikusan hatott a széles közvéleményre a filmbeli szereplők beszéde, az alföldi nyelvjárás ő-zése, a népnyelv ízei. — Egy alkalommal autóbuszon utaztam a Vörös Hadsereg útján. A Kossuth utca kereszteződésénél a vezető hirtelen fékezett. Az egymásnak lóduló utasok egyike — egy diákformájú fiatalember — tréfás-komolyan megszólalt, utalva a két közlekedési rendőrré, akik a forgalmat irányították: „*Sömmi az öregész, csak későn intöttek a perzekútorok!*”

Természetesen nem szabad szem elől téveszteni, hogy két különböző kérdés — ha összefügg is — a filmbeli szereplők nyelvének tájszólásossága, és magának a regénynek a nyelve. A film készítői nyilvánvalóan jó előre megfontolták, miért és miben követik a regény nyelvi színeit, s álláspontjukat meg tudják védeni. De talán maguk sem gondoltak rá, hogy döntésük nyomán a nyelvi kérdések ismét ennyire a középpontba kerülnek, háttérbe szorítva a filmalkotással kapcsolatos más, fontosabb problémákat.

Köztudomású, hogy annak a szinte gyűlölködő hangú, nyíltan politikai jellegű kritikának, amely Móricz regényének első kötetét a hivatalos fórumok oldaláról fogadta 1941 nyarán, egyik támadási pontja a mű nyelve, stílusa volt. Népnyelvi fordulatait, tájszólásosságát modorosságnak, alacsonyrendűségnek minősítették, következtelenségeit szinte kéjjel olvasták fejére. „*Író a tájszólás kátyújában*” — hirdette egyik kritikusának cikk-címe.¹ A nyelvi naturalizmus vádjával már jóval korábban is elmarasztalták Móriczt, s ez egyik legfájóbb sebe volt egész életében,² mert legfőbb törekvésének, az emberábrázolás belső, lélektani hitelességének elmarasztalását, meg nem értését érezte benne.

* Megjelent: *Alföld* 23/1 (1972): 53–8.

¹ SZÁNTÓ DÉNES: Magyar Nemzet 1941. augusztus 17.

² L. a kiadó jegyzetét az 1949-es Athenaeum kiadás II. kötetében: 382.

Móricz a nagy írói „feltarisznyázás”, vagyis az 1903–6 közötti szatmári népköltési gyűjtőutak óta az igazi realizmushoz feltétlenül hozzátartozónak tekintette a nyelvi hitelességet. Ezért vált „figyelő emberré”, ezért gyűjtögette szinte megszállottan a legkülönbözőbb tájak, nyelvjárások, embertípusok, korok nyelvi megnyilatkozásait. Azt, hogy a „dialektusok”, tehát széles értelemben véve a területi, társadalmi és egyéni beszédmódbeli eltérések alkalmasak az egyén, illetőleg típus jellemzésére, tehát írói szemmel nézve stilisztikum szerepűek, Móricz már nagyon korán felfedezte, jóval írói pályájának indulása előtt. Ő maga így írt erről: „Úgy tizenhat éves korom táján kezdtem figyelni az emberek előadásmódját... Első megfigyeléseim persze olyanok voltak, hogy van aki hadar, van aki vontatottan beszél. Vannak nyelvhibások, ezeket könnyű jellemezni. Vannak akik dialektusban beszélnek... De ez még mindig csak külsőség volt.”³

Már ez az utóbbi mondat is elárulja azonban, hogy az idevágó kérdések megítélésében Móricz jelentős fejlődésen ment keresztül. Ez a fejlődés nyomon követhető — a nyelvjárási sajátságok vonatkozásában legalább — elvi állásfoglalásaiban és írói gyakorlatában egyaránt. A fejlődés hangsúlyozása azért lényeges, mert irodalomtudósaink olykor elhamarkodottan ítélik meg: egy-egy írói nyilatkozat vagy egy-egy mű gyakorlata alapján általánosítanak, és az egész életpályára, írói munkásságra vonatkoztatják megállapításaikat.

A tájnyelvi sajátságoknak mint a helyzet- és jellemábrázolás eszközeinek felfedezése szinte csak félig tudatos formában a szatmári népi nyelvi gyűjtések kapcsán mutatható ki. A BOROVSZKY-féle megyei monográfia kötetben a megye népéről és nyelvjárásáról szólva ezt írja: „Legfőbb és legértékesebb sajátsága ennek a nyelvnek a rendkívül eredeti és ízes kifejezőmód, ami már *magasabb lelki munka, mint a tisztán nyelvkülsőségek*. Ez a népnek igazi lelkét, szikrázó humorát, minden egyes mondatban valami eredeti, egyéni vagy általános izletességét tükrözi. Csupa kép, hasonlat, személyesítés s magasabb poétikai figurák rajzanak beszédjében”.⁴ — Ez már az író figyelése, aki mérlegel: hogyan lehet a nyelvi hangzás „külsőségein” túl a gondolkodásmód belső sajátságait is megfogni, felhasználni.

Az ebből az alkotói korából származó elbeszélések még nagyrészt együtt tükröztetik a Szatmárban felfedezett „nyelvkülsőségeket” és a népi figurák lélekábrázolását közvetítő gondolkodásmódot. Sőt, talán a külsőségeket, tájnyelvi színeket nagyobb arányban. Az 1910-ben keletkezett „Sári bíró” szinte hemzseg a nyelvjárásiasságoktól. Tudjuk, hogy ELEK ILONÁnak Móricz nyelvéről írt értékezésébe az író ezt jegyezte fel: „A Sári bíró legközelebbi kiadásában tisztán és

³ Bővebben I. VARGHA KÁLMÁN: Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1967. 194–5.

⁴ MÓRICZ ZSIGMOND: Szatmár vármegye népe. BOROVSZKY SAMU szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár megye. Bp., é. n. (1908), 256–77. — Az én kiemelésem.

teljesen ki akarom dolgozni a szabolcsi Nyírség *fonétikus pontosságú kiejtését*.⁵ Szerencsére ez elmaradt. Mégis, az 1910 körül írt műveinek paraszti témáiban elég nagy arányú a tájnyelvi — főleg szatmári és nyírségi — színezék ahhoz, hogy az olvasók és kritikusok elsődleges jellemző eszköznek érezzék, s esetleg meg is sokallják. Ez teszi érthetővé, hogy a század második, s részben harmadik évtizedében Móriczot „elkönyvelték” tájnyelvi stílusú írónak. Nem véletlen, hogy Karinthy Frigyes remek stílusparódiáiban is elsősorban ez a túlbujánzó nyelvjárásiasság a karikírozás fő eszköze.⁶

Később, amikor Móricz a szatmári és nyírségi nyelvjárás után — már neves íróként — egyre több vidék tájnyelvét megismerte, felhasználta a legkülönbélebb színeket is: somogyit, palócot stb. A súlypont azonban fokozatosan eltolódott: kevesebb kirívó, harsány hangzásbeli szín, egyre több belső vonás. A húszas évektől Móricz stílusa — több kutató egybehangzó véleménye szerint — letisztult, egyszerűsödik, jobban igazodik a művészi célhoz.⁷ Emögött elvi, megítélésbeli változás húzódik meg. Jól érezzük a változást a következő — a húszas évek végéről származó — megfogalmazásból: „A magyar nyelvben sok tájszólást jegyeztek már le, minden vidéknek megvan a maga hangzómuzeikája, beszéd színezése. De van egy belső tájnyelv is, egy stilisztikai, amely minden társadalmi osztálynál más, minden műveltségi rétegnél, sőt, minden fajilag idegen nyelvbe-folyásnak kitett vidék s klasszis ajkán határozottan más.”⁸ — Itt már nemcsak a tájnyelvek eltérő színeiről, nemcsak az ezek fölé helyezett, lelkialkatot tükröztető beszédmódokról, szóképekről, fordulatokról van szó. Felismeri Móricz a szociális dialektusokat, a nyelv társadalmi osztályok és rétegek szerinti eltéréseit is, sőt azt is, hogy mind a földrajzi, mind a szociolingvisztikai eltéréseket keresztezheti idegen nyelvi hatás is. Biztosra vehetjük, hogy ezen egyaránt értette az idegen nyelvekkel folyamatosan érintkező vidékek nyelvjárási jövevény színeit, meg a „magasabb” társadalmi rétegek nyelvébe beszivárgó, a magyar nyelv sajátosságaitól elütő fordulatokat, szerkesztésmódokat, elsősorban az akkori nyelv-művelésben annyiszor elmarasztalt germanizmusokat is.

Móricz stílusának az elvek formálódásával párhuzamos érlelődése, tisztulása azt mutatja, hogy a színek adagolását a művészi cél tudatos és következetes figyelembe vétele határozza meg. Népi környezetben játszódó, népi szereplőket felvonultató műveiben ennek megfelelően mindig élt a nyelvi jellemzés tájnyelvi elemeivel, mégpedig mind külső, hangzó, mind belső, gondolkodástükröztető szerkesztésmódjaival. Érdekes sajátága stílusának az, hogy amíg egyrészt a „le-

⁵ ELEK ILONA: Móricz Zsigmond stílusa és nyelve. Rákosliget, 1911. — Vö. PÉTER LÁSZLÓ: Tiszatáj 1952: 153.

⁶ Vö. különösen a Miskáról c. karcolatát: Így írtok ti. Bp., 1959. I, 170–2.

⁷ Vö. NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond.² Bp., 1962. 248; HERCZEG GYULA: Magyar Nyelvőr 1957: 61–73; 1958: 67; FÁBIÁN ISTVÁN: uo. 1959: 293. stb.

⁸ DIÓSZEGI-VARGHA: Móricz Zsigmond hagyatékából. Új Magyar Múzeum 4. Bp., 1960. 199.

tisztulás” jól kimutatható az értelemzavaró tájszók és túlságosan harsogó hangszínek viasszasorolásában, a másik vonatkozásban, a tájnyelvre, vagy egyáltalán a figurára, típusra jellemző gondolkodási formák tükröztetésében bizonyos expanzió mutatkozik. Arra a jelenségre gondolunk, amikor a szereplők beszéltetése közben szükségessé váló írói „narrátorszöveg” megformálására is átcsap a szereplő egyéniségéből, gondolkodásából táplálkozó stílusa, mintha az író eltűnne, s a helyzeteket hol az egyik, hol a másik szereplő látásmódja szerint érzékeljük. Stílusának ezt a vonását DÉNES SZILÁRD már 1911-ben kimutatta: *„Sokszor úgy érezzük, mintha a jellemző szavakat is a jellemzett szájából hallanók. Máskor pedig úgy tetszik, mintha az író sehol sem volna jelen... Ha nem cselekszenek is, mintegy hangosan gondolkodnak.”*⁹ Erről a jelenségről részletes tanulmányt olvashatunk HERCZEG GYULA tollából, aki ezt az átképzeléses előadásmódot „szabad függő beszédnek” (styl indirect libre) nevezi¹⁰, míg a nyelvészeti szakirodalom az „oratio mixta” műszót használja, minthogy benne az „oratio recta” és az „oratio obliqua” keveredik.¹¹

A fenti sajátos és tudatos kettősségnek nagy szerepe van Móricz műveinek tájnyelviességében. A „hangzómuksika” főleg és elsősorban a paraszti figurák beszédében jelentkezik, a belső tartalmakat közvetítő gondolkodásmód gyakran átszüremkedik az író narrátorszövegébe is. Ez a stilisztikai fogás arra is kitűnő eszköz, hogy az *író szinte megszökjön az írott nyelv konvencionális normáitól*. Ha nem az író „közöl”, hanem a szereplő „gondolkodik”, tehát nem mások, hanem önmaga számára rögzíti a lelkén áthullámzó gondolatokat, érzéseket, akkor nem is kell precízen megszerkesztenie mondanivalóját, nem kell szégyellnie, fékeznie indulatait; egy-egy szó vagy mondattöredék nem marad értelmetlen, hanem asszociációk tömegével, emlékek sorával tart kapcsolatot. Szinte úgy érezheti az olvasó: *születése pillanatában válik a gondolat részesévé, mintha kikapcsolták volna a közlés szándékával együtt magát a közlés eszközét, a formulákba fegyelmező nyelvet is*.

Ha mindezeket meggondolva közeledünk a „Rózsa Sándor” nyelvéhez, stílusához, megérthetjük, miért nem írhatta meg Móricz ezt a regényt a szegedi nyelvjárás mellőzésével. Mint PÉTER LÁSZLÓ írja: „Az író... ma sem térhet ki — bármiről is ír — az ábrázolt társadalomnak megfelelő nyelvi valóság tendenciáiban tipizált bemutatása elől. *A társadalmilag tipikus alakokat össze kell kapcsolni társadalmilag tipikus nyelvhasználattal: ez a föladata nyelvi tekintetben a ma írójának.*”¹²

⁹ DÉNES SZILÁRD: Móricz Zsigmond stílusa. Magyar Nyelvőr 1911: 257.

¹⁰ HERCZEG GYULA: Móricz Zsigmond stílusa. Stilisztikai tanulmányok. Bp. 1961. 240–329.

¹¹ Vö. SZABÓ LÁSZLÓ: Az „oratio mixta” a kóla lappban. Nyelvtudományi Közlemények 1966: 429. kk.

¹² PÉTER LÁSZLÓ: A „Rózsa Sándor” nyelve. A nyelvjárás írói alkalmazásának kérdéséhez. Tiszatáj, 1952: 160.

Móricz, aki a „Rózsa Sándor” írásakor már nemcsak az ország határain belüli magyar nyelvjárási színeket ismerte, hanem a szomszéd államok magyarsága körében is többször járt, jól tudta, milyen nehéz dologra vállalkozott. Teljes mélységben talán csak a szatmári, tiszaháti tájnyelvet ismerte, amelynek néhány sajátosságát beszédében is használta.¹³ Ennek birtokában aránylag könnyen beletanult a debreceni kiejtésbe, hiszen ennek számos vonása hasonló, és a rá jellemző *kík, szíp, níz* típusú szavak *i*-zése lényegében ugyanazon helyzetekben jelentkezik, ahol a tiszaháti nyelvjárás zártabb *é* hangja. A szegedi tájnyelv legfeltűnőbb sajátossága, az *ö*-zés viszont főleg egy olyan más nyelvjárásokbeli hang — a zárt *ë* — helyén mutatkozik, amelyet a tiszaháti tájnyelv egyáltalán nem ismer, így az *ö*-zés elsajátítására Móricznak nem volt fogódzója saját kiejtésében. Lelkiismeretességére jellemző, és becsületére válik, hogy nekivágott a feladatnak. Leutazott a helyszínre, régi szövegeket tanulmányozott, hallgatta az élő beszédet. Csakhamar rá kellett azonban jönnie, hogy a feladat maradéktalan megoldására nem képes: a maga erejéből még a színesítő célú, nem teljes mélységű *ö*-zést sem tükröztetheti.

Egy ebből az időből származó levelében így ír: „Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban, s vettem magamnak azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy egy kicsit színesítsem az özéssel a képet. De ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. Én csak színt keresek. A lényeget soha el nem érhetem, minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik és pedig a legkisebb, bár legfeltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkodás formája, a szavak kincstára, a szólásmondások és az agytekervények¹⁴ csak annak állanak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna ősi szegediektől, és ott nőttem volna fel, akkor tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit és mindnyájunkkal közöset akarom.”¹⁵ — Ez az idézet világosan kifejti az író elvi állásfoglalását. A gyakorlatban aztán arra a megoldásra kényszerült, hogy az *ö*-zést szegedi barátaival jelöltesse be kéziratába, korrektúrájába.

A tájnyelvi hangszíneket Móricz a húszas évek közepe óta már többnyire csak népi szereplőinek beszédében, dialógusaiban alkalmazta. Erre gondolt a „Rózsa Sándor” kapcsán is. Még 1940 júliusában ezt írta Bálint Sándornak: „Kedves Barátom, itt küldök egy külön példányt a Rózsa Sándorból s arra kérek, hogy mire megérkezem, korrigáld ki szögedi hangokra átkottázva a dialógusokat.”¹⁶

¹³ Vö. NAGY ENDRE: Nyugat 1924.

¹⁴ Ezzel bizonyára arra céloz Móricz, hogy egy-egy sajátosságot milyen helyzetben, mely szavakban alkalmaz a tájnyelv és melyekben nem.

¹⁵ CSANAK DÓRA szerk.: Móricz Zsigmond levelei. Bp., 1967. II, 431. — Az én kiemelésem.

¹⁶ Uo. II, 337. — Az én kiemelésem.

Úgy látszik azonban, hogy Bálinték nemcsak a dialógusokat „kottázták át”. Móricz egy későbbi levelében ezt találhatjuk: „levelükben . . . van egy igen érdekes elárulás: az, hogy a gondolati szöveget is áttették népi hangnembe, s ez nekem nagyon tetszik, sajnálom, hogy nem küldtem el ezt is előre. De ideteszem most korrigálatlan szövegben. . . Arra kérem az Olvasót [ti. Bálint Sándort vagy a feleségét], hogy csak azokat az oldalakat korrigálja, amelyekben *Maradék Pálnak van valami gondolata. Azt tudniillik át lehet tenni itt is tájszínbe.*”¹⁷ — Figyelemre méltó disztinkció, hogy az engedmény csak egy lépés, és nagyon logikus, meggondolt: aki tájnyelven *beszél*, attól „természetes”, hogy *gondolatai* is ilyen formában születnek, s jelennek meg az olvasó szeme előtt. Más, nem szegedi szereplők tehát az írás eredeti szándéka szerint nem tükrözik a szegedi tájnyelv jellegzetességeit. Ami persze nem azt jelenti, hogy gondolkodásmódjuk, egyéniségük nyelvi vetületekben nem fejeződik ki.

Érdekes, szinte frivol túlzásnak érezzük — nem tudni, Móricz beleegyezésével, vagy csak véletlenül került be a regénybe — azt a jelenetet, amikor *a ló is szegedi özéssel „beszél”*. A Rózsa Sándor lova, meg az öccsének szerzett, s a Veszélka Juliska szeme láttára, karikás ostorral „megtanított” pejko egymás mellett állnak: „Odakint az udvaron már itt volt a Csillag is. Ott állott a pejko mellett, aki [!] még mindig tehetetlenül s lihegve állt. Megnyalta sebeit. S a megtanított ló, minden érintésére végig lebernyegeződött. — *A Csillag talán azt nyihogta: — Így köll annak lönni. Testvéröm. Embör kézbe kerű tünk.*”¹⁸ — Az ilyen részletek azonban ritkák.

Külön tanulmány tárgya lehetne egy-egy műalkotás nyelvének olyan elemzése, amely az egyes szereplők nyelvét a típus karakterének, az ábrázolt valóságnak, a tájnyelvi elemek jelentkezésének eredőjeként külön-külön elemezné, szétválasztva a figurák „elhangzó” és gondolati szövegét, meg az író narrátor-szövegét, illetőleg egyéb közléseit.¹⁹

A szándék és megvalósulás a „Rózsa Sándor” tájnyelvi színeiben sem fedi tökéletesen egymást. Azt a gyakran felrőtt vádat, hogy a *tájnyelvi elemek használata következtelen*, vagyis ugyanazt a szót az író egyszer nyelvjárási, másszor köznyelvi formában használja, könnyen elháríthatjuk: az író csak színt akart érzékelteni, nem pedig nyelvjárási átírási hűséget. Azonkívül az „átkottázást” néha a külső körülmények is akadályozták.

Részben más megítélés alá esnek a nyelvjárástól idegen sajátságok, amelyek szegediek gyanánt szerepelnek. Ezek az idegen elemek is két csoportra bontha-

¹⁷ Uo. II, 393. — Az én kiemelésem.

¹⁸ Rózsa Sándor. Bp., 1949. Athenaeum kiadás I, 109. — Az én kiemelésem.

¹⁹ Az író és a szereplő nyelvhasználatának ilyesféle összehasonlítására teszünk kísérletet Móricznak „A boldog ember” című regényéből vett anyag alapján „A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben” címmel a Magyar Nyelvjárások 1972. évi kötetében.

tók: a valahol más területen élő, illetőleg a sehol sem létező, fiktív sajátságokra. Az előbbieket az író téves asszociációinak termékei lehetnek: a rengeteg, különböző vidékeken készített feljegyzés egy része az író tudatában elveszíthette pontos területéhez kötődését, és mint egyszerűen „népnyelvi” elem ébredt fel a szükséges pillanatban. Móricznak határozottan rossz véleménye volt a saját memóriájáról. Nem rekonstruálható részletek, hanem összbenyomások raktározódtak el tudatában: „Csodálatos az, hogy *adalékokra semmi memóriám nincs, de az élet összképe leraktározódott bennem*, és azok közt a határok közt, amennyire a természet képességet adott: szinte minden rendelkezésemre áll.”²⁰

Azt is tudjuk egyébként, hogy Móricz törekedett egy bizonyos általános népi nyelv, *nyelvjárási „koiné”* érzékeltetésére: olyan sajátságok megragadására, amelyek közösek a különböző vidékek népnyelvében. Részben ezzel magyarázható az a sok betűnépiesség is, amely műveiben megjelenik. Az *ijen*, *ojan*, *hajja*, *mongya* típusú betűnépiesség vagy álnépiesség átmeneti forma az irodalmi nyelv és a beszélt népnyelv közt, mivel a helyesírástól eltérő betűkép segítségével vulgáris, népi ízt sugall ott, ahol valójában nincs is ilyen: a leírt forma hangzása a köznyelvben kiejtve is hasonló.

Fiktív nyelvjárási formák, tájnyelvi képtelenségek többnyire úgy kerülnek a műbe, hogy az író egy-egy tipikus nyelvjárási sajátságot rossz helyen alkalmaz. Az ízés, özés, zárt ezés stb. csak nyelvtörténetileg meghatározott helyzetekben, szavakban fordulhat elő, másutt rendkívül sérti a jelenséget anyanyelvjárásként beszélők, ismerők nyelvérzékét. A „Rózsa Sándor”-ban különösen az özés *hibái* — tehát nem annyira elmaradása, mint inkább rossz helyen jelentkezése — okoznak problémákat. Nem véletlen, hogy az ilyen „*bötyáros*” esetek szolgálnak a humor, karikírozás eszközéül is. A regény Móricztól származó, vagy a szedés, nyomás folytán belekerült nyelvjárási hibáit már régen összegyűjtötte PÉTER LÁSZLÓ, a szegedi népnyelv kitűnő ismerője, kutatója. „*Az új kiadás előkészítőinek feladata* — mondja —, *hogy megtisztítsák a regényt ezektől a zavaró következtelenségektől*, s nyelvileg egységes, az eddiginél is élvezhetőbb nyelvű művet adjanak dolgozóink kezébe.”²¹ — Feltehető, hogy Móricz, aki sohasem mulasztotta el az új kiadásban kijavítani az előző hibáit, ez esetben is így járt volna el. Kérdés viszont, hogy halála után milyen arányú szövegmódosítást engedne meg a kegyelet.

Érdekes meditációkra ad alkalmat a regény és a belőle készült tévéfilm nyelvjárásosságának párhuzamba állítása. Azt feltétlenül el kell ismernünk, hogy a film színészeit nem csekély nehézségek elé állította a szövegkönyv nyelvezetének elsajátítása. A filmben elhangzott szöveg tüzetes átvizsgálása nélkül, a képernyő előtt szerzett benyomások alapján is elmondhatjuk: beszédjükben aránylag

²⁰ DIÓSZEGI–VARGHA: Móricz Zs. hagyatékából. ÚMM. 4. sz. Bp., 1960. 240.

²¹ I. m. 158.

kevés volt a kifejezett nyelvjárási képtelenség, a hibás helyen alkalmazott özés. Valamivel többször hallhattunk a szegedi tájnyelvtől idegen, más vidékek nyelvében előforduló sajátságot, vagy régies, archaikus csengésű szót. Leggyakrabban a következetlenségekre figyelhettünk fel: arra, hogy ugyanazt a szót egyik mondatban a köznyelvi norma szerint, a másokban táji színben ejtették. Ezt azonban már csak azért sem ítéltük meg szigorúan, mert a színészek részéről akár szövegűség is lehetett: láttuk, hogy Móricz sem törekedett a regényben következetes tájnyelvi átírássra.

A közvélemény élénk reagálását a film nyelvezetére több körülmény felerősíthette. Egyik ilyen lehet, hogy a széles nagyközönségnek szánt, terjedelmes műsorokban hasonló tájnyelviességgel nemigen találkozunk; a rövid riportok alanyainak néhány nyelvjárási mondatán átsiklik figyelmünk, észre se nagyon vesszük. Nagy volt tehát a „dózis”. A másik, hogy a közismert színészek szájából szokatlannak, *mesterkéltnek* tűnt a saját nyelvi normájuktól idegen beszéd-mód. Még ha nem lehetett is érezni görcsös igyekezetüket, következetlenségeiket betanulási hibának lehetett minősíteni. — Jelentős tényezővé lépett elő a szemünk és fülünk felfogásmódja közötti különbség is. Tudni való, hogy olvasáskor egyszerre egész szóképeket vagy szókapcsolatokat ismerünk fel, nem betűnként olvasunk. Így könnyen előfordulhat, hogy a regény írott szövegében előforduló nyelvjárásiasságok nem tudatosulnak, átsiklik rajtuk a szemünk. Ha viszont felolvassák ugyanazt hangosan, a fülünk szinte egzotikussá túlozza a hangzó nyelvjárásiasságokat, erősebben észleli a köznyelvi normától való eltéréseket. Jobb lett volna-e a filmsorozat, ha készítői szakítanak a regény gyakorlattával, és köznyelvi kiejtésben beszéltek a szereplőket? — Aligha. Véleményünk szerint a tájnyelv részleges alkalmazása nem vált a film hátrányára. Legfeljebb a mértékről lehetne vitatkozni. A tájnyelvnek nemcsak a vidékhez rögzítő funkciója van, hanem ebben az esetben *korhoz* is: tehát az archaizálás eszközeül is szolgált mind a filmben, mind Móricz regényében. Igaz, mindnyájan tudjuk, hogy a nyelvjárási színek napjainkban rohamosan halványulnak. De éppen ezáltal válnak helyt, kort és típust érzékeltető stilisztikumává. Persze — mint minden színezékre — rá is vonatkozik a mikor-hol-mennyit adagolási trilemma, amit csak a művészi szándék és tehetség egyéni receptkönyve írhat elő.

Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól*

I. A mai magyar nyelvjáráskutatás követelményrendszerének középpontjában két dolog áll: az egyik a v á l t o z á s v i z s g á l a t o k szükségessége, a másik pedig a s z o c i o l i n g v i s z t i k a i szempontok alkalmazása a gyűjtésben és a feldolgozásban egyaránt. Erőteljesen kifejezésre jutott ez az 1981 márciusában Szombathelyen megtartott országos dialektológiai szimpozion előadásaiban és vitáiban. BENKŐ LORÁND például így érvelt: „Manapság a tiszta nyelvjárási vizsgálat, a nyelvjárás mélyrétegének a vizsgálata lassanként lehetetlenné válik, tehát muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot, a változásvizsgálat pedig roppant nehéz valami” (DialSzimp. 16), illetőleg „A v á l t o z á s - v i z s g á l a t o t szerintem manapság és a jövőben is erősen előtérbe kellene helyezni mindenfajta nyelvjárási monográfia készítésében” (uo. 21).

BENKŐ előadására reagálva később IMRE SAMU még markánsabban, indokolva így fogalmaz: „A nyelvjárásainkban folyó változásoknak a leírása — a hangtan és az alaktan területén is — igen sürgős feladat. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized múlva ezeknek a változásoknak már csupán az eredményei állnak majd a kutatók előtt, s ők a változás folyamatát legfeljebb ha rekonstruálhatják, míg a ma kutatója ezeket in statu nascendi, folyamatuk sok részletében ragadhatja meg” (MNY. 79: 416). Hasonló véleményeket szinte minden nyelvjáráskutatótól idézhetnénk (vö. pl. KISS JENŐ: Nyr. 103: 341–5, NytudÉrt. 103. sz. 5; SZABÓ JÓZSEF: MNY. 72: 111; BALOGH LAJOS: MNY. 74: 45; SZABÓ GÉZA: MNY. 77: 343; stb.).

A szociolingvisztikai közelítésmód szükségességéről ismét BENKŐ LORÁND szavait idézhetjük: „...a nyelvjárásoknak vagy a regionális köznyelv típusainak a változása ma olyan viharos gyorsaságú, hogy sokkal több problémát vet fel, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Következésképpen a nyelvjáráskutatás problematikája is sokkal tágabb: n y e l v s z o c i o l ó g i a i , s z o c i o l i n g - v i s z t i k a i közelítés nélkül lassan már nem is lehet hozzányúlni” (DialSzimp. 16, kiemelés az eredetiben). A szociolingvisztikai módszerek alkalmazására szintén igen sok figyelmeztetést találhatunk újabb dialektológiai szakirodalmunkban (vö. pl. BENKŐ LORÁND: MNY. 57: 401; I. OK. 24: 29–48; Nyr. 91: 455–64; ÁNyT. 8: 11–28; ERDŐDI JÓZSEF: NéNy. 8: 153; ÁNyT. 8: 53–62;

* Megjelent: *Magyar Nyelvőr* 115 (1991): 223–36.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: ÁNyT. 8: 63–70; FAZEKAS TIBORC: MNy. 73: 76–87; IMRE SAMU: Nyr. 86: 321–5; I. OK. 30: 139–53; ÁNyT. 8: 85–104; stb.).

Külön figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban BÁRCZI GÉZÁnak egy jóval korábbi, 1955-ben megjelent gondolatsora: „Komoly feladatok várnak a kutatókra a nyelv és a társadalom összefüggéseinek, a falu társadalmi életének vizsgálatában. Kutatóink, mégpedig mind a nyelvjárások, mind a szociológia kutatói eddig meglehetősen elhanyagolták a falu nyelvén belül fellelhető különbségek vizsgálatát... S végül a nyelvjárás viszsza húzó dá s á n a k , e visszahúzó dás módjának, lefolyásának és okainak vizsgálata éppen ma, a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás idejében szinte a levésben, történésben megfogható folyamat, amelynek vizsgálata nem is halasztható, mert a ritka alkalom elmúlik és a nyelvnek egyik legérdekesebb eseménye megfigyeletlenül játszódik le, a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga szakavatott kutatóját” (I. OK. 6: 85–6 — az én kiemelésem: S. Á.). Volt tehát — vagy lehetett volna — kire hivatkozniuk a dialektológiai szimpózium résztvevőinek a szociolingvisztikai követelmény hangoztatásakor (vö. DialSzimp. 53, 57, 58, 59, 60, 63, 67, 68, 70, 73, 75, 77, 112, 144, 177 stb.).

A szociolingvisztikai követelmények érvényesítése a nyelvjáráskutatásban elsősorban azt jelenti, hogy az adatgyűjtés során társadalmi szempontokat is szem előtt tartunk: az adatközlők életkorát, nemét, vallását, foglalkozását, a kis és nagyobb közösségbe való beágyazódását stb., mert mindezek hatással vannak nyelvhasználatára. Figyelemmel kell lennünk ugyanazon beszélő „regiszterváltásaira” is: arra, hogy más-más helyszínen, partnerrel szemben más-más belső nyelvtípusra képes átváltani. Itt nemcsak a nyelvjárási-köznyelvi „kétnyelvűségre” (helyesebben diglossziára) utalhatunk, hanem — mivel sok beszélő egyszerre több csoportnyelv ismeretében van — esetleges poliglossziára is. (Arra, hogy egy-egy beszélő megnyilvánulásait mennyire befolyásolja éntudata és társadalmi csoportvonzata falun is, már igen rég rámutatott VÉGH JÓZSEF „Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban” című, 1939-ben megjelent tanulmányában: MNy. 3: 314–43.)

Az ilyen szempontú nyelvjárási adatfeltárásnak ugyanakkor tömegesnek is kell(ene) lennie: nem elég tehát egy-két adatközlő megkérdezése egy-egy típusról. A matematikai statisztika alaptétele, hogy egy halmaz egészére csak akkor lesznek érvényesek a következtetések, ha legalább a halmaz 10%-át teljes mélységben megvizsgáltuk: enélkül az extrapoláció nem reális. Mondani sem kell talán, hogy ezek a követelmények nyelvi adatgyűjtéskor szinte teljesíthetetlenek, ezért következtetéseinkben nagyon óvatossá kell lennünk.

A szociolingvisztikai regiszterváltásokat valójában nem tekinthetjük „váltásvizsgálatnak”. Kétségtelen, hogy minden beszélő lelkiállapotában minden

partnerváltáskor társadalmilag is befolyásolt emotív — érzelmi, hangulati — változás megy végbe (azt mondhatjuk: minden megnyilatkozásunk szociolektum értékű, a saját magunk és partnerünk társadalmi helyzetétől függő), ez azonban a nyelvi jelenségek oldaláról nem v á l t o z á s , hanem v á l t a k o z á s jelle-gű: az egyidejűleg birtokolt csoportnyelvek közt válogathatunk.

Valódi változásvizsgálatról akkor beszélhetünk, ha az időtengelyen való el-mozdulás alapján mérjük össze az egyén, a kis csoport vagy a faluközösség nyelvhasználatát, és emeljük ki az eltéréseket, különbségeket. Nem egyéni vizsgálatot figyelembe véve ennek nem kis nehézségei vannak, amelyekre a szakemberek gyakran utalnak is. Abból, amit előbb a szociolingvisztikai adatfel-dolgozásról mondtunk, világos, hogy igazi változásvizsgálatot elsősorban olyan-kor végezhetnénk, amikor egy szociolingvisztikai követelmények szerinti koráb-bi — legalább néhány évtizedes — adatgyűjtés áll rendelkezésünkre. Ilyennel azonban hazánkban úgyszólván nem rendelkezünk, vagy csak nagy engedmé-nyek árán fogadhatunk el ilyennek egy-egy munkát. Teljes joggal fejtegette KÁ-ROLY SÁNDOR szombathelyi felszólalásában a változásvizsgálatok akadályaként, hogy „...se a nyelvjárások, se a köznyelv nincs olyan pontosan leírva, hogy a változások rögzítésének alapjául szolgálhatna” (DialSzmp. 116).

Azt a kiindulópontot, azt az érintetlen nyelvjárási állapotot, amelyhez a lefo-lyó változásokat viszonyítanunk kellene, BENKŐ LORÁND már idézett előadásá-ban „nyelvjárási mélyrétegnek” (DialSzimp. 16), „nyelvjárási alaprétegnek” ne-vezte (uo. 22). De vajon létezik-e ilyen érintetlen alapréteg? Ha figyelembe vesszük, hogy nyelvtudósaink már a múlt század első felében azon keseregtek, hogy az iskola, az olvasás hatására kipusztulnak a nyelvjárásiasságok, alighanem tagadó választ kell adnunk a kérdésre. A mai kutatás számára mégis — megal-kudván a körülményekkel — azt mondhatjuk: nyelvjárási alapréteg értékűnek tekintjük az olyan idősebb, egész életét helyben leélő emberek beszédét — első-sorban a mezőgazdasági, háztartásbeli foglalkozást űzőkét —, akik a legtipiku-sabb nyelvjárási–köznyelvi regiszter váltásra képtelenek, tehát idegenekkel is, nem otthoni körülmények között is csak nyelvjárási kiejtésüket használják. Hogy ebbe ifjúkoruk óta mennyi olyan elem épült be, amely nem eredeti sajátja volt nyelvjárásuknak, azt persze így sem tudjuk megállapítani és kiszűrni.

Ennek alapján azt mondhatjuk: bizonyos változásvizsgálat a szinkroniában is megkísérelhető, ha az együtt élő, azonos foglalkozású, azonos iskolázottságú nemzedékek nyelvhasználatát egymáshoz hasonlítjuk. Ezt valójában szocioling-visztikai alapú dinamikus szinkrón vizsgálatnak nevezhetnénk. Diakrón válto-zásvizsgálatra csak akkor van módunk, ha egy helyi nyelvjárásból jóval korábbi, teljesen hiteles, szociolingvisztikailag is értékelhető adattárunk van. Annak ösz-szemérése a mai nyelvjárási alapréteggel, illetőleg az élő nyelvhasználat társa-dalmi árnyalataival jelezheti a tipikus elmozdulásokat a nyelvjárás hangrendsze-re, szókincese és esetleges szerkezeti módosulásai terén. Mondanunk se kell,

hogy még e feltételek meglétekor is nagyon körültekintő és óvatos következtetésekre kell jutnunk: eredményeink közelebb állhatnak a matematikában szokásos „sejtésekhez”, mint a bonyolult valóság „egzakt” tükröztetéséhez.

2. Ha a fenti megfontolások után címbeli témánk, a szamosháti nyelvjárás változása felé fordulunk, először arról kell szólnunk, mi jogosít fel bennünket ilyenféle vizsgálatra, illetőleg mekkora a realitása a helyes következtetéseknek.

A Szamoshat — a Szamos két partjának települései Szinyérváraljától Mátészalkáig — nyelvjárásilag talán az egész magyar nyelvterület legjobban feltárt, leírt vidéke. Ebben a fő érdem CSÜRY BÁLINTÉ, a debreceni egyetem iskolatelemző nyelvjárás-kutató professzoráé, akinek szinte egész életműve e vidék tájnyelvének vizsgálatához kapcsolódik. Több évtizedes kutatását nagyszerű leíró és történeti hangtani, alaktani, szintaktikai tanulmányok tárták a hazai és külföldi tudományos körök elé századunk első évtizedétől 1941-ig, korán bekövetkezett haláláig. (Az életmű részletezésére és értékelésére itt nincs terünk, csak utalunk BAKÓ ELEMÉR [Csüry Bálint élete és munkássága: MNy. 3: 7–38], illetőleg IMRE SAMU méltatására [A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 10–9].)

Legfőbb értéke a CSÜRY életműnek a több mint két évtizedes munkával gyűjtött és szerkesztett Szamosháti szótár (Bp., 1935–6). E máig felülmúlhatatlan két testes kötet mintegy 18 ezer szócikkében századunk első harmadának szinte teljes szamosháti nyelvkincse van lerögzítve. Igaz, hogy hangjelölése némileg sematizáló, a változatokat, realizációs eltéréseket kevéssé tartja számon, de lexikográfiai szempontból példaszerű, és példamondatai révén szintaktikai, mondattani jelenségeket is gazdagon tükröztet. A szókészlet számos szociolingvisztikai sajátosságát rögzíti. BAKÓ ELEMÉR így méltatja e vonatkozásban: „Csüry pontosan megjelöli szótárában a szó alakjának vagy jelentésének használati körét is, pl. ily módon: öregek beszédében, bizalmas, érzelmes, indulatos beszédben, kaszárnyai nyelvben, műveltebbek beszédében, ironikus, gúnyos, tréfás, pejoratív értelemben. — Megjelöli továbbá azt is, hogy a szó elavult, kiveszőben vagy keletkezőben van; hogy az illető szó csak egy szólásban, közmondásban vagy csak költeményben fordul elő; hogy ritkán vagy csak egyetlenegyszer hallotta-e” (MNy. 3: 23).

A fentiek alapján úgy gondoljuk, CSÜRY Szamosháti szótára joggal tekinthető olyan alapműnek, amelyhez mint hiteles nyelvjárási alaprégteghez viszonyíthatjuk a későbbi, e területről származó nyelvjárási feljegyzéseket, és kitapinthatjuk a jelentősebb változási folyamatokat.

Melyek azok a fontosabb munkák, amelyeket az összehasonlításba bevonhatunk? — Legelsőként a magyar nyelvjárástudomány eddigi legnagyobb teljesítményét, A magyar nyelvjárások atlaszát említhetjük. Ennek hat hatalmas kötete 1162 térképlapon szóalakok térképre írásával számos nyelvjárási hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenséget ábrázol. A nyelvátlasz kutatópontjai közül a Szamoshat területére vagy annak közelébe csak kevés kutatópont esik: Mánd (O–

17), Géberjén (P-8), Tyukod (P-9), Hermánszeg (P-10). E négy község atlaszbeli adatai kínálkoznak olyannak, amelyeknek 1949–1960 között gyűjtött szóalakjait a CSÜRY 30–40 évvel korábbi feljegyzéseivel szembesíthetjük.

A Szamoshát területéről való nagyobb méretű, CSÜRY utáni nyelvjárási gyűjtéseknek nem vagyunk bővében. Megemlíthetjük BALOGH LÁSZLÓ tájszóközléseit (Szamosszegi szójegyzék: MNyj. 13: 161–72, 14: 108–16, 137–42, 16: 127–35, 18: 167–72, 19: 149–53), ez igen értékes szóanyagot ölel fel. Magam több ízben gyűjtöttem és publikáltam Gacsályból való szövegeket az ötvenes években; közülük négyet az ÚMTsz. adatgyűjtése is feldolgozott (a kéziratok leltári száma a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén: K-159, K-160, K-162, K-220). Pontosabb ezeknél az a próbagyűjtés, amelyet egy e vidéket felölelő regionális nyelvatlaszhoz végeztem. E próbagyűjtés tíz községben készült el: Nagyecsed, Ura, Gacsály, Kishódos, Penyige, Tiszacsécse, Szatmárcseke, Vitka, Tarpa. Közülük négy tekinthető itt felhasználhatónak (a csaknem 700 címszót felölelő gyűjtésből mutatvány jelent meg „Egy tájnyelvi atlasz tervéről” címmel: MNyj. 8: 83–92 + 33 címszó összehasonlító táblázata uo.). — Főleg a hangtani jelenségek terén alkalmasak a SzamSz. adataival való szembesítésre azok a modernebb, magnetofonról átírt szövegközlések, amelyek e vidékről megjelentek (KÁLNÁSI ÁRPÁD: Tiszabecs, Nagyecsed [MNyj. 22: 169–73]; SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nagyhódos, Nagygéc, Nagydobrony, Beregújfalu, Ura [MNyj. 23: 189–206]).

A nyelvjárási változásokra, a nyelvjárási jelenségeknek a köznyelvihez vagy regionális művelődési központ nyelvéhez igazodására a szaktudomány sok kisebb-nagyobb számú adattal szolgál. Összefoglalóan tárgyalja ezt a folyamatot IMRE SAMU „Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról” című tanulmányában (ÁNyT. 8: 85–104). Egyik fontos összegező gondolatsora a következő: „...a nyelvjárások egészének pusztulását, háttérbe szorulását illetően nem egyes nyelvjárási sajátságok eltűnése a legszámottevőbb tényező, hanem a pusztulás ténye egyéb, bonyolultabb, áttételesebb formákban (pl. a nyelvjárásban beszélők számának nagyarányú csökkenése; egyes nyelvjárási sajátságok területének leszűkülése; a nyelvjárási sajátság jelentkezésének megritkulása) mutatható ki elsősorban” (i. h. 91–2). Ezeket a szempontokat célszerű szem előtt tartanunk akkor is, ha egy-egy terület vagy helyi nyelvjárás változásainak folyamatát akarjuk megfigyelni.

3. Fentebb már utaltam rá, hogy a sok tekintetben kiváló Szamosháti szótár alkalmasnak ígérkezik arra, hogy a terület nyelvjárási alaprétégének szerepében viszonyítási alapul szolgáljon. Megfontolást igényel azonban az a kérdés, mennyiben tekinthető a szótár az egész Szamoshát népnyelvi tükrének vagy csak CSÜRY BÁLINT szülőfaluja, Egri község nyelvjárási szókészletét összegező műnek. A szótár bevezetője kifejti, hogy bár a gyűjtés alapja Egri nyelvjárása, a te-

rület nyelve annyira egységes, hogy ahol az adat után nincs a szűkebb lelőhely feltüntetve, ott az adott kifejezés Egri és az egész Szamoshát közös kincse (3–4).

Mai nyelvjáráskutatásunk ezt az egység-felfogást óvatosan kezelendőnek ítéli. Különösen a magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtései arról győzték meg a kutatókat, hogy a nyelvjárások igen gazdagok egymás mellett élő változatokban mind a fonémák realizációit és terhelését, mind az alaktani és szóföldrajzi kérdéseket tekintve. A Csűry-iskola bizonyos uniformizáló, sematizáló hajlandóságát éppen ennek az iskolának egyik legkitűnőbb neveltje, IMRE SAMU teszi szóvá (MMNyR. 18). A változatok megjelenése a beszélők nyelvhasználatában természetesen következik a szociolingvisztikai (a társadalmi helyzet falun is meglevő tagoltsága), illetőleg a pszicholingvisztikai (a partnerhez, szituációhoz igazodó megnyilatkozás) körülményekből. Azt is meg kell mondanunk, hogy ennek a vidéknek a nyelvjárását már a CSÜRY előtti szakirodalom sem tekintette ennyire egységesnek (vö. FÜLEP IMRE: A Sztármár városi nyelvjárásról: Nyr. 9: 263–5; PÁLYI GYULA: Mátészalka és vidéke nyelvjárása: uo. 16: 494–9, 540–5; illetőleg: BARTHA KÁROLY, A paládi nyelvjárás. Kéziratos tanári szakdolgozat, KLTE Könyvtár A-1; MOLNÁR JÓZSEF: A csengeri nyelvjárás ismertetése. Tanári szakdolgozat, KLTE Könyvtár A-4; 1. még: Sebestyén Á.: MNyj. 8: 83–92).

A különböző típusú változatok bizonyára éltek a szamosháti nyelvjárásban már CSÜRY gyűjtésének idejében is. Ezt nemcsak a nyelvátlasz e vidékről származó feljegyzései valószínűsítik, hanem az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás regionális atlaszai és monográfiái is (vö. pl. a Szamosháttal szomszédos területről: TEISZLER PÁL: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1973. Kriterion Kiadó). A nyelvi változatok számontartását a szociolingvisztika elméleti oldaláról hangoztatja HAJDÚ MIHÁLY (A csoportnyelvekről. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1. sz.), gyakorlatban műveli nemcsak IMRE SAMU nagy összefoglaló műve (MMNyR.), hanem KISS JENŐ is számos munkájában (pl. Mihályi tájszótár. Bp. 1979, NytudÉrt. 103 sz.; Nyelvjárási tanulmányok. Bp. 1981, MNyTK. 159. sz.; Fejezetek a Mihályi nyelvjárás mondatánából. Bp. 1982, MNyTK. 164. sz.; A rábaközi Mihályi nyelvjárásnak hang- és alaktana. Bp., 1982, Akad. Kiadó; stb.) és sok más mai nyelvjáráskutatónk.

Mindezekből a továbbiakra nézve az következik, hogy a Szamoshát környékéről feljegyzett nyelvjárási adatok változatokban való gazdagsága a Szamosháti szótárhoz mérve korántsem mind tekinthető azóta létrejött új fejleményeknek. Lehetséges, hogy már CSÜRY idejében is léteztek akár Egriben is, de a falu minden szociális rétegének tudatos feltárása híján nem kerültek be a szótárba. Vagy léteztek a terület más községeiben, azok valamely szociális rétegében, de elterjedtségük, szociális érvényességi körük szűkebb: lévén kimaradtak CSÜRY hatóköréből. Mindez semmit sem von le a SzamSz. értékeiből, hiszen eleve elképzelhetetlen, hogy egyetlen ember, aki fő hivatásában kolozsvári tanár, könyv-

táros, kutató nyelvész, még ha minden lehetőségét kihasználta is, hogy hazautazzon szülőfalujába gyűjteni, a szociolingvisztika mai követelményeinek megfelelően tömeges, szociális rétegekre kiterjedően teljes adattárat állítson össze. A szótár igazi értéke az, ami benne van, annak abszolút hitelessége, ahogyan Előszavában megfogalmazta a szerző: „Szótáramban csak olyan adatok fordulnak elő, amelyeket saját fülemmel hallottam, s így jegyeztem föl” (3).

Mindabból, amit eddig írtam, világosan következik, hogy az alábbiakat csak megszorításokkal lehet a szamosháti nyelvjárásban lezajlott változások rendszeres vizsgálatának tekinteni. A Szamosháti szótár alapulvételével valójában csak egy mai Egri községbeli gyűjtés lenne szembeszítható, az is csak fenntartásokkal. Látszólag konkrét adataink ellenére is inkább általános értelemben vett változási elmozdulásokról beszélhetünk, mintsem konkrét szociolingvisztikai összemérésről, felhozott példáink pedig inkább csak illusztrálják a jelenségeket, mintsem mélységükben feltárják.

Tárgyalásmódunkban abból a jellemzésből indulunk ki, amelyet IMRE SAMU már többször idézett összegező kötetében találhatunk (MMNyR. 362–3). Ennek alapján tekintjük át a legfontosabb hangtani és alaktani jelenségeket, összevetve őket CSÚRY szótárának adataival.

4. Nyelvjárásunknak talán legjellemzőbb hangzási sajátossága, hogy a köznyelvi *é* fonéma helyén két *é*-féle fonémát ismer: a szakirodalom *é*₁ és *é*₂ névvel jelöli őket. Az elsőnek leggyakoribb realizációs formája az *ē* kettőshangzó, a másodiknak az *iē*. A SzamSz. az elsőt szinte kizárólag a köznyelvi *é*-vel, a másodikat pontos-vesszős *é*-vel jelöli: *fél* (főnév): *fél* (ige); *szél* (légáram): *szél* (perem); *szén* (parázs): *szén* (fészter) stb. CSÚRY mindkét hangot monoftongusnak jelöli, pedig nagyon valószínű, hogy már az ő idejében is előfordultak kettőshangzós változatok mindkét fonéma kiejtésében. Hiszen még a nyelvészetileg kevésbé iskolázott MÓRICZ ZSIGMOND is felfigyelt az *é*₂ helyén hallható diftongusokra, igaz Kisar vidékéről idéz ilyen adatokat: *sziep*, *mindieğ*, *mérgeiebe*, *ieletiēbe*, *tiészta* (BOROVSKY S. szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár megye. Bp., é. n. 268; vö. még: SEBESTYÉN Á.: MNy. 4: 101–5).

Az *é*₂ fonémát a nyelvjárás beszélői csak maguk közt ejtik gátlástalanul. Idegen partnerrel, hivatalos helyen kerülni igyekeznek, mivel olykor ezzel szokták a távolabb lakók gúnyolni a vidék beszédmódját. Legtöbbször azonban nem sikerül a köznyelvi *é* monoftongusra átváltaniuk, hanem annak a táji nyelvben szokásos *ēi* diftongusos változatok valamelyikét ejtik helyette. Ebből eredően a két fonéma ma gyakran ebben az irányban kezd kiegyenlítődni.

Az *é*₁ fonéma nyelvatlaszbeli változatairól az alábbi táblázat ad képet:

Az *é₁* fonéma realizációi az országos nyelvatlaszból

Címszó	SzamSz.	Mánd O–17	Géberjén P–8	Tyukod P–9	Hermánszeg P–10
<i>cékla</i>	<i>cékla</i>	<i>céiklariĕpa</i> , <i>cékla</i>	<i>ceikla</i>	<i>céikla</i>	<i>céikla</i>
<i>fél</i> (fn)	<i>fél</i>	<i>fĕil</i>	<i>fĕil</i>	<i>fĕil</i>	<i>fĕil</i> , <i>fél</i>
<i>hét</i>	<i>hét</i>	<i>héit</i>	<i>heit</i>	<i>héit</i>	<i>hĕit</i> , <i>héit</i>

A példák szaporítása nélkül láthatjuk, hogy ahol CSÜRY csak egyféle hangot hallott, ott a nyelvatlasz gyűjtői a ritka monoftongus mellett 4–5féle kettőshangot is feljegyeztek. Kérdés persze, hogy ezek mennyiben új fejlemények. Saját gyűjtésemből a vidék más községeiből ugyanezt mutathatom be:

Az *é₁* fonéma realizációi az atlaszpontokon kívül

Címszó	SzamSz.	Gacsály	Ura	Nagyecsed	Penyige
<i>paréj</i>	<i>paré</i>	<i>paréi</i>	<i>paréi</i>	<i>paréi</i>	<i>paréi</i> , <i>laboda</i>
<i>lécet</i>	<i>lécet</i>	<i>léicet</i>	<i>léicet</i>	<i>léicet</i>	<i>léicet</i>
<i>léket</i>	<i>vĕket</i>	<i>léiket</i>	<i>léiket</i> , <i>lĕket</i>	<i>lĕket</i>	<i>vĕiket</i>
<i>pucér</i>	<i>pucĕr</i> , <i>pucér</i>	<i>pucéiron</i>	<i>pucéron</i> , <i>pucĕron</i>	<i>pucĕiron</i>	<i>pucéron</i> , <i>mesztelen</i>
<i>kerék</i>	<i>kerek</i>	<i>keréik</i> , <i>kerek</i>	<i>kerék</i>	<i>kerek</i> , <i>keréik</i>	<i>keréik</i> , <i>kerek</i>
<i>kötél</i>	<i>kötĕl</i>	<i>kötĕl</i>	<i>kötél</i> , <i>kötĕl</i>	<i>kötĕl</i>	<i>kötĕl</i>
<i>szekér</i>	<i>szekĕr</i>	<i>szekéir</i> , <i>szekér</i>	<i>szekér</i>	<i>szekéir</i>	<i>szekéir</i> , <i>szekĕr</i>
<i>tehen</i>	<i>tehen</i>	<i>tehen</i> , <i>tehéin</i>	<i>tehen</i> , <i>tehen</i>	<i>tehen</i>	<i>tehéin</i> , <i>tehen</i>
<i>fej</i> (ige)	<i>fĕj</i>	<i>fĕj</i> , <i>fĕj</i>	<i>fĕj</i> , <i>fĕj</i>	<i>fĕj</i> , <i>fĕij</i>	<i>fĕj</i> , <i>fĕij</i>
<i>tej</i>	<i>té</i>	<i>tĕj</i> , <i>tĕj</i>	<i>tĕj</i> , <i>tĕij</i>	<i>tĕij</i> , <i>tĕi</i>	<i>tĕj</i> , <i>tĕj</i>

Az *é₁* fonéma változatai mellett a táblázat azt is mutatja, hogy CSÜRY a jégen vágott lyukat csak *vĕk* alakban ismeri. Ugyanakkor van a szótárában *lĕk* címszó is, de csak a görögdinnyén vágott szelet értelemben. Világos, hogy a két szóalak már akkor sem igen különült el olyan mereven. Lehetséges, hogy a SzamSz. itt egy már korábban megindult változás két alakját szakította szét.

A *pucĕr* mellett a *pucér* alak a *pucér-kolompérleves* és a *pucérlökés* összetételekben szerepel a szótárban: gyűjtésünk jól mutatja a köznyelvi irányú kiegyenlítődést.

Hasonlóan a hagyományos *kerek*, *kötĕl*, *szekĕr* mellett fellépő újabb fejleményeket mutatják a fenti alakok, meg a *tehen* változatai. A *fej* és a *tej* példái azt mutatják, amikor a nyelvjárási *é₁* nem a köznyelvi *é* fonéma helyén jelenik meg. Ezekben is jól látható a SzamSz.-ban rögzített eredeti forma mellé behatoló, köznyelvi hatásra alakult *fej*, *tej* alak.

Az $\acute{e}_2$ fonéma a nagyatlasz gyűjtéseiben még erősen tartja magát. Nem szabad elfeledni, hogy az ötvenes években, amikor a gyűjtés folyt, a mainál jóval zártabb volt ez a vidék, és a megkérdezettek zöme a nyelvjárási alaprétet beszélte.

Az $\acute{e}_2$ fonéma realizációi az országos nyelvatlaszból

Címszó	SzamSz.	Mánd O–17	Géberjén P–8	Tyukod P–9	Hermánszeg P–10
<i>szép</i>	<i>szép</i>	<i>szíép</i>	<i>szíép</i>	<i>szíép</i>	<i>szíép</i>
<i>vér</i> (fn)	<i>věr</i>	<i>viěr</i>	<i>viěr</i>	<i>viěr</i>	<i>viěr</i>
<i>méh</i>	<i>měi</i>	<i>miěj</i> , ⟨ <i>měj</i> ⟩	<i>měj</i> , <i>mé</i>	<i>miěj</i>	<i>míěj</i>
<i>édes</i>	<i>ědes</i> , <i>édes</i>	<i>iědes</i>	<i>iědes</i>	<i>iědes</i>	<i>iědes</i>
<i>fésű</i>	<i>fűsű</i>	<i>fiēsű</i>	<i>fiēsű</i> , <i>fűsű</i>	<i>fiēsű</i> , <i>féesű</i> , <i>fěisű</i> , <i>fűsű</i>	<i>fěsű</i>
<i>néztél</i>	⟨ <i>něszted</i> ⟩	<i>niēsztél</i>	<i>niēsztél</i>	<i>niēsztél</i>	<i>níēsztél</i>
<i>beszélsz</i>	<i>beszělsz</i>	<i>beszěi^lsz</i> , <i>beszěi^lsz</i>	<i>besziě^lsz</i> , <i>beszěi^lsz</i>	<i>besziě^lsz</i>	<i>besziě^lsz</i> , <i>beszělsz</i>
<i>fűrész</i>	<i>firész</i>	<i>firiēs</i>	<i>firiēs</i>	<i>firiēs</i>	<i>firiēs</i>
<i>gyík</i>	<i>gyěk</i>	<i>gyiěk</i> , <i>gyik</i>	–	<i>gyiěk</i> , <i>gyik</i>	–
<i>íny</i>	<i>ěny</i>	<i>fogágy</i> , ⟨ <i>iny</i> ⟩	–	<i>iěny</i> , <i>ěeny</i> , <i>ěny</i> , ⟨ <i>fogágy</i> ⟩	–

A táblázat az $\acute{e}_2$ fonéma stabil meglétét igazolja, azt, amit a SzamSz. még kizárólagosnak tart. Valószínű, hogy a változás valóban később indult meg, de — mint látható — az atlasz gyűjtésekor már megjelent az átváltódás: az $\acute{e}_1$ fonéma változatainak behatolása a feltűnő nyelvjárási hang helyére. Erre mutatnak a *méh* és a *beszélsz* adatai. A CSÜRYNél még kizárólagosnak jelzett *fűsű* erősen visszaszorult, sőt, a helyébe lépő, $\acute{e}_2$ fonémát megtestesítő *fiēsű* alakokban is megmutatkozik már a köznyelvhez igazodás: *fěisű*. A *gyík* és *íny* eredeti $\acute{e}_2$ fonémája is átadja helyét a köznyelvi *i* helyi rövid *i*-jének.

Saját gyűjtéseimben, amelyek az országos atlaszénál később készültek, jóval erősebb az $\acute{e}_2$ fonéma visszaszorulása. Egyrészt több szóban, másrészt több adatközlő nyelvben jelennek meg legalább párhuzamosan a köznyelvhez igazodó, az $\acute{e}_1$ fonémát képviselő realizációk. Hasonló megfigyelésre jutottak más e vidéken kutatók is (vö. pl. T. KÁROLYI MARGIT: Nyelvjárási elemek a szabolcsi 10–14 éves tanulók nyelvhasználatában. In: BACHÁT L. et. al. szerk.: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában [1984]. OPI 1986. 275). Szemléltetésül íme néhány adat válogatás nélkül abból a kérdőfüzetemből, amelyet Urában 1961-ben jegyeztem fel: (az adatok utáni szám azt jelzi, hány adatközlő mondta a jelzett választ) *kaparék* (4) *kaparék* (1); *vér* (3), *vírad* (1), *virad* (1); *ézőkkóúróú* (2), *ézők* (1), *ízék* (1), *izikkóúróú* (1); *rév* (2), *rév* (1); *révész* (1), *révész* (3); *pucéron* (4), *pucéron* (1); *vésőű* (3), *véső* (2), *véső* (1); *rétója* (4), *létra* (1); *széjjel* (1), *szíjjel* (1), *szét* (1); *kikésérem* (3), *késérem* (1), *kisérem* (2); *méhes* (2), *mé-*

hes (1); *lép* (3), *lép* (1); *tángyiēr* (1), *tányér* (1); *izét* (acc. 1), *ézit* (4); *kéméli* (1), *kiméli* (1).

A két szamosháti *é* fonémával kapcsolatos gondolatokat tehát az alábbiak szerint összegezhetem. Valószínű, hogy már CSÜRY idejében sem csak egy-egy realizációja volt e fonémáknak: az *é* és az *ě* mellett meglehettek a diftongusos ejtismódok is, de ezeket a sematizáló feljegyzésmód nem tükröztette. A felszabadulás után még sokáig elzárt vidéken máig elevenen megmaradt a két fonéma, de gyorsuló átalakulás figyelhető meg hangzásukban. A köznyelvvel egyező *é₁* esetében csökken a diftongusos, szaporodik a monoftongusos ejtismód. A kirívóan nyelvjárási *é₂* változásában két tendencia figyelhető meg: egyrészt az erősen diftongusos változatai fogynak, közelítve a monoftongusos ejtismód felé, másrészt és főleg: újabban gyorsuló ütemben következik be a köznyelvi *é*-vel azonosuló *é₁* fonéma változataiba való átbillenése a kiejtésnek. A köznyelvi hatás mutatkozik meg abban is, hogy mindkét nyelvjárási fonéma egyre többször átadja helyét a köznyelv megfelelő más fonémájának: *fěj*, *těj* helyett *fěj*, *těj* (természetesen a zártzótagi *j* hatására megnyúlt formában), illetőleg az *ěny*, *gyěk* helyett *iny*, *gyik* (természetesen az itt élő rövid formában).

5. Sajnos, nincs elég terünk hozzá, hogy a hangrendszer többi tagjának a SzamSz.-hoz mért eltéréseit a fentiekhez hasonló részletességgel szemléltessük. Rövidebbre fogva így még a következő jelenségekre térünk ki.

IMRE SAMU is nyelvjárásunk legjellemzőbb sajátosságai közt említi, hogy a köznyelvi *ú*, *ű*, *i* fonémák helyén igen gyakran ezek rövid párja szerepel: *buza*, *rud*, *bünös*, *kesztyű*, *kinöz*, *tanit* stb. (i. m. 363). Vidékünk beszélőinek túlnyomó többsége — szinte iskolázottságától, társadalmi helyzetétől függetlenül — nincs tudatában ennek a nyelvjárási ejtismódnak, vagy ha igen, akkor sem érzi szégyellni való vidékiességnak, és nem törekszik elkerülésére. Ennek megfelelően azt tapasztalhatjuk, hogy ezek a rövid fonémák szilárdan tartják magukat a szamosháti kiejtésben. Közvetve talán támogatást kap ez az ejtismód szélesebb, országos körben is azáltal, hogy az irodai munkát végzők szeme a megfelelő hosszú betűk nélkül legépelt iratok alapján normatívnak is érzi az ilyen kiejtést. A nyelvművelés meglehetősen eredménytelenül harcol a megfelelő hosszú betűk jelölésén és kiejtésén sérelmet ejtő hiba ellen, mégis inkább terjed a jelenség: szinte normatíválódik.

Ez a sajátosság olyan erős nyelvjárásunkban, hogy például a *buza*, *buzavirág*, *hosszu*, *szomoru*, *szu*, *turóu*, *tyuk*, *tyukszem*, illetőleg a *bünös*, *sürü*, *szinü*, *tüz*, *tüzet*, meg a *seggit* (= segít), *seggittek* (= segítetek), *tanító*, *tanittya*, *taniccsa*, *tiz*, *zsiros* szavak a nagy nyelvatlaszból ide tartozó mind a négy községben csak a fenti rövid *u*, *ű*, *i* hangokkal fordulnak elő. A köznyelvi hosszúsághoz való lassú igazodás nyomai azonban már ebben a típusban is megjelentek: a *seprű* adatai közt Mándon (O–17) szerepel a *seprű*, *seprű*, *seprő* is: a *tetű* Géberjénben *tetű*, Mándon *tetű*, *tetű* és *tetű*; többes számú alakja pedig Géberjénben *tetűk*, Mándon

tetvek, tetük, tetük alakban is elhangzott. A *zsúp* címszó rövid magánhangzós alakjai mellett Tyukodon feljegyezték a félhosszú magánhangzós *zsűff* változatot is.

6. Bizonyos mértékben ellensúlyozza nyelvjárásunknak a fenti, rövid magánhangzós sajátosságát az a tulajdonsága, hogy bizonyos hangtani helyzetben bármely rövid magánhangzót megnyújt. A szakirodalom ezt mint a zárt szótagi *l, r, j* nyújtó hatását tartja számon: ha e mássalhangzók valamelyike szótagzáró helyzetbe kerül, a szótagbeli rövid magánhangzó időtartama meghosszabbodik. CSÜRY ezt egészen hosszúnak jelölte: *bāl, bōr, bōi* (= boly) stb. A jelenség fonetikai természetű, tehát ha a szóban forgó mássalhangzók szótagzáró jellege megszűnik, nyújtó hatásuk sem érvényesül: *balos, boros, bojos* (ebben az esetben ugyanis a szótag nyílttá válik: *ba-los, bo-ros, bo-jos*). Mivel vidékünk beszélői ezt a nyelvjárási sajátosságot sem érzékelik, eléggé jól megmaradt a mai nyelvben is. Területi kiterjedése túlnő a Szamosháton, szinte az egész északkeleti nyelvjáróterületre jellemző. IMRE SAMU e jelenségről így ír: „Az *l, r, j* nyújtó hatása igen erős, és a nyújtott hang gyakran nyitódó típusú kettőshangzóban realizálódik (pl.: *k^uólbász, k^üörte, sz^oalma, k^ēerbe* stb.” (i. m. 363).

A jelenség a Szamosháton rendkívül színes. A nyújtó hatás legtöbbször félhosszúságot eredményez, de elég gyakori a teljes hosszúra nyúlás is. A nyúlással párhuzamosan megfigyelhető a megnyújtott magánhangzó kissé zártabbá válása is. A kettőshangzóvá nyúlás vidékünkön nem nagyon gyakori. Bizonyos esetekben a megnyúlt magánhangzó a fonológiai hosszú párjával esik egybe — más kérdés, hogy ennek ellenére rövid fonémaként kell értékelnünk, hiszen a sajátos fonetikai helyzet megváltozásakor visszaáll a rövid fonéma realizációi közé (*ö* : *ò* : *õ*). Arra is elég sok példa van mindezek mellett, hogy — bizonyára a köznyelv hatására — a nyúlás nem következik be.

A nyújtó hatásra bekövetkező változatok gazdagságát érzékeltetjük a nagy nyelvatlasz két címszavának kiemelt részletével. A *perje*(fű) térképlapján ezt találjuk: Mánd: *p^ēernyefű, p^ēernye*; Géberjén: *p^ēernye, p^{er}nye, <p^ēerje>*; Tyukod: *p^ēernye*; Hermánszeg: *p^ēernye*. Tegyük mellé az *ördög* térképlapjának adatait! Mánd: *üördög, ördög*; Géberjén: *ördög*; Tyukod: *öördög, ördög*; Hermánszeg: *ördög, ördög, öördög*. — A nyúlás elmaradására csak egy néhány adatot emelünk ki. A várható *faròl* helyett Mándon csak a *farol*, a pörkölt neveként Tyukodon csak a *pörgölt* került elő, rövid első szótagi magánhangzóval. A *pej* lószínnév változataként Mándon *pěj*, Tyukodon *pej* rövid alakok is szerepelnek. A *talp* címszó Hermánszegen háromféle hosszúsággal szerepel: *tālp, tàlp, talp*, <*tāp*> ez utóbbi ritka jelzéssel.

CSÜRY szótára ezt a fonetikai helyzethez kötődő hangtani sajátosságot kivételtelennek mutatja, mértékét pedig egyformán hosszúnak tekinti. Zártabbá tevő hatását nem jelzi. Valószínű, hogy a jelenség már régen is árnyaltabb volt. A gazdag hangtani árnyalódás persze következhetik a beszélők elkerülési törekvéséből is, bár ezzel kevéssé számolhatunk. Minden bizonnyal köznyelvi hatásra bekö-

vetkező változás lehet a nyújtó hatás teljes megszűnése. Ez azonban ma még nem erőteljes, bár megfigyeléseim szerint gyakoribb, mint a nyelvatlasz gyűjtésének idején.

7. A kettőshangzók, diftongusok kérdését már érintettem az *é* fonémák realizációs kapcsán. Mivel azonban feltűnő jegyei nyelvjárásunknak, szólnom kell az *ó* és *ő* fonémák diftongusos változatairól is. Azt mondhatom, ezeket a hangokat a beszélők túlnyomó nagy többsége kettőshangzóként ejti, anélkül, hogy tudatában volna. CSÚRY szótára az *ó* helyén mindig *óu*, az *ő* helyén mindig *őü* diftongusokat jelöl. A valóságos hangzás valószínűleg már akkor is színesebb volt. A nyelvatlaszgyűjtők és magam is számos változatban jegyeztük fel e hangokat. Íme néhány az atlaszból kiírt szóalak:

Mánd (O–17): *hao*, *hó^u*, *tó^u*, *szó^u*, *jó^u*, *kó^ustoló^u*, *disztó^usó^u*, *hó^udas* stb.; Géberjén (P–8): *hao*, *hao*, *szou*, *jou*, *jao* stb.; Tyukod: (P–9): *hao*, *tó^u*, *jao*, *kó^ustoló^u*, *disztaosol*, *hó^udas*, *hó^udas* stb.; Hermánszeg (P–10): *hó^u*, *hao*, *hó^u*, *szao*, *jao*, *jó^u* stb.

Mánd (O–17): *cső^üsz*, *cső^üdör*, *vⁱéső^ü*, *ző^üd* stb.; Géberjén (P–8): *sző^üllő^ü*, *cső^üsz* stb.; Tyukod (P–9): *sző^üllő^ü*, *cső^üsz*, *cső^üsz*, *cső^üsz*, *cső^üdör*, *ző^üd* stb.; Hermánszeg (P–10): *sző^üllő^ü*, *cső^üsz*, *ző^üd* stb.

Látni való, hogy a diftongusok záródók: mindig első elemük nyíltabb nyelválású. Ez viszont nemcsak *o* lehet, mint CSÚRY-nél látható, hanem ennél nyíltabb *o*, illetőleg alsó nyelválású *a* vagy ennek fél fokkal zártabb változata. A nyomatékviszonyok sem csak egyfélék: lehetséges a kiegyenlített, egyforma nyomatékú elemekből, illetőleg egészen kis nyomatékú simuló elemmel alakult kettőshangzó is. A záródó jelleg mindig megfigyelhető: a második elem mindig felsőbb nyelválású az elsőnél. Hasonló megfigyelések adódnak az *ő* helyén mutatkozó kettőshangzókra is.

A kettőshangzók változását a beszélők számának fogyásával lehet párhuzamba állítani: az idősek következetesen, a fiatalok kevés szóban, ritkábban diftongálnak. A változás a köznyelvi *ó*, *ő* monoftongus felé tart. A fenti térképekről ezeket emelhetjük ki: Tyukod: *holdas*, *ódal*, Mánd: *hirnyó*, *hőnyó*, illetőleg: Mánd: *sző^üllő^ü*, *vieső*, *viesü*, Tyukod: *élesztő*. (Itt jegyezzük meg, hogy *hold*, *oldal*, *zöld* *l*-kieséses alakjait nem kezeltük külön.) Az természetesen elképzelhető, hogy a régi nyelvjárási alaprétégben a kettőshangzóknak nem feltétlenül volt olyan gazdag változatskálája, mint ma tapasztalható. A nyelvjárási változások felgyorsulásából ugyanis az következik, hogy egyre többen igyekeznek a felismert sajátosságokat a köznyelvihez — esetleg a regionális nyelvben szokásos átmeneti jelenséghez, illetőleg a szomszédos nyelvjárások rokon jelenségéhez — igazítani, és ebből a sokféle igazodási törekvésből sokféle átmeneti, köztes megoldás születik (vö. IMRE SAMU: ÁNyT. 8: 95–6). A változatok végső eredője azonban mindenképpen a köznyelv felé mutat, még ha átmenetileg úgy

tűnik is, mintha a sokféle variáció a normanyelvi egységességgel ellentétes erőket szabadítana fel.

8. Igen érdekes, látszólag már morfológiai, alaktani, de hangtanilag is igen jellegzetes sajátása nyelvjárásunknak a *-ból/ből*, *-ról/ről*, *-tól/től* határozóragok zártabb, felső nyelvallású magánhangzós megjelenési formája: *-túl/tűl*, *-rül/rűl*, *-bül/bүүл*. Mivel ezek a leggyakrabban előforduló határozóragok, fontos színezői a beszédnek, a hallgatóban a nyelvjárásosság tudatát ébresztik fel. Ennek ellenére a nagy nyelvatlasz gyűjtésében alig lehet a köznyelvvél azonos magánhangzójú változatokat találni, szinte teljesen egyöntetű a zártabb magánhangzók előfordulása.

Ezen belül azonban igen változatos a ragok formája. Íme néhány adat a nagy nyelvatlasz anyagából: Mánd (O–17): *házbu*, *házbül*, ⟨*házbül*⟩; *kərbü*, *kərbүүл*, *kərbül*; *fáru*, *fáru*, *fáru*; *biroutul*, *biró^utól*; *kitүүл*, *kitүүл* stb. — Hermánszeg: *házbu*, *házbül*, ⟨*házbul*⟩; *kərbü*, *kərbül*; *fáru*, *fáru*, ⟨*farul*⟩; *biró^utú*, *biró^utúl*; *kitүүл*, *kitүүл* stb. — A sok alakváltozat sejteti, hogy ez a nyelvi elemsor fonetikai és fonológiai tendenciák keresztüzében alakul, variálódik. A logikusan várható forma a hosszú *ú*, *ű* magánhangzó lenne, hiszen hosszú középső nyelvallású fonémák (*ó*, *ő*) zártabb változatairól van szó. A hosszúságot vagy legalább a félhosszúságot az is „garantálhatná”, hogy — mint fentebb láttuk — nyelvjárásunkban igen erős hangtani kölcsönhatás a szótagzáró *l*, *r*, *j* nyújtó hatása. Csakhogy az említett fonológiai érvel szemben érvényes egy másik fonológiai érv: az, hogy a nyelvjárásból úgyszólván hiányoznak a felső nyelvallású hosszú magánhangzók: mint láttuk, helyükben rövidet ejtünk (*tiz*, *husz*, *tüz*). Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása meg igazán csak akkor érvényesülhet, ha ejtjük ezeket a hangokat. Viszont éppen az *l* igen könnyen kiesik, igaz, ezzel egyidejűleg pótlónyúlást idézve elő: *volt* : *vót*, *hold* : *hód*, *zöld* : *zód*, *föld* : *föd* stb. A szó végéről lekopó, hangsúlytalan helyzetben súlyát veszítő *l* hang tehát nem mindig védi meg az *ú*, *ű* hosszúságát.

Az atlasz adatai egyébként nem egészen természetes helyzetben mutatják e magánhangzók viselkedését: a gyűjtés technikája következtében elszigetelt, egy-egy válaszok gyanánt hangoztak el. Összefüggő szövegben talán mások lennének a változatok közötti arányok. Például egy ilyen mondatban: „*Kéirdezzette ettül is, attul is*” a *-tul/tül* rövid magánhangzós, mert az *l* nem szótagzáró helyzetben van, tehát nem érvényesül nyújtó hatása. Ilyenkor tehát az a szabály él, hogy a nyelvjárás csak rövid *ü*, *u* fonémát ismer. Hasonlóan: „*Beszűlgettek erül is, arul is, eszegettek ebbül is, abbul is*”. Ezt látva azt kell mondanunk, hogy a fentebb idézett atlaszbeli adatokban fonológiaiilag rövid *u*, *ü* van, csak a zárt szótagi *l* nyújtó hatása teszi félhosszúvá vagy hosszúvá (a felső nyelvallásúak közt ezt nehezebb pontosan érzékelni). A rövid magánhangzós *-bul/bүүл* alakok is ezen a fonológiai alapon válnak érthetővé. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy az emelt kisbetűvel jelzett ultrarövid *l*, illetőleg a teljesen elmaradó *l* is hátrahagy-

hatja nyújtó hatását, ahhoz hasonlóan, mint mikor a nazális mássalhangzó képzése elmarad, de hatását jelzi a szomszédos magánhangzó nazalizált jellege: *cigány* : *cigá*, *asszony* : *asszo*.

A fentiekből nem kapunk magyarázatot arra, miért lett félhosszú az *l* a mándi *házbul* adatban. Ehhez azt kell meggondolnunk, hogy az *l* hang igen hajlamos a magánhangzók közötti megkettőződésre: *tüllem*, *rullam*. Talán ez a hajlam sugallta a mássalhangzó szóvégi megnyúlását. Egyébként az atlasz elég sok adatában találunk megnyúlt rag végi hangot: *padonn*, *székeñ*.

A *-búl/bűl*, *-rúl/rül*, *-túl/tül* ragcsalád egyébként fokozza nyelvjárásunk zárt magánhangzós tendenciáját, azt, hogy sok köznyelvi és más nyelvjárásokbeli alsó vagy középső nyelvállású magánhangzó helyén középső vagy felső nyelvállásút használ. Ennek a tendenciának köszönhető, hogy a hosszú *ú*, *ű* sem egészen hiányzik fonémakészletünkől, mert megmaradt ezekben: *lú*, *bű*, *csű*, *kű*, *lű*, *nyű*, *szű* stb. Tágabb értelemben a zárt tendencia körébe tartoznak kettőshangzóink is, hiszen bennük a zártabb simulóhang révén ilyen jelleg mutatkozik meg. Arra is utaltunk már, hogy a szótagzáró *l*, *r*, *j* hatása sem merül ki a nyújtásban, hanem egyidejűleg kisebb-nagyobb mértékben zártabbá is teszi a megnyújtott magánhangzót: *Gyàrmat*, *Gy^oàrmat* stb. Nyelvjárásunknak ez a jellege szilárd, a változások egyelőre nem szüntetik meg.

9. Nem kimerítve, csak elhagyva a hangzás területeit, ahol a nyelvjárásias jelenségek zöme található, ejtsünk néhány szót a nyelvjárás szókészletéről, annak változásairól. Nyelvészeti közhely, hogy a gazdasági, társadalmi változások leggyorsabban és legfeltűnőbben a szókészlet változásaiban mutatkoznak meg, hiszen minden megjelenő új eszköz, jelenség, folyamat magával hozza új megnevezését. Ilyen szempontból CSÜRY Szamosháti szótárának megjelenése óta korszakok teltek el: a mai falusi gazdálkodás a mezőgazdaság, az állattenyésztés, a közélet terén új szavak százaival gazdagodott. Ezek módszeres gyűjtésére, bemutatására itt nem vállalkozhatunk.

A nyelvjárás szókincsvizsgálat egyébként is számos nehézséget vet fel általában és területünkön is. Ilyen például az, amit részben már érintettem korábban: vajon a SzamSz. milyen teljességben tükrözi Egri községnek és az egész Szamoshátnak a szókincsét. Az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpóziumon HAJDÚ MIHÁLY vitaindító előadása alapján tüzetesen megtárgyalta a regionális szótárak, tájszógyűjtések ügyét (DialSzimp. 149 kk.). Ott tettem szóvá azt a meggyőződésemet, hogy még az oly kitűnő Szamosháti szótár sem lehet tükrözője az egész vidék szókincsének. Saját gyűjtéseimből tucatszámra tudtam már egyetemista koromban olyan adalékokat felmutatni, amelyek a szótárban nem találhatók (vö. pl. A népi kendermunka Gacsályban. MNyj. 5: 102–25). Az onomasziológia, a megnevezéstan kimutatja, hogy sokszor egy-egy dologra, jelenségre kis területen is meghökkentően sok népi név keletkezik (1. PÉNTEK JÁNOS: A kalotaszegi népi hímzés története. Bukarest, 1979. 31; PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ

ATTILA: Ember és növényvilág. Bukarest, 1985. 182–95). A magyar nyelvatlasz adatai alapján nálunk IMRE SAMU akadémiai székfoglaló előadása is számos ide tartozó jelenségre mutatott rá (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. Bp., 1987).

Az utóbbi évtizedek gazdasági, társadalmi változásainak a köznyelvi szókincsben való tükröződését több munkájában vizsgálta GRÉTSY LÁSZLÓ (l. pl. Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. 21–32). A Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán készülöben van egy mezőgazdasági szakszótár OROSZ BÉLA munkájaként. Talán ezek felhasználásával deríthetnénk ki, milyen mértékű az új szóanyag behatolása egy-egy nyelvjárásunkba. Ehhez azonban hosszadalmas, tüzetes szociolingvisztikai felderítő munkára lenne szükség, főleg helybeli magyar szakos, fonetikailag iskolázott pedagógusok közreműködésével, esetleg tanítványaik bevonásával.

10. Az alábbiakban tehát nem a nyelvjárási szókészlet új elemekkel való gazdagodására hozok példákat, hanem az ezzel ellentétes folyamatra: a hagyományos nyelvjárási szókészlet bizonyos rétegeinek visszaszorulására, a használatból való kiavulására. Legnagyobb mértékben fenyegeti a kipusztulás veszélye a hagyományos kisparaszti gazdálkodás szókészletét. A lóval, ökörral, tehénrel való igavontatás, szántás, vetés, hordás; a kézi és gépi cséplés, a kaszálás, kapálás, betakarítás eszközeinek és műveleteinek neve gyors ütemben megy feledésbe a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés következtében. Közvetve még a nem termesztett növények, az egykori barázdákon, mezsgyéken, dűlőutakon, földvégeken nőtt vad- és gyomnövények neve is veszélyben forog. A falu lakosságának ma már csak töredéke van intenzív kapcsolatban a mezővel, az is a traktor, kombajn vezetőfülkéjéből műveli a földet.

KISS JENŐ írja: „A hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma több tekintetben sok helyen már a múlté: velük együtt eltűnnek, illetőleg eltűnőben vannak tájszavak tucatjai is” (Nyr. 97: 218). Beteljesedett az, amire BÁRCZI GÉZA már az ötvenes években utalt, és sajnos, kevés konkrét megfigyelés, kodifikáló följegyzés született, amely legalább a jövő számára rögzítette volna a folyamat menetét. Ma már ezt a szóanyagot csak a legidősebb, életét még kisparaszti gazdálkodásban leélt adatközlőktől jegyezhetjük fel. A debreceni egyetemen több ilyen jellegű, módszeres szociolingvisztikai értekezés készült el, közülük egy a Szamosháttól nem nagyon távoli, az egykori Bereg megyéhez tartozó Lónya nyelvjárásából, KÉNER ISTVÁNNÉ tollából. Az ő adataira hivatkozhatunk a módszer bemutatásakor (vö. KÉNER ISTVÁNNÉ: Szociolingvisztikai tanulmány Lónya község nyelvéből. MNy. 26–27: 43–55).

A vizsgálandó adattár összeállításához legcélszerűbb a kisparaszti gazdálkodás legfontosabb fogalomkörét kiválasztani. Ilyenek lehetnek például a talajmunkák, szénacsinálás, az aratás, cséplés, hordás, a termesztett növények, kendermunkák, fonás, szövés, állattartás, fogatolás, lakás, udvar berendezése,

kenyérsütés, ételek, öltözködés stb. Egy-egy fogalomkörből célszerű kiválasztani — mivel a teljes szóanyaga nagyobb — 20–30 kulcsszót, a legjellegzetesebb oda tartozó tárgy, művelet, fogalom megnevezését. Ezeket széles szociális megoszlású adatközlőktől előre megfogalmazott kérdések alapján felgyűjteni: külön kezelve a férfiakat, nőket, az életkor szerinti csoportokat (négy nemzedék lehet: a 60 év feletti, a 40–60, a 20–40 évesek és a 20 év alattiak). Ha minden alcsoportban legalább 3 személyt kérdezzünk meg, akkor $2 \times 4 \times 3 = 24$ adatot kell kapnunk minden egyes szóra. Ezeket már lehet statisztikailag értékelni, megállapítva, hány százalékos a szót aktívan, passzívan ismerők, illetőleg nem ismerők aránya. A számok alapján a szócsoporthoz ismertségi görbéje rajzolódik ki, az, hogyan húzódik vissza a vizsgált fogalomkör helyi megnevezésére szolgáló szókincs.

KÉNER ISTVÁNNÉ említett dolgozata az általa feldolgozott 17 témakörből kettőnek a tagolódását mutatja be (MNyj. 26–27: 53–4). A talaj-előkészítés szóanyagából a következőket tekintette kulcsszónak: *ganàjhuzó^u villa, hátas fő^üd, kihoncsoköljék, hont, földuló^u, fogyasztás, leugarolni, gyepfő^üd, gerendéj, szárvá, ekefőj, csorosznnya, csusztató^u, barázdás kerék, tallóskerék, korona, mankó^u, járomkápa, ajjadeszka, béideszka, kösszeg, járomszeg, tészla, csikó^utó^u, négyelőlő^ü, kupás, tövizsberena, fogazsberena, berenafa, levelke, berenafog*. Az egyes szavak ismertségi fokát nem tekintve az egész szócsoporthoz nemzedékekénti ismertségi százaléka — a legidősebbeket tekintve I. nemzedéknek — így alakult:

	I. nemz.		II. nemz.		III. nemz.		IV. nemz.	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
Aktív ismeret	100	87	99	84	23	4		–%
Passzív ismeret		11	1	14	43	30	23	13%
Ismeretlen		2	–	2	33	66	77	87%

Mint látható, a tárgykört a férfiak minden nemzedéke jobban ismeri, mint a nők. Ez természetes, ezek a műveletek férfimunkának számítanak. A legidősebb férfi adatközlők szóismerete 100%-os, a 20–40 éveseké már csak 23, a húsz év alattiaké nulla! A nőknél a csúcs 87%, és már a 20–40 év közöttieknek is csak 4%-os az aktív ismerete. A passzív szóismeret azt jelenti, hogy hallásból ismeri a szót, de a tárgy pontos azonosítása már hiányzik. Az „ismeretlen” kategória számainak rohamos növekedése jól mutatja, hogy már a 40 év alatti férfiak is nagy arányban kiestek az eke, borona, járom, lószerszámok tárgyainak és szavainak ismeretéből.

Érdekes összehasonlítási lehetőség adódik, ha a szerző másik bemutatott tárgykörének, a szövés-fonásnak a szavait vesszük szemügyre. Az itt kiemelt kulcsszók a következők: *fon, szű, kézi őrsó^u, kerek guzsaj, lábitó^u, guzsajpálca, motó^ula, tekerőfa, gombajég, nyálas fonál, cifrafa, duda, vető^ü, vezér, eszvátá, kocs, hasajó^u, nyüst, bórdahaj, sikkattyu, vetőálló^ü, bélékefa, félmenő^ü szál,*

beleverőű szál, csíépke, fesziétőű tuskó^u, eresztőű kötél, ige, pászma, darab, szedőű vesszőű, lekenőű, tincsesfa, bránka, bársonnya, parasztya. Az ismertségi táblázat itt a következő:

	I. nemz.		II. nemz.		III. nemz.		IV. nemz.	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
Aktív ismeret	95	100	92	100	19	71	14	20%
Passzív ismeret	5	–	8	–	39	11	17	23%
Ismeretlen	–	–	–	–	43	18	69	57%

Köztudomású, hogy a kendermunkák, a fonás, szövés mindig is elsősorban női foglalatosság volt. Ennek megfelelően természetes, hogy az ismeretek szintje minden nemzedéknél a nők csoportjában magasabb. Az már kevésbé természetes, hogy bár a háztartási vászonholmikat, lepedőt, zsákot, ponyvát már évtizedek óta nemigen készítenek házilagosan, még a 20–40 év közötti nők körében is igen magas, 71%-os a szókészlet aktív ismerete (igaz, a férfiaké már csak 19%). Emögött bizonyára a híres beregi kézimunkázás, a hímzés húzódik meg, amelyhez szükség van a hagyományos vászonszövés előállított alapanyagra. Mivel pedig ez a munka többnyire a családi otthonokban zajlik, még a legfiatalabbaknak jelentős része is megismerkedik az ide tartozó fogalmak egy részével. (A kérdések további részleteihez l. még: VARGA JÓZSEFNÉ: MNyj. 24: 51–67; SEBESTYÉN Á.: MNy. 83: 513–6).

A fenti adalékok — mint mondtuk — nem a Szamoshátról, csak egy szomszédos, vele sokban rokon nyelvterületről valók. Nincs azonban okunk kételkedni abban, hogy a gazdasági, társadalmi változások hatására a mi nyelvjáróterületünkön is hasonló folyamatok zajlanak le a szókincs változása terén. E folyamat részleteinek felderítése méltó és szép feladata lehetne az e vidéken élő, honismeret és népnyelv iránt érdeklődő kutatóknak.

11. A nyelvjárásokról, tájszólásokról még napjainkban is torz nézet él a köztudatban. A tájnyelvies színezetű beszédmódot a közvélemény jelentős részben még ma is a vidékiség, iskolázatlanság, elmaradottság tanújelének tekinti. Ezért sokszor azt tapasztaljuk, hogy aki társadalmi helyzetével, életmódjával már kilépett a hagyományos falusi életszemléletből, szégyellni kezdi nyelvjárósságát, és igyekszik megszabadulni tőle, leszokni róla. Olykor még a pedagógusok is — eléggé el nem ítéltető módon — csúnyának, műveletlennek minősítik a nyelvjárós beszédet, és üldözik tanítványaik kiejtésében. Az így „megnevelt” gyermek azután hazamenve a családjába, lecsepüli szülei, nagyszülei izes ősi nyelvét.

Az ilyen magatartás mögött a tudatlanság rejlik. A tájnyelvi változatok régibb jelenségei nyelvünknek, mint a normatív irodalmi és köznyelv. Nem romlott nyelvváltozatok, csak az évszázadok során felhalmozódott más-más irányú változások formálták egymástól eltérővé a különböző vidékek népi nyelvét. Igaz, a pedagógusoknak meg kell tanítani tanítványaikat a köznyelvi kiejtésre és az iro-

dalmi szintű fogalmazásra. De nem a nyelvjárásosság kiirtása árán. Tudatosítaniuk kell magukban és tanítványaikban, hogy egy nyelven belül több változat él, és mindegyiket a maga helyén lehet és kell használni. Otthon, a családban, szomszédokkal, munkában, ismerősök közt helye van a közös tájnyelvi sajtásoknak. Idegenben, hivatalos helyen, nagy nyilvánosság előtt képessé kell tenni tanítványaikat igényes köznyelven megnyilatkozni.

A gazdasági, társadalmi körülmények hatására a nyelvjárások visszahúzódnak, közelednek a köznyelvhez. De még évtizedekig lesz rá módunk, hogy ősi értékeiket feljegyezve megmentsük a végleges pusztulástól.

Egy s más az élő dűlőnévanyagról*

Magam is úgy érzem, amint DEME LÁSZLÓ kifejtette felszólalásában, hogy a konferencia sokoldalú, szerteágazó, érdekes megnyilatkozásai között egy kissé kevés figyelem jutott az élő nyelv i földrajzi nevek, a dűlőnevek stb. gyűjtésének kérdéseire. Pedig a gyűjtés — ezt mindnyájan tudjuk — elengedhetetlenül fontos és rendkívül hasznos, hiszen sok olyan mozzanatot deríthet fel, melyek más módon nem foghatók meg. Ezúttal mindössze az élőnyelvi földrajzi nevek gyűjtése közben tett egy-két megfigyelésemet említem meg. Abban reménykedem, hogy a névélettani vizsgálat számára az ilyen apróságok is hasznossá válhatnak.

Amikor a szinkronikus helynévgyűjtés fontosságát és sürgős voltát hangoztatjuk, általában két érvet szoktunk emlegetni. Az egyik az, hogy a mezőgazdaságban 1945 óta lefolyt, illetőleg napjainkban is zajló hatalmas változás következtében a régi névanyag tekintélyes része feledésbe megy; ezeket tehát igyekeznünk kell összegyűjteni még kipusztulásuk előtt. A másik az, hogy ugyanakkor számos új elnevezés is születik, és ezek létrejötte csábító lehetőség az új földrajzi nevek kialakulásának tettenérésére. Mindkettő igaz, és mindkettő fontos, éppen a névélettan szempontjából.

De mi magyarázza tulajdonképpen a régi nevek ilyen hirtelen és tömeges kihalását? Talán fölöslegessé váltak, s a tájékozódáshoz ma már nem volna szükség rájuk? De hiszen a földek megművelése azóta sokkal belterjesebbé vált, tehát a lakosság és a határ kapcsolata még intenzívebb lett ezekben az években! A tapasztalat meg azt mutatja, hogy a múltból a jelen felé közeledve a nevek száma növekszik, és ezt nyilvánvalóan nem lehet csupán a feljegyzések elmulasztásával magyarázni. A nevek szaporodását törvényszerűen idézi elő — amint erre LŐRINCZE LAJOS rámutat (Földrajzineveink élete 8) — a tájismeret bővülése. Ezen pedig nem csupán az ismert terület kiterjedésének gyarapodását kell értenünk, hanem a részletek tüzetesebb megismerését és megnevezését is. Az ilyenfajta bővülés eredményezhetett például olyasmit, hogy egy régebben *Ceszpes*-nek nevezett legelő, feltörése és intenzív művelés alá fogása után már *Kisszepszes*, *Nagyszepszes* és *Görbeszepszes* nevű részekre tagolódott. Mért kellene ennek a folyamatnak napjainkban visszájára fordulnia?

* Megjelent: *Névtudományi vizsgálatok* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi konferenciája. 1958). Szerk. PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDOR. Budapest, 1960. 82–5.

Megfigyelésem szerint a földrajzi nevek zöme általában tovább él. De egy bizonyos névtípus valóban hajlamos az elhalványulásra: ez a birtokos személy névével alakult földrajzi nevek csoportja. Vidékünkön — a Szamosháton — gyakoriak a tulajdonos pusztá nevével és a *-tag*, *-tanya* utótaggal keletkezett nevek, mint *Jeney-tag*, *Szombathy-tag*, *Bócsi-tag*, *Vonna-tanya* stb. Ez a névtípus a múltban is eléggé labilis volt: a tulajdonosok többnyire egészében adták-vették a birtoktestet, s az új tulajdonos új elnevezés indítékává vált. Minthogy a földosztás következtében ezek a birtokok rendszerint kisajátításra kerültek és felparcellázódtak, régi nevük kezd feledésbe merülni. Kihalásuk lassú folyamat, ma még többnyire csak ott tart, hogy a *-féle* szócska hozzátoldásával átalakult típusú *Jeney-féle tag* elnevezés jelzi, hogy az eredeti birtoklásviszony megszűnt. Ugyanakkor egyre gyakrabban kerülnek elő a beszédben — ma még inkább csak kiegészítésképpen — a területükön adódó térszíni, vagy más, helymeghatározásra alkalmas mozzanatok. A régi név eltűnése még ezekben az esetekben is csak évtizedekben mérhető: az idősebbek nehezen szoknak le róla. E névtípus kihalása sokkal lassabban megy végbe, mint régebben a tulajdonos megváltozásával megokolt névcseré folyamata.

Amikor a régi nevek kihalásáról beszélünk, arra is gondolunk, hogy a modern mezőgazdasági nagyüzemek létrejötte, a nagyobb terület egységeiben való termelés, a parcelláskák megszüntetése is a régi, főleg apróbb területet jelölő nevek elhomályosulásához vezet. A nevek nagyobb sűrűségének a térszíni tagolódás és sok más egyéb mellett az is egyik oka, hogy sok apró parcella van a területen, s ez tüzetesebb elkülönülést idézhet elő. Az 1945 utáni földosztás ilyen értelemben a nevek erős szaporodását eredményezte volna, ha nem következik nemsokára az ellenkező irányban ható nagyüzemfejlesztés. Tapasztalatom szerint a régi, kisebb területre vonatkozó nevek csak ott vannak kitéve halványodásnak, ahol a nagyüzemesítéssel a tagosítás is együttjárt, főleg pedig az olyan nagyterületű állami gazdaságokban, ahol a munkások zöme nem helybeli, hanem távolabbról bejáró idénymunkás. Azt mondhatnánk tehát, hogy a régi nevek kipusztulása korántsem valami általános tünet, hanem csak bizonyos típusú nevekben, illetőleg bizonyos körülmények megléte esetén bekövetkező jelenség.

Vészharang kongatására persze nincsen szükség. Nem azért, mintha ezekért nem volna kár. De bárcsak azt a ma is szilárd élőnyelvi adattengert tudnánk felmérni, összegyűjteni, ami még erre vár! Akkor nyugodtan beleegyezhetnénk abba a párolgási veszteségbe, amit e nevek kihalása jelent.

Szeretnék még néhány szót ejteni általánosságban a faluközösségnek a határ névanyagával való kapcsolatáról. Azt mondhatnók: a faluközösségnek a falu földrajzi nevei önálló, tájjellegű fogalomkincsét alkotják, részrendszert a falu nyelvi rendszerében. Ennek a névrendszernek önálló léte van: a már meglevő névanyag bizonyos fokig megszabja az új elnevezések létrejöttének módját. Nemcsak negatív, tehát azzal, hogy egy már lefoglalt név nem jelölhet ugyan-

abban a formában egy másik területet, még a névadó vonás azonossága esetén sem (azaz ha már van egy *Tölgyes*, akkor az új tölgyerdőt nem lehet ugyanúgy nevezni), hanem pozitíve is, azáltal, hogy az új nevek létrejöttében igen gyakran a már meglevők válnak valamilyen viszonyítás által névelemmé. Hasonló ez ahhoz, ahogyan a nyelv általános fejlődésében az új szó a már meglevő kifejezések és szerkesztési lehetőségek kombinációjával alakul ki, a szükségleteknek megfelelően.

Ezt a földrajzi nevek mint részrendszer és a nyelv mint magasabb fokú rendszer közötti általánosságban felvetett analógiát bizonyára nem szabad figyelmen kívül hagynunk akkor sem, amikor egy-egy ma keletkező földrajzi nevet akarunk kialakulásában tetten érni. A hétköznapi élet gyakorlatában rengeteg helymeghatározás hangzik el, és korántsem mindig a már bevett, megszilárdult név felhasználásával, hanem az egyén rögtönzése szerint, gyakran ugyanazon területre vonatkoztatva is más és más módon. A számtalan egyéni, esetleges helymeghatározás közül az arra alkalmas épp úgy kristályosodik ki, ahogyan azt általában a nyelvi változásról tudjuk: az egyéni kezdeményezést átveszi a környezet, és — a közösség „ráhangoltsága” esetén — bizonyos idő múlva elterjed.

Egy lépéssel még tovább is vihetjük ezt az analógiát: ahogyan az egyén szókincse mindig csak egy hányada a nyelv szókincsének, éppen úgy a faluközösség tagjai is csak egy-egy nem teljesen azonos részét ismerik a falu kollektív tudatában meglevő helynévanyagnak. A falumban például egyetlen egy embert sem találtam, aki csak megközelítő teljességgel is ismerte volna az egész — kétszáznál kevesebb! — helynévállományt. De még az ismertek számát is erősen csökkenti, hogy egy részüket csak hallásból ismerik, de helyét, jelentését nem tudják meghatározni. A nevek közismertsége tehát nagyon viszonylagos. Hogy mely neveket ismerik többen, az számos tényezőtől függhet. Megfigyelésem szerint ilyenek — egyebek közt — a következők: 1. A belsőségtől való távolság. Legismertebbek az utcanevek, majd a falu közvetlen közelében levő határrésznevek és így tovább, körkörösén, hullámszerűen. Legkevésbé a legtávolabbi helyek nevét ismerik. — 2. Birtoklástörténeti mozzanatok. A régi földközösség, a forduló gazdálkodási rendszer megszüntetésekor a régi fordulókat szétparcellázták, s a sok tulajdonos révén a régi forduló területére vonatkozó nevek jobban benne élnek a köztudatban. Ugyanakkor például a nagyobb tagok, többszáz holdas uradalmak területére eső nevek kevésbé ismertek. — 3. A művelési, illetőleg hasznosítási jelleg. Az egész közösséggel vonatkozásban levő nagyobb vizek, erdők, legelők neve közismert. Úgyszintén a jó talajú, ennélfogva belterjesebb műveléssel hasznosított, több munkát adó területek neve is elterjedtebb. — 4. A forgalom. A főbb útvonalak környékén előforduló nevek ismerősebbek, a félre-eső, nehezen megközelíthető helyeké kevésbé ismert. — Stb.

Mindezek a megfigyelések ebben összegezhetők: az elnevezés közismertségének fokát a terület és a lakosság kapcsolatának intenzitása határozza meg.

Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a kérdést az egyének, a faluközösség egyes tagjainak névismerete felől közelítjük meg. Az egyén azokat a neveket ismeri jól, amelyekkel élete, munkája révén kapcsolatba került, a többiek pedig csupán hallásból vagy sehogy sem. Több közlőm azzal okolta meg hiányos névismeretét, hogy egész életében csak az N birtokán dolgozott, így az ottani elnevezéseket pontosan ismeri. Tudja ezenkívül a közismert neveket, de már az X birtokán előfordulókat legfeljebb hallásból. Ez főleg a volt cselédek és részesmunkások között fordul elő. Tapasztalatom szerint legjobb határismerők azok a középparasztok, akiknek a határ legkülönbözőbb részein van egy-egy darabka földjük. A nagyobb birtokosok már a múltban igyekeztek tagosítani földjeiket.

Megjegyzem még, hogy a szomszédos faluk névanyagából meglehetősen keveset ismernek, inkább csak a nagyobb — esetleg határmenti, vagy több községre kiterjedő, több falu lakosságával vonatkozásban levő — patakok, tavak, erdők neveit. Ezen túl a tájegység falunevei, nagyobb folyója, tava, erdeje még az, ami az élet, a tapasztalat révén ismerőssé válik. Ez a névanyag alkotja azután az átmenetet a megye, az országrész, ország, esetleg a külföld már csak iskolai emlékeken átsejlő, illetőleg a napisajtóból vagy nagyobb utazások alkalmával: kórházba, bíróságra menetkor, katonáskodáskor, háborúban stb. fölszedett egyéni földrajzinév-ismeret felé.

A Csengeri járás földrajzi neveinek összegyűjtéséről*

Elöljáróban egy magánjellegű megjegyzést kell tennem: MOLNÁR JÓZSEFFel személyesen még sohasem találkoztam. Ennek ellenére azok közé sorolom, akiknek szerepük volt benne, hogy magam is szülőföldem népének, nyelvének tanulmányozása felé fordultam. Amikor ugyanis kezdő egyetemi hallgatóként — negyedszázaddal ezelőtt — először éreztem indíttatást, hogy e vidék nyelvjárásával foglalkozzam, nagy örömmel fedeztem fel a debreceni tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kéziratárában az ő nagyszerű csengeri népmese- és népdalgyűjteményét, amelyet 1928 július–augusztusában állított össze (Népnyelvi gyűjtemény Csengerből. 418 kisalakú kézírásos lap, jelzete: DMNyI. K–24). Az egyetemi könyvtár kéziratárában rábukkantam tanári szakdolgozatára is, amely szülőfalujának nyelvjárását ismerteti, s amelyet egyetemünk híres finnugor nyelvésze, PÁPAY JÓZSEF bírált (A csengeri nyelvjárás ismertetése. 176 lap, kézírásos; jelzete A–4).

E munkák tanulmányozása megerősítette bennem azt az érzést, hogy a szülőföldnek tartozunk vele, hogy a gyermekkorból magunkkal vitt táj varázsa mellé tudatos, tudományos képet is formáljunk róla magunkban, s ha erőnk engedi, magunk is gyarapítsuk azokat a forrásokat, amelyek megismerésének ezt a tudatos formáját gazdagabbá tehetik.

MOLNÁR JÓZSEF nyelvjárási tanulmányaiban példát láttam, pályájában párhuzamot éreztem a magaméval. Vele, magával később sem találkoztam — a párhuzamos vonalaknak ez a törvénye érvényes maradt ránk. Csak közvetve, lexikonból tudtam meg, hogy életműve elsősorban az irodalomtörténet, családtörténet irányába terjedt ki, s hogy a pedagógiai irányítás területén dolgozik. De hogy a nyelvtudományhoz sem vált hűtlenné, azt jól mutatja, hogy neve ott található a hétkötetes nagy Értelmező szótár belső munkatársainak névsorában.

És milyen örömmel hallgattam azokat a rádióadásokat, melyekben járásunk, megyénk szabadságharcokori és utáni történetéről állított össze lebilincselően érdekes „dokumentumműsort”, finom érzékkel bontva ki szűkebb hazánk népének történelemszemléletét, a ma is élő Haynau-mondákat és egyebeket. Abban az időben éppen a Csengeri járás földrajzi neveinek helyszíni ellenőrző gyűjtését végeztem, s magam is nem egy községben bukkantam ezzel kapcsolatos dűlőnevekre.

* Megjelent: *Csengeri Krónika*. Szerk. DANKÓ IMRE. Csenger, 1975. 325–32.

Legutóbbi találkozásunk már majdnem személyes jelleget öltött: a sors szépe úgy hozta, hogy egy tanulmányának lektorálására éppen engem kértek fel. A témában már tökéletesen találkoztunk, hiszen a munka címe: „Csenger régi helynevei”, magam pedig az egész járás élő földrajzi neveivel foglalkoztam. Így tökéletesen kiegészíthetjük egymást. Ezek után már csak a személyes megismerkedés kell, hogy majdnem azonos földrajzi pontról indulva, a tudomány útjain való találkozásaink után magam is beállhassak MOLNÁR JÓZSEF tanítványai közé. Az alábbi sorok talán elmennek névjegy gyanánt.

* * *

1. A tulajdonnév-kutatás, a személy- és helynévfejtés a magyar nyelvtudománynak mindig erőssége volt — mondhatnánk: Anonymus óta. Igaz, el kellett ismernünk, hogy hajtóereje nem mindig az elfogulatlan tiszta tudomány „szent-lelke” volt: olykor hozzákeveredett a nemzeti büszkélkedés vagy nacionalizmus „kocsmagőze” is. Ez magyarázza, hogy a felszabadulás után egy ideig szinte senki sem mert ilyen témához nyúlni (vö. KÁZMÉR MIKLÓS: Földrajzinév-kutatásunk 1945. és 1955. között. Magyar Nyelv 52: 239). Az ötvenes évek elejére azonban tisztázódott, hogy mind a feldolgozó, mind pedig a földrajzi neveket gyűjtő munkára nagy szüksége van a nyelvtudományunknak. BÁRCZI GÉZA, a debreceni tudományegyetem akkori akadémikus professzora így írt erről: „Különleges feladat a szókincs-gyűjtés terén a földrajzi nevek és személynevek gyűjtése. Mindkettőnek a nyelvtudományi szemponton kívül is fontos egyéb, településtörténeti, szociológiai, lélektani, néprajzi tanulságai vannak... A gyűjtésnek itt is be kell majd hálózni az egész ország területét. Kétségtelenül a feladat oly nagy, hogy megközelítő megvalósulása is csak évtizedek munkájával remélhető. Egyelőre meg kellene elégedni azzal, hogy az országnak minél több területéről egy-egy község topo- és anthroponymiai anyagát teljes gonddal összegyűjtenék. Ez is tájékoztatást nyújtana a tipikus egyezésekről és eltérésekről, és ismereteink kiszélesítéséhez jelentős mértékben hozzájárulna.” (A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai. MTA I. Osztály Közleményei 6: 69).

Nyilvánvalóan a fenti megfontolások alapján biztatott BÁRCZI GÉZA professzorom abban az időben — 1952-ben — engem is arra, hogy szülőfalum dűlőneveit összegyűjtsem és tanári szakdolgozatnak feldolgozzam (a teljes kézirat a Kossuth Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kéziratgyűjtésében található „Gacsály földrajzi nevei” 1953–54. címmel. 109 gépelt lap, jelzete: DMNyI. K-247. — Mutatvány jelent meg belőle az Acta Universitatis Debreceniensis 2: 33–55 lapjain, 1955.). Így — ha nem is a magam érdeméből — a felszabadulás utáni egyik legkorábbi földrajzinévgyűjtő és -feldolgozó munka szerzője lettem: a korábban megjelent hasonló munkák szinte mind a felszabadulás előtt készültek (vö. KÁZMÉR: i. h.).

2. BÁRCZI GÉZÁnak a helynévgyűjtő munka sürgetésében nem csekély szerepe volt. Mert bár e nyelvtudományi műfaj hasznosságát már régóta hangoztatták a szakemberek — SZABÓ T. ATTILA, e terület élő klasszikusa már 1938-ban frappáns útmutatót adott a gyakorlati gyűjtő és feldolgozó tevékenységhez (vö. *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* Cluj, 1938) — a névgyűjtés a felszabadulás után még sokáig szünetelt. Sokáig, „szinte az ötvenes évek második feléig kellett várni, amíg helynévtudományunk a nyelvtudomány egyéb ágai között némi lendületet vett... Még a történeti névtani szempontból igen eredményes országos névtudományi konferencia anyagában is alig egy-két felszólaló próbálta szövé tenni a szervezett élőnyelvi gyűjtés és névélettani szempontú feldolgozás kérdéseit” (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: *Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban*. Magyar Nyelvjárások 13: 31. — A konferencia 1958-ban volt, anyaga PAIS D.–MIKESY S. szerkesztésében *Névtudományi vizsgálatok* címmel jelent meg 1960-ban.)

A „némi lendület” főleg kisebb területek, egyes falvak névanyagának összegyűjtését és feldolgozását jelenti. Igazi nagy gyűjteményre, egy egész megye élő névanyagának közzétételére 1965-ig kellett várni. Ekkor jelent meg az MTA Nyelvtudományi Intézetének irányításával, és személy szerint VÉGH JÓZSEFnek, az egykori debreceni CSÜRY-tanítványnak közreműködésével a „Zala megye földrajzi nevei” című hatalmas kötet (a körülményekre vö. VÉGH JÓZSEF: *Földrajzinévgyűjtésünk állása és tudományos problémái*. Magyar Nyelvjárások 18: 95–103).

Ez a munka méltán keltette fel az egész ország érdeklődését, s váltotta ki elismerését. „A zalai kezdeményezés megmutatta, hogy nem szakképzett gyűjtőkkel is lehet tudományosan felhasználható gyűjtőmunkát végezteni, ha szakemberek segítik őket, és erejüket és képességeiket meghaladó teljesítményeket nem várnak el tőlük” (VÉGH: i. m. 99).

A zalai példán felbuzdulva több dunántúli megye is nagy ambícióval kezdett hozzá névkincsének összegyűjtéséhez. 1974-ben megjelent a „Somogy megye földrajzi nevei” című, az előbbinél is hatalmasabb kötet. A zalai kötetben 260 helység névanyaga több mint 92 ív terjedelemben, a somogyiban 253 helységé több mint 100 íven látott napvilágot. Ez utóbbi — amint a terjedelemben is mutatja — igyekezett az élő neveken kívül néhány legfontosabb XIX–XX. századi kéziratos és nyomtatott gyűjtés, térképek neveit is bedolgozni anyagába, hogy így a legfontosabb történeti dimenziót is mögéje építhesse a névkincsnek. Mondani is fölösleges, hogy a tudományos névfeltés, tipologizálás szempontjából ez milyen óriási jelentőségű.

És a dunántúli megyék folytatják a sort! 1975-ben két újabb megye gyűjteményének kézirata kerül nyomdába: Tolnáé körülbelül 80 ív terjedelemben és Vasé előreláthatólag 100 ívben. A helyszíni ellenőrzésre vár a Baranya megyei gyűjtemény, amely minden eddiginél gazdagabbnak ígérkezik, úgyhogy valószí-

núleg két testes kötetre rúg majd. Benne a korábbiaknál is több történeti anyag bővíti az élőnyelvi gyűjtések adattárát.

3. Időközben kiformalódott egy ezektől eltérő formájú gyűjteménytípus is, amely nem egész megyét kíván felölelni, hanem járásokra bontva teszi hozzáférhetővé a névkincset. Ennek a módszernek vannak hátrányai az előbbihez képest, de vannak bizonyos előnyei is. Hátrány, hogy az egyes járások kötetei időben elszakadnak egymástól, más-más kollektívák nem tökéletesen azonos szempontok szerint gyűjtik és szerkesztik, egyenetlen lehet a nyomdai kiállítás színvonala, külön-külön mutató kell hozzájuk, s azokban külön kell összekeresni a feldolgozó kutatónak az őt érdeklő névtípusokat, stb.

Előnyük ugyanakkor, hogy nem egyszerre kell a gyűjtés és kiadás költségeit előteremteni a megyének. Ez ugyan nem szakmai érv, de egyelőre nem tartunk ott, hogy figyelmen kívül hagyhatnánk. Előny az is, hogy ilyen módon kisebb létszámú, nyelvészetileg képzetebb szakembergárdával is meg lehet oldani a gyűjtés, ellenőrzés, szerkesztés munkáját, tehát jobb szakmai színvonal biztosítható. A kutatás időt nyer arra, hogy a legfontosabb adatokat akár levéltári kutatások révén hozzáillessze az élő nevekhez: időben széthúzható a művelet, nem kell rohammunkát végezni. Stb.

Ezen a gyakorlatilag járhatóbbnak tűnő úton indult el a munka több megyében, köztük Szabolcs-Szatmárban, Borsod-Abaúj-Zemplénben, Hevesben is. (Hevesből már megjelent három kötet: „Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás”, közzétette: PELLE BÉLÁNÉ. Bp. 1970. Anyaga 48 község 25 nyomdai íven. Az egri honismereti és helytörténeti kiadványok sorában adták ki „Eger és Felnémet földrajzi nevei” címen gyűjteményüket BAKOS JÓZSEF és FEKETE PÉTER 1972-ben, illetőleg 1973-ban.)

A Szabolcs-Szatmár megyei gyűjtés első kötete MEZŐ ANDRÁS, A baktalórántházi járás földrajzi nevei című munkája volt (Nyíregyháza, 1967). Ez 19 község anyagát teszi közzé 15 ív terjedelemben. A munka a szakemberek körében megérdemelt sikert aratott. KÁLMÁN BÉLA, a magyar névtudomány egyik legjelesebb szakértője ezt írta róla: „Mező András munkája nemcsak a névtudománynak, hanem a nyelvtudomány egyéb ágainak és a településtörténetnek is sok értékes tanulsággal szolgál... Ez a kis kötet névtani irodalmunk becses alkotása, reméljük, hogy a sorozat többi tagja is hamarosan követni fogja.” (Magyar Nyelvjárások 15: 119).

Azóta nyolc év telt el, és a szép első fecskét nem követte több. Úgy érzem, a legkomolyabban fenyeget az a veszély, hogy a sorozat hamvába hal. A szerkesztőbizottság azóta egyszer sem ült össze. Elnöke, a megyei tanács akkori elnökhelyettese más beosztásba került, utóda talán nem is tud a munkálatok megindulásáról és terveiről. Nyolc évvel ezelőtt számba vettük, hogy a többi járást ki gondolja, ki vezeti a munkákat, szerkeszti, teszi közzé a köteteket. Ma nem tudjuk, ki hol tart, csinálja-e egyáltalán. A munkálatok anyagi fedezetéről folyama-

tosan, több év tervszerű tartalékainak összegyűjtésével kellett, lehetett volna gondoskodni. A megye szerződést a munka elvégzésére senkivel sem kötött: valószínűleg azt várja, hogy fussanak be a kéziratok, majd aztán foglalkozik velük. Ez azonban ma körülbelül azt jelenti, hogy — a költségvetés, tervezés és jóváhagyás, a nyomdai kapacitás és átfutás helyzetét ismerve — a kézirat elkészülte után négy-öt esztendeig kellene várni a megjelenésre. Ilyen kilátások egyetlen szerzőt sem ambicionálnak. Hiszen minden munkatárs egyéb, fontos és sürgős feladatai mellett vállalta e munkát: az íróasztal fiókjának senki sem szívesen dolgozik. Szembe kell tehát néznünk a tényekkel: ha a megye nem akar végleg lemaradni az országos mezőnyben, életre kell kelteni a klinikai halál állapotából a szerkesztőbizottságot, számba kell venni, hol tartunk, meg kell teremteni a kiadás gazdasági feltételeit, jogilag kötelező érvényű szerződést kell kötni az egyes járások felelősszerkesztő-jelöltjeivel, és számon kell rajtuk kérni a vállalt feladatot. Nem szabad engednünk, hogy ez a szép munka közönybe fulladjon, hiszen, talán egyetlen más megye sincsen, ahol a feltételek személyi vonatkozásban jobban meglennének hozzá, mint itt.

4. Magam annak idején két szatmári járás névtani kötetének megszerkesztését, közreadását vállaltam: a Fehérgyarmati és a Csengeri járásét.

A Csengeri járás, mint közigazgatási egység, időközben megszűnt (1969. július 31-én — vö. A Magyar Népköztársaság helységnévtára. Bp., 1973. 977). Ez mindjárt felveti azt a kérdést: mi legyen a tervbe vett kötetel, igazítsuk-e a határokat az új járási határokhoz, vagy maradjunk meg az eredeti járáshatárok között? Magam ez utóbbi mellett szavazok. A járás régi formában való megszüntetését, fálvainak más járásokba való átsorolását nyilvánvalóan gyakorlati, adminisztratív és gazdasági okok idézték elő. A régi vagy új keretek közötti vizsgálódást a nyelvtudomány és a névtudomány szempontjából egyetlen kérdés dönti el: az, hogy vajon etnológiai, népnyelvi, néprajzi szempontból a régi járás volt-e a homogénabb, egységesebb vagy azok az új alakulatok, amelyek felosztásával létrejöttek? Ha az új közigazgatási határok addig szétvágott, de egymáshoz tartozó etnikumcsoportokat fognak egységbe, el kell fogadnunk az új alakulatokat. Ha viszont úgy látjuk, hogy a régi járás egységesebb, egyszínűbb volt, meg kell maradnunk a régi mellett.

A népi jelleg egyöntetűsége, az etnikum homogenitása egy ilyen színmagyar vidéken egyesek számára talán fölösleges szőrszálhasogatásnak tűnik. Pedig nem az. A hosszú időn, évszázadon keresztül fennálló közigazgatási határok nem maradnak hatás nélkül a népnyelv fejlődésére. Egy-egy járás lakosságának a járás székhelyébe tóduló, majd a falvakba visszaáramló állandó forgalma a nyelvi érintkezés intenzitásával jár együtt: a központ és egymás állandó hatása alatt fejlődik, egységesre csiszolódik a nyelvhasználat. A hivatalos ügyintézés, bíraskodás, kereskedelem, a vásárok, a kórházi ellátás mind a járási székhely felé irányítja az oda tartozó községek lakosságát. Eközben — például névtani vonatko-

zásban — megismerik a közlekedési útvonalak mentén elterülő községeket, azok utcáinak, objektumainak nevét, a nagyobb, feltűnőbb, nevezetesebb határrészek, erdők, vizek, dűlők megnevezéseit, az azokhoz fűződő hagyományokat, mondákat, anekdotákat, falucsúfolókat stb. A járásközpontnak még jelentősebb hatása van, hiszen ott több időt töltenek, mint az úton, ott jobban rászorulnak az eligazításra, tájékozódásra stb. Ilyen körülmények között nem lehetetlen, hogy azonos szemlélet, azonos névadó motívum alapján azonos vagy hasonló típusú helynevek jönnek létre. Egy konkrét példával: elképzelhető, hogy ilyen kölcsönös helyismeret alapján alakultak ki a járás több községében is előbukkanó, csúfolódó célzatú *Pocvég* utcanevek.

Hogy a korábbi Csengeri járás népnyelvi sajátágaiban általában vagy névadási szokásaiban, dűlőelnevezéseiben van-e számottevő olyan egyezés, amely a járás régi határvonalai között marad vagy főleg ott fordul elő, azt csak teljes részletességű, minden községre kiterjedő nyelvatlaszgyűjtés vagy névtani felmérés deríthetné ki. A lehetősége ennek mindenképpen megvan, s nem lenne helyes, ha az új közigazgatási határokhoz igazodva szándékosan elszakítanánk esetleg összetartozó jelenségeket. De a régi járásban való gondolkodás mellett szól még két további érv is. Egyik a helytörténet szempontja: a szűkebb haza, a szülőföld hagyományainak egyike ez az összetartozás, amelynek tudatát semmi okunk szándékosan kiirtani a következő generációk tudatából. A másik érv annál profánabb: a régi Csengeri járás 24 községe még olyan mennyiségű helynevet ad, amelyet jól össze lehet fogni egy kötetben, és viszonylag könnyebb gazdasági lehetőséget teremteni kiadásához, mint ha az újonnan létrehozott, sokkal nagyobb közigazgatási egységekhez igazodnánk.

5. A megyei helynévgyűjtés egészét jellemzi, hogy a terepmunkához semmiféle anyagi támogatás nem áll a szakemberek rendelkezésére. Márpedig egy-egy község földrajzi neveinek összegyűjtése, a határ bejárása, az egyes területek szemrevételezése több napot vesz igénybe, utazási, ellátási és egyéb költségeket okoz. Ilyen célra például Baranya megye több százezer forintot bocsátott a munkálatokat szervező pécsi tanárképző főiskola rendelkezésére.

Magam a kiegészítő gyűjtő és ellenőrző terepmunkát a Csengeri járásban 1974 szeptember–decemberében végeztem el úgy, hogy az egyetem rektorától három hónapos belföldi ösztöndíjat, oktató munkám alól részleges felmentést kértem és kaptam. A terepen saját gépkocsival mozogtam, minden hétvégén vizszatértem Debrecenbe, hogy felgyűlt munkám egy részét legalább elvégezzem.

Rengeteg tapasztalattal lettem gazdagabb. Ha igaz általában, hogy a rohanó gazdasági, társadalmi élet teljesen átalakítja a vidék külső és belső arculatát, akkor itt sokszorosan igaz. A mezőgazdaság átalakulása, a szocialista nagyüzem gazdálkodási rendszere mindenütt a régi határkép, dűlőrendszer megváltozását vonja maga után. Itt mindehhez hozzájárul a nagyarányú talajjavítás, amely a táblásítással együtt teljesen átszabja még a szántóföldek térszíni formáit, a határ

domborzatát is: a földgyaluk a dombokat betolják a korábbi laposokba, a régi árkokat betemetik, a dűlőutakat megszüntetik. Új gépek új csatornákat ásnak (esetleg éppen a régi domb hátán, ahol mindig száraz marad az alja, miközben a szomszédos területek elposványosodnak a sok víztől). Nem egy olyan emlékem van, hogy az egész életét falujában leélő idős ember a terepen ma már nem találja meg azokat a helyeket, utakat, árkokat, földeket, amelyeket előzőleg emlékezetből olyan szépen elsorolt otthonában.

A népesség keveredése országos jelenség. A munkaerő elvándorlása, az ingázás már erősebben jellemző vidékünkre. De akkor még hozzá kell tennünk az 1970. évi nagy árvíz hatását is: az idős, nyugdíjas korú lakosság árvíz utáni elköltözését a már korábban elszármazott gyermekeik után, egyes községek kiürítését, a vésztározó telítésének a lakosság áttelepülésére gyakorolt hatását, stb.

A modern községpolitika körzetesítő törekvései ugyancsak jelentősen megmozgatják a népességet: a nagyközségi fejlesztésre kiszemelt központok jobb munkalehetőségei, iparosodása széles körből vonzza a mozgékony, sekélyebben legyökerezett munkaerőt, fokozzák az életkor szerinti eltolódásokat.

A terepmunka ilyen körülmények között rendkívül nehéz, szinte már leletmentő tevékenység. Sokszor lehetetlen eldönteni: léteznek-e azok a nevek, amelyeket az idősebb generáció tagjai gyakorlattan használnak egymás között, és pontosan tudják mire vonatkozott — csak éppen ma már hiányzik a hozzájuk társított objektum, mert átalakult a terep. E korszakhatár gazdasági változásainak következtében előálló tudati, nyelvi, névélettani átalakulásokat kodifikálni, tetten érni a régi kihalását s meglesni az új rendszer kifomálódását — mert hiszen az is folyik — olyan tudományos feladat, amelyet elmulasztani nem szabad.

Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban*

1. IMRE SAMU hatalmas életművének legnagyobb, leggazdagabb, legjelentősebb tartománya az, amely nyelvjáráskutatásunk különböző kérdéseivel foglalkozik. Mint annyi más esetben, önála is a szülőföld népnyelvéhez való ifjúkori kötődés ébresztette fel a tudományos érdeklődést a dialektológia iránt. Módszeres kutatóvá Debrecenben, CSÜRY BÁLINT iskolájában fejlődött: itt ismerkedett meg a gyűjtés, a feldolgozás, a rendszerezés elméleti és gyakorlati kérdéseivel, és később az itt lerakott alapokon építette tovább tudását, szélesítette látókörét, fejlesztette módszereit a magyar és a nemzetközi dialektológia legfelső szintjeire. E téren kifejtett munkássága szinte kötelez bennünket — közvetlen vagy közvetett tanítványait —, hogy gondolatait állandó figyelemmel kövessük, velük lépést tartani igyekezzünk, az általa megjelölt úton továbblépni próbáljunk. Ilyen indítékok születtek az alábbi néhány gondolatot is.

2. IMRE SAMUnak — ezt mindnyájan tudjuk — meghatározó szerepe volt a Magyar Nyelvjárások Atlaszának létrehozásában. Nemcsak az adatgyűjtések során végzett tetemes munkát, hanem oroszlánrésze volt a nagyszerű mű megszerkesztésében is. Magam ma csak megerősíthetem lelkes szavaimat, melyeket az atlasz első részének ismertetésekor leírtam: „A Magyar Nyelvjárások Atlaszána jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Nemcsak a magyar nyelvöldrajzi kutatások, hanem az egész magyar dialektológia eddigi legnagyobb szabású alkotásának ígérkezik... Bizonyosra vehető, hogy nyomában felvirágozik a nyelvöldrajz és a nyelvjáráskutatás sok, eddig elhanyagolt területe” (MNYj. XVI [1970], 110). Sajnos, ez utóbbi reményt az idő nem igazolta eléggé. Többé-kevésbé ma is érvényes az a megállapítás, amit fenti ismertetésem bevezetésében a megelőző időkre vonatkoztatva megfogalmaztam: „Nincs atlaszkultúránk: szinte még a meglevő térképezett anyag sem forog közkézen; a szakirodalomban alig idézik őket, s csak igen ritkán használják fel tanulságaikat a dialektológiai vagy egyéb vizsgálatokban” (uo. 104).

Ma talán valamivel jobb a helyzet, de korántsem annyival, mint lehetne, mint a hat nyelvatlaszkötet 1162 térképén felhalmozott, kincset érő adattömeg lehetnévé tenné. Ami ezen a téren történt, legnagyobb részben IMRE SAMUnak köszönhető. A hatvanas évek óta alig van a Magyar Nyelvnek olyan kötete, amelyben

* Megjelent: *Magyar Nyelv* 83 (1987): 507–516.

ne jelent volna meg valamilyen az atlaszhoz kapcsolódó, annak anyagára támaszkodó, abból kiinduló tanulmánya. Ide vonatkozó kutatásainak legnagyobb szabású eredménye az az összegező monográfia (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971), amely — BÁRCZI GÉZA szavaival élve — „megrajzolja a nyelvatlaszra támaszkodva nyelvjárásaink rendszerének sokrétű és pontos képét, és mely évtizedeken át alapja és kiindulópontja lesz minden dialektológiai tanulmánynak” (DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 14).

Ehhez a műhöz kevés hozzátennivalója lehet a kutatásnak. Annál erősebben hiányzik az atlaszra támaszkodó szóföldrajzi kutatások műfaja, pedig ezekre a lehetőségekre legtöbbször már az egyes kötetek ismertetői is rámutattak a sokféle hasznosítási lehetőség mellett (például az etimológiaiakra l. KISS LAJOS: Nyr. XCIX, 219–24). A szóföldrajzi tanulságok levonására ugyancsak IMRE SAMU adta a legjobb példákat. „Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai” címmel részletes, sokoldalú tanulmányt közölt mintegy 70 természetett növénynek, gyömnövénynek, gyümölcsnek és fafajtának megnevezések szerinti megoszlásáról, feltárva nemcsak élő nyelvi, hanem etimológiai vonatkozásait is (MNY. LXXVII, 1–20). Egy másik, rendkívül érdekes cikkében (Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője) a négy leggyakoribb házi emlős, a ló, tehén, disznó és kutya utódszülésének megnevezésváltozatairól rajzol igen tanulságos, térképeken is illusztrált megoszlási képet (MNY. LXXXI, 87–93). Stb.

Mit kellene tennünk, hogy ilyen jellegű, a nyelvatlasz térképeinek néma értékeit megszólaltató tanulmányok az eddigieknél nagyobb számban szülessenek? — Úgy érzem, e feladat felelőssége nem kis részben rajtunk, egyetemi, főiskolai oktatókon is van. Arra kell törekednünk, hogy szemináriumai, tudományos diákköri, szakdolgozati vagy akár bölcsészdoktori értekezések témájául is adjunk tanítványainknak efféle feladatokat. Mert ha nem kapunk is ezekből publikálható színvonalú tanulmányokat, azt elérhetjük, hogy leendő vagy működő pedagógusaink ma szinte tragikus „nyelvjárási süketsége” valamiképp csökkenjen, megtanulják meghallani és tudatosítani tanítványaikban a hangzó beszéd árnyalatait — korántsem csak a nyelvjárásaiakra gondolunk —, amire éppen az ifjúsági nyelv egyre romló hangzását tekintve igen nagy szükség lenne.

Ne tűnjék szerénytelenségnek, ha egy saját példát említek fel erre. A nyelvatlasz második részének ismertetése során szóvá tettem néhány gondolatot a *kese* (*disznó*) térképlapjával (352) kapcsolatban: egyrészt a rendkívül gazdag lexikális változatosságot, másrészt a *jorksiri* lexéma több tucatnyi hangtani változatának főbb típusokra tagolódását (MNYj. XVIII [1972], 137–8). Ennek nyomán egy tanári komplex továbbképző tanfolyam egyik tagja vállalta, hogy szakdolgozat formájában feldolgozza az atlasznak ezt a lapját, de mivel kevésnek vélte, hozzávette még a *mangalica* térképét is. Az eredmény rendkívül tanulságos lett. A

csak a legfontosabb problémákra kiterjedő feldolgozás 40 gépelt lapra rúgott, s mellékletként egy tucatnyi térképlapon szemléltette a legfontosabb lexémák és hangtani főváltozatok területi megoszlását. Egy teljes nyári vakációs időszak is kevésnek bizonyult a térképekről kicédulázott adattár minden szempontú feldolgozásához — ha az egyes lexémák etimológiáját, szótörténeti kérdéseit is ide számítjuk.

Munka közben adódott egy technikai probléma is. Készült az atlaszhoz egy értékes mutató is (BALOGH LAJOS–DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU, Mutató a magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez. Bp., 1980). Ez tartalmaz minden a térképlapokon előforduló lexémát, de csak betűrendben. Pedig hasznos lenne, ha a térképlapok sorszáma, illetőleg címszava alá sorolva együtt is felsorolná az adott fogalom minden eltérő lexémáját. Egy-egy címszó alatt számszerűen is jelezni lehetne, hogy az adott lexéma a térképlap hány kutatópontján fordul elő (fő változatként, kihaló, keletkező, ritka előfordulásként stb.). Az is nagy segítség lenne a kezdő kutatóknak (vagy talán nem is csak nekik), ha a nem tipikus, kivételes lexémák esetében — mondjuk a 10-nél vagy 5-nél kevesebbszer előfordulóknál — a kutatópont kódjele is szerepelne. Egy ilyen térképcímszók szerint rendezett, statisztikailag is adatolt lexématár nagyon megkönnyítené a kutatómunkát. Létrehozása elképzelhető lenne tudományos diákköri munkával is, ha a megfelelő anyagi fedezet rendelkezésre állna, illetőleg a kiadás lehetősége megteremthető lenne.

3. A „regionális köznyelviség” kutatásának, mint a hagyományos nyelvjárások és a normatív köznyelv ötvöződésének főleg nagyobb kulturális központokban, iskolavárosok nyelvében megfigyelhető nyelvváltozatok vizsgálatának kérdéseit IMRE SAMU az elsők közt fejtette ki (MNY. LXIX, 257–60). Nyomában a kérdéskörnek gazdag tárgyalása bontakozott ki (vö. DEME LÁSZLÓ: uo. 260–6; SZATHMÁRI ISTVÁN: MNY. LXX, 307–15; SZABÓ JÓZSEF: MNY. LXXII, 100–13; KISS JENŐ: Nyr. XCVII, 217–28; stb.). Sok szó esett róla az 1981-es, szombathelyi dialektológiai szimpozionon (Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő II. Veszprém, 1982), illetőleg A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusán, amelyet szintén Szombathelyen tartottak „A magyar nyelv rétegződése” címmel.

E kérdéskörrel kapcsolatban csak egy-két kisebb megjegyzést szeretnék ismét aláhúzni. Jogosnak és hasznosnak tartok minden olyan közelítési, vizsgálati módot, amely a nyelv rendszeréről, használati módjáról, társadalmi tagolódásáról, fejlődéséről, változásáról valós képet fest. Nem tartom szerencsésnek a *regionális köznyelv* szakkifejezést. Egyrészt mert ezt korábban BENKŐ LORÁND már mint nyelvjárástörténeti fogalmat használta a normatív nemzeti nyelv és a népnyelv közötti, XVII–XVIII. századi átmeneti formáció nevéként (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 6). Fontosabb ennél az, hogy a *köznyelv* szó norma rangot sugall, amit sem belföldi, sem határainkon kívüli magyar nemzetiségi

tömbökre nézve nem lenne szerencsés elfogadni, mert egy leválasztódás lehetőségét implikálja, valahogy úgy, ahogyan sokan ma már az amerikai angolt a brit angolhoz képest más nyelvnek hajlandók felfogni. (Vö. erre SEBESTYÉN: Nyr. CV, 323, jegyzet.)

Meggondolandó az is, hogy ha létezik ilyen megragadható nyelvváltozat — nevezhetnénk *regionális nyelv*-nek (TÖRÖK GÁBOR 1959-ben beszélt „táji köznyelv”-ről és XVII–XVIII. századi „táji irodalmi nyelv”-ről, AnyMűv. 294) —, milyen módszerrel tudjuk vizsgálni. Minden bizonnyal ma is áll IMRE SAMU véleménye, amelyet az általa szerkesztett „Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből” című kötet előszavában megfogalmazott: „...eddig még nem alakultak ki nálunk a regionális köznyelvi kutatásoknak akárcsak viszonylag is stabilnak mondható, a gyakorlat által is egyértelműen igazolt eljárásai, módszerei. Sőt maga a köznyelviség fogalma sem kristályosodott ki elég világosan. Ma még az útkeresés, a kísérletezés jellemzi ezeket a kutatásokat...” (NytudÉrt. 100. sz. 4).

Persze, egy kicsit emlékeztet ez a probléma arra a vitára, amely egykor a nyelvjárások létezésének kérdését elhatárolhatóságuknak kérdésével keverte össze. Ma bármelyikünk tud olyan nyelvjárási jelenséget említeni, amely egy-egy regionális központban még az iskolázottak (? érettségizettek, diplomások?) nyelvében is előbukkan. Debrecenben magam is gyakran tapasztalom, hogy a helybeliek vagy a környékről beköltözött értelmiségiek nyelvében több-kevesebb gyakorisággal előbukkan az *óu*, *őü*, *éi* diftongus (*jóu*, *nőü*, *kéine* stb.) vagy a zártszótagi *l*, *r*, *j* magánhangzót megnyújtó hatása (*pújkakakas*, *sültcsirke*, *vájkörte*, *félbörzöl* stb.) vagy a posztalveoláris, kakuminális *t*, *d* (*tuđom*, *tuttam* stb.). Ezeket — éppen mivel nem tudatosul nyelvjárási jellegük — nemigen törekszenek elkerülni. Az viszont szinte elképzelhetetlen, hogy egy helyben született és nevelkedett pedagógus az iskolában, tanórán *i*-ző szóalakot használjon a kinevetetés veszélye nélkül, noha a piacon végigsétálva tömegesen hallhatja a *szíp*, *kík*, *níz*, *píz* és hasonló ejtismódot. Ezt tehát a debreceni regionális nyelv nem fogadta be. Szegeden viszont azt tapasztaltam, hogy az *ö*-zést, amely hasonlóan feltűnő és könnyen tudatosuló nyelvjárási jelenség, az értelmiségiek, pedagógusok gátlás nélkül használják egymás közt és az iskolában is: úgy látszik, ez ott belül került a regionális nyelv keretein.

4. Ha tudomásul vesszük, hogy nyelvünk, főleg beszédünk mai állapotában szinte csak kevert jellegű szövegek születnek, és ráadásul nem is csak köznyelvi–nyelvjárási keverékek, hanem a legkülönbélebb rétegnyelvi beütésekkel is számolnunk kell, méginkább keresnünk kell olyan mérési lehetőségeket, amelyekkel az ilyen rétegződést egzakt módon mérni lehet.

Ezen a téren is IMRE SAMUra hivatkozhatunk, aki nagy monográfiájában külön fejezetet szentelt a köznyelvi és a nyelvjárási fonémamegterhelések statisztikai összemérésének (MMNyR. 234–40). Más módon, német kutatások bemutatásával és továbbfejlesztésével közelít a nyelvjárásiasság „beszédszintmérésé-

hez” BALOGH LAJOS „Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika” című tanulmányában (MNY. LXXIV, 44–55). A bajor nyelvjárások beszélőinek a köznyelvi kiejtéstől való távolságát FRANZ GFIRTNER, a szótagredukció mennyiségi adataiból vezeti le: minél több szótag „nyelődik el”, annál nyelvjárásosabb a beszéd. Helyesnek tartom, hogy BALOGH LAJOS nem veszi át szolgáian a szótagredukció elvét, hanem kiterjeszti a vizsgálatot minden nyelvjárási–köznyelvi fonémamegfelelésre, és az összes eltérésből kíván nyelvjárási beszédsszintmérési számadatokat kapni. Azzal is egyetértek, hogy külön kell kezelni a hangtani, alaktani és lexikális szembenállásokat, hiszen ezek értéke bizonyára nem azonos.

A módszer gyakorlati felhasználhatóságáról BALOGH LAJOS egy másik tanulmánya győzhet meg bennünket: „Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása” (MNY. LXXVIII, 476–87). Itt a beszélő 8000 fonémát tartalmazó szövegét teszi át köznyelvre. Figyelembe veszi a nyelvjárásias redukciók eseteit, külön kezeli a fonémaszembenállásokon túl a hangárnyalatokat, realizációs színeltéréseket és a terhelési hiányokat, többleteket is. Így több mint 80 hangszembenállást mutat be statisztikai táblázat formájában. A végeredmény: a művésznő beszédhangjainak 90,76%-a azonos a regionális köznyelv hangjaival (i. m. 479).

Sok-e ez vagy kevés? Ha figyelembe vesszük, hogy a művésznő zárt *ë*-ző nyelvjárásban beszélt, de ennek 323 adatát a táblázat a regionális köznyelv elemének tekinti, azt mondhatnánk: a nem regionális köznyelvhez képest sokkal nagyobb is lehetne az eltérés. Valójában akkor nyilatkozhatnánk elegendő bátorsággal, ha mérések sora állna rendelkezésünkre a legkülönbözőbb nyelvjáraste-rületekről, teljesen analfabéta és különböző szinten iskolázott, eltérő életkorú és nemű, foglalkozású adatközlőktől. Mert spekulatív is belátható, hogy a legvalószínűbb nyelvjárási beszélő beszédsszintjében is nagyobb lesz a köznyelvi hangál-lománnyal egyező, mint az attól eltérő fonémák aránya.

Az is kézenfekvőnek látszik, hogy a fonématerhelések és hangszíneltérések mellett célszerű lenne figyelembe venni valamilyen modulációs arányszámot a toldalékmorfémák és viszonyítósók, illetőleg a jelentés szerinti és valódi táj-szók értékeléséhez. Miközben ugyanis a hangszínárnyalatok eltéréseinek egy ré-szét nem is halljuk, más részén elsiklunk — valamiféle általános népnyelviség-nek fogván fel őket —, erősebben megüti a fülünket a *-búl/-bűl*, *-túl/-tűl*, *-rűl/-rűl* és a hasonló nyelvjárásiasága, és még inkább az esetleg értelmi meg-bicsaklást is okozó tájszók szövegbeli előfordulása. Ezek értékét tehát célszerű lenne felszorozni. A BALOGH LAJOSTól elindított módszer tehát jónak ígérkezik, érdemes lenne további finomításán gondolkodni, s a gyakorlatban kipróbálva széles körben alkalmazni.

5. A széles körben való alkalmazáson azt is érteném, hogy nem kizárólag nyelvjárási–köznyelvi szembesítésekre kellene korlátozni az eljárást. Szombat-helyi, 1983-as felszólalásomban úgy fogalmaztam: minden nyelvi nyilatkozat szociolektum. Vagyis: benne van a szövegben az is, ki mondja (hol helyezkedik

el a társadalom hierarchikus rendszerében, mit tart magáról, milyen szerepet játszik, kinek akar látszani, milyen az éntudata stb.) és kinek, kiknek szól (milyen fokra helyezi partnerét, hallgatóságát a társadalmi ranglétrán, mit akar közölni, mit nem stb.). Ha ezt elfogadjuk, azt mondhatjuk: minden beszédszöveg tartalmaz nemcsak nyelvjárási, hanem más rétegnyelvi sajátságokat is. Ezt a felismerést ma már az iskolában oktatjuk.

Itteni kérdésünk viszont így hangozhatnék: nem lenne-e lehetséges, hogy a fent tárgyalt módszerrel mérni próbáljuk bármilyen szövegnek szociolingvisztikai, társadalmi réteghez köthető nyelvi sajátságait? Nyilvánvaló, hogy a nem tipikusan nyelvjárási beszélők szövegeinek szociolingvisztikai sajátságai nem elsősorban a fonémák és realizációk vagy terhelési eltérések terén lennének megragadhatók — bár ez sem elképzelhetetlen —, hanem főleg lexikális szinten, mint szaknyelvi sajátságok, vagy szintaktikai szinten, mint a hivatali, mozgalmi nyelv jelenségei. Normatív igényű szövegek etalon jellegű adatfelméréseihez viszonyítva bizonyára kimutathatók lennének bizonyos rétegnyelvi eltolódások számos szövegben.

Ilyen jellegű kísérleteink ma még csak diákköri, szakdolgozati szinten mozognak. Az első próbálkozások mindjárt olyan területről valók, amelyek a pedagógusi munka körébe is vágunk: szépirodalmi művek szereplőinek „elhangzó beszédében”, oratio recta jellegű szövegeiben keresik a társadalmi hovatartozásra jellemző szövegnyelvészeti sajátságokat, rétegnyelvi jegyeket. Valójában kibővített, átdolgozott formája ez a vizsgálat annak a több mint másfél évtizeddel ezelőtti próbálkozásunknak, amikor egy regény nyelvének nyelvjárásiasságát próbáltuk hangtani, szótani és grammatikai jegyek statisztikai megragadásával kimutatni (SEBESTYÉN, A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben: MNyj. XVIII [1972], 9–39). Aligha kell magyarázni, hogy a magyar szakos leendő tanárok pályára való felkészítésében, az irodalmi művek nyelvi elemzése iránti készség kialakításában milyen nagy fontossága van minden új megközelítési kísérletnek. Az iskolai számítógépek tömeges elterjedése idején bizonyára egyre több lehetőség kínálkozik majd arra is, hogy megfelelő kódolás után maguk a diákok „hívják le” a szereplők rétegnyelvi sajátságainak konkordancia-listáit a számítógép memóriájából.

6. Mai nyelvjáráskutatásunk középpontjában a változásvizsgálat sürgető szükségessége és a szociolingvisztikai szemlélet kívánalma áll. Ezt hangoztatta BENKŐ LORÁNDdal az élen az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpozion, ezt az 1983-as nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus. IMRE SAMU is sürgeti ezt „Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról” című tanulmányában: „A nyelvjárásainkban folyó változásoknak a leírása — a hangtan és az alaktan területén is — igen sürgős feladat. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized múlva ezeknek a változásoknak már csupán az eredményei állnak majd a kutatók előtt, s ők a változás folyamatát legfeljebb ha rekonstruálhatják, míg a ma kutatója ezeket in

statu nascendi, folyamatuk sok részletében ragadhatja meg” (MNY. LXXIX, 416).

Szinte hajszálpontosan így látta ezeket a kérdéseket BÁRCZI GÉZA már 1955-ben, harminchárom évvel ezelőtt: „Komoly feladatok várnak a kutatókra a nyelv és a társadalom összefüggéseinek, a falu társadalmi életének vizsgálatában. Kutatóink, mégpedig mind a nyelvjárások, mind a szociológia kutatói eddig meglehetősen elhanyagolták a falu nyelvén belül föllelhető különbségek vizsgálatát... S végül a nyelvjárás visszahúzódásának, e visszahúzódás módjának, lefolyásának és okainak vizsgálata éppen ma, a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás idejében szinte a levésben, történésben megfogható folyamat, amelynek vizsgálata nem is halasztható, mert a ritka alkalom elmúlik, és a nyelvnek egyik legérdekesebb eseménye megfigyeletlenül játszódik le, a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga szakavatott kutatóját” (I. OK. VI [1955], 85–6 — az én kiemeléseim).

Kétségtelen, hogy azóta sok minden történt ilyen vonatkozásban is, IMRE SAMU szavai mégis arra utalnak, hogy a feladat nem veszített időszerűségéből. A nagy nyelvatlasz lehetőségeihez mérten törekedett a változások érzékeltetésére — jelezve egy-egy adat ritka, régi, új stb. jellegét —, ez azonban csak a figyelem felkeltéséhez elegendő, hiszen lehetetlen lett volna a sokszáz szavas kérdőívet nagyobb számú adatközlőtől kikérdezni. VÉGH JÓZSEF az „Őrségi és Hetési Nyelvatlasz” nemzetközi kitekintésű elméleti részében külön is foglalkozik a nemzedékek és nemek szerinti különbségekkel, „az egyes nyelvi alakok társadalmi értékének megállapításával”. Ezt írja: „Az ÓHA. mint táji nyelvatlasz valamivel pontosabban igyekszik megállapítani az egyes alakok társadalmi értékét, mint a MNYA., de ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindenütt sikerült ezt a kérdést valóban jól megoldanom” (Bp., 1959. 81). Eljárásmódjának ismertetése során a statisztikai szempont érvényesítéséről azt mondja: „Bár ezen a téren nem lehet statisztikaszzerűen dolgozni... mégis sokat számít, hogy mértékadó, jó adatközlőink közül hányan mondták spontán, első kérdésre, tehát nem erőltetve az illető alakot” (uo. 82).

A statisztikai módszereket évszázada alkalmazza a nyelvtudomány számos területen. Sőt, ma már egyre inkább elismerjük a bonyolultabb matematikai módszerek, korrelációs számítások létjogosultságát is. A társadalmi szempontú nyelvészet, a szociolingvisztika különösen nem élhet meg ezek nélkül a módszerek nélkül. S ha van valami, amit a szociológiából, annak módszertanából át kell vennünk, akkor ez a minél szélesebb körű „reprezentációs” adatfelvétel kérdése: jól kiválasztott „kulcsjelenségek” nagyszámú adatközlőtől való begyűjtése.

7. Legyen szabad az alábbiakban egy ide vonatkozó próbálkozásunkról néhány gondolatot elmondani. Közhelynek számít, hogy a társadalmi és gazdasági változások leggyorsabban a szókészlet terén mutatkoznak meg (elég itt utalni GRÉTSY LÁSZLÓ és LADÓ JÁNOS „Szókincsünk újabb elemeinek vizsgálata és értékelése” című tanulmányára: MMNyünk. 9–32). Jóval kevésbé van a figyelem központjában a szókincsnek az a része, amely a társadalmi, gazdasági változások következtében kihálásra van ítélve: ezen belül is a hagyományos kisparaszti gazdálkodás sok százra menő, sok évszázados szókészlete. Tudjuk persze, hogy az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatok jóvoltából jónéhány leletmentő dolgozat született — főleg VÉGH JÓZSEF kérdőfüzeteinek felhasználásával —, de ezekből maga a változásfolyamat közvetlenül nem világlik ki. Pedig ennek megfigyelése és rögzítése nem kevésbé tanulságos és fontos lenne: BÁRCZI GÉZA bizonyára ezt is hozzáértette a nyelvjárások „visszahúzódnak” megfigyeléséhez.

Fontos és jellemző, hogy IMRE SAMU a — szintén szükségesnek tartott — nyelvjárási monográfiákról írva így nyilatkozott: „...még azt sem állítom, hogy ez a legfontosabb része a mai nyelvjárások előttünk álló vizsgálatának. Magam például a nyelvjárások szókincsére vonatkozó kutatásokat feltétlenül elébe helyezném ezeknek” (MNY. LXXIX, 416 — az én kiemelésem). Azt hiszem, ezzel fenntartás nélkül egyetérthetünk.

A hagyományos kisparaszti gazdálkodás régi szókészletének visszahúzódnak, változásfolyamatát alapvetően a ma együtt élő nemzedékek szóismeretének eltéréseiben véljük megragadhatónak. A szokásos három nemzedék helyett legalább négyet tartunk megfigyelendőnek: I. az 55–60 év fölöttiek, II. a 30–35 és 55–60 közöttiek, III. a 18–20 és 30–35 közöttiek, illetőleg a 18–20 év alattiak szóismeretének felmérését. Az évszámokat nem szabad mereven értelmezni: tekintettel kell lenni a család, környezet, rokonság egyéb körülményeire is: hiszen a mai paraszti munkakörben foglalkoztatottak családjában is igen gyakori az iparban, kereskedelemben dolgozó vagy már értelmiségi pályára került családtag, s ez módosíthatja bármely adatközlő nyelvi magatartását. Szerencsére az ilyen „felfelé igazodás” inkább a nyelvjárási hangszínek kerülésében mutatkozik meg, mint a szókincs ismeretben.

A négy életkori csoport mellett természetesen figyelemmel kell lenni a nemek szerinti megoszlásra is: minden nemzedékben arányosan kell kikérdeznünk a férfiakat és a nőket. Ha még azt is meggondoljuk, hogy egy-egy alcsoportban legalább 3–3 fő megkérdezése szükséges, megkapjuk a minimális adatközlő létszámot: $4 \times 2 \times 3 = 24$ fő.

Az adatgyűjtés módszere csak az aktív indirekt lehet, úgy, ahogyan a nyelvtalaszok gyakorlatában ez már jól kialakult.

8. A kikérdezendő címszólista összeállításakor alapvető fontosságú a vizsgálandó témakörök, illetőleg azokon belül a legalkalmasabb kulcsszók kiválasztá-

sa. A témaköröknek le kell fedniük a hagyományos kisparaszti gazdálkodás legfontosabb munkaterületeit, az eszközök és műveletek neveivel (talaj-előkészítés, szántás, vetés, aratás, cséplés, szénakészítés, takarmányozás, kapásnövények, kendermunkák, fonás, szövés, állattartás: szarvasmarha, ló, sertés, háziszárnyasok, lakásberendezés, udvar, étkezés, öltözködés stb.).

A témakörökön belül a legfontosabb fogalmak neveit kell kiválogatnunk, vizsgálva arra, hogy a kulcsszók az eszközök, műveletek és társadalmi vonatkozások leglényegesebb sajátosságait tükröztessék. Lehetőleg szinonimák nélküli szavakat keressünk: a lexémaváltozatok nehezítik az adatok összemérését. Gátat kell szabni a címszók mennyiségének: ilyen sok adatközlőtől csak bizonyos számon aluli adat kikérdezése lehetséges. Tapasztalatok szerint egy-egy témakör legjellemzőbb kulcsszavainak száma nem haladhatja meg a 20–30-at, ellenkező esetben le kell modanunk a témakörök egy részéről. (Természetesen annak sincs akadálya, hogy akár egyetlen témakör százas nagyságrendű szókincsét vegyük vizsgálat alá, ebben az esetben azonban a kapott eredmények semmiképpen sem általánosíthatók a hagyományos kisparaszti gazdálkodás egészének szóképzési mozgástendenciájára.)

Vita tárgya lehetne az adatközlők szóismeretének fokozatok szerinti csoportosítása. Az aktív–passzív–kihalt fő minősítéseket célszerűnek látszik az aktív csoportban még egy alosztással figyelni: cselekvő részese-e az adatközlő a témakörben folyó munkának, vagy csak a családi, környezeti együttélés folytán ismeri a tárgyakat, fogalmat. Ez azért lényeges, mert köztudomású, hogy bizonyos tevékenységformák eleve megoszlanak például a férfiak és nők között, tehát például a szántás-vetés férfiakra, a szövés-fonás nőkre jellemző tevékenység; eleve számolnunk kell tehát minden nemzedékben bizonyos eltérésekkel még az aktív szóismeret megléte esetén is.

A fenti elvek szerint összeállított témakörök, címszólisták anyagát előre megfogalmazott — a nyelvatlasz gyűjtéséhez hasonló — kérdésekkel kell összegyűjteni és fonetikusán feljegyezni. Ezt követheti a feldolgozás: az adatok ismeretségi kategóriák szerinti, illetőleg nemzedékekre elosztott táblázatos bemutatása, kísérő statisztikai arányok kimutatása, a szóismeret változásainak grafikonokon való szemléltetése, az adatok vallomásainak leszűrése, kommentálása nyelvi, szociológiai és egyéb szempontokból.

9. A fenti — kísérletinek szánt — elgondolást a hetvenes évek második felében állítottam össze. 1979-ben akadt egy vállalkozó tanítványunk, aki középiskolai tanárként vállalta a téma bölcsészdoktori kidolgozását. Az elkészült dolgozat (VARGA JÓZSEFNÉ, Szociolingvisztikai tanulmányok Osli község nyelvéből. — A hagyományos paraszti gazdálkodás szóképzésének vizsgálata. Kapuvár, 1981. 109 lap + 18 táblázat, Kézirat a KLTE MNytud. Tanszékén) 17 témakörben átlag 20 kulcsszót vizsgál egyenként 24 adatközlőtől, tehát összesen mintegy 8000 adatot. Mutatvány jelent meg belőle a MNyj. XXIV [1982] kötetében. Úgy

gondolom, a táblázatok és grafikonok szemléletesen mutatják azt a meredek esést, ahogyan ez a szókincsrétég rohamosan húzódik vissza, válik passzívvá és hal ki a mai falu paraszti foglalkozású lakosságának nyelvéből.

A szociológiai módszerek fontosságának hangsúlyozásához hadd idézzek egy bekezdést a dolgozatról írt bírálatomból: „A dolgozat bevezető fejezete hasznos és szükséges áttekintést ad a falu történetéről, társadalmáról, foglalkozási rétegződésének alakulásáról. Jó lett volna, ha adatközlőinek körülményeire konkrétan is kitér. Listájukat és életkorukat csak a dolgozat utolsó oldalán sorolja fel. Szociológiai szempontból érdekes lett volna többet feljegyezni róluk, hiszen elemzései közben maga is beszél arról, hogy bizonyos családtípusokban a fiatalabb generáció tagjai törekednek az idősebbek nyelvét elsajátítani, másutt meg éppenséggel elfordulnak az öregektől, szinte szakítani akarnak a család régi életformájával, lenézik az öregeket, túlhaladottnak tekintik ismereteiket. Az adatközlők családi, társadalmi viszonyainak taglalása magyarázatot adhatott volna esetleg olyan esetekben is, amikor egy-egy adatközlő eltérő adatai mögött ilyen szociológiai magyarázat rejlik” (kézirat, 1981. május 4.).

Érdemes megjegyezni: CSÜRY BÁLINT már 1912-ben utalt a családon mint legkisebb társadalmi egységen belüli nyelvi eltérésekre (MNy. VIII, 425), VÉGH JÓZSEF pedig „Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban” című tanulmányában 1941-ben már arra is tekintettel van, hogy a falu társadalmilag rétegzett nyelvében a feltörekvő vagy rétegében megnyugvó adatközlő milyen nyelvi magatartásformát mutat (MNy. III, 314–43).

A VARGA JÓZSEFNÉTől először kipróbált módszer további finomításával azóta két további bölcsészdoktori értekezés is született: egy az egykori Bereg megyei Lónya nyelvéről (a belőle megjelent mutató: KÉNER ISTVÁNNÉ, Szociolingvisztikai tanulmány Lónya község nyelvéről: MNy. XXVI–XXVII [1986], 43–55), egy másik pedig a Hajdú-Bihar megyei Biharugráról (KOVÁCS BÉLA, A hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód szókincsének vizsgálata Biharugra község nyelvében. Debrecen, 1983. KLTE MNyI. kézirat. 205 lap + 18 táblázat). Ez utóbbiban „Novumok” címmel egy új fejezet is megjelenik, az újkeletű, részben a nagyüzemi gazdálkodás szókészletéből terjedő kifejezések egy csoportjának mérésével, terjedésük módjának nyomon követésével, az ellenőrzéses folyamat megragadásával.

10. Jól tudom: mindaz, amiről a fentiekben szó esett, jelentéktelen törmeléknek számít a magyar nyelvjáráskutatás fejlődése, feladatainak megoldása szempontjából. De talán a megújulásra való szándék, az újabb utak keresése, kipróbálása, a tévedések vállalásának bátorsága mentheti a hibákat. Ha mégis akad köztük valami használható, az nem kis mértékben IMRE SAMUNAK, részleteket és nagy egészeket egységben látó műveinek, gondolkodásra készítő, újításra bátorító példamutatásának köszönhető.

Új utak a földrajzinév-gyűjtésben*

Előadásom címe senkit sem akar provokálni. Jól tudom, hogy országosan még elég messze vagyunk a helynevek összegyűjtésének befejezésétől — amint erre előadásában ÖRDÖG FERENC is utalt. Arról sincsen szó, hogy nem helyeslem a gyűjtés jelenlegi módszereit, és valami egészen más irányt kívánnék megjelölni. Még nagyon sokáig, talán évtizedekig az lesz a legfontosabb feladatunk, hogy a megyénkénti vagy járásonkénti alapgyűjteményeket létrehozzuk azon a színvonalon, amelyet megjelent nagy megyei, járási köteteink képviselnek. Csupán néhány ötletet szeretnék szóvá tenni arra nézve, mihez kezdhet a tegnapi, mai vagy holnapi önkéntes helynévgyűjtő a már felgyűjtött megyék, járások területén, illetőleg hogyan segítheti elő az intézményes gyűjtések mellett is a névhagyomány megmentésének, megőrzésének, feldolgozásának sokrétű munkálatait.

1.

Mielőtt azonban erről szólok, utalnom kell egy rendkívül fontos dologra. A nem nyelvész iskolázottságú önkéntes gyűjtők munkája csak akkor épülhet be a tudományos kutatásba, ha a gyűjtés m i n d e n s z e m p o n t b ó l h i t e l e s , m e g b í z h a t ó . Milyen követelményei vannak a hitelességnek?

a) Elengedhetetlen az élő nevek gyűjtésekor a h i t e l e s a d a t k ö z l ő k k i v á l a s z t á s a . Helyben született, életét helyben leélő, a határt saját gazdálkodásából ismerő, lehetőleg nem egy tagban gazdálkodó, idős, jó emlékezőképességű, értelmes, a közösség hiedelemanyagát ismerő — nem kitaláló — adatközlőkre van szükségünk. Ez már önmagában is egyre nehezebben megvalósítható feltétel: e legidősebb nemzedék tagjai sorra hagynak itt bennünket, talán pótolhatatlan értékű adalékokat visznek magukkal a sírba. A bírósíksággal, tanácstagsággal rendszerint együtt járó kataszteri vagy választókerületi térképismeret nem feltétlenül jelent előnyt. Amennyit segít a terepmunka előtti eligazodásban, annyi veszélye van annak, hogy nem élő, mérnökcsinálta, sosemvolt neveket is valóságosként „ad el” a gyűjtőnek, akaratlanul keverve a bűzát az ocsúval, vagy büszkélkedve hozzáértésével.

* Megjelent: *Pest Megyei Honismereti Közlemények IV. (Válogatás az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők XI. országos találkozásán elhangzott előadásokból. Gödöllő, 1983. július. 4–7.)* Szentendre, 1986. 40–55.

Részben hasonló a helyzet a téeszvezetőségek aktív vagy nyugalmazott tagjaival, különösen a nem helybeliekkel, agronómusokkal, brigádvezetőkkel stb., akiknek tudatában már elválaszthatatlanul összekeveredett az, amit népi hagyományozódással vagy írásos, térképi ismeretszerzéssel vettek birtokba. Ezért szükséges, hogy jegyzőfüzetünk, névcédulánk minden adatáról kideríthető legyen: kitől hallottuk, és minden adatközlőnkéről készüljön egy kis kartoték: névével, születési helyével, foglalkozásával, egykori birtokával, tájnyelvi kiejtésének hitelességével, lakcímével stb. Mindez csak látszólag túlságosan bonyolult. Ha munkánk elejétől minden adatközlőnkéről egy sorszámozott cédulára írjuk a tudnivalókat, a későbbiekben az egymás mellé kerülő névadatok mellé írt indexszerű szám jelezni tudja, kitől való az adat.

b) A hiteles adatközlőktől **h i t e l e s n y e l v i a l a k b a n** kell feljegyeznünk a földrajzi neveket. Ettől számos önkéntes gyűjtő visszaretten, nem lévén gyakorlott a kiejtés szerinti, fonetikus írásban. Ehhez két megjegyzést fűzünk. Az eddig megjelent helynévgyűjtések során már jól kialakult az a minimális jelölési rendszer, amelynek alkalmazását megkívánhatjuk, s amely nem okoz nagy nehézséget.

Igazán hasznos és értékes azonban mégis az lenne, ha legértékesebb, hiteles nyelvjárási adatközlőinkkel magnetofonfelvételt készítenénk a helynevekről. IMRE SAMU beszélt a nyelvjárások magnetofonos gyűjtésének szükségességéről. Miért ne kapcsolhatnánk össze ezzel a helynévgyűjtés ügyét? A hagyományos falusi élet témakörei közt jól megférne egy beszélgetés a község határáról, dűlőneveiről, azok művelési jellegéről, felszíni viszonyairól, az álló- és folyóvizekről, a község utcáinak régi és mai elnevezéseiről, nevezetes házairól, objektumairól. Ilyen módon a korlátolt fonetikával feljegyzett anyaghoz az utókor bármikor rekonstruálhatná a hiteles hangzás, sőt a ragozás, toldalékolás alakjait, alakváltozatait is.

c) Az élőnyelvi helynevek hitelességéhez hozzátartozik a **h i t e l e s l o - k a l i z á l á s** is. A helynévgyűjtés nyelvész szakemberei között sincs teljes egyetértés ebben a kérdésben. Az világos, hogy a megjelenő gyűjteményes kötetekben nem lehet a domborzati, települési és útviszonyokat, utcahálózatot mérnöki pontossággal ábrázoló térképeket közölni — már csak a költségek miatt sem. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy haszontalan és szükségtelen az egyes helynevek pontosabb térképeken való lokalizálása a kutatás számára. Ellenkezőleg: a mezőgazdaság felszabadulás utáni és mai rohamos átalakulása következtében megnő a jelentősége minden részletező határábrázolásnak. Ma még megragadható és rögzíthető a korábbi domborzati viszonyok, művelési sajátságok, valamint a velük összefüggő, azokban gyökerező dűlőnevek közötti kapcsolatot. Holnapra talán — ameliorizáció (talajjavítás), a dűlőutak megszüntetése, fasorok kivágása, legelők feltörése, laposok lecsapolása, erdők kiirtása vagy telepítése, gyümölcsöskertek, szőlők ültetése, új utcák nyitása stb. következtében

— elszakad az eleven kapcsolat a dűlőnév és a terep között, érthetlenné válnak a ma még „beszélő” nevek. Ezért tartom mulhatatlanul fontosnak a részletes térképek alapján való határjárását és a nevek helyhez kapcsolását, lokalizálását; aprólékos feljegyzését minden látszólag jelentéktelen adaléknak, ami a terep sajátosságaira, a talaj minőségére, az eredeti növényzetre, a művelési jellegre és annak az emlékezetben megragadható változásaira vonatkozik.

d) Végül nagyon fontosnak tartom a történeti névadatok hitelességét is. Tudjuk, megyei gyűjteményeink tartalmazzák legalább a XIX. századi legfontosabb források helyneveit is. A hitelesség itt nem az akkor feljegyzett adatok és az akkori terület közötti kapcsolat valós jellegét jelenti, hanem a források torzítástól mentes, hiteles tükröztetését. Tudomásul kell vennünk egy XIX. századi kéziratos térképvázlat ma számunkra nyelvemlék értékű mű, amelyet lehetőleg teljes, betű szerinti pontosságában kell feldolgoznunk, ha nem akarjuk meghamisítani, s az utánunk jövő, az adatot a mi közvetítésünkkel megismerő kutatót félrevezetni.

Még a korábbi nyomtatott forrásokban, akár a 10-20 évvel ezelőtti közlésekben található neveket is a forrásban fellelhető formában kell átvennünk, még akkor is, ha kételkedünk hitelességében. Kétségeinket jelezhetjük, de a közölt történeti, akár tegnapi közléseket nincs jogunk átírni! Még a kiejtés szempontjából jelentéktelen helyesírási sajátosságokat is úgy kell — magyarázat kíséretében — megváltoztatnunk, hogy a forrás eredeti írásmódja közlésünkéből rekonstruálható legyen. Erre még visszatérek.

2.

A helynévgyűjtések hitelességének ezek a követelményei nem ismeretlenek az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők számára. Hangsúlyozásuk talán mégsem fölösleges egy ilyen országos találkozón, hiszen jó feldolgozások, helyes következtetések csak hiteles adatgyűjtésekre épülhetnek. Ebben a tekintetben nem új utakra van szükség: mindent úgy kell csinálni, mint eddig — csak valamivel jobban.

Mielőtt a bevezetőmben említett ötletekre térnék, szükségesnek érzek egy megjegyzést. Azok közé tartozom, akik igen sokra becsülik az önkéntes gyűjtők munkáját, és többségüket képesnek tartják valóban hiteles adatok gyűjtésére. Azt is látom azonban, hogy életkoruktól, lakóhelyüktől, iskolázottságuktól, lehetőségeiktől függően igen eltérő feladatokra képesek. Fő értékük egységesen az amáttórság, a szó eredeti értelmében a m a t ő r : valamit kedvtelésből, szeretetből, kényszer nélkül, lelkesedésből végző. Nagyon fontos azonban, hogy önkéntes munkatársaink közül ki-ki jól válassza meg a munkaterületet: olyasmire vállalkozzék, aminek elvégzésére képességei, ismeretei, körülményei alkalmassá tesszik, mert csak így kerülheti el az amatőr szó pejoratív „hózzá nem értő, laikus”

jelentésének rá vonatkoztatását. Ennek tudatában lehet és kell válogatni az alább részletezendő lehetőségek sorában is.

a) Fontos lehetőség a bekapcsolódás az intézményes helynévgyűjtésbe ott, ahol ez időszerű. IMRE SAMU előadásában utalt rá, hogy a megyei, járási gyűjteményes kötetek központilag szervezett csapatmunkával bonyolíthatók le, ahol be kell illeszkedni egy egységes koncepcióba minden résztvevőnek. Ez azonban nem rekeszti ki az önkéntes gyűjtőket: nagy többségük képes megfelelni a követelményeknek — ideértve a fonetikai jelölést is. A saját faluja életébe sok szállal, évtizedek hely- és helyzetismeretével beilleszkedő önkéntes gyűjtőt képesnek tartom rá, hogy lelkes munkájával jobb anyagot gyűjtsön, mint esetleg egy botcsinálta „profí”. A nem helybeli pedagógus, aki amúgy is túl van terhelve iskolai és azon kívüli munkákkal, felettesei nyomására talán elvállalja a helynévgyűjtést. Talán a fonetikus jelölést is könnyebben elsajátítja. Lelkesedés, tökéletes helyismeret, kutatói kedv, kellő idő, sokoldalú utánajárás lehetősége nélkül azonban eredménye elmarad a valódi önkéntes gyűjtőkéétől.

b) Egyéni pályázat. A központilag még fel nem gyűjtött területeken szabad a pálya az önkéntes gyűjtők előtt: egy község helynévkincsének összegyűjtése értékes pályamű lehet az évenkénti pályázatokon. Egy dologra azonban intenünk kell minden vállalkozót. Felkészülés, előzetes szakirodalmi tájékozódás, szakemberrel való konzultáció nélkül nem szabad nekivágni ilyen munkának. Arra kell törekedni, hogy a pályázati gyűjtés ne kevesebbet, hanem többet tartalmazzon, mint amennyit a megyei gyűjteményes kötetek tartalmazni szoktak. Ebben az esetben kiemelhető belőlük a szervezett gyűjtés megindulása-kor az, ami az egységes kötetbe illik, és a pályázat megkönnyíti a szervezett gyűjtést is. A gyűjtés lebonyolításának gyakorlati kérdéséhez már tekintélyes szakirodalom áll rendelkezésre, ennek válogatott listáját akár az MTA Nyelvtudományi Intézetétől, akár a felsőoktatási intézetek magyar nyelvészeti tanszékeiktől meg tudja szerezni az önkéntes gyűjtő.

c) A kiégésítő gyűjtés ott időszerű, ahol már megtörtént a központi gyűjtés. Nem arról van szó, hogy bebizonyítsuk, milyen hiányos, rossz a megjelent alapgyűjtés. Tudnunk kell: teljes gyűjtés nem létezik. De ha lenne is, rövid időn, néhány éven belül már nem lenne „igaz”: hiszen bármelyik napon keletkezhetik egy új név, és kiavulhat a használatból egy régi. Azt mondhatnánk, rendkívül tanulságos lenne szabályos időközönként újra meg újra összegyűjteni ugyanazon település helynévanyagát, és megfigyelni a nevek „demográfiájának” alakulását. Jó lenne tudományosan is tanulmányozni, hogy milyen gyorsan változik egy közösség névkincse, mi befolyásolhatja a keletkezés és kihalás folyamatát, mely névtípusok mennek feledésbe, mely típusok az időállók, milyen új típusok keletkeznek stb.

d) A kiegészítő gyűjtés egyik formája lehet a háttérfelderítő gyűjtés. A szervezett megyei gyűjtések legtöbbször — az idő szorításában — gyorsan készülnek, és nincs elég lehetőség az egyes nevekhez kapcsolódó történeti, társadalmi, néprajzi, gazdasági háttér teljes felderítésére. Kimaradnak gyakran még a gyűjtők által feljegyzett adatok is, ha nem redukálhatók rövidítésekbe, félmondatos utalásokba. A nevekhez, objektumokhoz kapcsolódó ismeretkincs érdemes a feljegyzésre, mert belőle esetleg olyan adalékok kerülnek ki, amelyek a nevek megfejtéséhez, a település történetéhez, néprajzához, gazdaságtörténetéhez, birtoklástörténetéhez szolgálnak tudnivalókkal. Az ilyen természetű gyűjtés, különösen ha a legérdekesebb hagyományanyagot magnetofonfelvétel formájában is rögzítjük, szintén értékes pályázati témává alakítható.

e) Tudományos szempontból is igen hasznosak lennének a helynév-szociológiai vizsgálatok. A szervezett gyűjtések során rendszerint csak néhány adatközlővel szoktunk dolgozni. Ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy az egyes nevek szociális érvényének mértékét, közismertségének fokát átláthassuk. Pedig ez is tanulságos lenne névtani szempontból, mert képet adna egy közösség névbirtoklásának árnyalatairól. Megfigyelhető: még egy néhány száz lakosú kis községben sem ismer mindenki minden helynevet a határból. Melyek a legismertebb, melyek a legkevésbé ismert elnevezések? Mivel lehet ezt magyarázni? Szerepet játszik-e benne a belterülettől való távolság, a területek művelési jellege, nagysága, birtoklási formája (nagybirtok, tagos birtok, apró parcellák, zártkert jelleg, fűvön osztott kaszálók stb.) vagy egyéb?

Milyen különbségek deríthetők ki a lakosság, különösen a régiek helynévismeretében? Kik voltak a legjobb, kik a legkevésbé jó névismerők? Mitől függött ez? Nagygazdák, középbirtokosok, cselédek névismerete közt milyen eltérések mutatkoztak? Mi a helyzet a mai falu társadalmi rétegeivel? Milyen a maiak névismerete? Eltér-e a férfiaké és nőké? Milyen különbségek mutatkoznak nemzedékek szerint?

Az ilyen és hasonló kérdések felderítéséhez nagyszámú adatközlő megkérdezése szükséges. Ismerni kell hozzá a falu egész társadalmát, megtervezve végezni a kikérdezéseket, társadalmi rétegek, nemzedékek, nemek szerinti megoszlásban. De a várható eredmény rendkívüli érték lenne nemcsak névtani, hanem általános nyelvészeti, szociolingvisztika szempontból is, mert az efféle vizsgálatoknak nagyon szűkében vagyunk, eddigi szakirodalmunkban csak éppen felvetődtek idevonatkozó megjegyzések.

f) Az eddigiekben az élőnyelvi adatgyűjtés kérdéseiről volt szó. Önkéntes gyűjtőink jelentős része azonban arra is alkalmas, hogy levéltári gyűjtést is végezzen, forrásfeldolgozást vállaljon. Tudjuk, hogy az eddigi gyűjtések a levéltári forrásoknak csak kis hányadára terjedtek ki. Szinte mindenütt lehet tehát ilyen jellegű kiegészítő vagy alapgyűjtést végezni. Külön figyelemre méltó terület a községek egyházi levéltára. Ezekben általában a XVIII. század elejétől találha-

tók olyan iratok — canonica visitatiók, végrendeletek, szerződések, adás-vételi iratok, letéti oklevelek, az egyház birtokával kapcsolatos feljegyzések, bérleti szerződések, a templom és a parókia építésével, javításával, az iskola ügyeivel, a tanító földjárandóságával, sőt akár az egyházközség életének nevezetes eseményeivel foglalkozó feljegyzések —, amelyekben számos dűlőnév, utcanév és helymegjelölés fordul elő. Ezek kijegyzése igen nagy érték, mert a hiteles helybeli hangzási formákat tükrözteti, ami nem mindig mondható el a nem helyben készült, idegen kéz által leírt névalakokról. A községi egyházi iratgyűjtemények segítségével sok helynév történeti előzményeit visszanyomozhatóvá tehetjük a XVIII. század elejéig.

g) Természetesen nagyon hasznosak a múlt század közepétől a századforduló tájáig készült kataszteri birtokvázlatok is. Ezek névanyagát rendszerint tartalmazzák a modern helynévkötetek, de csak a szöveget. A színes vázlatok vallatóra foghatók a művelési jelleg tanulmányozásához is: az erdők, rétek, szántóföldek, vízfolyások, térszíni formák térképi helyzete az elnevezésekkel szembeállítva, meg a mai határképhez hasonlítva számos következtetés levonására adhat alapokat. A községekben található színes kataszteri birtokvázlatokat természetesen nemcsak a mai határállapottal szembeállíthatjuk, hanem a különböző korokból származó egyéb térképekkel is. A levéltárak kéziratos térképvázlatait, a különböző katonai felvételeket, a közigazgatási és turisztikai célú térképeket időrendbe állítva kirajzolódhatik előttünk a község határhasználatának, a terület domborzati és vízrajzi helyzetének, a belterület alakulásának, a művelési jelleg módosulásának történeti változásfolyamata. Az ilyen tájtörténeti vizsgálatoknak nagyon híjával vagyunk, pedig kézenfekvő tény, hogy a helynévtörténeti kutatásokban nagy hasznunkra lehetnének.

A színes kataszteri birtokvázlatok még más szempontból is hasznosíthatók. Ezeken felírva találjuk a parcellák birtokosainak nevét, így a birtoklástörténeti helyzet rögzítői. Szinte teljes személynévlista állítható össze belőlük, s ez jól hasznosítható bizonyos dűlőnevek megfejtésekor. Szembesíteni tudjuk a személynéveket a régi megyei monográfiákban felsorolt nemesi birtokosok listájával, s nyomon követhető lesz a határirtoklás történeti változásfolyamata is. Az azonos tulajdonos névének más-más határrészen való szereplése nemcsak a forduló rendszer múltjára enged meg következtetéseket, hanem a birtokelaprózódás szociológiájára is. Jól tettenérhető a forduló gazdálkodás alól kivett területek rendszere is: a *Kenderszer*, *Répa föld*, *Máléskert* dűlőnevek közelebbi tulajdonformái, az állandó vagy évenkénti felosztott, esetleg osztatlan közösségi használatban lévő határrészek, erdők, rekeszek, rétek, legelők, nádasok stb. helyzete, aránya, változása stb.

A határ térszínformáinak, művelési jellegének történeti változásait nyomon követve találhatjuk meg a magyarázatát számos „ellentmondásos” dűlőelneve-

zésnek, mint a szántóföldet jelölő *Nagyerdő*, *Halastó* stb., amelyeket esetleg már az emlékezet sem őriz.

h) A levéltári kéziratos, illetőleg katonai térképek névkészletének összegyűjtése már a községen kívüli, komolyabb felkészültséget kívánó feladat. Egy-egy megyei levéltárban több százra vagy akár ezerre rúgó régi kéziratos térkép van az egyes községekről, járásokról, birtokokról. Ezek nagy előnye, hogy a neveket „lokalizálva”, a megfelelő területre, objektumra írva tartalmazzák, s abban a formában, amelyben feltehetőleg a térképek készítésekor használatosak voltak.

Egy-egy községről nem ritkán 15-20 térképet is találtunk. Névtani feldolgozásuk minimális formája, ha minden rajtuk szereplő nevet betűhíven kijegyzünk. Legjobb lenne névtani szempontból is egy fényképes vagy fénymásolásos gyűjtemény időrendi összeállítása. Közbülső lehetőség, hogy a nevek lokalizálását is átmentsük, az lehet, hogy egy nagy méretarányú — például tízezres — munkatérképre átírjuk az eredeti térkép neveit a megfelelő helyre. Praktikus lehet, ha több régi térkép névanyagát akarjuk munkatérképünkre rögzíteni, hogy egy-egy térkép névanyagát azonos színű tollal írjuk át, így a különböző régi térképek adatai eltérő színezéssel egymás mellé kerülhetnek, s nem keverednek össze (az egyes színekkel jelzett térképekről pontos adatfelvételt kell készítenünk: mikor keletkezett, milyen című, méretarányú stb. térképről írtuk le az adatokat, mi a térkép levéltári jelzete stb.). Ha bővében vagyunk a régi térképeknek, még több adatot vihetünk át munkatérképünkre színes számozással. Valamilyen rend szerint számokat írunk a régi térkép feliratának megfelelő helyre, és egy gyűjtőfüzetbe azonos számjegy mellé — a térkép azonosításához szükséges adatok feljegyzése után — kiírjuk az eredetiben található neveket betűhíven. Mivel a számok kisebb helyet foglalnak el, mint a név teljes kiírása, a munkatérképünk nem lesz zsúfolt, és több adat elfér rajta.

Ha egy régi térképen ugyanaz a név többször is előfordul, minden előfordulást át kell írunk lokalizálva. Ugyanígy a névváltozatokat is. Ha valamely térképünkön a nevet magyarázó ábra is van (domb, horhos, lapály, kút stb. képe), tanácsos a térkép adatait jelző színnel munkatérképünkre is átjelölni, kivált ha az ábrázolás nem minden térképen szerepel. Arra törekedjünk, hogy munkatérképünkről az előzménytérképek adatai rekonstruálhatók, visszakereshetők legyenek.

Itt kell kitérnem a régi térképek adatainak nyelvi kérdéseire. Ezek az adatok is nyelvemlék értékűek, hiteles kijegyzésüknek tehát csak a **b e t ű h ű á t - í r á s** tekinthető. A gyűjtőnek tehát mindenekelőtt el kell tudni olvasni őket, és ez nem mindig könnyű. Mindenesetre, ha bizonytalanok vagyunk, ne restelljünk segítséget kérni a szakemberektől, illetőleg jelezzük olvasási kétségünket. Gondoljunk arra, hogy közlésünket olvasóink hitelesnek fogják tekinteni, nem lesz módjuk ellenőrizni az eredetiben, s talán miattunk jutnak hibás következtetésekre.

Nem helyes tehát, ha egy régi térkép *Eklesia földgye*, *Hármas lapossa*, *Kössély* adatait így adjuk vissza: *Eklézsia földje*, *Hármas laposa*, *Kösély* (a hibás

adatok egy megyei kiadványból valók). A nevek alakja tájnyelvi sajátosságokat is tükröz, ezeket nem szabad elnyomni a leírás modernizálásával. — Még súlyosabb hiba a nevek nyelvi szerkezetének megváltoztatása. Ha a térképen *Bás halma*, *Nádas kút*, *Malom út lapossa* szerepel, nem szabad helyettük „Báshalom dülő”, „Malom laposa”, „Nádaskút patak” formákat közölni, hiszen ez már tartalmi torzítás. A térképek alapján olykor nem könnyű eldönteni, hogy a rajtuk szereplő feliratok közül mi tekinthető tulajdonnévnek, mi számít közszói tájékoztatásnak. Ha a *Kálló* szó háromszor is előfordul gödörszerű mélyedések nevéként, aligha igazi helynév. Az meg kifejezett melléfogás, ha a négy különböző helyen található *Vinea* feliratot a gyűjtő nagyvonalúan „Szőlők” tulajdonnévként közli összefoglaló szándékkal. A tulajdonnévre gyanús térképi szövegeket — a bizonytalanság esetleges jelzésével — ki kell írni, ha a határ egyetlen részét nevezi meg: *Temető*, *Temető sziget osztása*, *Praedium Köteles*, *Terrenum Kabaiesen* stb. Az ilyenek más adatokkal szembesülve hasznosakká válhatnak, esetleg éppen a szomszéd község helyneveinek kutatói számára.

A nyomtatott katonai, közigazgatási, turisztikai stb. térképek természetesen más problémákat vetnek fel: idő híján ezekre nem kívánok kitérni. A pontosság és óvatosság azonban minden esetben elengedhetetlen még a friss keletűek esetében is.

i) Sokszor megfélelkeznek a gyűjtők a szakirodalmi közlések névanyagának számbavételéről. Pedig a régebbi megyei és egyéb történeti monográfiák sok régi, értékes adatot tartalmaznak. A Magyar nyelvjárási bibliográfia a múlt század elejétől 1948-ig megjelent helynévközléseket a községek betűrendje szerint számontartja. Sok értékes adatot gyűjthetünk ki a helységnévtárakból a múlt század második felétől máig. Főleg a külterületi lakott helyek neveit találhatjuk meg bennük a népszámlálások adatfelvételi előírásai szerint. Még a legújabb korban évenként megjelenő autóbusz-menetrendek is dokumentálnak bizonyos helynévanyagot: a helyközi járatok külső megállóit rendszerint valamely — a helybeliek által ismert és használt — dűlőnévről vagy objektum nevéől nevezik el, így a menetrendek is névtani dokumentummá válnak.

A kifejezetten *l e v é l t á r i a d a t g y ű j t é s* kérdéseire itt nem kívánok kitérni, bár a jelenlévők között bizonyára nem egy olyan önkéntes gyűjtő akad, akin ez a munka sem fogna ki. A nagy oklevélgyűjtemények latin anyagának regesztái, magyar kivonatai régóta és tudatosan törekednek rá, hogy a szövegekben előforduló személy- és helyneveket kiemelve, felhívják rájuk a figyelmet. Az oklevéltárak kezelését gyakran kitűnő helynévmutatók könnyítik meg.

Nem kívánok kitérni a történeti földrajzi munkákban való kutatás kérdéseire sem (CSÁNKI, GYÖRFFY, KRISTÓ stb.), ezek használata sem csak a szakemberek kizárólagos joga.

3.

Végezetül csak még egy gondolatot. Azok az önkéntes helynévgyűjtők, akik lakóhelyük élő és történeti neveit jól megismerték, erkölcsi alapot szerezhetnek ahhoz is, hogy a napjaink névadási kérdéseibe a k t í v a n a v a t k o z z a - n a k b e . Ez is fontos társadalmi, mozgalmi feladat. A helyi tanácsok jó fórumot teremtenek arra, hogy az új hivatalos névadásba, utcák, terek, lakótelepek, létesítmények elnevezésébe bevonják őket, kikérjék véleményüket. A hagyományos, évszázados, népi elnevezések óvása környezetvédelemnek számít; az új utcák stb. elnevezése közös felelőssége a hivatalos szerveknek és a névtudomány hivatásos vagy önkéntes képviselőinek. Rá kell mutatnunk: névadási sematizmus az, hogy minden községben ugyanaz a 4-5 nemzeti nagyságunk szerepel az utcák névadójaként, teljesen függetlenül attól, hogy fűzte-e őket bármilyen konkrét kapcsolat az adott településhez. Egyáltalában: túlságosan csak személynevek szerepelnek új utcáink neveként, gyakran évszázados régi, népi neveket szorítva ki egy-egy évforduló idején. Igen ritkán élünk azzal az eljárással, hogy a terjeszkedő település peremén a felparcellázott régi dűlő nevét tegyük meg utcanévvé. Pedig ezzel a határba való beilleszkedés, meg a történeti folyamatosság is csak nyerhetne. A személynevek elburjánzásánál is kedvezőtlenebb a dátumoknak utcanévként való felhasználása. Képzeliük el, mennyi tévedés lehetőségét hordja egy külföldi számára az efféle lacím: „Július 25. u. 15. sz. 5. em. 35. sz.” — kivált, ha a betűrövidítések, szokás szerint el is maradnak.

Hasonló feladatuk lehet az önkéntes gyűjtőknek a határ hagyományos névkincsének őrzésében is. A termelőszövetkezetek meliorizációs tevékenysége gyakran nemcsak a régi utakat, fasorokat, vízfolyásokat szünteti meg, újakat nyitva másutt, hanem a régi neveket is feledésre ítéli azzal, hogy a kialakított nagy táblákat egyszerűen sorszámozással nevezi meg: „Hármas tábla”, „Ötös tábla” (leírva még hibásabban: T-3, T-5). Természetesen nem a talajjavítás ellen kell fellépünk. Azt azonban jó lenne elérnünk, hogy az új területek örökítsék át a régi, hagyományos népi elnevezéseket. Ne fogadja el a közösség szolgai módon a faluhoz nem kötődő műszaki szakember íróasztal mellett, térképen, mechanikusan felírt kódjeleit, betű-szám kombinációit! Győzzük meg a termelőszövetkezetek vezetőségét, hogy a hagyományos, emberi látásmódot, természeti valóságot közvetítő elnevezések jobbak, mint a falanszterizű számkódok.

Sok egyéb dologról lehetne még beszélni, ha idő és tér nem korlátozna. A fentiekkel egy dolgot szerettem volna érzékeltetni: az önkéntes helynévgyűjtők között nincs olyan egy sem, aki ne találhatná meg az érdeklődési körének, képzettségének, lehetőségeinek megfelelő, személyére szabott feladatokat ebben a nagy fontosságú munkában. Azt mondhatnám: „végetlen a tér, mely munkára hív”. Nagyon remélem, hogy az önkéntes helynévgyűjtők élni fognak ezekkel a lehetőségekkel.

A tulajdonnevek jelentéstanához*

Bár a magyar tulajdonnév-kutatás sok vonatkozásban igen szép eredményekkel dicsekedhetik — így például a történeti személy- és földrajzinév-vizsgálat, valamint különösen a névfejtés terén —, egyes területek mintha olykor kimaradtak volna kutatóink érdeklődési köréből. Ilyen például a tulajdonnév kategória altípusainak feltárása, e típusok egymáshoz fűződő kapcsolata, más nyelvek hasonló jelenségeivel való összemérése stb. Lényegében véve ilyen a tulajdonnevek mivoltának elmélete is, ilyen a nevek alakszerkezeti tipológiája, ilyen a gyakorlati névhasználat társadalmi, közösségi vonatkozásainak részletes számbavétele, és még több más kérdés is. Sem magamat, sem ezt az alkalmat nem tartom megfelelőnek ahhoz, hogy e hiányok bármely kis részének pótlására vállalkozzam. Csupán néhány gondolatársítást kísérelnék meg a tulajdonnév elméleti kérdéseiben folyó kutatások egyik-másik pontjára vonatkozólag.

A tulajdonnév mivoltára, alapvető tulajdonságaira nézve nálunk szinte a legutóbbi évekig GOMBOCZ ZOLTÁN tanítása számított általánosan elfogadottnak. E tanítás a tulajdonnév lényegére, illetőleg a köznév és tulajdonnév különbségére nézve a végső soron skolasztikus „connotativ” — „non connotativ” jelentésfunkció alapján foglalt állást. Alapvető megállapítása így hangzik: „A tulajdonnevekhez nem fűződik semmiféle értelem...”, illetőleg: „A tulajdonnév... lényege nem a jelentésfunkció, mint más köznévnek, egyetlen célja az identifikáció” (Jelentéstan. 1926. 45–6).

Az identifikáció azt jelenti, hogy a beszéd gyakorlatában megnevezni kívánt objektumot önmagával azonosítjuk, ezáltal kiválasztjuk, elkülönítjük minden mástól, még az azonos tárgykategória többi tagjától is, tehát *e g y e d i v é* tesszük. Az ilyen elkülönítés, azonosítás azonban — e felfogás szerint — úgy megy végbe, hogy közben semmit sem árulunk el az objektum közelebbi természetéről, mintha csak egy kézmozdulattal rámutatnánk.

A tulajdonneveknek ez a tartalmi üressége, értelem- vagy jelentésnélkülisége történetileg másodlagos — fejti ki GOMBOCZ. Eredetileg minden tulajdonnév köznév volt, tartalmas, jelentéssel bíró szó, kifejezés. A *Kis*, *Nagy*, *Kovács* tulajdonnevek valaha köznévi szerepben voltak jellemzői egy-egy személynek, jelentésük igaz volt, ráillett a jelöltekre. Az *Erdély*, *Kőrös*, *Cégléd*, *Szilágy* eredetileg szintén közszoói megnevezések voltak. A tulajdonnév tehát úgy alakul ki, hogy

* Megjelent: *Névtudományi előadások (II. névtudományi konferencia. Budapest, 1969)*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS és VÉGH JÓZSEF. (Nyelvtudományi Értekezések 70. sz.) Budapest, 1970. 302–7.

egy közszót a szokásos használat mellett egy egyeddel külön is összekapcsolunk, s az ezáltal elveszíti közszói jelentését, pusztán azonosító szerepűvé válik. Ezért lehetséges, hogy akit *Nagy Piroška* néven szólítanak, az alacsony, sápadt, fehérbőrű nő. Megfigyelhető ugyanakkor ennek a folyamatnak az ellenkezője is, tehát az, hogy egy tulajdonnév fejlődik közszóvá, mint az *aggastyán* (< lat. *Augustianus* 'Ágoston rendi szerzetes'), *fukar* (< *Fugger* családnév), *kaján* (< *Kain*) stb. Hogy a tulajdonnévvé váláskor hova tűnt a szó köznévi jelentése, illetőleg, hogy a közszóvá váló tulajdonnév honnan vette köznévi jelentését, arra — sajnos — elég kevés utalást találunk, bár GOMBOCZ említi a totemizmust és az óvónevek mögött meghúzódó hiedelemvilágot. A köznévvé váló tulajdonnév jelentésnyerésekor bizonyára a tulajdonnév viselőjének egyedi attribútumaiból jegecesedik ki a köznévi értelem. (Talán ebből magyarázható, hogy az ilyen módon keletkezett közszók legtöbbször melléknevek vagy attributív jellemzők nyomatékolasával körülírható főnevek.)

A tulajdonneveknek az eddigiekben jellemzett — főleg GOMBOCZ ZOLTÁN nevéhez fűződő — hazai koncepciójában az újabb kritika elsőnek azt kezdte kifogásolni, hogy a tulajdonnév jelentés nélküli, üres nyelvi elem volna. Ma már elfogadott alaptétel a nyelvtudományban, hogy a nyelv jelrendszer, s a nyelv szavai jel gyanánt funkcionálnak. Jelentés nélküli nyelvi jel tehát per definitionem nem lehetséges. Legfeljebb arról beszélhetünk, hogy vannak különböző jeltípusok, és ezek eltérő jelentéstípust reprezentálnak.

A nyelv jel-elméletét, valamint a gyakorlati beszédhelyzetet, a konkrét jelszituációt figyelembe véve újabb kutatók a tulajdonnév és köznévi jelentésének különbségét abban látják, hogy a köznévi jelentésében az elvont tudati kép (= fogalom) és a hangsor kapcsolatára esik a nyomaték, a tulajdonnév esetében pedig a hangsor (= név) közvetlenül a megnevezett dologgal, egyedi objektummal kapcsolódik össze. Így a tulajdonnév „jelentése” maga az objektum, egyetlen és oszthatatlan mivoltában (vö. MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentéstanához: Pais-Eml. 189–95).

Egy másik felfogás szerint a köznevek jelentésében megfigyelhető elvonás, általánosítás, képzet- vagy fogalomalkotás az egyedet megjelölő tulajdonnevek esetében is megtörténik, annak is van tehát fogalmi jelentése. Különbség viszont az, hogy ez utóbbi esetben az elvonás, absztrakció e g y e t l e n egyed járulékos tulajdonságai alapján megy végbe, és nem számtalan egyed közös vonásait tartalmazza (vö. TEMESI MIHÁLY: MMNyR. I, 173–5).

Annak a kritika-sorozatnak, mely a tulajdonnevek jelentéstelen voltát cáfolja, értékes terméke BALÁZS JÁNOS tanulmánya (A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: ÁNyT. I, 41). BALÁZS logikai alapon is bizonyítja, hogy a tulajdonnév szintén együttjelző, konnotatív funkciójú. Ezen azt érti, hogy aki *Napóleon*-t mond, az egyben — ha másodlagosan is, de szükségképpen és egyidejűleg — *ember*-t is mond, illetőleg hozzágondol. S ugyanúgy a hallgató is: ha érti a tulaj-

donnevet, ismeri a megnevezett egyedet, automatikusan azt is érti, hogy az az egyed a létezők mely nagyobb csoportjába tartozik, milyen tárgykategória tagja. A tulajdonnév tehát *e g y e d e t* és *c s o p o r t o t* együtt fejez ki: elsődlegesen az egyedet, másodlagosan a csoportot, mely alá az egyed foglalható.

Ezt azért tekinthetjük igen fontos meglátásnak, mert egyben azt is bizonyítja, hogy a tulajdonnév nemhogy kevesebb, hanem sokkal több attribútumot hordoz jelentésében, mint a csak csoportfogalmat kifejező köznév. Implicite benne van e megállapításban, hogy a köznévi jelentés a tulajdonnévvé válás során *n e m s e m m i s ü l m e g*, csak háttérbe húzódik. Ezt hangsúlyozza BALÁZS annak fejtegetésével is, hogy a köznévi jelentés olykor a tulajdonnév szerkezetével is kifejezésre jut: a *Sas-hegy*, *Bodrikutya* típusú tulajdonnevek egyik eleme éppen a köznévi jelentéstartalom konkrét hordozója: *hegy*, *kutya*. A tulajdonnévben tehát az általánosnak és az egyedinek nagyszerű dialektikus kapcsolatát figyelhetjük meg.

De az általánosnak és egyedinek ezt a dialektikus kapcsolatát nem is csupán a tulajdonnévben figyelhetjük meg — írja végül BALÁZS —, hanem a köznevek beszédfunkciós alkalmazásában is. Ha azt mondjuk: „A *kutya* emlőszállat”, általános, egyedre nem konkretizált fogalom kapcsolódik a szóhoz. Ha viszont ezt halljuk: „Megharapott a szomszéd *kutyája*”, egyedi, mással össze nem téveszthető objektumra gondolunk. Végeredményben tehát BALÁZS szerint a tulajdonnév és köznév különbségét abban láthatjuk, hogy a tulajdonnév elsődlegesen egyedet, másodlagosan csoportfogalmat idéz fel, a köznév pedig elsődlegesen csoportfogalmat fejez ki, alkalmilag azonban egyed jelölésére is felhasználható.

BALÁZS tanulmányának a fenti eredményein túl — úgy érzem — van még egy fontos módszertani erénye is. Ez az, hogy a nyelvi jel jelentéséről szólva nem marad meg a hangsorok és a nekik megfelelő tudattartalmak oppozicionális viszonyainak, absztrakt összefüggéseinek elemzésénél, hanem állandó figyelmet fordít a jelszituációra, a beszédhelyzet egyedi valóságára is. A tulajdonnevek jelentéstani kérdéseit a denotátumok oldalának figyelmen kívül hagyásával vizsgálni reménytelen vállalkozás. Az alábbiakban éppen ezen a ponton kísérelnénk meg néhány gondolatot felvetni.

A mindennapi élet gyakorlatában legtöbbször még ma is — a múltban pedig bizonyára még nagyobb arányban — arra van szükség, hogy a nyelv, a beszéd révén a megismételhetetlen pillanatnyi szituációban aktuális konkrét valóság-elemeket nevezzük meg, ezekre irányítsuk beszéd társunk figyelmét éppen azok jelentősége miatt. Az érvényes nyelvi közlés tehát úgy fogható fel, mint egy modell, melyben absztrakt nyelvi elemek viszonylag szabadon szőtt hálójával a konkrét, egyedi valóság aktuális elemeit és az azok között felismert viszonyokat leképezzük. Bizonyára nem véletlen, hogy a descriptiv nyelvészeti iskolák éppen olyan szigorúan veszik a nyilatkozat érvényességének az ilyen — nyelvrendszeren kívül eső — kritériumát, mint ahogyan a hagyományos nyelvtudomány

hangsúlyozza a „valóság-vonatkozást”, mint a mondat mondat voltának elengedhetetlen feltételét. Lényegében véve tehát minden nyelvi közlés tényleges vagy elképzelt e g y e d i valóságra vonatkozik.

Azt az ellentmondást, hogy a beszéd gyakorlatában az egyedi valóságot általános jelentésű nyelvi elemekkel kell kifejeznünk, különböző módokon szoktuk megoldani. Mindenekelőtt nagyon sokszor segít a külső helyzet, a jelszituáció, amelyben az információcsere lebonyolódik. Ehhez járulhatott — különösen a nyelvfejlődés korai szakaszaiban — az úgynevezett m u t a t ó s z ó k alkalmazása. Ezekről a nyelvi elemekről: deiktikumokról, aktualizátorokról, szituátorokról, determinátorokról az utóbbi években — fontosságuknak megfelelően — elég sok szó esett nyelvtudományunkban (vö. RAVILA: Vir. 1945: 323; LAKÓ: ALingu. I, 355, 363; FOKOS: NyK. LVIII, 75; PAPP ISTVÁN: MNyj. III, 25–6; KÁROLY SÁNDOR, ÉrtSzerk. 14, 31; BALÁZS JÁNOS: NytudÉrt. 46. sz. 14–6; stb.).

A jelszituációban lezajló közlés egyedítésének leggyakoribb módja az egyszerű r á é r t é s , ráalkalmazás. Ezen azt értjük, hogy a beszédhelyzetben adott vagy nyelvi rámutató eszközök segítségével exponált egyedi valóságra ráalkalmazzuk a tudatunkban általános jelentésmozzanatokkal társított nyelvi elemet. Úgy gondolom, legegyszerűbb példái ennek az adott helyzetben elhangzó ilyenféle mondatok: *Tűz!*, *Medve!* stb.

Az általános jelentésű megnevező szóknak és az aktualizáló funkciójú rámutató elemeknek az összekapcsolódása egy-egy konkrét valósághelyzet kifejezésére bizonyára szintén hosszú nyelvfejlődési korszak uralkodó típusú közlésmódja volt. A *Fa ez!*, *Tűz azon!*, *Medve ott!* formájú kifejezésekben, illetőleg ezek fejleményeiben nyelvtudásaink a grammatikai szerkezet kiformalódásának kezdetét látják, bizonyára helyesen (vö. a fentebb idézett szerzők műveivel).

A közlés alkalmi valóságra vonatkoztatásának további módja az úgynevezett s z i n t a k t i k a i egyedítés. A nyelv fejlődése során a korábbi rámutató elemek grammatikálizálódtak: fő funkciójuk az lett, hogy az egyedi valóság elemeire alkalmazott tartalmas szavak sorozatát a megnevezett valóságelemek között felismert összefüggések tükröztetésével kössék össze. A valóságban felismert és nyelviileg is tükröztetett viszonyok szokásos kifejezőmódjának elemei váltak a grammatika viszonyjelölő rendszerének elemeivé.

A mai sokszavas mondatokban az egyes szók jelentéskörét már az is korlátozza, hogy milyen más szavakkal kerülnek együvé. Az aktuális jelentés további leszűkítését szolgálják a toldalékok és egyéb viszonyjelölő eszközök. A szintaktikai aktualizálás révén tehát a szavak általános lexikai jelentését a konkrét beszédhelyzet egyedi valóságára alkalmazzuk rá, abba kényszerítjük bele. Ilyen szempontból a mondat valóban az általánosnak és az egyedinek nagyszerű dialektikáját mutatja. Ha azt mondom: „*Családom legfiatalabb tagja felébredt*”, az egyedítés adott körben félreérthetetlen: a birtokos személyrag kiválasztja a

számtalan lehetségesből az egyetlen, a beszélő családját; a *legfiatalabb* jelző a család tagjai közül az egyetlen szóban forgó „objektumot”, s az ige ennek az adott szituációban aktuális konkrét cselekvését.

Mindeddig nem volt szó tulajdonnevekről. A ráértékes, rámutatásos, illetőleg szintaktikai — mindig köznévvvel történő — egyedítés, aktualizálás, illetőleg ezek kombinációja az esetek túlnyomó többségében elegendőnek bizonyul ahhoz, hogy a beszéd-társak a beszédhelyzet és a beszédelőzmény, a „kontextus” segítségével a kifejezni kívánt egyedi valóságra vonatkoztassák mondanivalójukat. Joggal kérdezhetnénk: hát akkor mi szükség van mégis különleges, egyedjelölő nyelvi elemekre? — A tulajdonneves egyedjelölést is a szükség hozta létre. Ez abban áll, hogy az ember állandó környezetének bizonyos egyedi objektumai az egyén vagy a közösség számára valamilyen okból különleges fontosságra tesznek szert, ezért külön névvel jelölésükhöz érdek fűződik (vö. MARTINKÓ: i. h.).

Hozzátehetnénk ehhez még azt, hogy a közsavakból formált közlés egyedítő ereje alkalmi jellegű: a mondat keretébe foglalt tükör egyszeri használat után cserepeire esik szét, és az egyes cserepek újrafelhasználásakor már esetleg más szögben törik a fényt, más valóságot ábrázolnak. De a mondat egésze is vonatkozhatik más-más, hasonló valóság-helyzetekre. Az előbb említett mondat például (*Családom legfiatalabb tagja felébredt*) akár ezernyi többé-kevésbé hasonló szituációra alkalmazható. Ha viszont az egyedítés során tulajdonnevet használunk: *Sebestyén Olga felébredt*, a mondat átvihetősége megszűnik, optimális esetben végleges egyedítést kaptunk.

Elfogadva, hogy a végletes egyedjelölésre a közszóval történő egyedítési módok mellett is szükség lehet, kérdés: milyen módozatok kínálóznak erre a feladatra? Elméletileg elképzelhető volna ugyan, hogy e célra merőben új jelet kovácsoljunk, de ez a gyakorlatban értelmetlen memóriaterhelés lenne. Teljesen kézenfekvő, hogy a végletes egyedjelölés céljaira az *a l k a l m i* egyedítés módozatait használjuk fel. Más szavakkal: tulajdonnév céljaira alkalmas bármely közszoói egyedítésben használatos nyelvi formula, ha egy kisebb vagy nagyobb nyelvközösség gyakorlati nyelvhasználatában az objektum állandó jelölőjévé válik. A tulajdonnévvé váláshoz azonban az egyedhez kötődésen túl az is szükséges, hogy a szóban forgó nyelvi kifejezés is egyetlen szilárd egységbe tömbsődjön.

Anélkül, hogy a köznévi egyedjelölés fent bemutatott típusait és a tulajdonnév lehetséges formáit tüzetesen párhuzamba állítanám, csak néhány hasonlóságra utalok.

Úgy gondolom, hogy a köznév *r á é r t é s e s* egyedítésének megmerevedése és egy objektumhoz rögződése során váltak tulajdonnévvé a *Hegy, Folyó, Erdő* típusú földrajzi nevek. Ráértésnek, ráalkalmazásnak tekinthetjük a köznévi jelentésben nem ismert szavak tulajdonnévi használatát is: *István, Péter; Duna,*

Tisza stb. Talán ide sorolhatnók a totemisztikus és egyéb, metaforikus, metonimikus tulajdonneveket is, mint *Turul, Kánya, Emese* stb.

Sajátságos, de teljesen érthető, hogy a mindig alkalmi viszonyítást hordozó rámutató szavakból nem fejlődtek tulajdonnevek. Hasonlóra gondolhatunk a nevező és mutató szavakból kombinált *Fa az!* típusú egyedítések esetében is. (Bár itt mintha meglenne a végletes egyedítés némi lehetősége: hasonlítsuk össze az alábbi két mondatot: „Nekem Pista barátom” és „Nekem Pista *a* barátom”. Itt a határozott névelő különleges nyomatékolása egyben a végletes egyedítés kifejezésének is eszköze.)

Annál nagyobb számban találjuk meg tulajdonneveink között a különböző típusú *s z i n t a k t i k a i e g y e d í t é s b ől* tömbösödött formációkat. Természetesen elsősorban nominális szerkezetekről lehet szó, tehát olyan szerkesztett morfémacsoportokról, amelyeknek együttes morfémaosztályértéke, szófaji jellege főnévi. Ebbe a kategóriába tartozik nemcsak egész mai személynév-állományunk — mely tudvalevőleg jelzős szerkezetek egyedjelölővé merevedéséből keletkezett —, hanem földrajzi neveink többsége is. Hogy mennyire megszoktuk tulajdonneveink szintagmatikus alakszerkezetét, arra jellemző, hogy egyik kézikönyvünk a földrajzi név fogalmát így határozza meg: „Földrajzi névvé válik a rendszeresen egy adott helyre vonatkoztatott közszó, ha más hasonló tárgyaktól való megkülönböztetés céljából *v a l a m e l y j e l z ő* [én ritkíttattam, S. Á.] közelebből meghatározza ... pl. *Nagyhalom, Szélesbűkk, Magas-mart...*” (BÁRCZI, Szók.² 147). Ha ezt a tételt elfogadjuk, a *Hegy, Lapály, Patak* egyelemű földrajzi neveket ki kellene rekesztenünk a tulajdonnevek sorából.

Arra nézve, hogy szintaktikai egyedítésből merevedett tulajdonneveink között a szokványos jelzős szerkezeteken kívül még mennyi más típusú található, elég utalnom élő és történeti névgyűjteményeink gazdag anyagára, a ragadványnevek változatos típusaira, a névutós helynevekre, meg az úgynevezett „laza szerkezetű” földrajzi nevekre, amelyek olykor többszörösen összetett szintagmabokor formájában valósítják meg a megmerevült egyedjelölést. Ha elfogadjuk, hogy az alkalmi egyedjelölés minden módozata megmerevedhetik, és nyelviileg tulajdonnévvé tömbösödhetik, érthetővé válik ez a nagy alakszerkezeti tarkaság, amely akár egész mondatok névvé tömbösödését sem zárja ki. Ennek a nagy alakszerkezeti tarkaságnak bizonyára része van abban, hogy „a tulajdonnévnek nincs egyértelmű és szabatos meghatározása” — mint egyik kutatónk még nemrég is szóvá tette (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév és köznév határterülete: MNy. LV, 461), illetőleg abban, hogy nagyon sokszor nem lehet pontos határvonalat húzni a tulajdonnév és a köznév közé. Ez utóbbi esetben lényegében arról van szó, hogy vajon a kérdéses nyelvi kifejezés az adott szituációban csak alkalmilag egyedítő funkciójú-e, vagy eltéphetetlenül összekapcsolódott-e a megjelölt egyeddel, s ennek következményeképpen nyelvi formája tömbösödött-e. Sok kérdésben persze további kutatásnak kell következnie, pél-

dául annak eldöntésében, hogy a márkanévek mennyiben jelölnek egyedi objektumot, mennyiben csoport-fogalmat; stb.

Ezen a ponton kell utalnom rá — anélkül, hogy részletekbe mennék —, hogy a tulajdonnévi egyedjelölés fenti típusai nem merev kategóriák. Különösen a szintaktikailag szerkesztett nevek változhatnak, alakulhatnak az idők során. Fejlődésük nyelvileg rendszerint egyszerűsődéssel jár, ezért gyakran előfordul, hogy eredeti szintaktikai szerkezetük elhomályosul, és a szinkrón vizsgálat szempontjából más csoportba kerülnek, mint ha eredeti formájuk alapján osztályoznánk. Olykor a szintaktikai szerkesztettség nyelvileg csonka formájú: evidens, hogy a *Tölgyes*, *Varjas* stb. határrésznevek melléknévi megjelenése nem áll ellentétben főnévi jelentéstartalmával, tárgyfogalmi jelölőfunkciójával, csupán a köznevek esetében is sokszor megfigyelhető mondattani tapadás jelenségét mutatja.

Időm végére érve fejtegetéseimet az alábbiakban próbálom összegezni:

1. A nyelv jelei általános jelentésűek, viszont a beszéd gyakorlatában a konkrét, egyedi valóság elemeit kell megjelölni. Ez a követelmény kiformálja a nyelvben a mondanivaló egyedi valóságra vonatkoztatásának módozatait és eszközeit.

2. Az egyedi valóságra vonatkoztatásnak két alaptípusa van: az *a l k a l - m i*, pillanatnyi, mobil, amikor a szó általános jelentését szinte csak rávillantjuk, rávetítjük a megjelölni kívánt valóságra; illetőleg az *á l l a n d ó*, végleges, stabil, amikor a valóság különösen fontosnak minősülő egyedeire szinte ráragasztjuk a megfelelő egyedítő nyelvi képletet.

3. Az előbbi (köznévi) és az utóbbi (tulajdonnévi) egyedjelölés módozatai között természetes, sőt szükségszerű hasonlóság van: a tulajdonnévi egyedítés a köznévinek alkalmiból véglegessé merevedése. Ez magyarázza a köznévi szerkezetek és tulajdonnevek széles skálájú hasonlóságát, a tulajdonnevek alakszerkezeti tarkaságát, illetőleg a két kategória elválasztásának nehézségeit.

A névutós helynevek kérdéséhez*

1. Az 1995-ös miskolci névtudományi konferenciának egyik legérdekesebb névelméleti előadása volt HAJDÚ MIHÁLYÉ a tulajdonnév szófaji kategóriájáról (1997: 471–477). A tulajdonnév és közfőnév elválasztására nézve elfogadja BARABÁS ANDRÁS, KÁLMÁN C. GYÖRGY és NÁDASDY ÁDÁM kritikáját (1977: 135–155) az elkülönítés megoldatlanságáról. Ugyanakkor a szerzőcsoport strukturális leírási módszerével szemben rámutat: valójában nekik sem sikerült a különválasztás, mert „valamennyi strukturálisan kialakított kategóriájukról megállapítható, hogy egyaránt szerepelhetnek bennük közszavak és tulajdonnevek” (1997: 473). Hozzáteszi: „Pedig kell ilyen határnak lenni, s ráadásul éles, világos, mindenki számára közérthetően kifejezhető határnak, mert máskülönben az önálló névtudomány létét és szükségszerűségét meg lehetne kérdőjelezni” (uo.). Magam nem fogalmaznék ilyen keményen. Egy nyelvi kategória, amely számos más jelenséggel van rendszertani és történeti kapcsolatban, ráadásul belső tagolt-sága is igen bonyolult, szükségképpen mutathat a peremeken átmeneti jelenségeket, anélkül, hogy a kategória belső lényege megkérdőjelezhető lenne: például a különböző nyelvjárások létezését sem teszi kétséggé elhatárolásuk nehéz, olykor lehetetlen volta.

Azt a Donatusig visszavezethető grammatikusi tételt, hogy a tulajdonnév a főnév szófaji altípusa, bízvást elfeledhetjük. A HAJDÚTól felhozott állatnevek nyelvi tarkasága (*Enyim, Soha, Csakazértis, Ejnye, Hallgass, Mitvisz, Nevakaróddz, Merrevagy* stb.), a versenylónevek, márkanevek, álnevek, az értelmetlen hangsorból álló nevek (*Kamangó, Kerr, Duff* stb.) nemcsak azt igazolják, hogy bármilyen közszóból lehet tulajdonnevet csinálni, hanem azt is, hogy a tulajdonnévnek nem is kell közszóként léteznie (mellesleg: hasonló a helyzet az eredetileg megvolt közszói jelentését elveszített tulajdonnevek garmadájával is).

A megoldás HAJDÚ szerint abban van, hogy a közszó, a szótári szó jelentése absztrakt, csak a mondatban, szövegkörnyezetben konkretizálódik, vesz fel egyedi tartalmat, a tulajdonnév viszont szövegbe építettség nélkül is egyedi jelentésű: „A *konyha, kút, ló* stb. főnév tehát absztrakt, ... de mondatba helyezve konkretizálódik, s éppen olyan egyedi megjelölő lehet, mint a tulajdonnév: ...

* Megjelent: *Tanulmányok a magyar nyelvről. (Tanulmányok Fekete Péter 70. születésnapjára).* Szerk. H. VARGA GYULA. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXIV. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Sectio Linguistica Hungarica). Eger, 1998. 66–88.

nagyapám pej színű, öreg, sánta lova stb. összetéveszthetetlenül egyet [? egyedet] jelent, sőt: jelöl, ha úgy tetszik: identifikál, de nem tulajdonnév... A tulajdonnév viszont szövegkörnyezet nélkül, szótári alakjában, nominativusban is képes erre” (1997: 475). Továbbá: „a tulajdonnév nem mindig egyetlen szó, hanem kettő, három vagy akár több is lehet: tehát a tulajdonnév egy szó vagy szavak csoportja” (uo., ritkítás az eredetiben).

HAJDÚ MIHÁLY tulajdonnév-felfogása igen közel áll az enyémhez. BALÁZS JÁNOS és mások nyomán úgy látom, hogy a tulajdonnév elsődlegesen egyed, másodlagosan csoportfogalmat, a köznév pedig elsődlegesen absztrakt csoportfogalmat, mondatba építve egyedet fejezhet ki. „A mindennapi élet gyakorlatában ... arra van szükség, hogy a ... pillanatnyi szituációban aktuális konkrét valóságelemeket nevezzük meg ... Az érvényes nyelvi közlés tehát úgy fogható fel, mint egy modell, melyben absztrakt nyelvi elemek viszonylag szabadon szőtt hálójával a konkrét, egyedi valóság aktuális elemeit és az azok között felismert viszonyokat leképezzük” (1970: 304). A ráértékes, rámutatós vagy szintaktikai egyedítés bármely formája tulajdonnévvé válhatik. Ez valójában jelentéshasadás (SEBESTYÉN 1971: 167). A közszoói használati formák létezését és működését nem zavarja, hogy valamely konstrukciójuk egy nyelvi közösségben egy egyed végleges jelölőjévé is vált. „Ha elfogadjuk, hogy az alkalmi egyedjelölés minden módzata megmerevedhetik, és nyelvileg tulajdonnévvé tömbösödhetik, érthetővé válik az a nagy alakszerkezeti tarkaság, amely akár egész mondatok névvé tömbösödését sem zárja ki” (1970: 306). A tulajdonnév tehát nem más, mint valamely köznévi egyedítésnek alkalmiból véglegessé merevedése. Ez magyarázza a köznévi szerkezetek és tulajdonnevek széles skálájú hasonlóságát, a tulajdonnevek alakszerkezeti tarkaságát, illetőleg a két kategória elválasztásának nehézségeit: a jelentésváltozás és tömbösödés természetes nyelvi körülmények közt nem egyik pillanatról a másikra következik be. A mesterséges vagy hivatalos névadáshoz pedig csak az kell, hogy egy a névadó által kiválasztott értelmes vagy értelmetlen hangsort egy létező vagy elképzelt egyedhez hozzárendeljünk: „MZ/X, *Emzéperiksz, jelentkezz!*”

2. Helynevek keletkezéséhez természetesen elsősorban olyan szavak vagy szintaktikai szerkezetek szolgálhattak alapul, amelyek közszóként dologfogalmi jelentést hordoztak, és összességükben főnévi szófajt testesítettek meg. BARABÁS ANDRÁS és szerzőtársai úgy fogják fel, hogy több szóból álló szerkezetek nem hordozhatnak szófaji, tehát főnévi jelleget (1977: 136). Ez természetesen nem felel meg az igazságnak. A hagyományos leíró grammatika az alárendelő szintagmák együttes szófaji értékét általában a fölérendelt szintagmatag szófajával azonosnak tekinti (vö. TOMPA 1962: 80. kk., a mellékmondatokra nézve: 339–340. kk.). Ehhez hasonló eredményekre jut a formális-strukturalista elemzés is a morféma-konstrukciók morfématípus-értékére nézve (vö. ANTAL 1964: 138. kk.). A főnévi főtagú szó szerkezetek tehát — köztük leggyakrabban a minőség-

jelzős és birtokos jelzős szintagmák — dologfogalmi jelentéstartalmúak, összességükben főnévi szófajúak, így helyjelölésre kiválóan alkalmasak.

Az, hogy egy adott helyre, egyedi objektumra vonatkoztatott nyelvi elemet vagy közszoói konstrukciót jelentéstanilag mikortól minősíthetünk helynévként, és meddig csupán alkalmi helymegjelölő körülírásnak, az élő és történeti helynévgyűjtések legnagyobb, leginkább vitatható problémája.

Egy-egy eset megítéléséhez pragmatikai, pszicho- és/vagy szociolingvisztikai nyomozás lenne szükséges, hiszen még egy kis falnyi nyelvközösség tagjai sem egyformán értik, érzik vagy használják az egyes névváltozatokat. Mindenesetre a magyar élőnyelvi és történeti helynévgyűjteményekben ebben a tekintetben igen nagy felfogásbeli különbségek mutatkoznak, úgy is fogalmazhatnánk: káosz uralkodik. Sajnálatos, hogy hazánkban a tömeges helynévgyűjtő mozgalommal ellentétben — HOFFMANN ISTVÁN szavai szerint (1993: 15) — „az általános névelméleti kutatások sokáig perifériális helyzetűek voltak”, így a konkrét gyűjtésekben nem érvényesülhettek. Nagy kár, hogy az amatőr gyűjtőkkel készített nagy helynévkötetek nemigen hasznosították J. SOLTÉSZ KATALIN értékes névelméleti monográfiáját (1979), és félő, hogy HOFFMANN kitűnő elméleti rendszerezése is nehezen jut el az önkéntes gyűjtőkhöz. A nagy adattárak ilyen szempontú megrostálása ma már szinte lehetetlen munkának látszik.

Már az is gond, hogyan nevezzük a „helynév”-vel szembenálló „nem név” kategóriát. Kézenfekvőnek látszanék a „helymegjelölés” kifejezés, csakhogy ezt már lefoglalta a FÖNMÍSZ, a földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályzata (1965). Eszerint a földrajzi megjelölések közé tartoznak az olyan tulajdonnevek, mint *Nemzeti Múzeum*, *Royal Nagyszálló*; a tulajdonnevekhez közel álló egyedi dolgot jelölő elnevezések, mint *Gellért fürdő*; vagy általános fogalmat jelölő köznevek, mint *hegy*, *völgy*, *patak* stb. (i. m. 6). Látni való, hogy ebbe a felfogásba nem fér bele egy olyanféle kifejezés, hogy „egy szántóföld az erdő szélénél”. Ez egyedi helyet jelöl meg, a fentiek alapján mégsem minősül helymegjelölésnek. BÁRCZI a Tihanyi Alapítólevél kapcsán megjegyzi: „sok esetben kétséges, valóban földrajzi névről van-e szó, vagy a kérdéses szó vagy kifejezés csak a földfelszín egy pontjának magyar megnevezése ... inkább köznyelvi megnevezésnek, körülírásnak tekintendő a *hodu utu*... és bizonyára az egész kifejezés: *feheruuaru rea meneh hodu utu*” amelyen belül biztos helynév a *feheruuaru* (BÁRCZI 1951: 65–66 — az én ritkításom: S. Á.). PAPP LÁSZLÓ egy helyen ezt írja: „Külön figyelmet érdemelnek a *-nál*, *-nél* ragozás és a névutós szerkezetek. Ezeknek egy része nem tulajdonképpeni helynév, hanem csak helymegjelölés” (1966: 63 — én ritkítottam: S. Á.). Hasonlóan fogalmaz JUHÁSZ DEZSŐ is: „A helyhatározói szerepű *Dunán túl*... *Száva–Dráva között* megjelölések gyakran előfordulnak a korabeli levelekben” (1988: 17, az én ritkításom: S. Á.). Úgy látszik, szakembereink hajlanak rá, hogy a FÖNMÍSZ „földrajzi megjelölés” átfedésével nem törődve a helymegje-

lölés műszót alkalmazzák a nem névnek minősülő szerkezetekre. Ezt a gyakorlatot követem az alábbiakban magam is.

3. Nyelvelmékeink bizonyos szövegtípusai — határjárások, birtokleírások, adományozások, bérbe, zálogba adások, végrendeletek stb. — tartalmuknál fogva tömegesen hordoznak helymegjelölést vagy objektum-lokalizálást. Nem véletlen például, hogy az 1055-ös Tihanyi Alapítólevélben, amely az adományozott birtoktestek határvonalának haladását írja le, 11 esetben szerepel a *reá* névutó. Például: „Adhuc autem est locus *mortis* dictus, cuius incipit terminus a *sar feu eri iturea*, hinc *ohut cutarea*, inde ad *holmodi rea*, postea *gnir uuege holmodia rea*, et exinde *mortis uuasara kuta rea* ac postea *nogu azah fehe rea*, inde ad *castelic* et *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, post haec *petre zenaia hel rea*.” Meglepő viszont, hogy a szöveg magyar fordítója, HOLUB JÓZSEF a *reá* névutós szerkezeteket névként ülteti át: „innen *ohut cutarea*-ra megy, innen *holmodi rea*-ra majd *gnir uuege holmodia rea*-ra...” stb. (MÉSZÖLY 1956: 8–9). Mondani sem kell, hogy BÁRCZI nem talált az oklevélben névutós helynevet (BÁRCZI 1951: 65–67).

Az Oklevélszótár a 14. századtól számos névutós helynevet tartalmaz, egy részüket a TESz. is átveszi: 1367: „Quandam vineam in loco vulgariter *Magyalalath* dicto”. Helynévnek minősíti a TESz. az OklSz. következő adatát is: 1383: „In terra *Serdyafeluthualofeld* vocata”. Szerintem az ilyen igeneves szerkezet (*Serdya felütt való feld*) még a megnevezés tényére utaló latin környezet ellenére sem biztosan valódi helynév: számomra körülírásszerű helymegjelölés, amelynek tömbösödött, névként való mindennapi használatát nehezen tudom elképzelni. Hasonló gondom van számos régi és újabb, helynévnek minősített nyelvelmékes adat esetén is. Úgy érzem, a helynév névelméleti kérdéseinek — csak az utóbbi egy-két évtizedben bekövetkezett — tisztázódása előtt a gyűjtők túlságosan tágra értelmezték a helynév fogalmát, kellő kritika nélkül fogadták be a gyűjteménybe a helymegjelöléseket.

A névutós helynevek vagy helymegjelölő szerkezetek tömeges adatolását századunkban SZABÓ T. ATTILÁNAK köszönhetjük. Évtizedes levéltári és helyszíni gyűjtéseinek első kötetei a harmincas évek második felében kezdtek megjelenni. Mint vérbeli adatgyűjtő, mindenben a teljességre törekszik, tudván, hogy az elmulasztott adat utólag már pótolhatatlan. Ds helynévanyagának bevezetésében ezt írja: „A helynek vizsgálatakor a t ő h e l y n e v e k e n ... kívül tekintetbe vettem azoknak származékait is (*Rózsahegy*, – *oldala*, *laposa*, *ajja*, – *alatt*, *Cichegy*, – *ajja*, – *laposa*, *Alsó*-, *Felső*-, *Középső*-, és *Hátulsó*-, *Göntér*, – *alatt* stb.) ... Meg kell jegyezni, hogy a m e g k ö z e l í t ő t e l j e s s é g szempontját tartva szem előtt, a legjelentéktelenebbnek látszó helynevet is felvettem gyűjteményembe, mert a helynévanyag minden apró darabkájára szükségem volt” (1937/1988: 110, én ritkítottam: S. Á.).

A „tőhelynevek” legszebb csokraira SZABÓ T. ATTILA legnagyobb terjedelmű, közel 30 000 adatot tartalmazó kalotaszegi névgyűjteménye kínálja a példákat. A kötet végén az ÁRVAY JÓZSEF és TORNAI LÁSZLÓ által összeállított mutatóból ilyen névcsalád olvasható össze: *Akasztófa, Akasztófa alatt, Akasztófa arannyában, Akasztófa bércz, akasztófa bércze alatt, Akasztófadomb, Akasztófa Domb mellett, Akasztófa dombja megett, akasztófa dombjánál, Akasztófa Domb végi, Akasztófa Domb völgyi, Akasztófa fele, Akasztófahegy, akasztófa irányában, Akasztófáknál, Akasztófa mellett, Akasztófánál, Akasztófán alol, akasztófán belől, Akasztófán kívül, Akasztófán tul, Akasztófaoldal, Akasztófatábla, Akasztófa vágása* (1942: 338). — A névutós és ragos alakok helynév vagy helymegjelölő szerepének elkülönítése szinte megoldhatatlan.

Még nehezebb kérdést vet fel SZABÓ T. ATTILA másik jeles dolgozatában, amely a személynevekkel kombinálódó helynevek rendszerét vizsgálja. Ebben hiányolja a helynévgyűjtésekből a névutóval összetett személyneves helyneveket: „Ezekből a helynévgyűjteményekből kimaradtak pl. a névutóval összetett ilyenféle helynevek, mint *János alatt, Bacsó István megett, Szent Erzsébet mellett* stb., pedig ezek kétségtelenül külön területjelölő helynévalakok” (1940: 122). A helynek a tulajdonos nevével való megjelölését HOFFMANN ISTVÁN a metonimikus helynévalkotás egyik altípusának tekinti (1993: 107–109). A szentek, bibliai személyek nevének dűlőnévként való megjelenése talán útmenti, nekik szentelt kegyhelyekre vezethető vissza. A családnév és keresztnév helynévként való használatakor az sem zárható ki, hogy egy helymegjelöléskor mint szomszéd tulajdonos szerepelt: a régi oklevelek földazonosító gyakorlatában tipikus a vicinusok megnevezése. A kataszteri térképek elmaradhatatlan kiegészítése volt a tulajdonosok nevével megjelölt birtokvázlat. A *Bacsó István megett* ilyenféle háttérrel alakult helymegjelölés eredménye is lehet, ebben az esetben nem helynév, csak helymegjelölés.

4. Új fejezetet nyitott a névutót tartalmazó helynévi kifejezések vizsgálatában GERGELY BÉLÁNAK „Kalotaszeg névutós helynevei” című tanulmánya (1942: 158–182). E terjedelmében is impozáns tanulmány SZABÓ T. ATTILA hatalmas kalotaszegi gyűjteményének névutós anyagát dolgozta fel a következő névutók szerinti szócikkekben: *alatt, alul* (vmin), *által* (vmin), *belül* (vmin), *előtt, felé, felett, felül* (vmin), *felől, innen* (vmin), *innét* (vmin), *kívül* (vmin), *körül, között, megett, mellett, túl* (vmin). Mint látható, szinte kizárólag hol? irányú névutók szerepelnek a sorban: ilyen a superessivusi ragot vonzókon kívül a *felé* és a *felől* példáinak túlnyomó része is.

A szerzőt professzora, SZABÓ T. ATTILA iránti tisztelete sem akadályozza meg abban, hogy a hatalmas adattár értelmezési nehézségeire rámutasson. Az ilyen mondatokban: „Kaproncza fűben az *Erdő* felől” vagy „Az *altal* ut mellett a *Patakon* innen”: „Hogy az ezekben a mondatokban előforduló *erdő* és *patak* szó helynév, vagy pedig az ezekben a mondatokban előforduló helynevek (Kapron-

cafű, Általút) a kérdéses területtel kapcsolatos közelebbi helymeghatározásra szolgáló köznéve, nehéz eldönteni” (1942: 158 — az én ritkításom: S. Á.). Mindenesetre az *innét* névutónál szerepelteti a fenti, kétséges adatot is.

Meglepő és különös a névutós szerkezeteket tartalmazó kifejezéseknek a néviség szempontjából három alcsoportba való szétválogatása: „A névutós helynevek [!] egy részének csak alárendelt, másodrangú szerepe van egy más helynév területének a közelebbi jelölésére. Pl. ... az *Nadas vize mellett* levo Malom helyly. Az ebbe a csoportba tartozó névutós helynevek [!] ilyenféle mondatokon kívül nem fordulnak elő, tehát mint névutós szerkezetnek önálló helynéviszerepük nincsen” (1942: 159 — én ritkítottam: S. Á.). Tehát: vannak névutós helynevek, amelyek nem helynevek. Egyébként is: honnan lehet azt tudni, hogy egy névutós szerkezet egy másik forrásból nem kerül-e elő önállóan? Vagy: megtagadnánk-e a név rangot egy *Nadas patak* formulától a fentihez hasonló kapcsolatban: *a Nadas patakánál levő Malomhely?* — Mindenesetre e kissé sántító érveléssel GERGELY BÉLA a kalotaszegi hatalmas adattár jelentős részét — legalább egyharmadát — kitagadja a névutós helynevek csoportjából. Magam ezzel az érveléssel nem értek egyet, a minősítéssel azonban az esetek túlnyomó részében feltétlenül.

„A névutós helynevek egy másik részének ilyen alárendelt szerepe is van, de önállóan is előfordul” (uo.). Ilyenkor azt várnánk, hogy előbb „alárendelt” szerepben, körülírásként lépjen fel, aztán önállóan, de ez nincs mindig így.

A harmadik csoportba azok az esetek sorolhatók, amikor a névutós kifejezések önállóan fordulnak elő helynévként, ezek névfunkciója tehát vitathatatlan (uo.).

Szerintem ezek az előfordulási különbségek a név vagy nem név kérdését nem döntik el. Az egyes névutók alá sorolt kifejezések ilyen tagolása legfeljebb arra enged következtetni, hogy GERGELY BÉLA a vizsgált adattár névutós kifejezéseinek nagyobb részét nem tudta helynévként elfogadni, és megpróbált érveket keresni az elkülönítéshez. A névszerkezeti vagy nyelvrendszer-tani kritériumokhoz azonban még nem jutott el. Példái nem is mindig bizonyítják besorolását. Például nem név, csak kiegészítő a névutós szerkezet ezekben: „Bikali Hegyen a *Kő alatt*”, „*Kőrtvély-fa alatt* lévő Csorgónál való Völgyben”, „az Pad oldalban az Gorbai ut mellett az *régi akasztófa alatt*” (1942: 160). Vitathatatlanul helynevek azonban ezek a névutós szerkezetek: „*Agyagos Domb alatt*”, „*akasztófa bértze alatt*”, „*arany kut csorgója alatt*” stb. (uo. 161) Szerintem az első csoport névutós kapcsolatai magukban is előfordulhatnak, illetőleg a másik csoport „nevei” bővíthetnének másik, értelmező szerepű névvel anélkül, hogy saját név voltukban kétely ébredhetne. Egyébként a fenti második példa *Gorbai ut mellett* szerkezete később a középső, „név is nem név is”

típusba sorolódik (uo. 178). GERGELY BÉLA eljárása tehát a névutós kapcsolatok funkcionális szétválogatására alkalmatlan.

5. Minőségileg új korszak kezdődik a névutós helynevek megítélésében a névelméleti kérdések előtérbe kerülésekor, a negyvenes évek második felétől. LŐRINCZE LAJOS a névélettani fejtegetések kapcsán elmondja, hogy az elsődleges „tőnevek” és névutós viszonyítások igen gyakoriak az újabb helyek megjelenésekor, „Ezeket azonban igen ritka esetben tekinthetjük valóban földrajzinevnek, nem egyebek ezek, mint a felszín egy névtelen helyének tüzetes *k ö r ü l - í r á s a i*, ezért olyan gyakoriak a régi határjárásokban” (LŐRINCZE 1947: 10 — én ritkítottam: S. Á.).

Hasonló véleményt nyilvánít BENKŐ LORÁND is a Nyárádmente helynév-anyagának nyelvi rendszerezésekor: „A névutós földrajzinevek éppen úgy, mint a ragosak, a mondatból szakadtak ki és váltak önálló nevekké helyhatározói értékben... Ezek tulajdonképpen *k ö r ü l í r á s o k*, melyek a hely tüzetesebb megjelölésére szolgálnak. Az összeírásokban tehát nem is földrajzinevekről, hanem inkább *t e r ü l e t m e g h a t á r o z á s o k r ó l* beszélhetünk. Földrajzinevévé elég ritkán válnak” (BENKŐ 1947: 42 — én ritkítottam: S. Á.). Ide iktathatjuk még PAPP LÁSZLÓ fentebb már idézett véleményét arról, hogy a ragos és névutós szerkezetek egy része „nem tulajdonképpeni helynév, hanem csak helymegjelölés” (1966: 63).

A névelméleti tanulmányok hatására az ötvenes–hatvanas évek névgyűjtéseiben és feldolgozásaiban megfigyeltük a névutós helynevek. KÁZMÉR MIKLÓSNál ennek elvi oka van: a névszerkezet szempontjának első tudatos felvetője ő: minden név alapelemből és megkülönböztető részből állván ki tudja szűrni a nem névszerű képződményeket a nevek közül. Az *Első allén felüli dülő* típusú nevekről ezt írja: „A név hosszúsága, az analógiák hiánya miatt majdnem biztosra vehető, hogy az ilyenféle szerkezetek nem élő nevet takarnak” (1957: 9). Alig találunk ilyet H. FEKETE PÉTER hajdúböszörményi kötetében is. (Van ugyan egy *Gátmegett* címszava, de a történeti adatokból idézett *Gát megé*, *Gát megett* változatok körülírásról tanúskodnak: egy *Gát* tőnévhez viszonyítanak (1959: 62). Hasonlót figyelhetünk meg INCZEFI GÉZA munkáiban: például a *Kétérköz* címszó alatt találjuk a *Két ér köze*, *Két ér között*, *két ér köz*i (szőlők) történeti adatokat is, anélkül, hogy ezeket külön címszók gyanánt felvenné (1960: 46).

Ezek után némileg meglepő, hogy az országos helynévgyűjtő mozgalom első nagy megyei kötetében, az 1964-es Zala megyeiben tömegesen szerepelnek névutós utótagú vagy ezekből *-i* képzővel formált helynevek. (Megjegyzem, ez utóbbi, *alatti*, *melletti* formák, amelyek tapadásos jellegük révén könnyen felidéz-
zik a ’hely, föld’ stb. fogalmat, névszerűbbek a névutós szerkezeteknél.) A Zala megyei kötet 260 település 22 ezer földrajzi pontjának 30 ezer névváltozatát tartalmazza (PAPP–VÉGH 1964: 16), tehát éppen annyit, mint a GERGELY által fel-

dolgozott SZABÓ T. ATTILA gyűjtötte kalotaszegi kötet, de anyaga szinkrón. A zalai kötet kitűnő mutatója és könnyű visszakereshetősége alapján adom az alábbi mennyiségi adatsort (az adat után az utótagként szereplő névutó vagy névutómelléknév előfordulását jelzem):

alatt 7, *alatti* 25; *-n alul* 2, *-n aluli* 8; *-n belül* 1, *-n belüli* 1; *előtt* 1, *előtti* 3; *felett* 5, *feletti* 35; *-n felül* 8, *-n felüli* 6; *-n innen* 2; *körüli* 2; *között* 4, *közötti* 1; *mellett* 10, *melletti* 13; *mögött* 2, *mögötti* 3 (*megetti* 1); *-n túl* 4, *-n túli* 5. — Fel-tűnő a *-n kívül* teljes hiánya, és hogy van egy *mögé* is. Az adatok névszerűségének megítélését nagyban gátolja, hogy a határozóragos alakok kikérdezését az utasítás csak a helységnevekre nézve írta elő, névelméletileg pedig az amatőr gyűjtők nem mindegyike lehetett felkészülve. Nem véletlen, hogy a zalai kötet megvitatásakor többen kérdésessé tettük a ragos és névutós névváltozatok valódi név voltát, és KIRÁLY LAJOS azt javasolta: jelezzék a gyűjtők minden név mellett a három helyragos formát (VÉGH 1968: 482–483). Mellesleg ez már gyakorlatnak számított több gyűjtőnél (MEZŐ 1967; FEKETE PÉTER 1969, 1970 — kár, hogy a Heves megyei gyűjtések többi kötete a zalai gyakorlatot követte).

Természetesen súlyos hiba lenne elmarasztalni azokat a helynévgyűjteményeket, amelyek névutós neveket közölnek. Az élőnyelvi adatok esetében ugyan meg lehetne — és meg is kellene — győződni arról, hogy a toldalékos alakok megerősítik-e a névséget, de ez nem oldható meg a történeti adatok kapcsán. A forrásokban szereplő névutós kifejezések név voltáról utólag nem lehet meggyőződni, a kéziratos és katonai térképek néviratait változatlan formában számon kell tartani. Példa gyanánt Sárospatak helyneveinek kiadását említhetnénk. Ez talán minden eddigi helynévkiadványunk közül a legjobb és leggazdagabb „helynévszótárunk”. Az élő nevek esetében jelzi a hová? kérdésre felelő ragos alakot, így nemigen akad élőnyelvi névutós címszó. A rendkívül gazdag történeti és térképes anyagban szereplő névutós kapcsolatokat azonban rendre megtaláljuk — helyesen — a szócikkekben. A közzői elemek mutatójában az *alatt*, *alatti* névelem 35 előfordulására van utalás (BALASSA–KOVÁTS 1997: 255). Így csak sejthetjük, hogy ezeknek az adatoknak jelentős része csupán fantomnév (vö. HÖNYI 1970: 349–352).

6. A névutós helynevek névelméleti kérdéseiről még az alábbi gondolatokat látszik fontosnak megemlíteni.

J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnevek alakszerkezeti típusai közt számon tartja a névutós neveket is, de mintha nem lenne meggyőződve élő típus voltukról: „Néhány magyar dűlőnév az összeírásokban, térképeken stb. névutós alakban szerepel: ... *Szőllőskert háta megett*, *Kis erdő pataka mellett*, *Túl az éren*” (1979: 12). Párhuzam gyanánt utal a német, román, szláv prepozíciós nevekre. A ragos, jeles formában rögzült nevekről megjegyzi: amíg a nem nominativusi eset formánsa el nem homályosul a nyelvtudat számára, „az ilyen alakú nevek funkcionálása nem problémamentes”, hiszen az ilyen alak nem tűr továbbragozást (uo. 16).

FABÓ KINGA a fentebb már említett BARABÁS–KÁLMÁN–NÁDASDY-tanulmányhoz szólva BERRÁRnak egy kéziratot munkájára hivatkozva hangoztatja, nemcsak magános szónak, hanem szerkezetnek is van szófaja: „Például a ház, ház mögött morfológiai természetű szerkezetek főnévi szófajúak” (1980: 54). — Magam a névutós kapcsolatot mint határozót, inkább határozószónak venném, amelynek megvan a hajlandósága a főnevesülésre is: *dél előtt, délelőtt, eltelt a délelőtt*. Kissé merésznék érzem azt a megállapítást, hogy „nincsenek speciális tulajdonnévképzők, vagy más, kizárólag a tulajdonnévre jellemző toldalékmorfémák, amelyek a tulajdonnéviség ismérvei lehetnének” (uo. 50). Magam inkább BÁRCZIVAL tartanék, aki bizonyos becéző képzőkről megjegyzi: „funkciójuk talán már nem is becézés volt, hanem a személynév jellegzetes elemévé, személynévképzővé váltak” (1958: 136, vö. BALÁZS 1970: 297; HOFFMANN 1993: 74).

J. SOLTÉSZ KATALIN a szokatlan alakú szerkezetű neveket tárgyalva Baranya megye 320 településének gazdag gyűjteményét dolgozta fel (1986: 73–82), szembesítve Tolna megye anyagával. Különbséget tesz „határozói alakú” (ragos vagy névutós), illetőleg „határozós szerkezetű” helynevek közt. A ragosak — főleg *-nál, -nél* és *-ra, -re* ragosak — inkább az írott forrásokból adatolhatók. Ragos helymegjelölések névvé alakulása kivételes: előfeltétele a morfológiai szerkezet elhomályosulása vagy nem ismerete (korlátoltan kétnyelvű közösségekben), a szemantikai ráértés, illetőleg a nominativusi főnévként való értelmezés (vö. *Malombá-ba* SZABÓ T. A. 1961: 3).

Névutós alakú helynév SOLTÉSZ anyagában sokkal több van: a két megye adattárában az *alatt* névutóval 53 név található (*Kertek alatt*), a *mellett*-tel 33 név szerepel (*Zátony mellett*). Ezek név voltát a szerző nem vonja kétségbe, sőt, szerinte közel áll a névutós szerkezethez a *Pécsi úttól keletre* szerkezettípus is.

Külön említi SOLTÉSZ a teljes határozós szerkezetből álló neveket: *Út a malomba, Fenyős a bányák fölött, Falu alatt vízfolyás* stb. Ezek szinte mind régi, írásbeli adatok, egy élet idéz: *Doktor felé utca* (i. m. 79). Igeneves főtagú szerkezet itt a *Zóki alá dűlő*. Ez, meg a hasonló *nyúló, járó* igenevek leggyakrabban *-ra, -re* ragos határozóval fordulnak elő. Érdekes megfigyelése SOLTÉSZnak, hogy a névutós helynevek előfordulásában még a vizsgált kötetekben is igen nagy gyakorisági eltérések vannak: egyik falu kataszteri térképén „hemzsegnek” a *Temető felett* jellegű felírások, a szomszéd faluén hiányoznak. Gyanús, hogy ilyenkor nem a lakossági névadás, hanem a térképkészítők önkénye van a háttérben: „Elképzeltető pl., hogy a kökényi határozós szerkezetű helyneveket a kataszteri térkép készítője formálta ilyenné, akinek működése nem terjedt ki a szomszédos falvakra” (i. m. 81–82).

ZELLIGER ERZSÉBET tanulmányait azért kell itt külön figyelemre méltatnunk, mert a korai ómagyar helynévanyagát a személynevekkel és közszoói kapcsolatokkal párhuzamosan tekinti át. Névutós helyneveket nem ismer. A határozós szerkezetű összetett földrajzi nevek (*Alayarou, Altalesew*) határozószó és igenév

összetételei, az 1055-ös *feheruuaru rea meneh* szókapcsolatban a névutós főnév szoros szókapcsolatnak minősül, de megtartja igenévi jellegét — tehát nem valódi helynév (1991a: 19, 1991b: 541).

A magyar helynevek komplex nyelvi rendszerezését HOFFMANN ISTVÁNNak köszönhetjük (1993). Összefoglalja, értékeli az eddigi névelméleti felfogásokat, részletesen felvázolja a saját névszerkezeti rendszerezését, behatóan elemzi a magyar helynevek keletkezéstörténeti kérdéseit. Munkájában minden lényeges kérdésben állást foglal, érvelése szinte mindig meggyőző.

A névutós helynevek kérdése többször előkerül a műben. A tipikus formájában kétrészes, szintagmatikus szerkezettagjaival azonosítható helynevektől eltérő formációnak tartja a *Csíkostó belől a vasúton* nevet, „ha az effélék egyáltalán tulajdonnévnek tekinthetők” (54). A kétkérdéssel mélyen egyetértek. Az egy- és kétrészes nevek közti átmenetnek tartja a *Csárdánál*, *Csárda alatt* neveket (uo.). Szerkezetileg ezek valóban csak félnevek, kérdés az is, van-e olyan megragadható denotátumuk amelyre vonatkoztatnánk őket. Magam inkább meglevő név felhasználásával létrehozott, bizonytalan denotátumú helymegjelölésnek tekinteném az efféléket, amelyben csírájában van meg a névvé válás lehetősége (*Tiszántúl-ra* lehet menni, de *Csárda alatt-ba* aligha). Hasonló okból nemigen tudom határozós szószerkezetnek elfogadni a *Bitvántúl* nevet: ez főnevesülve, határozott denotátummal is egyrészesnek tűnik, mert sem igei, sem névszói főtagja nincsen (58). Később a *Csárdánál*, *Kertekalatt*, *Bitvántúl*, *Túlabitva* neveket egyértelműen egyrészesnek minősíti (63). Így azonban nem látom világosan, mit kell átmenetinek tartani az egy- és kétrészes nevek közt, — ha van ilyen egyáltalán, hiszen a névben található szóelemek száma független a név kétrészségétől, az egybeírás meg nem irányadó.

A határozós szerkezetű nevekről joggal állapítja meg, hogy perifériális jellegűek, főleg írásbeliek (értsd: nem teljes szövegösszefüggésű nyelvelmélekekből vagy térképiratokból valók) és ritkák. Az *X-re dülő*, *nyúló*, *menő*, *járó* határozós szerkezetek valóban szinte automatikusan kiegészülnek a tudatban a helyzetadta *föld*, *rét* stb. elemekkel, ez provokálja az ige- és főnevesülését, ezáltal a határozós szerkezet főnévi értékben való helynevesülését. A nem igenévi *X-re dül* határozós szerkezet önmagában nem válik névvé. Hasonló példákat a névutós kifejezések közt is találunk: *Garda alatt való (hegy)*, *Hegy alá menő (út)*. Az ilyen helymegjelölések inkább *-i* melléknévképzővel szoktak névvé válni: *Garda alatt-i* — természetesen csak a locativusi irányúak —, mivel a melléknévképző lehívja a tudatból a jelzett főnév tartalmát: ’az a föld, hely, rét, amely a Garda nevű objektum alsó szomszédságában terül el, található’.

7. Ha mindezek után újra fontolóra vesszük a névutós kifejezéseket tartalmazó nyelvelméles, írott nyelvi, térképes és jó szándékú amatőr gyűjtőktől felhalmozott hatalmas adattárat, és szét akarjuk válogatni bennük a valódi helyneveket és a csak alkalmi körülírásokat, helymegjelöléseket, alighanem Kazinczy ajánlá-

sát kell követnünk: „Tűzbe felét!... Újra felét!... Harmadikát még!...” Egyik részről ugyanis elfogadhatjuk SZABÓ T. A. tanácsát: a régiségből mindent fel kell gyűjteni, hiszen nem tudhatjuk, hogy a teljes adattárnak mi lesz a vallomása. A rostálás, rendszerezés a feldolgozó szakemberek feladata, az ő kötelességük viszont a kételkedés. Ez a kételkedés jelent meg a névutós nevek kapcsán már GERGELY BÉLÁNÁL, SZABÓ T. ATTILA tanítványánál, ezt hangoztatta BENKŐ LORÁND, LŐRINCZE LAJOS, PAPP LÁSZLÓ, SOLTÉSZ KATALIN, HOFFMANN ISTVÁN és mások, köztük magam is. Félreértés ne essék: nem azt állítom, hogy névutós helynevek nincsenek, csak azt, hogy az ilyen cím alatt számon tartott történeti és leíró adatok nagyobbik része nem helynév, csupán közszavas körülírás, helymegjelölés.

A legrégibb nyelvemlékek szórványjellegű adataiban gyakran előbukkanó „locus, dictus, vulgariter, alio nomine” stb. minősítések a mellettük szereplő magyar kifejezésnek nem helynév voltát, csak helyjelölő funkcióját jelzik. A későbbi, birtoklással, használattal kapcsolatos irattári adatok az objektumok szó szerinti körülírására törekednek: elmondják, hogy az égtájak szerint kik a terület szomszédjai vagy milyen objektumok jelzik a birtok pontos helyét, milyen nevűek a szomszédos területek. A legbiztosabb helymeghatározás az, ha a közösség számára már ismert, névvel ellátott területhez, objektumhoz viszonyítunk. Ezt mutatják GERGELY BÉLA vagy a Zala megyei kötet több százra rúgó névutós adatai. Ezek túlnyomó többsége nem azt mondja meg, hogy mi a hely neve, hanem azt, hogy hol van a denotátum, amelyet a forrás megnevez vagy csak odaért. A „*Ház a sziklák alatt*” éppen úgy nem helynév, mint a „*Völgy a világ végén*”. Az újat, az eddig névtelent gyakorlati okokból viszonyítjuk a már ismerthez, névvel nevezetthez. Ez magyarázza, hogy a névutós helymegjelölésekben legtöbbször egy másik, már vitathatatlanul névszerű nyelvi képlet szerepel (vö. LŐRINCZE 1947: 9–10).

A névvé válást igen nehéz bizonyítani. A denotátum oldaláról azért, mert a biztos névvel jelölt objektumok, határrészek, dűlők területe is körülhatárolatlan, éppen úgy, mint a hozzá viszonyított területeké: *Akasztófa*, *Akasztófa alatt*, *Akasztófa felé*, *Akasztófa mellett*, *Akasztófán alul*, *Akasztófán belül*, *Akasztófán kívül*, *Akasztófán túl* stb. (1. fentebb a kalotaszegi kötet anyagát). A helynévvé válás során a nyelvi jelentésnek a „hol van?” mozzanat mellett fel kell idéznie a 'hely, objektum' fogalmát is: *Tiszántúl* 'a Tisza túloldalán fekvő tájegység'. A megnevező szerepű nyelvi képletnek egység gyanánt kell toldalékolódnia: *Tiszántúl-on*, *-ra*, *-ról*. A legtöbb névutós helymegjelölés ezen a ponton megbukik — nincs *Akasztófa mellett* —, de kivételek ebben a tekintetben a ragvonzó névutós kapcsolatok: az *Akasztófán belül*, *kívül*, *alul*, *túl* szerkezetek helymegjelölésként és névként egyaránt továbbtoldalékolhatók: *Akasztófán kívülre* megyek, *túlról* jövök, *belül* szántok. A ragvonzó névutók határozószóra vezethetők vissza, nyelvileg önállóbbak; a vonzott rag jelöltté teszi a kapcsolatot, ezáltal fel-

oldja a szórendi kötöttséget. A fordított szórendű *túl a Tiszán* helymegjelölés teszi lehetővé a névvé válás során a *Túlatisza* elvonást.

A nevek toldalékolásának mint a névség bizonyítékának nemcsak a személynevek esetében van jelentősége (*aranyat — Aranyt*). Amikor egy *Horgasfánál* helymegjelölés *Horgasfába* alakot ölt, ezt joggal tekinthetjük a névvé válás jelének (SEBESTYÉN 1955: 66; SOLTÉSZ 1979: 16). Mindenesetre, a névutós helymegjelölések esetében különösen fontos lenne, hogy a szinkrón gyűjtők ne mulasszák el megtudakolni, hogyan ragozzák ezeket az alakulatokat (vö. VÉGH 1968: 483).

8. Végezetül még egy kérdés, amely érintkezik a névutós helynevek témakörével. Amikor 1953-ban szakdolgozatomhoz összegyűjtöttem szülőfalum földrajzi neveit, meghökkenne tapasztaltam, hogy a *Sűrű alja* dülőnevet kétféleképpen toldalékolják: *Sűrű alján, aljára, aljáról*, illetőleg: *Sűrű alatt, alá, alól*. Egy másik névhez a helyi egyházi irattárban ilyen adatokat találtam: 1788: „A *Kertalyai fordulón*”; 1808: „*Kert-allyainak* is, Naményi út hosszába valónak is hivatik”; 1801: „*Kaszáló a’ kert alatt*”; 1839: „A *kert alá* a Tiszteletes Uréba”; 1864: „*Kertalya dülő*” stb. Egy élőnyelvi mondatban ezt hallottam: „*Leszaltam a Kert alá e’ kis forgóulevélér a gacsinak*”. A *Kertalja* név tehát sajátos kettősséget mutat már a múltban is: a jelölt birtokos szerkezet átjátszik névutósba (SEBESTYÉN 1953–54: 50, 81). Később, a megye névanyagának összegyűjtése során láttuk, hogy vidékünkön tipikus jelenségről van szó: nemcsak a *Sűrű alja*, *Kertalja*, hanem a *Hagymás alja*, *Lókert alja*, *Pap-erdő alja*, *Töltés alja*, *Berek alja* is hasonló kettősséget mutat, sőt az *Erdő-köz* csak *Erdő közt, közül, közé* toldalékolású (KÁLNÁSI–SEBESTYÉN 1993: 24, 41, 44, 46, 49; 121, 123 stb.).

Ma már persze tudom, hogy e jelenségre régen felfigyeltek a névtanосok. VISKI KÁROLY például már 1929-ben szövegezte, hogy a *Bikal* (= *bik* [bükk] + *al*) helységnév toldalékolásakor *Bikalatt*, *Bikalá* formák, tehát „az *alatt, alá* névutók képzete nyomult s talán nyomul előtérbe” (1929: 140). Hasonlót hallott a Szabolcs megyei prügietől, akik ha a *Hegyaljára* fordul a szó, „sommásan csak így mondják: a *Hegy alá*, a *Hegy alatt* vannak, hazajönnek a *Hegy alól*” (uo. 141).

Az efféle összefüggésre főleg a térszínformák kutatásakor figyeltek fel. ÁRVAY JÓZSEF az *al(j)* kapcsán elmondja, hogy a *Fancsal* (= *Fancs* + *al*) toldalékolásakor az *alatt, alá, alól* névutókat használják. Eredetileg ilyen neveken az *al(j)* térszínformánév szerepelt, később alakultak ki a névutós formák, a jelenhez közeledve azonban ezek visszahúzódtak és csak a *Cserealj*, *Cserealjban*, *Cserealjon* él (1942: 10–11). Úgy látszik azonban, a jelenség máig sem vonult egészen háttérbe.

BENKŐ a nyárádmenti viszonyító elemekről szólva megemlíti, hogy az *alj*, *köz*, *mellék* helyett a mindennapi beszédben gyakran hallható *alatt, között, mellett* névutó (1947: 25). VÉGH JÓZSEF BALÁZS JÁNOSTól veszi az *Egeralja* *Eger*

alá, tölem a *Szék-alja Szék alá* stb. példákat (1970: 377). KASZÁS JÓZSEF Lendva környékéről említ ilyen „ingadozó” alakokat: *Csór alja Csór alatt*, *Víz-köz Víz között*, *Kóti-erdő-mellék Kóti erdő mellett* stb. (1979: 28). A Zala megyei gyűjtésből már említettem a névutós nevek számát. Hozzáteszem most még ezt: miközben az *alatt* 7, az *alatti* 25 adatban szerepel, az *alja* és *aljai* utótagok 715 név alkotóelemei (INCZEFI 1966: 77). Hozzáteszem: *felett* 5, *feletti* 35, de a *-föl*, *-föli* 70 adatban (pl. *Partföl*, *Várföl*); a *mellett* 10, *melletti* 13, de a *mellék*, *melléke* 89 + *melléki* 20 adatban szerepel. Viszonylag kevés a *mögött* 2, *mögötti* 4 adata, de itt is van a *mög* utótagra 6 adat. (Más vonatkozásban vizsgálta meg a *Hegymeg* helynevek történeti szóródását KISS LAJOS, és igazán gazdag anyagot tárt fel: mindenütt előfordul, ahol szláv hatás feltehető. A magyar helynevekben — mint írja — „Eleinte pusztá helymegjelölésként használhatták mint földrajzi köznevet, de hamarosan mindenütt földrajzi tulajdonnév vált belőle”: 1976: 85–89).

Összegző művében HOFFMANN is felveti, hogy a névutós nevekben „földrajzi köznévi jellegű szó szereplésével is számolnunk kell, amely sajátos módon ragozódik: *Csárda alja* → *a Csárda alatt dolgozik*, *a Csárda alá megy szántani*, *a Csárda alól jön*” (1993: 88). Itt tehát a szintagmatikus névszerkezet kombinálódik a morfológiai szerkesztésmóddal.

A jelenség módszeres feldolgozásával még adós a névtudomány. A helymegjelölésben és a belőlük alakult helynevekben előforduló névalapelemeket már csoportosítva találjuk meg BENKŐ nyárádmenti tanulmányában. A vízrajzi köznevek (35-öt vizsgál egyenként), felszínnevek (50) mellett itt külön érdekesek a „helyzetviszonyító nevek” (10): *alj*, *elő*, *fel*, *hátsó*, *köz*, *meg*, *mellék*, *szél*, *tő*, *vég*. Látható, hogy nagyobb részük a toldalékolásban változhatnak az azonos tőből származó névutóval: *alatt*, *alól*, *alá*; *előtt*, *elől*, *elé*; stb. De figyelemre méltó a BENKŐnél látható testrésznévi névelemcsoport is, ha a tájszemlélet közismert terriormorfizációját számításba vesszük. Itt sorolja fel a szerző a *far*, *farok*, *fenék*, *fő*, *hát*, *mál*, *oldal*, *orr* stb. közszavakat (csak futtában említem meg, hogy a zalai gyűjteményes kötetben a *hát* 90, az *oldal* névelem több mint 300 névadatban szerepel) (BENKŐ 1947: 21–28).

A tájnevek határozóragozásának kérdéseiről szólva JUHÁSZ DEZSŐ a névutóval való változás mellett azt is kimutatja, hogy a fenti, helyzetviszonyításra is alkalmas névelemek közül a *köz* 47, az *alj* 35, a *mellék* 16, az *al* 8, a *túl* 5, a *fel* 10, a *hát* 32 név alkotóeleme, de kisebb számban még több előfordul (1988: 34–38).

Tágabb rendszertani és történeti kivetítésben azt mondhatjuk, hogy a birtokos jelzős nyelvi szerkezetű, de sok jelentésárnyalatú — összetartozást, rész–egész viszonyt kifejező — helynévi szerepű összetételeink *Etelköz* neve óta bővülően adathozhatóak. Joggal mondja ZELLIGER ERZSÉBET, hogy e típus keletkezése visszavezethető az ősmagyar korra, és „jellegzetes alaptagjuk a *fő*, *tő*, *köz* stb.” (1991b: 547). Hozzájuk képest valamivel későbbinek látszik a személynemekhez

kötődő *falva*, *háza*, *szállása* stb. személyragos, jelölt birtokos szerkezetű helynévtípus. De bizonyára joggal feltehető az is, hogy az *al*, *fel*, *hát* utótagú nevek is korán jelöltté válhattak, hiszen az *alj* változat az *ala*, *alja* formákból vonódott el. Ezt feltételezve az sem zárható ki, hogy az *-alja* utótagú nevekben a névutós toldalékolás, az *alatt*, *alól*, *alá* „helyragozás” is igen korán megjelent és mind a mai napig él a nép nyelvében.

Hivatkozások

- ANTAL LÁSZLÓ 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest.
- ÁRVAY JÓZSEF 1942. A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *Magyar Néprajz* 4: 3–50.
- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL 1997. *Sárospatak határának helynevei*. Sárospatak.
- BALÁZS JÁNOS 1970. A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. 295–301. Budapest.
- BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 135–155.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. 2. kiadás. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. sz. Budapest.
- FABÓ KINGA 1980. A tulajdonnév–köznév „szófajváltásokról”. *Névtani Értesítő* 4: 49–55.
- FEKETE PÉTER 1969. *Tiszaszőlős földrajzi nevei I.* Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 483. sz. Eger.
- FEKETE PÉTER 1970. *Tiszaszőlős földrajzi nevei II.* Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 516. sz. Eger.
- FÖNMÍSZ. = *A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai*. Összeállította FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–IFJ. HÖNYI EDE. Budapest, 1965.
- GERGELY BÉLA 1942. Kalotaszeg névutós helynevei. *Magyar Néprajz* 4: 158–182.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209. sz. 471–477.
- H. FEKETE PÉTER 1959. *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 102. sz.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. DMNyIK. 61. sz. Debrecen.
- IFJ. HÖNYI EDE 1970. Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. 349–352. Budapest.
- INCZEFI GÉZA 1960. *Szeged környékének földrajzi nevei*. Nyelvtudományi Értekezések 22. sz. Budapest.
- INCZEFI GÉZA 1966. A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *Magyar Nyelv* 62: 72–79.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1986. Szokatlan alaki szerkezetű nevek. *Névtani Értesítő* 11: 73–82.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Budapest.

- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD 1993. *A Csengeri járás földrajzi nevei*. Debrecen.
- KASZÁS JÓZSEF 1979. A földrajzi nevek ingadozása. *Névtani Értesítő* 1: 27–32.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajznevei*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. sz. Budapest.
- KISS LAJOS 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 92. sz. Budapest.
- LÖRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1967. *A Baktalórántházi járás földrajzi nevei*. Nyíregyháza.
- PAPP LÁSZLÓ 1966. Szinkrón anyagú névtárak készítése. In: *Szótártani tanulmányok*. Szerk.: ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest. 55–76.
- PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF (szerk.) 1964. *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1953–54. *Gacsály földrajzi nevei*. Tanári szakdolgozat. Debrecen.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1955. Földrajzi nevek Gacsályból. *Acta Univ. Debr. Tom. II.* 55–69. Budapest.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1970. A tulajdonnevek jelentéstanához. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. 302–307.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1971. Földrajzi neveink helyesírásához. *Magyar Nyelvjárások* 17: 159–172.
- SZABÓ T. ATTILA 1937/1988. Dés helynevei. *Nyelv és település*. Budapest, 1988. 103–183.
- SZABÓ T. ATTILA 1940. A személynevek helyneveinkben. *Magyar Néprajz* 2: 81–123.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. *Kalotaszeg helynevei I. Adatok*. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA 1961. Az Isztambul-, illetőleg a Malomba-típusú helynévkölcsönzés kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 7: 3–22.
- TOMPA JÓZSEF 1962. A szószerkezetek. In: *A mai magyar nyelv rendszere II.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. 65–94.
- VÉGH JÓZSEF 1968. A földrajzinév-gyűjtők 1967. évi országos tanácskozása Balatonbogláron. *Magyar Nyelv* 64: 480–485.
- VISKI KÁROLY 1929. Bikal, Hegyalja. *Magyar Nyelv* 25: 140–141.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991a. Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *Névtani Értesítő* 13: 15–31.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991b. A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Budapest. 523–552.

Földrajzi neveink helyesírásához*

1. A földrajzi nevek helyesírása több szempontból is külön figyelmet érdemel. Nemcsak a földrajzi tudományok művelőit — elsősorban a természeti és gazdaságföldrajz, illetőleg a térképészet szakembereit — érinti közvetlen közelről; nemcsak a nyelvészeket — a névtudomány elméleti kutatóit és az örvendetesen gyarapodó számú élőnyelvi földrajzinév-gyűjtemények összeállítóit, szerkesztőit — állítja nehéz feladatok elé, hanem szinte a nyelvközösség minden tagjának gondokat okoz. Ugyanis a társadalom nyelvi kommunikációs gyakorlatában a földrajzi nevek előfordulási gyakorisága meglehetősen nagy. Léptenyomon problémákat okoznak például a postai forgalomban, ahol naponta sok millió küldemény címezésében jelentkeznek a település- és utcanevek; találkozunk velük a napisajtó hír- és hirdetésanyagában csakúgy, mint a társalgási nyelv szüntelen gyakorlatában.

Érthető és helyeselhető tehát, hogy nyelvész szakembereink már az ötvenes évek elején, mai helyesírási rendszerünk reformjának kidolgozása során külön gondot fordítottak e szócsoporthoz írásának kérdéseire, bevonva a tanácskozással a földrajztudomány és más területek kutatóit, munkatársait is. Jelentős azoknak a publikációknak a mennyisége, amelyek e kérdéskörrel a reform kapcsán és azóta napvilágot láttak. Közülük mint elvi állásfoglalásokat, illetőleg konkrét szabálygyűjteményeket csupán az alábbiakat kívánom megemlíteni.¹

2. A helyesírási reform tanácskozásainak során a földrajzi nevekre eső figyelmet tanúsítja az 1954-es Akadémiai Helyesírási Szabályzat (AkH.) több tucatnyi szabálypontja. Ezek részletes magyarázatát és a mögöttük meghúzódó elvi állásfoglalásokat a Helyesírásunk időszerű kérdései (HIK.) című, 1955-ben megjelent kiadványban FÁBIÁN PÁL fejtette ki. E kötet akadémiai vitájának anyaga az I. Osztály Közleményei IX. évfolyamában és különlenyomatként is megjelent 1956-ban (HIKV.). Ugyanitt (IX, 427–38) az MTA Helyesírási Bizottsága külön határozatot tett közzé a földrajzi nevek írásának elvi kérdéseiről

* Megjelent: *Magyar Nyelvjárások* 17 (1971): 159–72.

Néhány ponton módosított változata a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Szakosztályában 1970. szeptember 29-én elhangzott előadásnak.

¹ A földrajzi nevek írásmódjának régebbi szabályozásaival itt nem foglalkozom. Arra nézve, hogy ez a probléma hogyan jelentkezik a XIX–XX. századi akadémiai helyesírási szabályzatokban és más, azokat vitató vagy kommentáló rendszerezésekben, hasznos összefoglalást találunk IFJ. HÖNYI EDE: *Földrajzi neveink helyesírásának múltja és jövője* című tanulmányában (Geodézia és Kartográfia 1970. 343–7, 1970 novemberében).

és további szabályairól (TSz.). Ilyen előzmények után jelent meg 1965-ben az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinévbizottság összefoglaló, teljességre törekvő szabályzata: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (FÖNMÍSZ.), FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és IFJ. HÖNYI EDE munkájaként. — A fentiekén kívül még két további, elvi megállapításokat tartalmazó tanulmányra kell utalnunk. Az egyik DEME LÁSZLÓnak Helyesírási rendszerünk logikája című munkája (Nyr. LXXXVIII, 229–47, 357–76), a másik pedig a Nyelvtudományi Értekezések 54. számaként 1966-ban megjelent kötet: A magyar helyesírás rendszere (MHR.). Ez utóbbiban a tulajdonnevekre vonatkozó fejezetet FÁBIÁN PÁL dolgozta ki.²

3. A fentiek, és különösen a már öt éve közkézen forgó tüzetes szabályzat alapján azt gondolhatnánk, hogy földrajzi neveink helyesírásának elvi és gyakorlati kérdései hosszú időre tisztázottak és lezártak. Sajnos a mindennapi írásgyakorlat ennek ellenkezőjét mutatja: mind a napisajtóban, mind a magasabb szintű szakirodalomban sok a zűrzavar és következetlenség a nevek írásmódjában.

Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a nagyközönség nem ismeri a szóban forgó szabályzatot. A munka 1965-ben mindössze kétezer példányban jelent meg, újabb kiadásáról nincs tudomásunk, s így ma könyvészeti ritkaságnak számít, nem juthat hozzá sem a felnőtt közönség, sem az iskolai ifjúság. Az alacsony példányszámból arra következtethetnénk, hogy itt egy kifejezetten a szakemberek szűk körének szánt „belső” szabályzatról van szó, amelynek előírásai a szaktudomány szóhasználatának egységesítését kívánják elérni. Tudjuk, hogy ilyen belkörü szabályzat több más szaktudományra is készült. Ez a szabályzat azonban nem szűkkörű, belső jellegű, hiszen minden korábbinál bővebb, teljesebb. Előszavában ezt olvashatjuk: „A Földrajzinévbizottság abban a reményben bocsátja útjára »A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai“-t, hogy forgalomba kerülésével az egész magyar írásgyakorlatban egységessé válik a földrajzi nevek írása” (i. m. 4 — az én kiemelésem). Ebből az derül ki: általános érvényű szabályzattal állunk szemben. Megvitatta és elfogadta a munkát az Akadémia Helyesírási Bizottsága is, ami szintén a kötelező norma szintjére emeli. „Az egész magyar írásgyakorlat” egységesítése kétezres példányszámmal aligha érhető el. Kár, hogy a mű kiadói a terjesztésre nem gondoltak. E névcsoport gyakoriságát és nehézségeit látva azt sem tartanánk fölöslegesnek, ha egy

² Kéziratomban beadása után jelent meg a Nyelvtudományi Értekezések 70. számaként „Névtudományi előadások” címmel az a gazdag kötet, amely az 1969 szeptemberében tartott budapesti II. névtudományi konferencia anyagát tartalmazza (szerk. KÁZMÉR MIKLÓS és VÉGH JÓZSEF). Ennek anyagát már nem állt módomban feldolgozni, de utalok rá, hogy a nevek írásának — különösen térképre írásának — módja több előadásban is érintve van. Pl.: RADÓ SÁNDOR: Névtudomány és kartográfia. A Földrajzinévbizottság tevékenysége (344–9); IFJ. HÖNYI EDE: Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? (349–52); MÉLYKÚTI MIHÁLY: A topográfiai térképek és a mértan (387–9); stb.

ilyen közérdekű szabályzatot teljes egészében csatolnának az AkH. újabb le-nyomataihoz függetlenül gyanánt, hogy mindenki számára hozzáférhetővé válják.

Arra, hogy a földrajzi nevek írásmódja mennyire tisztázatlan a napi beszéd-és írásgyakorlatban, egy hírlapi vita anyagát említem meg. A Debrecenben megjelenő megyei napilap, a Hajdú-Bihari Napló hasábjain 1970 tavaszán élénk vita zajlott le néhány debreceni utcanév helyesírásáról. Nézzük meg a legérdekesebb típusokat!

4. A *Zöld fa utca* névtípus úgyszólván minden városban gyakori, mégsem egységes az írásmódja. Aziránt nincs kétség, hogy *utca* eleme kisbetűvel, külön írandó. A hagyomány, melyet a régről maradt névtáblák is őriznek, a név első két morfémaját összetételének értelmezi, így él a *Zöldfa utca* forma a széles közvéleményben. Egyes vélemények szerint azonban itt valaha egy „*Zöld Fa*” nevű kisvendéglő működött, ennek nevét őrzi az utcanév. Ez esetben a helyes írásmód: *Zöld Fa utca*. Ha a névadó motívum az utcában zöldellő fák szemlélete, akkor a három szóba írt, egy nagybetűs forma a helyes: *Zöld fa utca*. E mellett így érvelt a vita egyik résztvevője: „A *zöld fa* köznévi értelemben két szó. Semmi sem indokolja, hogy tulajdonnévként egybeírjuk.”

FERENCZY GÉZA, aki a vitát lezárta, a szabályzatra hivatkozva kifejti: ha a zsengén zöldellő fákról van elnevezve az utca, akkor a *Zöld fa utca*, ha meg a kocsmáról, akkor a *Zöld Fa utca* írásmód a helyes. „Döntsék el ezt a debreceni helytörténészek!” — teszi hozzá (Hajdú-Bihari Napló 1970. ápr. 26., 10).

A szabályok alkalmazásában FERENCZYnek feltétlenül igaza van. Kérdés azonban: igaza van-e a szabályzatnak, amely egy hétköznapi név írásának eldöntéséhez *h e l y t ö r t é n e t i* előtanulmányokat tesz szükségessé? És ha a debreceni utca esetében az egyik, egy hasonló formájú szegedi vagy budapesti név esetében a másik helytörténeti magyarázat találtatik, akkor ne is törekedjünk e nevek írásmódjának összehangolására?

És ha nem tudjuk kideríteni az elnevezés történetét? Vagy ha utólag derül ki, hogy mégsem így, hanem amúgy keletkezett? Egyáltalában: engedjünk-e, és mekkora beleszólást engedjünk a tulajdonnevek esetében a denotátum *t ö r t é n e t i* vonatkozásainak a mai *h e l y e s í r á s* kérdésébe? Ha a név íráshagyományait, régibb formáit mellőzzük a mai írásmód kedvéért, miért akarjuk tükröztetni a denotátum történeti mozzanatait? Miért nem a *s z i n k r ó n* névfunkció alapján döntjük el az írásformát? — Íme, a *Zöld fa utca* máris bekanyarodott velünk a névtudomány elvi kérdéseinek nagy erdejébe...

5. De nézzük a következő típust! A debreceni helyi hagyomány, meg az utcanévtáblák egybeírva őrzik az *Egymalom*, *Kétmalom*, *Ötmalom*, *Hétvezér utca* megkülönböztető elemét. A névadás szemléleti alapja a kérdéses utcákban található régi malmok száma, illetőleg a magyar törzsfők emlékének megörökítése volt. A helyi vita során e nevek írásmódjának megváltoztatását FERENCZY GÉZA

egy régebbi nyilatkozatára hivatkozva sürgette egy hozzászóló, amely szerint „Nem szabad törödnünk vele, hogy régebben hogyan fordult elő hivatalos iratokban vagy bárhol” egy név (Nyr. XCII, 352). FERENCZY a FÖNMÍSZ. 53. pontja alapján most is a hagyománnyal való szakítás mellett van: „A szabályból következik, hogy így írjuk helyesen a vitatott debreceni utcaneveket: *Hét vezér utca*, *Egy malom utca*, *Két malom utca*, *Öt malom utca*” (i. h.). A szóban forgó 53. szabálypont így hangzik „Utcanevek gyakran keletkeznek különírt szavakból álló tulajdonság- vagy birtokosjelzős szerkezetekből oly módon, hogy *utca*, *út*, *tér* stb. jelentésű utótagot kapcsolunk hozzájuk. Ilyenkor az alakulatot nagybetűvel kezdjük, de szokásos (értsd: közszói!?) helyesírását megtartjuk.”

Mint látjuk, a szabály nem beszél a számjelzős szerkezetekről, de értelem-szerűen azokat is ide kell kapcsolnunk. A fenti esetekben mégis zavaró a különírt forma. A közszói számjelzős szerkezetekben ugyanis gyakran nyomaték esik a jelzett szóra is: *két embert láttam sétálni*... A fenti utcanevekben viszont a szerkezet összetételszerűen, első szótagi nyomatékkal hangzik. Ha most különírva használjuk őket, könnyen közszói szintagmának értelmezné a hallgató. Az egyik vitatkozónk azt javasolta, hogy írjuk külön és nagybetűvel a szerkezet második elemét: *Egy Malom utca*, *Hét Vezér utca*. Világos, hogy ez már a név logikai, funkcionális egységének megbomlásához vezetne.

Ez a típus tehát ugyanazt az elvi kérdést veti fel, amely már a *Zöld fa utca* írásmódjánál is előkerült: m e g k e l l - e t a r t a n i mindenáron a közszói szerkezetek írásmódját, ha e szerkezetek tulajdonnév elemévé válnak? Van-e külön névtani helyesírás, és ha igen, milyen kritériumokra épül? Milyen arányban vegyük figyelembe és tükröztessük az írásformában a névadás helytörténeti motívumait, a név hagyományos írásmódját, a név kiejtésében dokumentált tudati képét vagy az általános névfunkciót?

6. Vitára adott okot a *Külső vásártér utca* elnevezés írásmódja is. A korábbi várostérképeken és a jelenlegi telefonkönyvben is szereplő *Külsővásártér utca*, illetőleg a vitában javasolt *Külső Vásár tér* formákat elvetve FERENCZY GÉZA a FÖNMÍSZ. 52. pontjára hivatkozik, és ezt írja: „Az idézett szabályzat 52. pontja ilyen megoldást kíván: *Külső vásártér utca*. Lehet, sőt valószínű, hogy nem ezt a szabályt kell alkalmazni. Jobban kellene ismernem Debrecen utcaelnevezéseinek történetét [sic!], hogy biztonságosabban ítélnék. A szabály »meglevő utcanév«-nek földrajzi jellegű jelzővel való bővüléséről szól. Úgy gyanítom, hogy ha volt is, talán van is Debrecenben belső vagy egyéb vásártér, annak aligha volt, van *Vásártér utca* neve; mert ez volna a meglevő vagy volt utcanév: *Vásártér utca*. Ha pedig ilyen nincs (és nem is volt), akkor így helyes az utca neve: *Külső vásártér utca*” (uo.). FERENCZY jól érezte, hogy ez a dolog nem „sima” ügy. Ha a helytörténeti hátteret, meg a szabályzat előírásait követjük, az általa javasolt forma is helytelennek bizonyul az alábbi okokból:

Debrecennek ezen a nyugati részén egymástól nem messze két vásártér volt. Az egyiknek, a Hatvan utca vége és a „Kisállomás” közt elterülőnek egyszerűen *Vásártér* a neve, bizonyára azért, mert ez a régibb, központibb, közismertebb. Ezt a nevet őrzi a jelenlegi hivatalos vasúti menetrend is a Debrecen–Füzesabony vonalon *Debrecen-Vásártér* formában. Ettől a régi vásártértől nem messze, az innen kiinduló Nyugati utca másik végénél volt a *Külső-Vásártér*. E tér neve a szabályzat 23. pontja értelmében két nagybetűvel és kötőjellel írandó. („Ha egy egyelemű — vagy egybeírt — nem földrajzi köznevet helyzetre... utaló földrajzi jellegű jelzővel — előtaggal — látunk el, akkor a nagybetűvel kezdett előtagot kötőjellel kapcsoljuk az ugyancsak nagy kezdőbetűvel írt, tulajdonnévvé vált köznévi utótaghoz: *hajnal* > *Nagy-Hajnal*...”). — Mondanunk sem kell, hogy a *Külső-Vásártér* írásmód a mai gyakorlatban sehol sem fordul elő. A tér jelenleg MÁVAUT állomásul szolgál; neve a telefonkönyvben: *Külsővásártér*. A vitában előbukkanó *Külső Vásár tér*, illetőleg *Külső vásártér* formák a szabályzat értelmében helytelenek.

És most érkezünk a szóban forgó utca elnevezéséhez. Az említett, hosszanti tér két szélén egy-egy utca húzódik. Egyikük neve a tér nevéből alakult. A jelenlegi szabályok alapján a tér ilyen módon felhasznált neve minden változtatás nélkül kerül be az új névtani egységbe, csak meg kell toldani az utca szóval. Vagyis a „szabályos” elnevezés a *Külső-Vásártér utca* lenne, és nem a FERENCZY által is javasolt *Külső vásártér utca*.

Ismételten hangsúlyozom: FERENCZYt a kérdésben semmiféle felelősség nem terheli. Amíg a jelenlegi szabályzat érvényben van, addig egy földrajzinév helyesírását sem a köznyelvi szerkezetek, sem névtani szempontok alapján nem lehet eldönteni, csak helyi környezeti és helytörténeti ismeretek birtokában. FERENCZY helyzetét még az is rontotta, hogy — mint megjegyzi — egy debreceni levélíró szerint a szóban forgó tér már nem is tér, hanem utca.

7. Ennyit a debreceni „disputa” konkrét anyagából. Egy megjegyzés azonban még ide kívánczik. Vitázó írásában FERENCZY GÉZA ezt mondja: „Igazában nem voltak a vitára; még 1965-ben megjelent »A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai« című akadémiai kiadvány... A vitatkozó felek nyilván nem tudtak erről a kiadványról, amely a kellő részletességgel *t i s z - t á z z a , s z a b á l y o z z a* a földrajzi nevek írásának sokszor bonyolult kérdéseit, ezek közt az utcanevéket is... Ennélfogva én nem vitázni akarok, hanem csak alkalmazom a meglevő *t ü z e t e s s z a b á l y o k a t* a kérdéses esetekre...” (az én kiemeléseim).

A fenti vitából szerintem legalább két dolog teljesen világos. Egyik az, hogy a meglevő tüzetes szabályokat nem lehet alkalmazni oly egyszerűen. Nemhogy a hétköznapi író, olvasó ember nem tudja alkalmazni őket, hanem még a szakavatott nyelvész sem, mert alkalmazásuk *n y e l v e n k í v ü l i* ismeretek birtoklását követeli meg. A másik: bármilyen nagy tekintélyű fórumok

állították is össze a kérdéses szabályzatot, az jelenlegi formájában „tömegfogyasztásra” nemigen alkalmas. Sok vitatható mozzanat van elvi álláspontjaiban és gyakorlati utasításaiban egyaránt.

8. És evvel már meg is érkezünk az 1965-ös szabályzat közvetlen bírálatához. Ami itt az elvi kérdéseket illeti, ma is aktuálisak BÁRCZI GÉZA másfél évtizede elhangzott szavai: „Azt hiszem, hogy az alapelvekről nagyon is beszélnünk kell, sőt kívánatos volna, ha e kérdés körül rövidesen pezsgő vitairodalom alakulna ki...” (I. OK. IX, 139). Sajnos, erre a tulajdonnevek vonatkozásában nemigen került sor. Teljes joggal írhatta DEME LÁSZLÓ még 1964-ben is: „Tulajdonnévírásunk rendszerében is új sok minden, ott még csak most t a p o g a t j u k k i a fellelhető alapelveket” (Nyr. LXXXVIII, 375 — én emeltem ki).

Új elvek kimunkálása és — főleg — alkalmazása a helyesírásban, tudjuk, rendkívül nehéz. Az előző gyakorlat, az — esetleg — elvtelen megszokások megváltoztatása rendszerint a közvélemény éles ellenzésével találkozunk. Az is igaz, hogy — mint DEME LÁSZLÓ írja — „a helyesírás nem pusztán értelem dolga, hanem értelemé és megegyezése együtt” (i. m. 374). Mégis arra kell törekednünk, hogy az értelem — itt az elvszerű és egyszerű szabályrendszer — legyen uralkodó, és a megegyezés — értsd: megalkuvás — minél szűkebb területre korlátozódjék, és ott se a szabályokkal homlokegyenest ellenkező formákat szentesítse.

9. A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai című kiadvány helyesen jár el, amikor összefoglalja azokat az elvi kérdéseket, amelyeket a gyakorlati szabályalkotásban követni kíván. Így érdeme az is, hogy egy „Terminológia” című fejezetben (i. m. 6–8) előre megmagyarázza a legfontosabb alapfogalmakat (földrajzi név, földrajzi megjelölés; a nevek és megjelölések elemei vagy tagjai; földrajzi köznév; földrajzi jellegű jelző; magyar név, részben magyar név; a nyelvi szószerkezetek és összetételek alapkérdései).

Már ez a terminológia elgondolkodtató. Feltűnik, hogy a nevek mellett, velük együtt kezeli a földrajzi megjelöléseket is, amelyek „lehetnek tulajdonnevek (*Nemzeti Múzeum, Royal Nagyszálló* stb.) vagy a tulajdonnevekhez közel álló [...] egyedi dolgot jelölő elnevezések (*Gellért fürdő, Puskin mozi* stb.) vagy általános fogalmat jelölő köznevek (*hegy, völgy, patak, csárda, gyár, iskola; dombvidék; diófa, gépállomás; községi rét, körzeti rendelő, vasúti megállóhely* stb.)” (i. m. 6). Világos, hogy e „megjelölések” első két csoportja valóban tulajdonnév, egyedi objektum vagy intézmény neve, így fölösleges a nevek-től különválasztani. Legfeljebb azt lehetne megemlíteni velük kapcsolatban, hogy a földrajzi nevek más tulajdonnévi kategóriákkal szoros kapcsolatban, esetenként átfedésben vannak.

A harmadik, köznévi szócsoport ide vonására szerintünk semmi szükség sincsen. Ezek önmagukban semmiféle egyedi objektumot sem „je-

lölnek meg”, egyszerűen lokális körülmények leírására alkalmas közszők. Helyesírásuk a közszői és nem a tulajdonnévi helyesírás körébe tartozik. Egészen más kérdés, hogy egy egyedi objektumot azonosító nyelvi konstrukció meddig tekinthető alkalmi körülírásnak, és ettől tulajdonnévnek; ez teljesen független a szerkezetben szereplő szavaktól (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: NytudÉrt. 70. sz. 306). Aki valaha próbálkozott földrajzi nevek élőnyelvi gyűjtésével, bizonyára találkozott ilyen problémával. Véleményünk szerint a „földrajzi megjelölések” körülhatárolhatatlan terminust bátran törölhetnénk a szabályzatból, minthogy csak megzavarja a tisztánlátást. Kár, hogy ez a szakszó már az AkH. szövegébe is bekerült (249., 250., 255. stb. pont).

A terminológia szerint „*T*agnak vagy *e*lemnek azokat az értelmes részeket nevezzük, amelyekre a földrajzi nevek és megjelölések felbonthatók, illetve amelyekből az összetett nevek, és a több szóból álló alakulatok létrejönnek” (i. m. 7). E meghatározás hibája, hogy nem mondja meg: „értelmes részen” vajon szót, morfémát vagy szerkezetet kell-e értenünk; s hogy az összetevőkre bontás a közszői grammatika vagy a tulajdonnévtan szempontjai szerint történik-e. A kettő tudvalevőleg nem mindig fedi egymást. Úgy tűnik, ha már a szerkesztők vállalták bizonyos alapfogalmak megmagyarázását, nevekről lévén szó, a névtudomány terminológiáját alkalmazhatták volna. Például a KÁZMÉR MIKLÓSTól következetesen használt névszerkezeti terminológia (név alapelem, megkülönböztető elem stb.) tisztább fogalmakhoz vezetett volna — esetleg további finomításokkal. (Vö. Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz.)

A kiadvány szabályzati részében különleges jelentőségűvé válik a „*földrajzi köznevek*” és a „*földrajzi jellegű jelzők*” terminussal jelzett két fogalom. A több elemből álló nevek írásmódját ugyanis az szabja meg, hogy *k ö z s z ó i* vagy *f ö l d r a j z i k ö z n é v i* (tulajdonnévi) utótagúak, illetőleg előjelzőjűek-e. És ráadásul maguk a „földrajzi köznevek” is két csoportra vannak bontva: egyik részüket kötőjellel kell kapcsolni, másik részük külön írandó. És e két csoport szavainak elvszerű elkülönítése nincs kielégítően megoldva. Nem könnyű például belátni, miért kell kötőjellel írni az *árok*, *átjáró*, *csatorna*, *delelő*, *gurdaj*, *kapu*, *kert*, *sorok*, *tanor* stb. névelemeket, és miért külön a *gurdony*, *kapaszkodó*, *kaptató*, *sor*, *szer*, *tekerés* stb. szavakat, vagy milyen kritériumok alapján, mely esetekben írjuk egyszer kötőjellel, másszor külön a két módon is írhatókat, mint a *csapás*, *csuszkató*, *derék*, *dobogó*, *járó*, *lénia*, *linka*, *szoros*, *szugoly*, *tanorok*, *töltés* stb.

Az ilyenfajta megkülönböztetések a hétköznapi névhasználó számára szinte megjegyezhetetlenné teszik a szabályzatot. Igaz, a kiadvány függelékében listába szedve találjuk „a kötőjellel kapcsolandó földrajzi közneveket”; „az utca, út, tér stb. jelentésű különírandó földrajzi köznevek”-et és a „kötőjellel kapcsolandó, gyakrabban előforduló földrajzi jellegű jelzők”-et (41–9). Az első listán csaknem 1200, a másodikon 90, a harmadikon 31 szó szerepel. Ezeket számon

tartani, illetőleg egymástól és a nevekben előforduló e g y é b k ö z s z ó k - t ó l megkülönböztetni még a szabályzat birtokában sem könnyű feladat. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fenti listák egyikén sem szerepel pl. a *vásártér*, *piactér*, *körtér* szó, noha eléggé földrajzi jellegűek, és igen sok név alakul velük.)

A fentiekből szerintünk az a következtetés adódik, hogy m e g k e l l s z ü n t e t n i vagy nagy mértékben egyszerűsíteni kell a földrajzi nevek elemeinek közszói jelentés szerinti k a t e g o r i z á l á s á t , illetőleg az erre épülő helyesírási k e t t ő s s é g e t . Könnyű belátni, hogy ha megszüntetnénk az első lista ezerkétszáz szavának kötőjeles írásmódját, a hibalehetőségek jelentős hányadától, talán nagyobb felétől megszabadulnánk!

10. Igen fontos fejezete a szabályzatnak az „Általános alapelvek” című rész (9–13). Ezen belül négy alfejezet található: A) A tulajdonnévi jelleg érzékeltetése; B) Az alapforma állandósága és visszaállíthatósága; C) A tereptárgy és az íráskép összefüggése; és D) A toldalékok kapcsolása.

A tulajdonnévi jelleg érzékeltetésére lényegében csak a nagybetűs kezdés hagyományos módszere áll rendelkezésünkre. Ez azonban csak egybeírt nevek esetében elégséges: különírás esetén a név hátsó határát nem tudjuk érzékelteni. Ilyenkor csak abból sejthetjük a név végét, hogy tudjuk: a nevek általában valamilyen objektumot jelölő köznévre végződnek (vö. DEME L.: MHR. 37, 41).

A nagybetűs névkezdésről egy esetben — szerintünk indokolatlanul — lemond a szabályzat: a járások megnevezésében (*derecskei járás*).^{*} A járás földrajzi és közigazgatási egység tulajdonneve, éppen úgy, mint a megye. Ezért helytelen már az AkH. 242. pontjának eljárása is, amely a járások nevét a *területek*, *grófságok* névvel veszi közös csoportba. Inkább azon gondolkozhatnának, nem lehetne-e a járások és megyék nevét az intézménynevek mintájára mindkét elemén nagybetűvel kezdeni.

A tulajdonnévi jelleg érzékeltetésére szolgál több szóból álló nevek esetében a kötőjeles írásmód, főleg azokban a fentebb már említett esetekben, amikor a név alapeleme földrajzi köznév. Úgy látszik, mintha ez a megoldás a nagy kezdőbetűvel együtt képes lenne arra, hogy a névnek ne csak a kezdetét, hanem a végét is érzékeltesse. Igen ám, de láttuk, hogy a kötőjeles írásmód nem vonatkozik az olyan esetekre, amikor a név alapeleme „közönséges”, azaz nem földrajzi köznév. Nem alkalmazható továbbá olyan esetekben sem, amikor nagyobb nyelvi egységek, több szóból álló szintagmák vagy konstrukciók szolgálnak név gyanánt. Így tehát ez a forma nem oldja meg a kérdést, viszont alaposan megnehezíti, bonyolulttá teszi a helyesírást.

^{*} A szerző megjegyzése természetesen a tanulmánya írásakor érvényben lévő AkH. 10. kiadásának rendelkezésére vonatkozik, hiszen a helyesírási szabályzat 11. kiadása már a nagybetűs *Derecskei járás* írásmódot ajánlja. — Tekintettel e tanulmány témájára, a járásneveket az AkH.¹⁰ szerint hagytuk ebben szövegben. (A szerk.)

A kötőjeles írásmódot — mint a HIKV.-ben olvasható — maguk a földrajztudomány szakemberei sem helyeselték. Akkor e megoldás mellett FÁBIÁN PÁL így érvelt: „a földrajzi nevek nem azonosak a hozzájuk hasonló köznévi szókapcsolatokkal; mivel tulajdonnevek, elsődleges nyelvi funkciójuk többé már nem a fogalom-felidézés, mint amazoknak, hanem az azonosítás... a *Fekete tenger* név jelentését tekintve sokkal közelebb áll a *drágakő* típusú valódi összetételhez, mint a *fekete tábla* szószerkezetéhez. Mivel nincs meg, vagy alig van meg már benne a képzetváltás mozzanata, a *Fekete tenger*-t akár egybe is írhatnók. Mindenesetre több joggal egybe, mint külön. Hogy mégis kötőjellel írjuk az ilyen típusú neveket, annak az oka, hogy a legtöbb esetben még nem haladt bennük annyira előre a jelentésfejlődés, hogy a teljes egybeírás szükséges volna. A kötőjel jól tükrözteti mind a tulajdonnévi jellegét, mind a szókapcsolat jelentésbeli viszonyait” (HIKV. 32–3).

Hasonlóan, elsősorban jelentéstani indoklást ad a kötőjeles írásmódra DEME LÁSZLÓ is: a kötőjel „azt fejezi ki, hogy két vagy több szó együttesen alkot földrajzi nevet; de a tagok értelmileg némiképp tartják még önállóságukat” (MHR. 40).

Ezek a megfogalmazások a tulajdonnév mivoltának alapkérdéséhez vezetnek bennünket. Teljesen egyetértünk FÁBIÁNNal abban, hogy a tulajdonnév nyelvi funkciója nem azonos a köznévi szerkezetével (bár az azonosítás helyett inkább az egyedítés, *egyedjelölés* szót alkalmazzánk). De éppen ezért nem szerencsés a tulajdonnév funkcióját a köznévi összetétel és szintagma *jelentés* táni különbségeihez hasonlítani, és írásmódjához azok analógiájára hivatkozni. A tulajdonnévvé válás — amint erre az 1969 szeptemberében megtartott névtudományi konferencián próbáltunk rámutatni (vö. NytudÉrt. 70. sz. 302. kk) — szerintünk a *nyelvi hasadás* egy típusa. A hasadás a tulajdonnévvé váló szó vagy szószerkezet, szókapcsolat *használat* a n következők be: egy addig köznévi jelentésben, alkalmi funkciókban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepet is kap. Az új használati mód az előzőt nem érinti, attól függetlenül létezik, és rendszerint kisebb szociális érvényű. A természetes úton keletkezett tulajdonnevek esetében a kiindulásul szolgáló köznévi konstrukció és a róla lehasadó tulajdonnév funkciója között van jelentéstani összefüggés. A tulajdonnévi, egyedjelölő funkció kialakulása után azonban a név elemeinek köznévi jelentése *masodlagos* s válik, s akár teljes egészében el is homályosulhat anélkül, hogy ez a tulajdonnév funkcionálását a legcsekélyebb mértékben is zavarja.

A fentiekből szerintünk az következik, hogy a tulajdonnév elemeinek köznévi jelentésére hivatkozni a név helyesírásában nem szerencsés. A *Fekete tenger* — akár hogyan írjuk is le, nem egy tenger *fat* jelöl, mint ahogy a *drágakő* egy *kőfat* neve, hanem egy meghatározott állóvíz egyedi neve, s ilyen szempontból legfeljebb a *Kohinor*-ral állítható párhuzamba.

A több szóból álló tulajdonnevek egy részének kötőjeles írásmódja tehát jelentéstani szempontokból nem indokolható, formai szempontból pedig — a név teljes terjedelmének érzékeltetése céljából — félmegoldás: a kettőnél több szóból álló nevek esetében lehetetlen írásképet adni, de már a két szavas nevek egy részében sem alkalmazza a szabályzat. Az ilyenféle félmegoldás azonban helyesírási szempontból roppant veszélyes, mert miközben jelentéstani átmeneteket akar tükröztetni, „a szabályok bonyolultságát idézi elő, kivételek tömegét szüli” (vö. BÁRCZI: HIKV. 51).

A több szóból álló tulajdonnevek teljes egybeírását az egységes szinkrón névfunkció alapján védeni lehetne. A gyakorlatban azonban ez ugyanolyan lehetetlen szóalakokat szülné, mint a sorozatos kötőjelezés. Maradna még további két lehetőségünk. Az egyik, hogy a névvé váló szókapcsolatok névfunkciójának figyelmen kívül hagyásával maradjunk meg a korábbi köznévi helyesírási formáknál. Ez azonban egyrészt a tartalmi különbség jelzésének feladását jelentené, másrészt — formailag — a már hagyományos nagybetűs kezdés feladását is jelentené, tehát a név kezdeti határának jelöléséről is lemondana, ha következetesen végigvinnénk. A másik megoldás lehetne, hogy a névvé vált konstrukció szavainak különírását meghagyva, mindegyik elemét nagy kezdőbetűvel írjuk. Erre számos idegen nyelvben van példa, és általa a név egész terjedelme érzékelhetővé válnék, jól elkülönülne a szövegkörnyezettől. A magyar helyesírás rendszerében ebbe a típusba tartozik — a személyneveken kívül — az intézmények, szervezetek, vállalatok stb. nevének írásmódja. Mégis attól lehetne tartani, hogy ennek az írásmódnak a földrajzi nevek széles körére való kiterjesztése a már beidegződött hagyományokhoz képest olyan merész újítás lenne, hogy a kísérlet a közvélemény éles ellenzésével találkozna. Az is megfontolandó, hogy az ilyen megoldás csak formailag állítaná szembe a tulajdonnevek írásmódját a köznévi szerkezetekével.

A megoldás felé szerintünk más irányból kellene elindulni. Elvileg kellene tisztázni a tulajdonnév általános fogalmán belül a földrajzi név specifikus sajátosságait, szerkezeti felépítését, névtani egységeit. Ha például igazolhatónak bizonyulna, hogy a földrajzi nevek tipikus formájukban névtanilag tagolhatók egy *m e g j e l ö l ő*, illetőleg egy *k ö r ü l í r ó* részre, ebből a szerkezeti alapadottságból kellene kiindulni a helyesírási kérdések szabályozásakor is. (Az ide vonatkozó problémákra részleteiben nem kívánok kitérni, csak utalok rá, hogy olyan tartalmi és terminológiai kérdések tisztázására lenne szükség, amilyeneket LŐRINCZE LAJOS [Földrajzi neveink élete: MNy. XIII, 3–27], KÁZMÉR MIKLÓS [Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. sz.] és újabban BALOGH LÁSZLÓ [NyK. LXXII, 95–124] feszegetnek.)

11. Arra, amit a FÖNMÍSZ. az általános alapelvek között az alapforma állandóságáról és visszaállíthatóságáról, illetőleg a toldalékok kapcsolásáról mond, együtt reflektálhatunk, ahogyan együtt tárgyalja ezeket DEME LÁSZLÓ is (MHR.

38). Ha elfogadnánk, hogy a tulajdonnév az őt környező szövegtől eltérő minőségű, tömbösödött nyelvi képlet, a toldalékolás során nem engedhetnénk meg semmiféle változást a név alakján. Arra azonban az erős hagyomány miatt aligha gondolhatnánk, hogy a földrajzi nevek melléknévképzős, *-i*, *-beli* toldalékos származékait kisbetűs kezdetről nagybetűsre változtassuk. Az itt adódó helyesírási nehézségeken is sokat könnyítene, ha a kötőjeles névformákat megritkítanánk: a különírt, amúgy is kisbetűs névelemek toldalékolása nem szüntetné meg a kezdő névelem nagybetűs formáját, s ezáltal a környező szövegtől való elkülönítését.

Az a szabály, amely szerint az *-i* végződésű földrajzi nevek *-i* melléknévképzős toldalékolása esetén a szóvégi magánhangzót el kell hagyni, éles ellentétben van a névalapforma visszaállíthatóságának elvével. Az *Almádi* — *almádi*, *Oroszi* — *oroszi*, *Helsinki* — *helsinki* szabály módot ad a téves *Almád*, *Orosz*, *Helsinki* formák kikövetkeztetésére. Ha a népnyelv helyenként támogatja is a rövidült szóalak létezését, a köznyelvi szabályozásnak nem kell ezt feltétlenül követnie. Egyébként meg köznyelvi kiejtési szabály, hogy két szomszédos palatális magánhangzó közé hiátustöltő *-j-* iktatódik be, a hangzó forma tehát *almádi-j-i*, *oroszi-j-i* stb.

Hasonló okokból nehéz egyetérteni a *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-telke* utótagú helységnevek rövidüléssel, *-falvi*, *-földi* stb. toldalékolásával (vö. AkH. 257. pont). A népnyelv ehhez hasonló rövidülést nemcsak a fenti négy esetben ismer, hanem számos más *-a*, *-e* végű, sőt sok más magánhangzós végződésű név esetében is. Néhány példa az északkeleti nyelvjárásból: *Szűrte* — *szürti*, *Barkaszó* — *barkaszi*, *Técső* — *técsi*, *Bátyú* — *bátyi* stb. Ha az efféléket nem fogadjuk el, ahogyan nem fogadhatjuk el mainak és köznyelvinek a *Kálló* — *kállai*, *Üllő* — *üllei* tőhangváltozásokat sem, nyugodtan meghagyhatnánk normának a *-falvai*, *-földei* alakokat is: egy fölösleges kivételtől szabadulnánk meg.

Még egy harmadik típus is ellene mond a rekonstruálhatóság elvének: a *-ja*, *-je*, *-a*, *-e* birtokos személyjeles végződésű földrajzi nevek rövidült származékolási szabálya: *Ördög küllője* — *Ördög küllői*, *Mártírok útja* — *Mártírok úti*, *Urak asztala* — *Urak asztali* stb. A csonkítatlan *küllőjei*, *útjai* alak nemigen sültabb, mint a *Székre járó* — *Székre járói*, *Keveset érő* — *Keveset érői*, *Hegy felé* — *Hegy feléi* elfogadott formák (vö. DEME: MHR. 41). A *Mártírok úti* formájú származék kétszeresen is zavaró, mert belőle egy *Mártírok út* alapalak állítható vissza (vö. *Üllői úti* — *Üllői út*).

12. Az általános alapelvek sorából utolsónak hagytuk azt, amely a *t e r e p - t á r g y* és a megnevező *n é v í r á s k é p e* közötti összefüggésre vonatkozik. Evvel egyben vissza is kanyarodunk a bevezetésben ismertetett hírlapi vitához, ahol tapasztalhattuk: a denotátum meghatározó ereje a név írásformájára a nevek helyesírását *h e l y t ö r t é n e t i* ismeretek *f ü g g v é n y é* teszi, s ugyanakkor a szabályzat alkalmazását is megnehezíti. Az elvet a FÖNMÍSZ. így

rögzíti: „a formailag hasonló, de más funkciójú nevek írásmódja eltérően alakulhat” (10). A fentiekből világos, hogy ebben az idézetben a név „funkcióján” nem a tulajdonnévi, egyedjelölő azonosító nyelvi szerepét kell értenünk, hanem a jelölt o b j e k t u m közelebbi sajátására, jellegére, elhelyezkedésére, tárgyi mivoltára vonatkozó különbségeket. DEME LÁSZLÓ ezt írja: „az elvileg háromféleképpen írható *Abaliget*, *Aba-liget* és *Aba liget* talán első látásra ijesztő lehet. De a szabályok kellő ismeretében nem is olyan érthetetlen, sőt éppen értelem-tükröző, mert arra mutat: a *Margitsziget* városrész (mint *Angyalföld*, *Józsefváros*), a *Csepel-sziget* egy *Csepel-sziget* nevű sziget (melyben tehát az utótag része a névnek), a *Balkán félsziget* pedig *Balkán* nevű félsziget (így használjuk: a *Balkánon*, *balkáni* stb.)” (Nyr. LXXXVIII, 364).

Alig hiszem, hogy a hétköznapi író, olvasó ember minden elébe kerülő hasonló konstrukcióról el tudná dönteni, hogy melyik fenti csoportba tartozik. Mi akadályoz meg, hogy úgy értelmezzem: a *Margitsziget* egy *Margit* nevű sziget, a *Csepel-sziget* egy *Csepel* nevű sziget, a *Balkán félsziget* meg egy *Balkán* nevű félsziget? De az is erősen kérdéses számomra: mennyivel inkább városrész a *Margitsziget*, mint a *Csepel-sziget*? És miért ne írhatnánk külön a *Csepel-sziget* nevét, amikor legalább annyiszor emlegetjük külön, önálló névként a *Csepel* elemét, mint a *Balkán* nevét? — Be kell vallanom: én DEME ellenében inkább BÁRCZI GÉZÁVAL érzek együtt, aki ezt az okfejtést „elvileg csak némi rabulisztikával magyarázható különösség”-nek minősítette (HIKV. 51).

Azt, hogy ez az alapelv a gyakorlatban mennyi nehézséget okoz, jól példázza a Zala megye földrajzi nevei című gyűjtemény (Zalaegerszeg, 1964). Mint ennek bevezetőjében ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF kifejtik, az akadémiai helyesírási szabályzathoz akarván igazodni, szakítottak a korábbi nyelvészeti névkutatók egybeíró módszerével, és a szabályzatnak megfelelően külön belterületi és külterületi írásmódot alkalmaztak. „Belterületen — az akadémiai helyesírás szerint — az utcák, terek, kertek neve elé nem teszünk kötőjelet. Tehát *Sikátor ucca* [!fonetikus jelölés, népnyelvi adat], *Béke tér*. De a tereptárgyak, pl. a *hid*, *kereszt* elé már kiteszünk a kötőjelet. Pl. *Új-hid*, *Kocfán-kereszt*. A belterületen viszont a köznyelvi helyesírás gyakorlatának megfelelően így írtuk: *Óvég*, *Avég*, *Ószer*. Ha ugyanaz a név a külterületen is előfordul, ott már a külterületi írásmódnak megfelelően közöljük a nevet” (i. m. 18).

Íme, a városrész–nem városrész „funkcionális” kettőssége falusi környezetben a belterület–külterület különbsége gyanánt osztja meg a nevek helyesírását, és bizonyítja az elv tarthatatlanságát. Még tovább bonyolítja a kérdést a név elemeinek köznyelvi vagy nyelvjárási szó volta: „Egybeírtuk a *postaút*, *műút*, *országút*, *gyalogút* típusokat, de már kötőjellel írtuk a *mise-út* típust. Noha e szó e területen közkeletű — azt a gyalogutat jelöli, amelyen a szomszéd faluban levő templomba mennek —, a köznyelvben ismeretlen” (uo.). — Vajon ez azt jelenti,

hogy a nem köznyelvi elemeket is tartalmazó nevekre új szabályzatot kell szerkeszteni?

Szó esik ugyanitt arról is, hogy ha egy dűlő vagy utca nevében kideríthető egy régi, kihalt falunév megőrződése, akkor azt egybeírták (*Baksaháza, Borbászég*). „Ha azonban ezt nem lehetett megállapítani, akkor a kötőjeles írásmódot alkalmaztuk. Az ilyen, nem a saját hibánkból származó esetleges következtetésekért az olvasó szíves elnézését kérjük” (uo.). — Nagy kár, hogy a FÖNMISZ. összeállítói nem figyeltek fel rá, hogy az AkH. szabályzatának ez a tömegmértetű alkalmazási kísérlete mennyi nehézséget okozott, s milyen felemás megoldásokra kényszerítette a kötet szerkesztőit. Ha ezt észrevették volna, talán meggondolják, hogy ugyanazokon az elvi vágányokon haladjanak-e tovább a teljességre törekvő szabályzat megalkotásakor.

Úgy vélem, a földrajzi nevek helyesírását nem tehetjük az egyedi denotátum sajátosságainak függvényévé. A név írásmódjának nem kell tükröznie sem a denotátum szinkrón egyediségét, sem történeti vonatkozásait. Ha ebbe belemegyünk, akkor nyelven kívüli körülményekhez kötjük a helyesírást. A tulajdonnév jelezheti — gyakran jelzi is — a denotátum egyik vagy másik sajátosságát, de ez nem *f e l t é t l e n* feladata, tehát nem szükségszerű és nem is alkalmas alap az írásmód meghatározásához.³ A tulajdonnév — különleges szerepű — nyelvi elem. A különleges *n y e l v i f u n k c i ó*t, az egyedjelölést lehet és célszerű az írásmód alapjául elfogadni. A tulajdonnévi funkció indokolja a helyesírásnak a közszói írásmódtól való eltéréseit az ésszerűség keretein belül. Ilyen indokolt elkülönítő eszköz a nagybetűs kezdés. De ez a jelek szerint nem elég. A további szabályozásnak a nevek sajátos, *n é v s z e r k e z e t i* sajátosságaira kell támaszkodnia, de úgy, hogy a név nyelvi formájának ismeretében bárki eldönthesse a helyes írásformát,⁴ tárgyi vagy helytörténeti ismeretek nélkül is.

13. Tudom, hogy a fentiekben előadott kritikai megjegyzésekkel háládatlan feladatra vállalkoztam. A problémákat elvi oldalról próbáltam megközelíteni. Terjedelmi okokból arra már itt és most nem vállalkozhatom, hogy új koncepció

³ Arra nézve, hogy a földrajzi neveket milyen módon motiválják vagy nem motiválják a jelölt objektum különböző sajátosságai, s hogy ez a motiváció mennyire nem kötelező tartalma a név jelentésének, l. MEZŐ ANDRÁS tanulmányát: A mesterséges földrajzi nevek motivációja (MNyj. XVI, 55–70).

⁴ Ilyen szempontból rendkívül figyelemre méltónak tartom azt a szabályozási kísérletet, amely a két háború közötti évtizedekben a kartográfusok körében jelentkezett (A földrajzi nevek használatának új szabályai: Földrajzi Közlemények 1940/1). A szabályozás lényege, hogy a döntés a név elemeinek egyszerű szófaji felismerésére támaszkodott: főnév + főnév = egybeírás (*Retekutca, Faludűlő*); melléknév + főnév = különírás (*Hegyes tető, Váci utca*) stb. (Vö. részletesebben: IFJ. HÖNYI E.: Geodézia és Kartográfia 1970. 343–7). Ez a kísérlet is azt mutatja: a szabályozásnak egyszerű, mindenki által könnyen megérthető és elsajátítható kritériumokra kell épülnie. (Más kérdés, hogy a fenti, a köznevek szófajiságára építő módszer nem felel meg a célnak, mert nem a névfunkcióra támaszkodik.)

kialakításával a jelenlegi szabályzat pontról pontra történő módosítását megkíséreljem. Nem is ez volt a célom. Csupán arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy földrajzi neveink helyesírásának 1965-ös szabályozását aligha tekinthetjük a feladat végleges vagy akár csak hosszú távra szóló megoldásának.

Készséggel elismerem, hogy a szabályzat megalkotói rendkívül nehéz helyzetben voltak, hiszen az elveket és az alapvető szabálypontokat már a helyesírási reform során kiformálták, azok érvényes formában benne vannak az AkH. 1954-es kiadásában. Érvényesek, tehát tőlük nem térhettek el. Így legfeljebb az addig nem érintett részleteket lehetett a meglévő szabályok szellemében számbavenni. Mégis, talán nem felesleges egy eljövendő új helyesírási reform számára a fentiekben érintett vitás pontokra rámutatni. A FÖNMÍSZ. összegezése az elvekről, valamint a benne foglalt gazdag példaanyag értékes alapot nyújt a problémák felülvizsgálatához és talán a jelenleginél jobb megoldásához is.

Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése*

I.

Bevezetés, általános kérdések

A hajdúságnak mint etnikumnak a kialakulása, történeti, társadalmi kérdései régóta foglalkoztatják a kutatókat. A legfontosabb korábbi történeti és néprajzi tanulmányokról BÉRES ANDRÁS és MÓDY GYÖRGY 1956-ban megjelent annotált bibliográfiája tájékoztat bennünket¹ — kitérve még a kéziratban levő anyagra is. Az azóta is folyamatosan gazdagodó kutatások legjobb eredményei RÁCZ ISTVÁN², SZENDREY ISTVÁN³, DANKÓ IMRE⁴, POÓR JÁNOS⁵, BALOGH ISTVÁN⁶ és mások nevéhez kapcsolhatók. Kiemelkedő fontosságú e sorban RÁCZ ISTVÁN újabb monográfiája⁷, amely a hajdúság XVI–XVII. századi kialakulását, etnikai sajátosságait más, hasonló történeti és társadalmi körülmények között formálódó népcsoportokkal — például a kozákokkal — párhuzamba állítva vizsgálja; törekszik a hajdúság fogalmának körülhatárolására, bemutatja letelepítésük folyamatát és körülményeit, s nyomon kíséri a hajdúsági etnikum kialakulása szempontjából döntő fontosságú XVII. századi történetüket.

Az egész hajdúságra vonatkozó történeti, néprajzi irodalomban természetesen számos adalékot találhatunk Szoboszló múltjára és jelenére is. Ezen túl — az említett bibliográfia tanúsága szerint — a város történetének, néprajzának egy-egy kérdése számos kutató érdeklődését keltette föl. Századunk húszas éveinek végén egy összefoglaló, monografikus célú füzet is megjelent Szoboszlóról

* Megjelent: *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk. DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló, 1975. 599–637.

¹ BÉRES ANDRÁS–MÓDY GYÖRGY: A hajdúság történetének és néprajzának irodalma. Alföld Füzetek 3. Debrecen, 1956.

² Vö. pl. RÁCZ ISTVÁN: A hajdúság kialakulása. Budapest, 1957; Uő: A magánföldesúri hajdútelepítések kérdéséhez: Acta Universitatis Debreceniensis VII/1. Debrecen, 1961; Uő: Hajdútelepítések és kiváltságolások: A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969; stb.

³ Vö. pl. SZENDREY ISTVÁN: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen, 1958; Uő: A hajdútörténetkutatás újabb eredményei: Élet és művelődés. Debrecen, 1959; stb.

⁴ Vö. pl. DANKÓ IMRE: A hajdú-kutatás jelenlegi állása és feladatai: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964. Szerk. BÉRES ANDRÁS. Debrecen, 1965.

⁵ POÓR JÁNOS: A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607–1720). Debrecen, 1967.

⁶ BALOGH ISTVÁN: Hajdúság. Budapest, 1969.

⁷ RÁCZ ISTVÁN: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969.

MÁLNÁSI ÖDÖN tollából.⁸ Egy évtizeddel később BALOGH ISTVÁN szépítés nélküli szociográfiája hívja fel magára a figyelmet.⁹ A felszabadulás utáni összegező áttekintések közül DR. CSOMOR BENŐ–HUSZTI ELEK–SZEGEDI JÁNOSNÉ városismertetőjét említhetjük.¹⁰

Mindez nem jelenti azt, hogy akár a hajdúság kutatása, akár az egyes hajdúvárosok történetének, társadalmának vizsgálata minden kérdést megoldott. Az előbbire nézve éppen RÁCZ monográfiája idézhető, amely lépten-nyomon hiányokra, még eztán felderítendő mozzanatokra hívja fel a figyelmet. S hogy az egyes helységek történetének modern szemléletű megközelítése milyen gazdag tanulságokkal járhat, azt Hajdúböszörmény nemrég megjelent monográfiája is bizonyíthatja.¹¹

Természetesen mindazok a társadalmi és történeti események és folyamatok, amelyek a hajdúság etnikai sajátosságainak kialakulását előidéztek és kísérték, befolyással voltak e népcsoport nyelvének alakulására is. Ilyen szempontból is elengedhetetlenül fontos lenne tudnunk: milyen volt a délszláv és a magyar ajkúak aránya a XVI–XVII. századi hajdúk között; területileg honnan verbuválódtak, milyen nyelvjárást beszéltek a hajdúnak álló magyarok; milyen társadalmi rétegből milyen arányban tevődtek össze; milyen mértékű volt az egyes hajdú csoportok katonai, társadalmi önállósága vagy keveredése; milyen arányú volt a letelepítéskor birtokba vett helységek eredeti lakosságának folytonossága, s hogyan alakult a régi lakosok és a hajdúk viszonya; területileg honnan, és társadalmilag milyen elemekből szaporodott a hajdúvárosok lakossága a XVII–XIX. század során; stb.

A válasz ezekre a kérdésekre már azért is rendkívül nehéz, mert a XVI–XVII. századi magyar nyelvjárási helyzetet a török hódítók elleni háborúk, a menekülések, tatárdúlások, az ország darabokra szakadása rendkívüli mértékben felforgatta; később pedig a törökök kiűzése utáni telepítési politika még jobban összekuszálta.¹²

TAKÁTS SÁNDORNak és másoknak azzal a felfogásával szemben, hogy a hajdúk jelentékeny része rác, tehát nem magyar anyanyelvű volt, GYÖRFFY ISTVÁN és BALOGH ISTVÁN kutatásaira támaszkodva SZABÓ ISTVÁN így nyilatkozik:¹³ „Az első pásztor- és katonahajdú-rétegekben még lehettek mások, délszlávok, főleg rácok is, azonban egyes korábbi megállapításokkal szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a hajdúság zöme forrásaink adataiból következtethetőleg alapjá-

⁸ MÁLNÁSI ÖDÖN: Hajdúszoboszló története. Debrecen, 1928.

⁹ BALOGH ISTVÁN: Egy alföldi kisváros (Hajdúszoboszló): Válasz 1938 (5): 95–104.

¹⁰ DR. CSOMOR BENŐ–HUSZTI ELEK–SZEGEDI JÁNOSNÉ: Hajdúszoboszló. Debrecen, 1955.

¹¹ Hajdúböszörmény története. Szerk. SZENDREY ISTVÁN. Debrecen, 1973.

¹² Vö. BENKŐ LORÁND: Magyar nyelvjárástörténet. Budapest, 1957. 84–87.

¹³ SZABÓ ISTVÁN: A hajdúság kialakulása: Alföld 1956 (3): 53.

ban már kezdetben is magyar volt”. Ezt a gondolatot RÁCZ ISTVÁN még pontosabbá teszi:¹⁴ „A hajdúság kialakulásának kezdeti szakaszában valóban tudunk külföldi, főleg balkáni elemekről, de a XVI. század elejére e beköltözött idegen népelemek is jobbra asszimilálódtak. A hajdúság új rétegei pedig eredetükre nézve is magyarok voltak, kivéve a XVII. század második évtizedében Dorogon letelepedett rác, rutén, román hajdúkat...” — Külön vizsgálatot érdemelne, hogy ennek a beolvadásnak milyen nyoma maradt a tulajdonnevekben, a szókincsben és esetleg a hangállományban.

A magyar hajdúság származáshely szerinti tagolódására az egykorú feljegyzésekben igen kevés adalék található. A Mohács előtti marhahajcsár hajdúk zöme „az alföldi vidékek zsellérsorba jutott parasztságából verbuválódott”.¹⁵ Később a déli országrészek török uralom alá került vidékeiről szaporodott számuk, majd a háborúskodásoktól fellazult feudális államrendben a XVII. század elejétől a királyi Magyarország és az erdélyi állam nincstelenjei is megtalálták az utat a hajdúk közé. Figyelemre méltó RÁCZ ISTVÁNNak az a megállapítása, hogy „a XVII. század harmadik évtizedétől a magyarországi hajdúság a Szabolcs és a vele határos Tisza-vidéki megyék, Bihar, Szatmár, Bereg, Zemplén, Borsod, Ung és a hódoltság jobbágy társadalmából szaporodott jelentékenyen”.¹⁶ Ilyenféle következtetéseket — jobb lehetőség híján — a hajdú névlisták alapján szoktunk levonni, abban bízva, hogy a megkülönböztető előnév ebben az időben még hitelesen tükrözi az egyének származási vagy legalább korábbi lakóhelyét. Rá kell azonban mutatnunk, hogy a XIV–XV. században már meglehetősen nagy arányban örökletessé vált családnevek nem mindig hű tükrözői a névviselek közvetlen származásának; másrészt pedig a földesúri hatalom alól megszökő hajdú katona, illetőleg hajdúvárosi polgár okkal diktálhatott be megtévesztő adatokat, félvén a visszaadatástól és megtorlástól.¹⁷

A sokfelől származás a hajdúk között a kezdeti időkben még bizonyára a letelepítés után is jelentős tájnyelvi eltéréseket eredményezett. Ezek elmosódását hátráltathatta az is, hogy az egyes hajdúkapitányok rendszerint azonos helységekből, vidékről származó hajdúkatonákat és előjárókat toboroztak csapatukba már a megbízhatóság okából is. Nagyobb arányú nyelvjárási kiegyenlítődéssel bizonyára csak a letelepítés utáni évtizedektől számolhatunk, párhuzamosan a hajdúvárosok lakosságának a rendszeres földművelő életmódra való átállásával.

¹⁴ RÁCZ ISTVÁN: A hajdúk a XVII. században. 29. Vö. még: BALOGH ISTVÁN: Adatok a hajdúság XVI. századi népi összetételéhez: *Ethnographia* 1942: 37–41.

¹⁵ RÁCZ: i. m. 24.

¹⁶ Uo. 26. Szoboszló XVII. század végi betelepülésére: 27.

¹⁷ Vö. RÁCZ: i. m. 24, 42; illetőleg KÁLMÁN BÉLA: *A nevek világa*. 3. kiadás. Budapest, 1973. 62–68.

Ez körülbelül a XVII. század közepére következett be.¹⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy a hajdútelepülések ezekben az évtizedekben már c s a k vagy f ő l e g a környező vidékek lakosságából kaptak nagyobb arányú feltöltést, magyarázatot kapunk arra a kérdésre: miért nem mutat a hajdúság mai nyelvjárása kirívó különbségeket a szomszédos területekhez képest. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk az egységesítő tényezők sorában Debrecennek mint művelődési és gazdasági, kereskedelmi, ipari gócpontnak a szerepét sem, ami különösen később, a XVIII–XIX. században érvényesült erőteljesen.

MADAY GYULA, a hajdúk nyelvjárásának eddigi legnagyobb monográfusa már a század első évtizedében lelkes szavakkal írt a homogén hajdú társadalomról:¹⁹ „Hogy Bocskay hajdúcsapata kikből verődött össze, tudjuk. Nekibúsult bujdosók, garázda kalandorok voltak biz ők a kezdet kezdetén, kiket a német és katolikus üldözés ekéje vetett ki az ősi földből s bocsátott szelek szárnyára, szegény legények útjára. Elszegényedett vagy kifosztott nemesek s szökött jobbagyok egyaránt helyet foglaltak rettegett soraikban, de egy lábíg magyarok és kálvinisták voltak. A hajdú, mint vérben és hitben egy, a telepítés után az új, testvéri közösségbe könnyen beletalálta magát s lett olyan békeszerető, szorgalmas, józan szántóvető polgára a hazának, mint voltak a dúló elődök ősei. Úgy, hogy midőn az 1876-iki megyerendezés hajdúvidéki városainkat — Debrecennel az élükön — közigazgatási egységgé kerekítette: ez a nép már akkor nyelvében, jellemében, foglalkozásában, sőt családi viszonylataiban is teljesen homogén darabja volt az Alföld magyarságának.”

Ha egyébként a letelepítéskori hajdúk korábbi származáshelye, eredeti tájnyelve hagyott volna kimutatható nyomokat a későbbi hajdúvárosok nyelvjárásán, akkor ennek elsősorban éppen Szoboszló esetében kellene megmutatkoznia. Meglehetősen bizonyossággal hihetjük ugyanis, hogy ezek jelentős része nagykun-sági származású volt: BALOGH ISTVÁN szerint az ide letelepített „nyolc kapitány közül hat nagykun eredetű, az alattuk levő tömeg nagyrészen szintén”.²⁰

Hasonlóképpen elsősorban Szoboszló nyelvjárásában maradhatott volna valami nyoma annak, ha a letelepített hajdúk nyelvében a társadalmi rétegek szerinti árnyalati különbségeket feltételeznénk. Mint BALOGH ISTVÁN írja: „E hajdúk voltak Bocskay seregének az elitje, lovon szolgálók és tiszta magyarok”.²¹ A hajdúság zöme jobbagysorból verbuválódott. A jászkunok viszont már századok óta kiváltságot élvező, nemesi öntudatú népcsoportként álltak Bocskai zászlója

¹⁸ Vö. RÁCZ: i. m. 36. Itt jegyzem meg, hogy BALOGH ISTVÁN utal a hajdúk keverék jellegének megmaradására: „a XVI. század végére nagyobb részükben már magyarokká lettek. De keverék-jellegüket a mai napig nem tudták levetkőzni”. Ennek közelebbi jeleit, esetleges nyelvi vonatkozásait sajnos nem fejtí ki (Válasz, 1938: 97).

¹⁹ MADAY GYULA: A hajdúk beszéde. Nyelvészeti Füzetek 56. sz. Budapest, 1909. 3.

²⁰ BALOGH: i. m. 98.

²¹ Uo.

alá, hajdú kiváltságra cserélve jászkun szabadságukat a letelepítés során.²² A társadalmi tagoltság azonban legfeljebb később, az iskoláztatási lehetőségek eltérései folytán lehetett befolyással a lakosság nyelvi fejlődésére.

Általában tehát azt mondhatjuk: a hajdúságnak mint etnikumnak a letelepítéskori nyelvét, nyelvjárási sajátosságait nem tudjuk rekonstruálni. Bizonyos, hogy magyarányú belső nyelvjárás-keveredéssel kell számolnunk, amelyet esetleg idegen népelemek beolvadásával kapcsolatos nyelvi jelenségek is színezhettek. A nyelvjárástörténet egyelőre adósunk ilyen jellegű kutatásokkal, amelyek csak jelentős mennyiségű egykorú nyelvi anyag összehasonlítása révén hozhatnak eredményt.²³

Egyébként a Hajdúság egészére vagy egyes hajdútelepítésekre vonatkozólag a nyelvészeti szakirodalomban nem csekély mennyiségű adalék halmozódott fel az idők folyamán. A LŐRINCZE LAJOS és BENKŐ LORÁND szerkesztésében megjelent magyar nyelvjárási bibliográfia²⁴, amely 1817-től, a Tudományos Gyűjtemény megjelenésének évétől 1949-ig tekinti át a tájnyelvi szakirodalmat, gazdag anyagot tart számon mind általában a hajdúságról, mind az egyes hajdútelepülésekről, így Szoboszlóról is. Ezek az anyagok azonban túlnyomó részben adatközlések: szavak, szólások, prózai és verses szövegek, illetőleg tulajdonnevek. Fonetikai jelölésük a mai igényeket nem elégíti ki: nagyobbik részük semmiféle fonetikai jelölést nem használ. A terület nyelvjárási rendszerének módszeres leírására — OLÁH GÁBORnak Debrecen nyelvéről írt monográfiáját nem számítva²⁵ — máig is legterjedelmesebb, ha nem is teljes kísérlet MADAY GYULA 1909-ben megjelent munkája. Sajnos, adatainak közelebbi helyhez kötését elmulasztja — nyilvánvalóan a hajdútelepülések nyelvének teljes homogenitása jegyében —, és igen gyakran inkább Fazekas, Csokonai, Arany és Móricz Pál írásaiból idéz, mint a valóságos népnyelvi hangzást keresné. Fonetikai jeleket nem használ, ami annál furcsább, mivel bevezetésében jellemzőnek mondja az *é, ó, ő* hangok diftongizálását *aó, eé, eő* formában²⁶, de ezt később nemigen jelzi. Műve így is rendkívül értékes lexikális anyagot tartalmaz.

Szoboszló nyelvjárásáról teljes áttekintést nyújtó rendszerezés nem jelent meg. Annál értékesebb a város jeles szülöttének, KOVÁCS MÁTÉnak 1929-ben a debreceni egyetem nagynevű tudósához, PÁPAY JÓZSEFhez benyújtott szakdol-

²² Vö. RÁCZ: i. m. 28–29, 42; BENDA KÁLMÁN: A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján: Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Budapest, 1970. 193–196.

²³ Kellő módszertani szigorral ez a munka nem reménytelen: Vö. PAPP LÁSZLÓ: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. Nyelvtudományi Értekezések 19. sz. Budapest, 1959. 3–7.

²⁴ Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817–1949. Szerkesztette BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS. Budapest, 1951.

²⁵ OLÁH GÁBOR: A debreceni nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 26. sz. Budapest, 1906.

²⁶ MADAY: i. m. 7.

gozata: A hajdúszoboszlói nyelvjárás vázlata.²⁷ A hangtani finomságok jelölését ő is mellőzi: fonetikai jelzéseket nem alkalmaz, csak a fonéma mértékű eltérések jelölését tartja szükségesnek. A kettőshangzók, diftongusok kérdésében vitába száll MADAYVAL, azt állítván — helytelenül —, hogy ilyenek a város nyelvjárásában nem fordulnak elő.²⁸ Egyébként sok kitűnő megfigyelése van, és igen gazdag szójegyzéket is közöl. Szemléletét tekintve a tanulmány még a magyar nyelvjáráskutatás korábbi, CSÜRY BÁLINT előtti iskolájához tartozik. Értékét az adja meg, hogy a város nyelvjárását még abban az állapotban ragadta meg, amelyben századunk első negyedében lehetett, mielőtt a fürdőhelyi idegenforgalom meg a modern életforma a gyors változást megindította volna.

Hangtanilag hiteles feljegyzésnek, és nyelvészeti tudatosan kiválasztott jelenségek tükröztetésének kell tekintenünk azt a szoboszlói anyagot, amelyet VÉGH JÓZSEF a magyar nyelvatlasz háború előtti próbagyűjtése során feljegyezt.²⁹ Ez azonban — mutatványról lévén szó — igen kis mennyiségű adat, csupán néhány hangtani jelenség tükröződik benne. A felszabadulás után megindított nagy magyar nyelvatlasz kutatópontjai közé Szoboszló sajnos, nem került be. Így ezt a munkát, amely az eddigi magyar nyelvjáráskutatás legnagyobb teljesítménye, s amelynek eddig megjelent négy hatalmas kötete elnyerte a hazai és külföldi tudományos élet osztatlan elismerését, nem tudjuk felhasználni a szoboszlói nyelvjárás ismertetéséhez. Legfeljebb összehasonlító anyagot találhatunk benne a Szoboszlóhoz legközelebb eső kutatópontok, Balmazújváros, Debrecen, Hajdúszovát, Szerep és Nagyvíván nyelvjárásából.³⁰

A fenti körülményekből következik, hogy a szoboszlói nyelvjárás ismertetésekor nem vagyunk könnyű helyzetben. Az eddig közzétett nyelvi anyagot csak nagyon kevésbé tudjuk használni; friss, hangtanilag megbízható fonetikus jelölésű gyűjtés nem áll rendelkezésünkre. Hangsúlyozzuk: feladatunknak nem a nyelvjárás l e í r á s á t, hanem csupán j e l l e m z é s é t tekintjük. A l e í r á s azt jelentené, hogy minden — hangtani, alaktani, mondattani, sőt szókincsbeli — jelenségre kitérve, lehetőleg teljes adattárat mutassunk be. Erre még a szókincs nélkül is egész kötet kellene. A j e l l e m z é s célja az, hogy a legfontosabb jelenségekre rámutasson, illusztratív anyagot adjon a teljesség igénye nélkül. Az ilyen válogató, taksáló eljárás mód természetesen sok hibalehetőséget

²⁷ A kézirat jelenleg a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában található A-15 jelzés alatt.

²⁸ I. m. 7.

²⁹ Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Budapest, 1947. — VÉGH JÓZSEF: Részlet a Hajdúságból.

³⁰ A magyar nyelvjárások atlasza. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. I. rész (1–192. térkép). Budapest, 1968; II. rész (193–388. térkép). Budapest, 1970; III. rész (389–570. térkép). Budapest, 1973; IV. rész (571–768. térkép). Budapest, 1974.

idéz fel: említetlenül hagy vagy túlságosan kiemel egyes vonásokat. A rendelkezésre álló terjedelem és adattár azonban ezúttal másra nem ad módot.

A felhasznált adatokat helyszíni gyűjtéssel kaptuk. Kétféle módszerrel gyűjtöttünk: kérdőíves eljárással előre megfogalmazott kérdésekre olyan válaszokat jegyeztünk fel, amelyekben valamilyen kiválasztott nyelvi jelenség (például az *í*-zés vagy a diftongálás) jelentkezését vagy elmaradását vártuk. Így készülnek a nyelvatlaszok is. Mivel azonban az ilyen eljárás hangtani szempontból nem természetes beszédhelyzetű, egyszavas válaszokat eredményez, és feshelyezheti az adatközlőket, szükségesnek tartottuk, hogy természetes folyó szövegeket is megörökítsünk, és a magnetofonszalagok anyagát kiegészítésül vagy szembesítésül szintén felhasználjuk.³¹

Szólni kell az adatközlők kiválasztásának elveiről. Ha a város nyelvjárásának mai részletes és teljes képét akarnánk megrajzolni az egyes nyelvi formák összes használatban levő változataival, talán adatközlők százait kellene megszólaltatnunk. Könnyű belátni, hogy a különböző beszélők nyelvhasználatában igen markáns különbségek vannak a foglalkozás, munkahely, iskolázottság, társadalmi helyzet, életkor vagy nemek, sőt talán még aszerint is, hogy a városnak melyik részében lakik. Az emberek többsége — még ha sohasem hagyták is el szülőföldjüket — ma már „kétnyelvű”: másként beszél otthon a család vagy a barátok körében, másként a hivatalokban, nyilvános helyeken, felszólalások alkalmával vagy idegennel. Ez a „második nyelve” többé-kevésbé közelít az iskolában elsajátított, a hivatalos helyeken, a rádióban, televízióban hallott köznyelvi kiejtési normához, annak esetleg helyi színezetű változatához. Mi azonban nem arra voltunk kíváncsiak, milyen arányban sajátították el beszédpartnereink ezt a normanyelvet, hanem arra, milyen, illetve *m i l y e n v o l t* a helyi nyelvjárás akkor, amikor még a modern életforma nem zavarta meg a helyi kiejtés fő sajátosságait. Ezért adatközlőinket a legidősebb nemzedék tagjai közül válogattuk ki. Így a felvázolt kép talán archaikusabbnak tűnik a mai átlagosnál. Ugyanakkor hagyománymentést végeztünk, a visszaszoruló, kipusztuló régít kívántuk megmenteni a feledéstől. Bárcsak minden mai magyar helységben sikerülne minél több beszédanyagot archiválni, hogy az utódok és a tudomány ne veszítené el rövid időn belül az emléket is az évszázadokon át apáról fiúra szálló szó varázsának. A kirívó nyelvjárási színek elhalványodása, kerülése természetesen nem ma kezdődő folyamat. Már 60–70 éves adatközlőink között is akadtak olyanok, akik szerint például az *í*-vel való ejtést „rendesebb családokban” már a háború előtti időben is kerülték. Ilyenfajta törekvések nemcsak a tanult emberek körében voltak megfigyelhetők, hanem a módosabb parasztcsaládokon belül is, mint a városiasodás, a polgárosulás velejárói.

³¹ A kétféle módszer elemző szembeállítására lásd legújabban TEISZLER PÁL: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzórendszere. Bukarest, 1973. 7–21.

A szoboszlói nyelvjárási sajátságok elhagyását napjainkban Szoboszlón — a tömegközlelési eszközök általános hatásán túl — több helyi tényező is siettet. Ilyen például a nagyarányú idegenforgalom, amellyel egyre szélesebb rétegek kerülnek közvetlen vagy közvetett kapcsolatba, a fürdő- és üdülőjelleg fejlődésének megfelelően. Ezzel függ össze a város átlagosnál intenzívebb kulturális élete, a művelődési és szórakozási lehetőségek átlagosnál gyorsabb fejlődése. Számolnunk kell Debrecennek mint gazdasági, társadalmi, kulturális gócpontnak közelségével is: az onnan és oda áramló helyközi forgalom szintén kiegyenlítő hatással van a benne érintezők nyelvére. Talán első helyen kellene említenünk a város gazdasági életének gyökeres átalakulását: a nagyüzemi, szakjellegű termelés- és munkaszervezés kialakulását a mezőgazdasági nagyüzemekben; a termelő és szolgáltató ipar területein, ahova részben helyi, de magasabb fokon iskolázott, nyelvjárási sajátságait elhagyó dolgozó kerül, részben pedig az ország legkülönbözőbb vidékéről érkeznek szakemberek.

II.

A nyelvjárás legfőbb jellemzői

A Hajdúság és benne Szoboszló nyelvjárását BALASSA JÓZSEF első tudományos megalapozottságú felosztása óta³² az északkeleti nyelvjárástípusba szokás sorolni. Ehhez számítjuk — KÁLMÁN BÉLA szerint³³ — a volt Abaúj megyének a Hernádtól keletre eső részét, Zemplén, Szabolcs, Hajdú keleti és Bihar északkeleti nyelvjárását, valamint az ettől északra és keletre levő, határokon túli magyarság nyelvét. E nagy területet felölelő nyelvjárástípuson belül több, meglehetősen eltérő altípus található, mint például az abaúji *ő-ző*, a szatmári *ië-ző*, a hajdúsági *í-ző* altípus, nem beszélve a mai országhatárokon kívüli, tüzetesen még fel sem tárt területek, nyelvjárászigetek nyelvéről.

Az egész nyelvjárástípusra közösen jellemző sajátság alig akad. Túlnyomó részét jellemzi a köznyelvi *ó, ő, é* fonémák helyén ejtett, záródó típusú *ou, öü, ëi*. Ez utóbbi kettőshangzó azonban csak a köznyelvi *é* hangok egy részének helyén jelentkezik; más — nyelvtörténetileg meghatározható — *é* fonémák helyén ettől eltérő, a nyelvjárástípuson belül is más-más módon realizálódó hang jelentkezik: *sziëp, kiëk; szép, kék; szíp, kík*. — Nagyjából közös vonása a nyelvjárástípusnak, hogy csak egyféle *e* hangot ismer, mint az irodalmi és köznyelv. — Meglehető-

³² A magyar nyelvjárások legfontosabb osztályozásaira lásd BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelvjárások. Budapest, 1891; HORGER ANTAL: A magyar nyelvjárások. Budapest, 1934; LAZICZIUS GYULA: A magyar nyelvjárások. Budapest, 1936; KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárásaink. Budapest, 1966; stb. — A régebbi osztályozások értékelő bírálata megtalálható: DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Budapest, 1953; IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971; stb.

³³ KÁLMÁN: i. m. 84.

sen általános a területen, hogy az *l, r, j* mássalhangzóval záródó szótag magánhangzója megnyúlik, félhosszúvá vagy hosszúvá válik: *bòr, embèr, akàr* (de ha a mássalhangzó nem szótagzáró: *boros, emberek, akarok*). — Általános a *j*-zés: nemcsak a köznyelvi helyesírásban *ly*-nal írt szavakban: *fojik, gója*, hanem néhány *l*-es formában is: *pájinka, jány* stb.³⁴

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának több mint háromszáz kutatópontra kiterjedő egységes adatgyűjtése alapján ma már a korábbinál pontosabb képet lehet rajzolni a magyar nyelvjárások tagolódásáról. Ezt a munkát IMRE SAMU végezte el nemrég megjelent munkájában.³⁵ A szokásos, BALASSÁRA visszavezethető nyolc nagy nyelvjáróterület helyett ő részletesebb ismérvek alapján harmincnál több nyelvjárástípust különít el.³⁶ A keleti nyelvjárások nagy kategóriáján belül külön egységnek minősíti a hajdú-bihari nyelvjárástípust, és főbb sajátosságait az alábbiak szerint foglalja össze:³⁷

1. Hangrendszerének fonémái: *u, ü, i, o, ö, e, a*, illetőleg *ú, ű, í, ó, ő, é, á*; mássalhangzói a köznyelvéivel egyezők.

2. A köznyelvi hosszú *ó, ő* helyén gyakran *ú, ű* jelentkezik: *kű, tű, bú, lű, gyeplű, hetfű; lú, furú* stb.

3. Az *ú, ű* olykor a megfelelő rövid hang helyén is előbukkan, nem következik be a köznyelvi váltóhang-rövidülés: *cúkor, tükör; útas, szűzek* stb.

4. Erős *i*-zés: *kík, szíp, níz*; rövid *i* található a szó belsejébe kerülő birtokos személyragban is: *kezeit, kezibe*.

5. Az *ö*-zésnek még a legenyhébb formája sem él; még a köznyelvben *ö*-vel váltokozó szavakban sem: *seper, veres, fel* stb.

6. Nyílt *e*-ző, a középső nyelvéllású *ě* hangot nem ismeri.

7. Erősen *j*-ző: *fojó, gója*, még *l* helyén is: *jány, tajiga*.

8. A szótagzáró *l* olykor kiesik, ha nem rag vagy képző.

9. Az *al, el* kapcsolatból csak ritkán esik ki pótlónyújtással az *l*: *āsó^u*, az *r* gyakrabban: *āra, mēre* stb.

10. Az *ó, ő, é* fonéma helyén rendszerint diftongust ejtenek, *ajtóu, nízőü, apáméi*, de előfordul monoftongusos formában, tehát egyszerű hosszú hangként is: *ajtó, níző, apámé*.

11. Az *á* fonéma a köznyelvvél azonos realizációjú.

12. Az *e* fonéma kiejtési tarkasága nagy; gyakran zártabb.

13. Az *l, r, j* nyújtó hatása zárt szótagban igen erős; a megnyújtott, félhosszú vagy hosszú hang mindig monoftongus.

14. Az *-ul, -ül* képző magánhangzója rendszerint hosszú.

³⁴ Uo. 84–85.

³⁵ IMRE SAMU: i. m.

³⁶ I. m. 329–373.

³⁷ Uo. 361–362.

15. A birtokos személyrag *-i, -ji* formában (*kezi, feji*) szó végén nem jelentkezik, tehát *kezi, feji* helyett *keze, feje* hallható.

16. A többes szám harmadik személyű birtokos személyragok magánhangzója nyíltabb: *fájok, kertyek, fűsűjök*.

17. A *-ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től* határozóragok zártabb magánhangzóúak: *-búl, -bűl; -rúl, -rűl; -túl, -tűl*; ezek magánhangzója néha rövid.

18. A *-hoz, -hez, -höz* rag tipikus formája: *-ho, -he, -hö*.

19. Az *-ékhoz, -éknál* toldalékcsoport helyén a puszta *-ék* képzős forma használatos: (megyek, voltam) *Sándorék, papék*.

20. Néhány egyszótagú ige alapalakjában *-n* toldalék jelentkezik: *megyen, teszen, leszen*.

21. A bizalmasabb jellegű magázó beszédben az iktelen igék felszólító módjában is jelentkezik az *-ik*: *aggyík, mennyík*.

22. A főnévi igenév képzője nem palatalizált: *-ni*.

Látni való, hogy a fenti jelenséglista a nyelvjárástípus legalapvetőbb hangtani és alaktani jelenségeit ragadja meg. A nyelvátlasz hajdú-bihari kutatópontjai közül ebbe a típusba illeszkedik bele Tiszadob, Balmazújváros, Téglás, Vámospércs, Hosszúpályi és Debrecen nyelvjárása.³⁸ (A Szoboszlóhoz legközelebb eső nyelvátlasz-kutatópont, Hajdúszovát nem azért nem szerepel a felsorolásban, mert elütő jellegű sajátosságai vannak, hanem mert ott csak az atlasz szóföldrajzi címszavait kérdezték ki, így nem adott volna a többivel egyenértékű összehasonlító anyagot.)³⁹

Várható és természetes, hogy a fenti környezetbe beilleszkedő Szoboszló nyelvjárásának fő jelenségei is egyezni fognak a felsoroltakkal. Ugyanakkor a város bizonyos szempontból szélső területe is a hajdú-bihari nyelvjárástípusnak. A megye nyugati és déli szélét IMRE SAMU sem sorolja ehhez az egységhez. A Szoboszlóhoz nyugati irányban legközelebb eső nyelvátlasz-kutatópont Nagyiván. Ennek nyelvjárása már erős eltéréseket mutat a hajdú-biharihoz képest: nem *í-ző*, zárt *ě-ző* stb.⁴⁰ Eltéréseit kellőképpen magyarázza, hogy aránylag kései telepítésű.

A Szoboszlóval délnyugaton szomszédos Kaba nyelvjárása szintén más nyelvjárástípust képvisel (a nyelvátlasznak nem volt kutatópontja). Szoboszlói kiszállásaim alkalmával nemegyszer tapasztaltam, hogy a kabaiak beszédmódjának egyes eltérései nemcsak az iskolázott emberek számára világosak, hanem a helybeliek nagy többsége számára is. Egyik adatközlőm szerint a kabaiak azt mondják: *sipírt ki a házat*, e helyett: *sepèrt ki* (= seperd ki). Egy másik megje-

³⁸ Uo. 362, 384.

³⁹ Uo. 361.

⁴⁰ Nagyiván nyelvjárásából vett szövegek elemzését közli SEBESTYÉN ÁRPÁD: Szövegek Nagyivánból: Magyar Nyelvjárások 1960: 150–155.

gyezte: a kabaiak nem úgy beszélnek *i*-vel, mint a szoboszlóiak, mert azt mondják: *tingiri*. Világos, hogy mindkét esetben a zárt, középső nyelvállású *ē* hang ejtéséről van szó mint kabai sajtáságról, amit a szoboszlói fül az *i*-hez közelítő hangnak fog fel (a saját *e* hangjához képest teljesen indokoltan).

A nyelvjárási szakirodalomból tudjuk, hogy a zárt *ē* fonéma értékben való előfordulásának határa éppen ezen a vidéken húzódik. A Tiszacsege, Egyek, Nagyiván, Püspökladány, Kaba, Derecske, Tépe, Berettyóújfalu, Bakonszeg, Furta és a tőlük nyugatra, délnyugatra fekvő helységek nyelvjárása zárt *ē*-zű; Hajdúböszörmény, Balmazújváros, Nádudvar, Hajdúszoboszló, Mikepércs, Sáránd, Hajdúbajos, Konyár, Gáborján és Berettyószentmárton nyelvjárása nyílt *e*-zű, a tőlük keletre eső területtel együtt.⁴¹

Ezek előzetes ismeretében adjuk a továbbiakban a szoboszlói nyelvjárás valamivel részletesebb jellemzését, kitérve esetenként azokra a jelenségekre is, amelyeket a fenti listán nem találtunk meg, vagy amelyek attól eltéréseket mutatnak.

III.

A hangrendszer

Köztudomású, hogy a magyar nyelvjárások elsősorban hangzásukban, hangtani sajátágaikban térnek el egymástól. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a különböző nyelvjárástípusok merőben más hangrendszert használnak. A szavak jelentésének, a toldalékok funkciójának elkülönítésére használatos funkciós hangok, fonémák rendszere sem a különböző nyelvjárástípusokat, sem az egyes nyelvjárásokat és a köznyelvet tekintve nem mutat tetemes eltéréseket. Legtöbbször csak arról van szó, hogy egy általánosan használt köznyelvi fonéma hangszíne, realizációja tér el többé vagy kevésbé a normának számító, a helyesírással is megkötött irodalmi és köznyelvi hangzástól: kissé zártabb, nyíltabb, rövidebb vagy hosszabb annál stb. Ha ez az eltérés olyan mértékű, hogy a fül számára már egy másik fonémával esik egybe, akkor az alá a fonéma alá tartozónak kell tekintenünk. A szoboszlói nyelvjárásban például hangszínbeli, realizációs eltérés, hogy az *ó*, *ő*, *é* fonémák helyén, velük teljesen egyenlő értékben, azonos funkcióban kettőshangzós, diftongusos változat jelentkezik: *ou*, *öü*, *ëi*; vagy az *l*, *r*, *j* mássalhangzókkal záródó szótag magánhangzója megnyúlik: *bòr*, *tèj*, *hàl*. Ezzel szemben a helyi nyelvjárás *kík*, *szíp*, *níz* szavainak magánhangzója oly mértékben eltávolodott a köznyelv és a nyelvjárás *é* fonémájától (itt nem részletezhető nyelvtörténeti változások következtében), hogy hangzása teljes mértékben egybeesett a nyelvjárás és a köznyelv egy másik fonémájával, az *i*-vel. Ezeket az

⁴¹ Vö. IMRE: i. m. 360–361; KÁLMÁN BÉLA: Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról: Magyar Nyelvjárások 1962: 3–9, térkép: 5.

eseteket tehát már nem az *é*, hanem az *i* fonéma realizációjának kell tekintenünk. Mennyiségi oldalról közelítve azt mondhatjuk: a nyelvjárásban az *i* fonémák száma, terhelése megnövekedett, és ezzel párhuzamosan az *é*-k száma csökkent a köznyelvi arányokhoz képest.

Ha a fenti két jelenségtípust: az egyes fonémák kiejtéskori hangszínváltozatait, realizációit, illetőleg más fonémákkal való felcserélődéseit, terhelési eltolódásait számba vesszük, akkor alkothatunk magunknak világos képet a nyelvjárástípus sajátosságairól. Ez a munka igen bonyolult: csak igen nagy mennyiségű anyag feldolgozásával deríthető fel az egyes fonémák valamennyi színárnyalata, ezek előfordulásának sok finom törvényszerűsége, valamint a változatok és fonéma-átváltódások statisztikai, terhelési arányai.⁴² Az alábbi jellemzésben csak arra vállalkozhatunk, hogy az egyes fonémák létezését, köznyelvvel egyező előfordulását bemutatjuk néhány kiragadott példával; majd ismertetjük a leggyakoribb hangszínárnyalatokat ugyancsak példákkal és előfordulási sajátosságaikra tekintettel; végül arra térünk ki, hogy milyen terhelési eltéréseket tapasztaltunk adatgyűjtésünk során az egyes fonémáknál: a köznyelvhez képest mely szavakban jelentkezik többletként, és melyekben hiányzik a fonéma, felcserélődve más hangelemmel.

Magánhangzók

1. A rövid magánhangzók

A szoboszlói nyelvjárás rövid magánhangzóinak készlete megegyezik a köznyelvével: *u, ü, i, o, ö, e, a*. Ez az egyezés annak következménye, hogy sem a köznyelv, sem a helyi nyelvjárás nem használja jelentésmegkülönböztető hangszerszökmént a középső nyelvtállású *ē* hangot. Az egyes rövid magánhangzók hangszínárnyalatai, illetőleg terhelési arányai esetenként lényegesen eltérhetnek a köznyelvtől.

⁴² A magyar nyelvjárás szakirolomban ilyen szempontok szerinti vizsgálatot legbtövebb élőnyelvi anyagon eddig TEISZLER PÁL fentebb idézett munkája mutat be. (Vö. 31. jegyzet.)

Itt kívánjuk megjegyezni dolgozatunk fonetikai jelölésével kapcsolatban a következőket: Sajnos, csak a nyomdai levonat javításakor derült ki, hogy a nyomda — a megfelelő idegen ékezetes fonetikai betűjelek híján — a kéziratban jelölt hangszínárnyalatok nagyobb hányadának visszaadására képtelen. Ilyen módon példatárunk hangtani húsége rajtunk kívül eső okokból nagymértékben csökkent. Különösen fájó hiány a magánhangzó-fonémák (főleg az *a, á, e, é, i*) zártabb vagy nyíltabb változatainak jelöletlenül maradása, a labialitás, nazalitás jelének elhagyása, a más-salhangzók félhosszúságának, a *t* olykor postalveolaris-cacuminalis jellegének jelöletlensége stb. Helyenként a jelhiány értelemzavaróvá is válik: amikor az *i*-zés és az *é*-zés közötti átmeneteket tárgyaljuk, sem az *i* nyíltabb, sem az *é* zártabb változatait nem tudjuk visszatüköröztetni. Végül leg-alább arra törekedtünk, hogy a fogalmazás minimális változtatásával próbáljuk sugalmazni, milyen átmenetekről van szó. Sajnálatos, hogy korábban nagynevű vidéki nyomdáink lassanként képtelenné válnak igényes fonetikai jelölésre, nyelvészeti szövegek kiszedésére.

[Az eredeti kézirat híján az elmaradt fonetikai jelöléseket pótolni nem lehet. — *A szerk.*]

u

a) Az *u* fonéma a nyelvjárásban — a köznyelvvel egyező módon — minden helyzetben előfordulhat: egy és több tagú szavak hangsúlyos szótagjában: *busz*, *udvár*, *gubics*, *pucín* 'meztelenül', *pulicka*, *kukoriköl*, *csutkaízik* stb.; illetőleg *szarufa*, *pakszus*, *kihullott*, *agromóunus*, *beletóuttunk* stb.

b) Az *u* hangszíne egységes, árnyalati eltéréseinek száma csekély. Tipikus változata az *l*, *r*, *j*-vel záródó szótagokban jelentkező félhosszú vagy hosszú realizáció: *kúrta*, *tanúl*, *hátulsó* stb.

c) Némileg növeli az *u* gyakoriságát némelyik köznyelvi *o* helyén való előfordulása: *hun*, *bárhun*, *valahun*, *csuda*, *mangurúl* stb. Máskor a hosszú *ú* helyén jelentkezik, főleg a gyors, érzelmi telített beszédben: *ugy*, *csakugy*, *ugyi*, *ugyina*. Egyéb terhelési szaporulataiból: *rudas*, *szuszas*, *csuszkál*, *guluszta* 'gulászta', *rullam*, *rullad* stb. Itt említhető meg, hogy a köznyelvi *-ból*, *-tól*, *-ról* ragok a nyelvjárásban *-búl*, *-túl*, *-rúl* formában hangzanak, már csak a szótagzáró *l* miatt is. Bizonyos mondatfonetikai helyzetben azonban ezek az *ú*-k megrövidülnek: ha tudniillik az *l* a következő, magánhangzós kezdetű szótaghoz vonódik át: *abbul a házbúl*; *attul a fátúl*; *ārul a lúrúl*; stb. Vitatható, hogy ilyen esetekben a *-bul*, *-rul*, *-tul* magánhangzóját a rövid *u* vagy a hosszú *ú* fonéma realizációjának tekintsük-e.

Valamelyest csökkenti a nyelvjárás *u* hangjainak a számát az, hogy a köznyelvi többes szám harmadik személyű birtokos személyragok *-uk* változata helyett *-ok* használatos: *házok* (= házuk), *disznójuk*, *kokassok* stb. A megfelelő többes első személyű rag azonban nem változik: *házunk* hallható, nem *házonk*. Nincs adatom arra, hogy a főnévi igenév megfelelő alakjait (*várnunk*, *várniuk*) hogyan ejtik: úgy látszik, ezek az alakok ritkán használatosak. Ez egyébként így van az északkeleti területek más vidékein is.

Csökkenti még az *u*-k számát néhány szó megnyúlt magánhangzója: *cúkor*, *úcca*; *kútat*, *tanúl* stb.⁴³

Ha a rövid *u* terhelési többletét és hiányát szembeesítjük, úgy látszik, a fonéma átlagos előfordulási gyakorisága kevésbé tér el a köznyelvi arányoktól.

ü

a) Az *ü* az esetek nagy többségében szintén a köznyelvvel egyező módon fordul elő: *üst*, *bükfa*, *üröm*, *füle*, *üstöke* (= a ló sörényének homloktincse), *fürödik* stb., illetőleg *elsüjved*⁴⁴, *eggyütt*, *eggyüvéi*; *kezünk*, *megyünk*; stb.

⁴³ Vö. IMRE SAMU fent idézett jellemzésének 3., 17. pontjaival.

⁴⁴ A szótagzáró *l*, *r*, *j* hosszú változatai, az *ll*, *rr*, *jj* gyakran időtartam-kiegyenlítődést mutatnak a megelőző rövid magánhangzóval: mindkét hang félhosszú lesz.

b) Az *ü* hangszíne is meglehetősen egységes, többnyire csak az *l, r, j* hatására megnyúló változatok tartkítják: *ürmös, fülbevaló; kiszül* (de *kiszülünk* és *kiszüllünk* is előfordul!) stb.

c) Az *ü* előfordulási gyakorisága kevésbé tér el az irodalmi és köznyelvtől. Terhelési többletet tapasztalhatunk néhány köznyelvi hosszú *ű*, illetőleg *ő* rovására: *düllőűn, vagdüllőű* (de *düllőű* is hallható); *hetűn, tülle* stb. A régebben úgy látszik gyakori *ü-ző* formák: *cüő, hümlő, rüő, üő* stb.⁴⁵ ma már rendkívül ritkák, csak egyenes rákérdezésre jönnek elő.

A *-tül, -rül, -bül* rag, illetőleg az *-ül* képző adott mondatfonetikai helyzetben szintén előkerül rövid vagy félhosszú magánhangzóval: *kiszülünk, kiszüllünk* stb., vö. az *u*-nál mondottakkal.

Az *ü* hiányát, más fonémával való felcserélődését tapasztalhatjuk néhány szóban: *bökköny, bökkönyöz zab* (= bükkönyös zab), *tűkör, ürű* (de van félhosszú véghangzós *ürű* is!) stb. A birtokos személyragozás említett alakjában kétféle módon is csökken az *ü* terhelése: a köznyelvi „ökrük” szóalak helyén *ökrök* vagy *ökörjök* hallható, s ugyanakkor a köznyelvi „kertjük” típusú, ajakréses töhangzó-jú szóalak is másként alakul a nyelvjárásban: *kértjek, sértéjek* (= sörtéjük), *tehenek* (= tehenük); *izlésök* stb. már a köznyelvhez közeledést jelez.

A nyelvjárás *ü* fonémája láthatóan alig mutat lényeges eltérést a köznyelv megfelelő hangjához képest.

i

a) Előfordulhat mindazokban a helyzetekben, amelyekben a vele megegyező köznyelvi fonéma, tehát egy és több tagú szók hangsúlyos szótagjaiban, valamint hangsúlytalan szótagokban, toldalékokban egyaránt: *liszt, kis, mint, itt* (= ivott), *bige, cirok, sipog, piros, kipállik* (a vetés a víz miatt), *vitõrla, kilincset, lisztezbodon, kilamétèrkű* stb., illetőleg *göringy, kasita, fojik, krumpli* v. *klumpri, kenyírliszt, fátýòlszita, tengeri, pattoktengeri* (= pattogatott kukorica), *kubikostarisznya; fojik, megomlik* (a föld: szántáskor porhanyóssá válik), *másik, èllepi, kidűti* stb.

b) Az *i* hangszíne változatosabb az előzőben tárgyalt fonémakénál. Természetesen itt is jelentkezik a szótagzáró *l, r, j* hatására megnyúlt változat: *pirkad, irgalmas, kijjebb* stb. Előfordulnak valamivel nyíltabb változatok is: *zsinděj, gyerekik* (váltakozva a *gyerekik* fonémacserés alakkal), *įstráng* (*ěstráng* formával váltakozva), *fıntok* (v. *fěntok* = kaszakőtartó) stb. Néhány esetben labiálisabb, a köznyelvinél kevésbé széthúzott ajakkal ejtett *i*-t is hallottam: *időű, bikfa*. (KOVÁCS MÁTÉ szerint régebben gyakori volt az *ü* rovására jelentkező *i*

⁴⁵ Vö. KOVÁCS MÁTÉ: i. m. 4.

az ilyenekben: *idvezít, innep, fige, siket, curikk* stb.; talán ezek egy részének köznyelvhez közelítése okozza az átmeneti állapotot hangtanilag.⁴⁶⁾

c) Az *i* terhelése mind a köznyelvben, mind nyelvjárásunkban jóval nagyobb az eddig tárgyalt hangokénál. Itteni terhelése tovább nő különböző más fonémák rovására: *göringy, gürdin* (= *gordon* — egy gyomnövény), *gubics, hászija, fintok, girinc, lapicka, messzi, -i* (= *-e* kérdőszó: *Nem lesnek-i?*) *téjszin* stb.

Meglehetősen gyakori többletterhelése az *i*-nek az a típus, amikor a köznyelvi *é-k* helyén szabályosan jelentkező hosszú *í* megrövidül: *idesapám, szíjjélvágják, kankarik* vagy *kankarik, íppen* vagy *ippen* stb. Ezzel egy kategóriába tartozik a szó belsejébe kerülő, egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak rövid *i*-re váltódása:⁴⁷⁾ *öccsijéi* (= *öccsée*), *idejibe, erejít* (= *erejét*), *kezit* stb. A változás rendszerint csak akkor következik be, ha a személyrag után még további toldalék következik, egyébként nem: *szőüre : szőurit, téirgye : térgyit, víge : félvigire*; de ritkán így is: *szőüri, fűli, hegyi* stb.

Szórványosan az is előfordul, hogy a köznyelvvel egyező hosszú *í* rövidül meg — rendszerint érzelmi okokból felgyorsult szakaszokban: *így osztán*.

Az *i-k* számának valamelyes fogyását is megfigyelhetjük: többnyire a nyújtó tendencia hatására: *fínom; sok időüt vesz igénybe* stb. (vö. *cúkòr, tükòr*), vagy a nyíltabb magánhangzós tendencia hatására: *ëstráng*, és szórványosan egyebek: *ösmér*.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a nyelvjárás *i* fonémáinak megterheltsége nagyobb a köznyelvinél. Ez részben a hosszú *í*-zéssel kapcsolatos, részben azzal párhuzamos jelenség, részben pedig más szórványos fejlődésekre vezethető vissza.

o

a) Előfordulása a köznyelvvel nagyjából azonos: *toll, foszt, komp, ocsù, csobáⁿ, rocska, kolompír, rostakíreg, fodroskòrpa, fojathatnéik* (a tehén: üzekedhetnék), *onokatesvír* stb., illetőleg *barona, bádóg, sipog, cirok, aszott, kubi-kos, gelegonya, lisztezsodon* stb., *kül'csot, búgott* (= üzekedett a disznó), *kukoríkòl, disznóujok* stb.

b) Az *o* hangszínváltozatai között is leggyakoribbak a zárt szótagi *l, r, j* hatására megnyúlt realizációk, amelyek szintén előfordulhatnak minden helyzetben (bár a nyújtás nem mindig jelentkezik, és eltérő fokú lehet): *kòrsóu, csòrbóuka, hòrgosina, mòrzsòl, gyomòr, vitòrla, fodroskòrpa, kukoríkòl* stb. Ezek a nyújtott magánhangzók valamivel zártabbak is szoktak lenni, de a jelölhetőség mértékét ritkán érik el. Magam leginkább a hangsúlyos helyzetűeket érzem zártabbaknak:

⁴⁶⁾ Uo. 3.

⁴⁷⁾ Vö. IMRE felsorolásának 4. pontjával.

mörzsöl, hõrgosina stb. Kettõshangzov ezek sem válnak; az viszont előfordul, hogy a megnyúlt hang átbillen a megfelelő hosszú fonmba: *br: br, bóldog: bóldog*, legfeljebb a ptlnyjtssal hosszúvá vált alakok diftonglnak: *rom : urom* stb.⁴⁸

Talán a köznyelvi alak hatására mutatkozik valamivel zártabbnak az *onoka, ozsonna* szk első magánhangzója.

c) Az *o* hangok helyi előfordulását szaporítja néhány esetben az *a* rovására jelentkezt független zárt *o*-zs:⁴⁹ *kokas, toszítanám, orcátlan; magoss* stb. Ide tartozik a mód, állapothatározói *-n* rag zártabb előhangja, amely a nyíltabb formával váltakozik: *haton : hatan, parasztoson : parasztosan, utólagosan* (= később), illetve a szórványosan előforduló *lábom, lábod* formájú személyrag (br ennek kapcsolata lehet az ** utáni szótagban bekvetkezt zárt *o*-zssal is).⁵⁰

Mint fentebb, az *u* kapcsán már emltettk, jelents szaporodás mutatkozik az *o* javára a birtokos személyragozás többes harmadik személyű alakjában: *hzok, lovok, bornyjok, disznóujok: magoknak* stb.⁵¹

Akad néhány olyan adatom is, amely az *o* csökkenését mutatja, főleg az *i* javára: *frhang, grdin, lapicka, palizsna*. Az egyszer előbukkanó *pucta* adatomban *ol : * szembenállás mutatkozik: talán a zártszótagi nyújtó és záródó hatás okozta az tvltdst és ptlnylst.

Összegezve: a nyelvjárás *o* hangjai változatosabbak a köznyelvinél, és minimális mértékben nagyobbnak látszik a terheltsgk is.



a) A köznyelvihez hasonló helyzetekben fordul elő: *több, könny, r* (= kaszarv), *göringy, gyökere, kknyfa, trek, bgj; lv* (= tolózár, retesz); stb., illetve *rm* (= gyomnövény), *frdik, fljn* (a nap = felkel), *bökkönyöz zab* (= bkknys zab), *mekkttttek, samrtvis, kaszarv* v. *kaszar*, *lk, vlk* (= velük) stb.

b) A leggyakoribb színváltozat itt is az *l, r, j* hatására jelentkezt (asszociatív) nyls eredménye, amely hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyrnt előfordul: *rv* (de: *r*), *hörcsög, krte* v. *krti, bgj, ökör, kaszarv* stb.

A félhosszú változatok — különösen hangsúlyos helyzetben — esetenként zártabb, sötétebb tónusúak. Hosszú -t jegyeztem fel a *Kr be!* felszólító mondatban: ezzel késztetik nyakának járomba dugsra a tehenet, krt. A hosszs-

⁴⁸ V. KÁLMÁN B.: Nyelvjárásaink 33, 40.

⁴⁹ V. DEME LÁSZLÓ: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Budapest, 1956. 209–221 s KÁLMÁN: i. m. 36.

⁵⁰ V. KÁLMÁN: i. m. 37–38.

⁵¹ V. IMRE SAMU listájának 16. pontjával.

got nyilvánvalóan emfázis okozza. Arra is kerül példa, hogy hangsúlyos félhosszú *ö* hosszú *ő*-re vagy diftongusra váltódik át: *örmény* : *örmény* : *öürmény*.

c) IMRE SAMU szerint⁵² a hajdú-bihari nyelvjárástípusban „Az *ö*-zésnek még a legenyhébb formája sem él, a köznyelvben *e* : *ö* váltakozást mutató alakpárok közül mindig az illabiális megoldású változat használatos (*seper*, *csepeg*, *veres*, *perel*, *fel* stb.)”.

Úgy látszik, Szoboszlóra mint a nyelvjárástípus délnyugati szélén fekvő településre ez az állítás már nem teljesen érvényes: a túlnyomó többségű illabiális alakok közé beszivárog néhány vagylagosan vagy teljesen *ö*-ző is: *sër* : *sör*, *sèrte* : *sòrte*, *ismerős* : *ösmerös*; *öccsijét* stb. Ez természetesen mind nem változtat az alaphelyzeten, hogy nyelvjárásunk *ö* megterheltsége messze elmarad a köznyelvétől: csak *veress*, *seriny*, *fêlhéirc* van.

Akkor is igaz ez, ha figyelembe vesszük a birtokos személyragozás kapcsán már említett *ö* szaporulatot a köznyelvi *ü*-vel szemben: *főüggyök*, *ökrök* (= földjük, ökrük) stb. Úgy látszik, ebben a helyzetben az *ö*-k szaporodására is számíthatunk: a régebbinek látszó *sértéjek*, *közzéjek* mellé ilyeneket is feljegyeztem: *ízlésök*, *véülök* (= velük).

Jelentősen csökkenti a nyelvjárás *ö* fonémáinak arányát az is, hogy a köznyelvi *-öl-* hangkapcsolat helyén az *l* kiesésével jelentkező, pótlónyúlásos *ő* vagy *őü* diftongus hangzik: *főüd*, *Földes* (Földes község), *tőütyfa*, *kőüt*, *fêlkőüttetek*, *kőüccsígés* stb. — Az *ö* helyén néha zártabb *ü* is előfordul: *kidüti*.

a

a) A köznyelvihez hasonlóan minden helyzetben előforduló fonéma: *agy*, *fagy* (ige), *kaccs*, *kasza*, *pala*, *aszott*, *csalán*, *tarack*, *paréi*, *fakóu*, *padlás*, *pak-szus*, *kankarik*, *kaszávål*, *rájtoja*, *palizsna*, *agromóunus*, *napraförgőu*, *pattok-tengeri* stb., illetőleg *csoma*, *csuha*, *csutka*, *boddza*, *rosta*, *búzaàj*, *pulicka*, *kő-kinyfa*, *mestèrgerenda*; *fålāja* (= fájlalja), *mektámasztya*, *háta*, *børnyúja*, *magos-san*, *horoggål* stb.

b) A változatok közül leggyakoribbak itt is az asszociatív hatásra keletkező félhosszú vagy hosszú hangzásúak: *sàrlóu*, *tàrlóu*, *pàrlag*, *szålma*, *rájtoja*, *sàrjú*, *màltèr*, *āra*, *amāra* stb. A hangsúlyos nyújtott alakok gyakran itt is zártabb realizációjúak: *sàrjú*, *màltèr* stb.

Bár az *á* utáni szótag *a* hangjának zártabb *o*-ra váltódása a magyar nyelvjárások közül elsősorban a dunántúliakra jellemző⁵³, Szoboszlón is felfigyeltünk néhány ide tartozó — igaz, enyhébb fokú — zártabb *a* változatra: *lába*, *csávába*, *mektámasztya*, *támassza*, *kasørnyába* stb. Természetesen jelentkezik a zártabb

⁵² I. m. 361.

⁵³ Vö. KÁLMÁN: i. m. 36–37, 69–71.

hang a szótagvégi *l* miatt megnyúlt változatokban is: *forintyával, pájinkával* stb. Megjegyezzük, hogy az országos nyelvatlasz is közöl erről a környékről jó néhány ilyen szót: Debrecen: *saláta*, Hajdúszovát: *sajáta*, Szerep: *rútszárnya, hámfa*, Gáborján: *árpa, barázda, saláta*; stb. Debrecentől dél felé haladva az adatok érezhetően szaporodnak. Ezek a zártabb *a* hangok természetesen még az *a* fonéma változatainak tekintendők, nem vonódnak át az *o* körébe, mint a szórványosan felbukkanó *lábom, lábod* típusúak.

c) A fentiek tehát az *a* gyakoriságát, terheltségét nemigen befolyásolják. Akad azonban néhány szó, amely a köznyelvhez mérve *a* többletet mutat *á, o* vagy más hang rovására: *barona, hancsok, akár* (például ebben: *akar a jány, akar a fjtalembér*), *akármijen; kila, kilamé'tèrkű* stb.

Néhány jelenség viszont csökkenti az *a* terhelését. Így az *ád, hágy* formájú igealakok, az elhasonulás esetei: *dëra, kávé'dërálóu, gerággya* stb., valamint más szórványos esetek: *ákác, hunnen, renget, onnen* stb. Sajátos az *azután* határozószó változatos hangzása: *azután, azutáⁿ, azutá; osztán, osztá, oszt; aután, oután, óután; óutáⁿ, óutá*; stb.; az elsőnek felsorolt három adat kivételével mindegyikben *a* elvesztés történik.

e

a) Minden helyzetben előforduló, színes, nagy terheltségű fonéma: *eggy, hegy, fenkű, hetfűn, elsőü, meleg, sèjme, mezőü, tehé'n, tejet, deszka, messzi, tèrmi, tengeri, szedeget, megőüri, jegenye, mesztelen, gerebjélis, beletóuttunk* stb., illetőleg *törek, süjved, csípèlni, gyökere, főüdeket, gyerekik, vetettem, fejivél, becserepèl, onnen, beleevesedett, petrezsejemnek* stb.

b) Az *e* a magyar nyelvjárások legváltozatosabb árnyalatokban előforduló fonémája. Jellemző, hogy a nyelvatlasz gyűjtéseiben nem kevesebb, mint 17 eltérő jelölésű realizációját találhatjuk meg.⁵⁴ Igen gyakran ugyanazt a szót esetleg ugyanaz a beszélő is eltérő hangszínűnek ejti. A nagy tarkaság fiziológiai okokkal is magyarázható: ahol a középső nyelvállású *ë* hang nem szerepel jelentésmegkülönböztető fonémaként, ott a nyílt *e* képzése széles határok közt ingadozik: nem fenyeget az összecserélődés veszélye.

Szoboszlón leggyakoribbak — a köznyelvvél egyező *e* hangok többsége mellett — a zárt szótagi *l, r, j* hatására megnyúlt félhosszú vagy pótlónyújtásos hosszú változatok: *tèj* (de *téj* is), *hèj* (de *hejjen*), *pèrje, èllepi, èlvíltèl* (= elvétve, ritkán), *gyèrmekláncfü* (de *gyerekik*), *kivèrtem, fejivél; ère, èmúlt*; stb.

Nem ritkán hallani valamivel zártabb *e* hangokat is: *fènkű, kèrèst, lègyík, tengeri, henger, eggy, vedèr, tepèrtőü, sèjme, gyökère* stb.; közöttük láthatóan előfordulnak félhosszú változatok is.

⁵⁴ Vö. IMRE: i. m. 289.

Erősebben zárt néhány — főleg vegyes hangrendű — szó rövid vagy félhosszú *e* fonémája: *dészka, ëstráng, gëlëgonya, gërággyába, gyërtyámfa* stb. Alkalmilag még több más változattal is találkozhatunk.

c) Az *e* a köznyelvben éppen úgy, mint az *e*-zö nyelvjárásokban a legnagyobb megterheltségű magánhangzó: minden negyedik magánhangzó a beszédben *e*. Terhelését nyelvjárásunkban még növeli, hogy a köznyelvben kettős alakban használatos szópárok itt túlnyomó részben csak *e*-zök: *sepër, fël, vedër, veress, seríny, tepërtõü* stb.⁵⁵, többlet a *közzéjek, kertyek*⁵⁶, *ëstráng, ehen* stb.

Csak igen csekély mértékben csökkenti az *e*-k számát egy-két kisebb hatókörű elterelő jelenség. Ilyen először is a *széd, vét, vér, fëj* (= szed, vet, ver, fej) igealakok sora; a zárt rövid *i*-zés esetei: *messzi, gyerekik, lesnek-i*; illetőleg néhány más fonémacsere: *éíngemet, péíva* stb.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az *e* fonéma nyelvjárásunkban is a legszínesebb és legnagyobb megterheltségű magánhangzók egyike, a hangzás akusztikai meghatározója.

2. A hosszú magánhangzók

A szoboszlói nyelvjárás hosszú magánhangzó rendszere a rövid magánhangzók számával egyezően 7 fonémából áll. Számszerűleg megegyezik a köznyelvvél és a magyar nyelvjárások nagy többségével.⁵⁷ Az *ó, õ, é* helyén jelentkező diftongusokat — bár mennyiségileg fölötte vannak a monoftongusos realizációknak — a monoftongusos főváltozat alá soroljuk. Nem tekintjük önálló külön fonémának az *l, r, j* hatására megnyúlt, illetőleg pótlónyúlásos, polifonematikus értékű *ē, ā* hangokat sem (*ēre, āra, ēmegy* stb.), ezért tárgyaltuk őket a megfelelő rövid hangnál mint realizációs elemeket, a félhosszúság szélső értékeit.

Nyelvjárásunk hosszú magánhangzó fonémái a következők: *ú, ű, í, ó, õ, é, á*.

ú

a) Az *ú* a nyelvjárásban — akárcsak a köznyelvben — minden helyzetben előforduló, önálló fonéma. Így egy és több tagú szók hangsúlyos szótagjában: *új, út, búg, tyúk, szú, rúd, húz, kút, búza, bútört, túraó, zsúzsok, húsztak, kútgélm, kúttat, búzaáj, szúette, zsúptetõü, kútágas, kúttostòr, úrharagja*; illetőleg hangsúlytalan szótagokban és toldalékokban: *gyapjú, ocsú, sarjú, vajú, fõüdü, müüt, bornyúja, kisújom, elõühasú* stb.

b) Az *ú* változatainak száma igen kicsi: zártabb formák — felső nyelvállásnál — nemigen fordulnak elő. Inkább az időtartam ad módot változatok képzésére:

⁵⁵ De lásd a fentebb, *õ* alatt mondottakat is.

⁵⁶ Vö. a fentebb, *ű* alatt mondottakkal.

⁵⁷ Vö. KÁLMÁN: i. m. 30–31.

főleg a szótagzáró *l, r, j* esetében elég gyakori, hogy a megnyúlt *u* nem éri el a teljes hosszúság időtartamát (amennyire ezeket az árnyalatokat szabad füllel érzékelni lehet). Például a *búzábúl* alak mellett előfordulhat *búzábűl* változat is; máskor meg a szóvégi *l* képzése veszt tökéletességéből, kivált, ha nem elszigetelten ejtik, hanem természetes beszédszövegbe ágyazva vizsgáljuk.

c) Köztudomású, hogy a hajdú-bihari nyelvjárástípus kedveli a hosszú zárt magánhangzókat: az *ú, ű, í* gyakorisága itt nagyobb a köznyelvinél. Többlet terhelést jelent a már említett *zsúzsok* mellett a *cúkor, úcca, kisűjom* stb. is.⁵⁸

Többletet eredményez a köznyelvi időtartamváltó tövű szók változatlanul maradása: *útak, útat; kútak, kútat* stb. A *lóu* mellett gyakori a *lú* változat is.

Az *ú* gyakorisága főleg a toldalékokban emelkedik meg ugrásszerűen, a köznyelvi *-tól, -ról, -ból* rag helyi zártabb ejtése miatt: *-rűl, -tűl, -bűl*. Ezek a ragok igen gyakoriak, és az esetek nagy részében hosszú *ú*-val realizálódnak. (Arra, hogy a félhosszú változatokat esetleg a rövid *u* fonéma realizációjának is tekinthetnénk, ott esett szó).

Olykor az *l* kiesésekor pótlólag nyúlik meg az *u*: *kúcsot, tanúta*, sőt: *pucúta* (= pucolta) stb.

Néhány példám akad arra is, hogy a köznyelvi hosszú *ú* helyén a nyelvjárás rövidet ejt: *csuszkál, csakugy* (szólamelőző helyzetben); illetőleg hogy az időtartamváltás bekövetkezik a köznyelvihez hasonlóan: *rudas, szuβas*.

Összegezve: a hosszú *ú* a nyelvjárásban jóval gyakoribb, mint a köznyelvben; többletterhelése mind szótőben, mind toldalékokban kimutatható.

ű

a) Az előzőhöz hasonlóan, minden helyzetben előfordul: *fű, kű, szűr, gyűt, fűszfa, bűzös, fűrész; illetve szíkfű, könnyű, meggyűlt, köpűje, hegedűlni, vezér-örű* stb.

b) Az *ű* változatokban éppolyan szegény, mint az *ú*. Az asszociatív hatásra előforduló félhosszú realizációk mellett csak egy-két esetben figyeltünk fel némi illabiális szín változatra: *kőműves* (fő változata: *kűműves*). Lehetséges, hogy itt a régies és az újabb alak keveredik.

c) Az *ű* terhelése jóval nagyobb a köznyelvinél, és több független, illetőleg környezettől függő típusa van. Egyik leggyakoribb az *ő* rovására jelentkező független zárt *ű*-zés: *ű* (= ő: személyes névmás), *űk, bű, csű, kű, lű, tű* (= tö), *csutka-tű, szűttek, gyeplű* stb.

Rövid *ű* helyén is jelentkezhet *ű* függetlenül vagy *l* kiejtés kapcsán: *hegedűlni, kűdi, ürű, űlőű, (kaszaűlőű is!)*, *űjjik le*; ez utóbbi példa már átvezet a *bűr* típushoz, ez pedig a toldalékokban, a *-tól, -ról, -ból* helyén tömegesen jelentkező

⁵⁸ Vö. IMRE SAMU listájának 3. pontjával.

-tűl, -rűl, -bűl alakokhoz: *kitűl, mirűl, kèrbűl* stb. Ezekben a szótag végi *l* csökevényesedhet vagy egészen el is maradhat: *Mirű jóu a?*

Szaporítja a terhelést még néhány további hang helyén jelentkező *ű* is: *szűrű, kidűti, tűkőr* stb.⁵⁹

Egy-két példában a köznyelvhez képest *ű* hiány mutatkozik: *kűmíves, düllőű* stb., ezek azonban elenyésznek a többletkezhez viszonyítva.

A nyelvjárás *ű* fonémája igen erős többletet mutat; egyik meghatározó jegye a zárt és hosszú jellegnek.

í

a) A hosszú *í* szintén erős fonémája a területnek. Előfordul a köznyelvihez hasonló helyzetekben: *híd, víz, hí, rí, így, bízik, ízik, csíkos, szívesen, kígyóuhagyma, zsírozsbádóg, tiszfele* stb., illetőleg *boríttya, toszítánám, segítenek, kízíteni, sáríthatnék* (lóról: sárlik), *csutkaízik* stb.

b) Az *í* fonéma hangszínváltozatait jelentős mértékben befolyásolja, hogy a beszélők túlnyomó nagy többsége tudja, hogy nyelvjárásuk *í-ző*, és — különösen idegennel való találkozáskor — igyekszik azt a köznyelvi *é* felé közelíteni. Eből eredően gyakran hallani nyíltabb *í* vagy zártabb *é* realizációkat, és természetesen nem is mindig csak a valóban *í-ző* alakok helyén, hanem más szavakban is: *gácsír : gácsír : gácsér; csípèlni : csípèlni : csépèlni : csépèlni : csépèlni; ekívèl : ekívèl : ekévèl; vendíglőű : vendíglő : vendéglő; stb.* Természetes, hogy ezek az *í* és *é* közé eső változatok (esetleg diftongusos *é*-realizációk) sokkal gyakoribbak a valóban *é* helyén jelentkező, *í-zhető* szóalakokban, hiszen ezeket a beszélők gyakran hallják köznyelvi kiejtésben a rádióból, televízióból, idegenektől, iskolázott helybeliektől stb., s ha nem is tudják, érzik, hogy hol szokás eltérni a saját beidegződéseiktől.

Fentebb már szót ejtettünk a *kűmíves* szó *í-jének* átmeneti jellegéről (az *ű* alatt); ez előfordul labiálisabb *í*-vel is: *kűmíves*.

c) Az *í*-nek a nyelvjárásban olyan nagy többletterhelése van, hogy az legjellegzetesebb sajátosságának tekinthető ma is. E jelenségnek széleskörű szakirodalma van.⁶⁰ A kutatók egyetértenek abban, hogy a hajdú-bihari nyelvjárástípus a különböző magyar nyelvjárások *í-zésében* a legerősebb típust képviseli.⁶¹ Az *í-ző* szók és toldalékok száma szintén rendkívül nagy, számbavételére itt semmi-

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Az *í-zés* újabb szakirodalmából megemlíthjük: SULÁN BÉLA: Szempontok az *í-zés* vizsgálatához: Magyar Nyelvjárások 1951: 3–33, bő irodalommal; SZATHMÁRI ISTVÁN: Az *í* hang állapota Kisújszállás nyelvjárásában: Pais-Emlékkönyv, 1956. 472–479; s végül a közeli Püspökladány *í-zésének* feldolgozását: ZILÁHI LAJOS: A zárt *í-zés* esetei Püspökladány nyelvjárásában. Nyelvtudományi Dolgozatok 1. Budapest, 1970.

⁶¹ Vö. IMRE: i. m. 112–121; térkép: 120.

képpen sem törekedhattunk.⁶² Mégis — jelzésképpen — a szokásosnál nagyobb számban hozzuk elő az anyagunkból ide sorolható példákat.

Az *i*-zésnek leggyakoribb, de korántsem kizárólagos típusa a köznyelvi *é* fonéma helyén jelentkező, úgynevezett zárt *i*-zés. Példák hangsúlyos helyzetbeli előfordulására: *il*, *líp*, *níz*, *kír*, *ír* (= elér), *rí*, *píⁿz* v. *píz*, *szíp*, *kík*, *míj*, *ríg*, *mír* (= mér = miért); *kíszít*, *csípèlni* v. *csípèlni*, *ípít* v. *ípít*, *físzkèl*, *nízni*, *lípètt*, *ítet*, *kírte*, *írtemènt*; *kíve*, *kívibe*, *gyíkíny*, *szína*, *visőü*, *líket* (de: *léik*), *víge*, *rígíjek*, *kíkköves*, *pízem*, *szípen*, *íppen*, *szílit*, *dílelött*, *dílutáⁿ*, *fírges*, *tíve*, *kírt vóuna*, *ípüledbe*, *íccaka*, *íjeliőr*, *kíróüddzöü*.

Hangsúlytalan helyzetben, szótóben és toldalékokban: *ízík*, *vendíglőü* v. *vendíglő*, *rostakíreg*, *szitakíreg*, *kenyír* v. *kenyír*, *fűrísz*, *serínnye*, *gácsír* v. *gácsír*, *szegíny*, *szomszíd*, *tesvír*, *tèrmíny*, *kaparík*, *gerebjélís*, *gyíkíny*, *kerítís*, *tekéí-zís*, *màrhatenyíisztís*, *kolompír* (*krumpli* és *klumpri* is!), *betegsíg*; *zöüccsíg*, *legnagyobríszt*, *sárgarípa*, *ekívèl* (v. *ekéívél*); *beszíl*, *törtíník*, *lepocsíkol*, *felígetní*, *beszílgettünk*, *kíszítèni*, *megíjík* (= megéljen), *felípítèni*, *megírtem*; *tessík*, *aluggyík*; *setít*, *pocsík*, *mindíg*, *elíg* (= elegendő), *elviltèl* v. *elvílte* (= elvétve), *sèrtéjír*, *bagójír* stb.

Elég gyakran mutatkozik *i*-zés más köznyelvi hangok helyén is, például a rövid *i* nyúlása révén: *birka*, *szílfa*, *finom*, *irígyèlni*, *örízni*, *megvírad* v. *megvírad* stb. Ezek egy részénél nehéz eldönteni, hogy független hosszú *i* van-e bennük, vagy a szótagzáró *l*, *r*, *j* hatására jelentkező asszociatív *i*-zés.⁶³

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az *i* a szoboszlói nyelvjárásban a hangszínskálán széles sávban jelentkező, a köznyelvhez és más nyelvjárásokhoz képest igen nagy többletet mutató fonéma. Használatát ma már jelentősen befolyásolja a beszélők alkalmazkodása a normatív köznyelvhez, de így is eleven.

ó

a) A fonéma nyelvjárásunkban nagyjából a köznyelvhez hasonló helyzetekben és arányokban fordul elő: *jóú*, *szó*, *ló* v. *lóu* (van *lú* is!), *sóú*, *óucska*, *kóuróú*, *óutó*, *szóurakozóhéj*, *g^aója*, *l^aógèr*, illetőleg *sàrlóú*, *kòrsóú*, *tàrlóú*, *túróú*, *disznóú* v. *disztóú*, *pètró* (= petróleum), *vontatóú*, *tallóúzik*, *agromóunus*, *disznó-óulba*, *kávédèrálóú*, *napraförgókóuróú* stb.

b) Mint fentebb már említettük, az *ó* fő realizációs formája a diftongus. Ez jól beleillik az északkeleti és közelebbi a hajdú-bihari nyelvjárástípusba.⁶⁴ A nyelvjárás fejlődésének mai szakaszában azonban egyre inkább a monoftongusos formák kerülnek előtérbe: az a 80–90%-os diftongálás, amelyet IMRE e terü-

⁶² Hasznos lenne a püspökladányi *i*-zést összemérni a szoboszlóival a fenti dolgozat alapján.

⁶³ Vö. IMRE: i. m. 123.

⁶⁴ Uo. 123.

letről bemutat, inkább csak a legidősebbek ejtésére jellemző⁶⁵, közülük kerültek ki a mi adatközlőink is.

A kettőshangzó helyén bármikor megjelenhet a monoftongusos változat nemcsak a fiatalok, hanem az idősök nyelvében is, szituációtól, témától függően. A nyíltabb *oó*, *aó* változatok leginkább idősök lassúbb beszédtempójában, érzelmi hatásra jelentkeznek. A nyomaték is sokszor vonzza a kettőshangzót.

c) Növeli a fonéma terhelését az *ol* hangkapcsolatból az *l* kiesésével együtt járó pótlónyújtás: *nyóuc*, *vóut*, *dóugozott*, *beletóuttunk*, *bóudbúl* (de *sírbòltogba*) stb. Az ilyen *ó* realizációja is lehet monoftongus: *bót*. Az *l* főleg a hivatalos nyelvi szavakban marad meg (l. a *sírbolt* példát): *hatszáz hòlt főüggők vóut*. Az *al* hangkapcsolat helyén is előfordul *l* kiesés: *nem hót vóuna meg*. Van egy-két időtartamváltásos eset is: *óra* (= orra), *bóldogul* stb. Az *azután* összerántásainak egy része is idetartozik: *aután*, *oután*, *ótán*.

Csökkenti az *ó* fonéma terhelését a köznyelvi *-ról*, *-ból*, *-tól* ragok zártabb magánhangzós fonémamegfelelése: *-búl*, *-rúl*, *-túl* (l. fentebb, *ú* alatt).

Összegezve: az *ó* fonéma változatos realizációjú, tendenciájában a köznyelvi monoftongálás felé közeledő, de ma még jelentős számban kettőshangzó jellegű hang. Terhelésében többlet és hiány is mutatkozik a köznyelvhez képest: ezek egymás arányait kiegyenlítik.

ő

a) Az *ő* helyzete, előfordulási sajátosságai sok párhuzamosságot mutatnak az *ó*-éval. A köznyelvihez hasonló példáink: *csőűsz*, *főű* (ige), *pőűcsik*, *eősszél*, *szőűllőű*, *szőűllőűskért*, *kőrisfa*; illetőleg *űlőű*, *vísőű*, *lövőű* (= retesz), *űszőű*, *fenyő*, *dűl-lőű*, *megnőű*, *lűszőrszítán*, *elsőűliszt*, *mezőűür*, *zsűptetőű*, *tepertőű*, *kaszaűllőű* stb.

b) A fonéma alapváltozata — mint látható — a záródó kettőshangzó. A címül írt monoftongusos realizáció még kisebbségben van. Néhány régiesebb ejtésben találkozunk nyíltabb változatú diftongussal is (előfordulási sajátosságaira ugyanaz vonatkozik, amit fentebb az *ó*-nál mondtunk).

c) A fonéma terhelési többletét elsősorban az *öl* köznyelvi hangkapcsolat átalakulásából, az *l* kiesését követő pótlónyúlásból kapja: *főűdút*, *főűdeket*, *Főűdes* (= Földes község), *zőűd*, *zőűccsig*, *kőűt*, *kőűccsiges* (sőt: *főlőűttetek* is) stb.

Csökkenti az *ő* megterhelését nyelvjárásunkban jó néhány zárt *ű*-ző forma megléte: *ű*, *űk*, *bű*, *csű*, *kű*, *tű*, *lű* stb. (lásd az *ű* többletterhelésénél), illetőleg néhány más eset: *hetűn*, *kirájné*, *tanitóné* (= nő) stb.

Az *ő* fonéma a köznyelvben valamivel kevesebbszer fordul elő, mint az *ó*.⁶⁶ Nyelvjárásunkban terhelési többlete és hiánya nagyjából kiegyenlítik egymást. A

⁶⁵ Uo. 275.

⁶⁶ Uo. 44.

nyelvjáráson belül maradva az is csökkenti az *ő*-k számát, hogy itt több a többeli független *ű*-zű alak, mint az *ó* terhelését csökkentő *ú*-zűké.

é

a) Az *é* fonéma helyzete fonetikailag is, fonológiaiilag is szorosan összefonódik az *i*-ével. A nyelvjárásban csak a köznyelvi *é* hangok egy része helyén találunk *é*-t. Ez azonban szavakhoz, morfémaikhoz kötődik, nem helyzetekhez. Példák a nyelvjárás-beli *é* fonémára: *léic*, *jëig*, *rëiv*, *lëik* (de: *líket* is!), *él* (az *il* gyakoribb!), *éides*, *jëigen*, *rëivéisz*, *téigla*, *téizsla*, *jérce*, *kérem*, *kéremszípen*, *érdekes* v. *érdekes* stb., illetőleg *cseréip*, *veréice*, *szekér*, *kerék*, *fëlhérc*, *tehen*, *kötél*, *kilamétérkű*, *esténként*, *apróupénz*, *cukorrépa* (de: *sárgaripa*), *kivétél*, *kölcséges*, *végeredmémbé* stb.

b) A fentiekben érzékelhető az *é* változatos hangszíne. A fő realizációs forma a záródó kettőshangzó, leggyakrabban simuló, rövid *i*-vel. Az *éi* erősebben hallhatóan összetett hang, mint az *éi*. Olykor az első elem rövid, esetleg zártabb *ë* is lehet. A köznyelvvél egyező monoftongus érezhetően főleg a „műveltségszókban” jelentkezik a legidősebbek nyelvében, de a középső és fiatal nemzedék kiejtésében egyre inkább előtérbe kerül, fő változattá erősödik. Figyelemre méltó a kissé zártabb *é*: ez nem pontosan azonos a szatmári, szamosháti hanggal, inkább csak alkalmi fonetikai realizáció azok kiejtésében, akik kerülni próbálják a helyi kiejtésről áruzkodó *i*-zést.

c) A köznyelvhez mérve szaporítja a nyelvjárás *é* fonémáinak készletét néhány *e* rovására *é*-zű morféma: *fěj*, *mér* (= *merészel*), *vér*, *vét* (magot), *ëlléip* (= *elborít*, *benő*), *széid*, *téifël*, *téjjël* (de: *těj* is), *ëingem*, *sénki*, *céiment* (de: *cement* is) stb.

Szaporítja még az *é*-k számát néhány kisebb hatókörű fonéma-szembenállás: *paréi*, *sóusparéi*, *pélva*, *kirájné* stb.

Annál nagyobb mértékben csökkenti az *é* terhelését a rovására jelentkező zárt *i*-zés (az erre vonatkozó példákat lásd az *i* fonéma alatt). Csökkentő tényező a rövid *i*-zés is: *idesapám*, *szijjël*, illetőleg a birtokos személyrag nem szóvégre kerülő esetei: *levelit*, *fejivël* stb. (lásd az *i* alatt).

Összegezve: az *é* sok hangszínárnyalatban jelentkező fonémája nyelvjárásunknak. Pozíciója a köznyelvi hatással párhuzamosan erősödik, fokozatosan szorítja háttérbe az *i*-zés és *i*-zés jelenségét. Mai arányait a köznyelvhez képest még alacsonyan tartja az *i*-zés: csekély terhelési többlete ezt nem tudja kiegyenlíteni.

á

a) Előfordulása hasonló a köznyelvi *á* fonémához. Hangsúlyos helyzetben: *sár*, *nád*, *lanc*, *vág*, *kákóu* (marokszedő eszköz), *mágla* (= *zsákrakás*), *vájog*,

bádoG, sárfâl csáléi, hászija, sáríthatnéik, ládástajicska, kávéⁱdérálóu stb. Hangsúlytalan helyzetben és végződésben: *csobán, csalán, katánG, kòrlát, szolánk, csatlás* (a szekéren), *ëstráng, kaszávâl, buzogáⁿ, zsirozsbadog, gerággyába, toszítanám, idesapám, másikat* stb.

b) Az *á* realizációi majdnem egységesek.⁶⁷ Különösen a kérdőív egyes kérdéseire feleletként kapott egyszavas válaszok egyöntetűek. A magnetofonos szövegfelvétel lehallgatásakor már inkább előbukkannak eltérő színek, főleg a beszédtempó következtében: a felgyorsuló szakaszokban rövidebb ejtésű, valamivel zártabb alakokat figyelhetünk meg: *hátosztán : hátosztá : hátosztâ : hât^oszta : hâszta* stb. Ezeknek az árnyalatoknak reális elkülönítése csak akusztikai célból, gépi úton lenne lehetséges, de nyelvi különinformációt nem hordoznak.

c) Az *á* gyakorisága szinte teljesen megegyezik a köznyelvvel. Szórványosan jelentkezik egy-két szóban terhelési többlet: *ákácfa, ád, hágy* stb.

Terhelésének hiányára még kevesebb adatunk van: *akârmijen*; „*akar a jány, akar a fíjatalebèr*”; stb.

Az *á* sem hangsínét, sem terheltségét tekintve nem tér el lényegesen a köznyelvtől, így a nyelvjárás jellegének meghatározása szempontjából nincs nagy szerepe.

3. A magánhangzórendszer jellemzése

Ha az egyes fonémák realizációiról, hangárnyalatairól fentebb mondottakat összegezni kívánjuk, a következőket kell kiemelnünk. A felső nyelvvállású fonémáknak (*u, ü, i, ú, ű, í*) általában kevés változatuk van. A rövideknél rendszeresen jelentkezik az *l, r, j*-vel záródó szótagokban egy hosszabb, rendszerint félhosszú változat. Zártabb nyelvvállással képzett a fenti magánhangzók közt — minthogy ezek legfelső nyelvvállásúak — nemigen várható. Nyíltabb, középső nyelvvállás felé ereszkedő változatok már nagyobb számban bukkannak elő, de tömegesebben csak az *í*-nél. Ennek oka az *é*-vel való fonológiai összefüggés, aminek fonetikai kölcsönhatása is kialakult.

A középső nyelvvállású magánhangzók (*o, ö, ó, ő, é*) már jóval gazdagabb változatokat mutatnak. Érdekes, hogy ajakműködés szerint kis eltérések mutatkoznak. Zártság–nyíltság szerinti változatok az uralkodók a rövidek mellett, míg a hosszúak variációi főleg a diftongálásban jelentkeznek. A diftongusok elemei alapvetően záródó típusba sorolódnak, de azon belül számos nyomatéki, hangszínbeli és időtartam szerinti változat is előbukkan közöttük.

Az alsó nyelvvállású magánhangzók (*a, e, á*) variálódási lehetőségei részben az időtartam síkján bontakoznak ki (a rövidek nyúlása a többi rövidhez hasonlóan), részben a zártság fokának módosulása révén. Itt elsődlegesen zártabb variá-

⁶⁷ Vö. uo. 281. az országos képet is.

ciók lépnek fel, ami teljesen természetes. Feltűnően kevés változata van a legal-
só nyelvállású *á* fonémának.

Az egyes hangtani árnyalatoknak a különböző fonémák alá való besorolása
sokszor nem könnyen megoldható feladat. Az időtartam szerinti változatok ese-
tén az asszociatív hatásra fellépő félhosszúak az alsó és középső nyelvállású sor-
ban a rövid főváltozathoz sorolhatók: *à = a; è = e; ò = o* stb. De a pótlónyúlással
vagy anélkül előálló hosszúak elhelyezése nehéz (*ālma, āra, ēmegy, òra* v. *óra*
v. *óra*; *bōjt* v. *bōjt* v. *būt*; stb.). A felső nyelvállású rövidek ilyen hatásra meg-
nyúlt változatait az időtartam szerint is nehéz szétválogatni: mivel itt más, kísértő
képzési mozzanat nemigen akad, lényegében szubjektívan döntjük el, melyik
változat csak félhosszú (és marad ennek alapján a rövid fonéma alá sorolva),
vagy hosszú, és kerül ennek megfelelően a hosszú fonéma változatai közé.
Ezekben a kérdésekben egyébként oly gazdag nyelvjárási szakirodalmunkban
sincsen egységes vélemény.⁶⁸

A zártág–nyíltág vonalán jelentkező variánsoknak az egyes fonémák alá va-
ló besorolása szintén nem mindig a legegyszerűbb. Nyelvjárásunkban főleg az *é*
és *í* közötti változatok pontos elkülönítése jelent problémát. Lényegében véve itt
is — akárcsak az időtartam szerinti realizációk esetén — skaláris jelenségekről,
fokozatos átmenetről van szó, ami ezúttal is lehetővé teszi a szubjektív megíté-
lést. A köznyelvi normatív ejtés eszközfonetikailag meghatározott, hangzásban
rögzített ejtismódjának hiányában más-más kutató eltérően döntheti el, meddig
tart a zártabb *é*-nek még *é* fonéma alá sorolandó szélső értéke, és hol kezdődik a
nyíltabb *í*-nek már az *í* fonémához tartozó változata.

A nyelvjárásról alkotandó globális kép kedvéért fel kell vetnünk azt a kér-
dést: végül is milyen tendenciák jellemzik a szoboszlói nyelvjárás magánhang-
zórendszerét? Más szavakkal: vajon magánhangzói általában zártabbak-e vagy
nyíltabbak, hosszabbak-e vagy rövidebbek, labiálisabbak-e vagy illabiálisabbak
a köznyelv magánhangzóinál? Szaktudósaink egy része nem híve a kérdés ilyen
felállításának, mivel általában az tapasztalható, hogy nyelvjárásainkban ezek a
tendenciák nagymértékben keverednek, nincsenek „tiszta típusok”.⁶⁹ Kétségtel-
len, hogy — különösen a mienkhez hasonló kis mennyiségű adat felhasználása
esetén — csak nagyon óvatos és hozzávetőleges jelzésekre szorítkozhatunk. A
vázlatos kép azonban nem feltétlenül torzkép, ezért próbálkozhatunk meg vele.

MADAY GYULA általában jellemzőnek tartja a hajdúk nyelvére az *e*-zést, „a
közép *ē* hiánya folytán fölös számmal jelentkező lapos *e* hangok monotonia-
ját”⁷⁰, majd így folytatja: „Nem kevésbé jellemző, sőt talán még jellegzetesebb

⁶⁸ A legújabb, következetesen végigvitt fonológiai tanulmány ilyen szempontból TEISZLER PÁL
fentebb említett monográfiája (31. jegyzet).

⁶⁹ Vö. DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások néhány kérdése; IMRE: i. m. 41–43.

⁷⁰ MADAY: i. m. 5.

tulajdona úgy nyelvjárásunknak, mint íróink stílusának a h a n g - é s s z ó - h ú z á s k e d v e l é s e ”.⁷¹ Ide sorolja az *e* rovására mutatózó *é*-zést, valamint az *á*, *ó*, *í* terhelési többletét. Mindkét megállapítás figyelemre méltó. Az *ē* hiánya a szoboszlói nyelvjárásban is a nyíltabb *e* arányának nagymértékű megszaporodását okozza, és a nyílt magánhangzós tendenciát képviseli. Ugyanakkor több más tényező azt mutatja, hogy legalább ilyen jellemző a nyelvjárásra a zártabb magánhangzók kedvelése. Erre vall a felső nyelvállású magánhangzósor terhelési többlete (*u*, *ü*, *i*; *ú*, *ű*, *í*) az alacsonyabb nyelvállásúak rovására. Ebben a vonatkozásban tehát valóban erős divergencia mutatkozik.

A hosszú magánhangzók jelentkezése a rövidke rovására már sokkal egyértelműbb. MADAY nem említi, de ide kell sorolnunk a kettőshangzók teljes sorozatát, meg a zárt szótagi *l*, *r*, *j* hatására megnyúló hatalmas mennyiségű nyelvi alakot is. Igaz, itt is jelentkezik az ellentétes vonás, a rövidülés (pl. a *kezét* : *kezt* típusban), ez azonban az alapvetően hosszú magánhangzós jellegét nem tudja ellensúlyozni, hiszen ide kell sorolni jó néhány jelenséget.

Az *i*-zés példáit — MADAYval ellentétben — csak kisebb részben sorolhatjuk a hosszú magánhangzós tendenciába (*finom*, *őrízni* típus), többsége a zárt tendencia hatáskörébe esik: az *é* : *í* szembenállást képviseli.

A magánhangzók ajakkerekítése szempontjából nyelvjárásunk nem mutat éles eltéréseket a köznyelvtől. Közvetve azonban az illabiális, ajakréses tendenciát erősíti a köznyelvi *ő*-ző változatok helyén mutatózó ajakréses *e*. Az illabiális színezetet erősíti az *é* helyén jelentkező zárt *í*, minthogy a felső nyelvállásúvá válás az ajakrészt jóval markánsabbá teszi. A másik két hosszú hang helyén (*ó*, *ő*) feltűnő kettőshangzók simuló eleme viszont erősen labiális *u*, *ü* az esetek többségében. Markánsabb a labiális jelleg a középső nyelvállású magánhangzók helyén jelentkező zártabb fonémamegfelelésekben is (pl. *-búl*, *-bűl*; *-rúl*, *-rűl*; *-túl*, *-tűl*). E tényezők megnehezítik, hogy a labiális tónus jellegében egyértelműen állást foglaljunk.

Mássalhangzók

Köztudomású, hogy a magyar nyelvjárások jellegzetességeit elsősorban a magánhangzórendszer adja meg: az egyes hangok színárnyalatai, illetőleg egyes fonémák gyakoriságának, megterheltségének eltérései. Nincs ez másképpen — mint fentebb láttuk — a szoboszlói nyelvjárásban sem. Ezért az alábbiakban a mássalhangzók kapcsolatban csak összefoglalóan teszünk említést azokról a legfontosabb jelenségekről, amelyekben a köznyelvi normától eltéréseket tapasztaltunk.

⁷¹ Uo. 7.

1. A *j*-zés

Így nevezi a szakirodalom a köznyelvben *ly*-nak írt, de *j*-vel ejtett hang nyelvjárási realizációinak kérdéskörét. Az északkeleti nyelvjárásokban a történetileg korábbi fejlődési fokot tevő palatalizált *l'* ejtés ismeretlen. A hajdúk beszédéről is ezt állapítja meg MADAY: „Az *ly* hang teljességgel ismeretlen”. IMRE SAMU még továbbmegy: „A *j*-zés a nyelvterületnek ezen a részén a legerősebb; vizsgált anyagomban *l*-ező morféma nincs is, sőt néhány morfémában még a köznyelvi *l*-lel szemben is *j* áll (pl. *jány*, *tajiga* stb.)”.⁷²

Adatgyűjtésünk során valóban nem akadt egyetlen a köznyelvben *ly*-nal írt szóalak sem, amelyet a helybeliek ne *j*-vel ejtettek volna. Sőt, *j*-zést találtunk az *l* helyén a *jány*, *tajiga* példákon túl a *vájú*, *pájinka*, *tajicska* (*kubikos tajicska*, *ládás tajicska*) stb. szóalakokban is. Nyomára bukkantunk viszont egy-két *l*-ező szónak is: *mágla* (= a cséplőgépnél keresztben egymásra rakott telt zsákok hal-maza), illetőleg *kòrhèl*. Távolabbról esetleg ide vonható a *pulicka* szó is; de az alapvetően *j*-ző jelleget ezek nem cáfolják.

Az *ly* viselkedésével mutat párhuzamot nyelvjárásainkban az *l + j* megoldása is: helyenként hosszú palatalizált *ll'*, másutt hosszú *ll* lesz belőle: *éllen*, *halla* (= éljen, hallja). A köznyelvben ilyenkor hosszú *jj* hallható. Nyelvjárásunkban ettől eltérően *éjjen*, *hàjà* változatok keverednek az *éjjen*, *hajja* formákkal.

2. A tövégi nazálisok

A palatalizációval kapcsolatos a tövégi nazális mássalhangzók, az *n* és az *ny* viselkedésének néhány sajátága. A tövégi *ny* megképezésének precizitása nagy eltéréseket mutat: depalatalizálódhatik, sőt felszívódhatik a megelőző magánhangzóba is: *bökköny* : *bökkön* : *bökkön*ⁿ : *bökkön*ⁿ; *bizony* : *bizon* : *bizo*ⁿ : *bizò* sőt: *bizo* (a nazális jelleg teljes eltűnésével), illetőleg *bijò*. Vagy *kökíny* : *köki*ⁿ, *takarmány* : *takarmá*ⁿ stb. Ha az ilyen szavakhoz toldalék járul, változatos realizációk lépnek fel: *cigánybúza* : *cigámbúza*, *kökínyfa* : *kökímfá*; *bökkönyöz zab*, *takarmánt*, *lehánta*, *buzogánt* stb.

Némileg hasonlóan viselkedik a tövégi *n* is: *gùrdin* : *gùrdi*ⁿ. Itt azonban olyan megoldásokkal is találkozhatunk, hogy a mássalhangzó palatalizálódik: *Debreceny*; a *debrecenyi nagyèrdőübe* stb. A jelenség alakulására nagy hatással van a hangkörnyezet is. A *Debreceny* típus ma meglehetősen ritkán fordul elő. Célszerű a szövegek és egyes szók párhuzamos vizsgálata.

⁷² IMRE: i. m. 361.

3. A szóvégi zöngevesztés

Különösen a kérdőíves gyűjtéskor, amikor egy egész mondatos kérdésre egyetlen szót kapunk feleletként, elég gyakori, hogy a szóalak végére kerülő zöngés mássalhangzó veszít zöngéjének mértékéből: *vájoG*, *veréB*, *hiD*, *hoGY* stb. Fonetikailag ezekben arról van szó, hogy a hangszalagzöngé lecseng, mielőtt a mássalhangzó zármozzanata felpattanna, vagy már fékezett intenzitású. Egy érdekes példát hallottam arra is, amikor e jelenség nem szó végén, hanem szó belsejében, két mássalhangzót is érintve következett be: *laBDát*. Mivel azonban ezt a szót *lapta* alakban is feljegyeztem, elképzelhető, hogy ez keveredett a köznyelvi *labda* változattal.

Az országos nyelvatlasz, amely szókérdézeses módszerrel gyűjtötte anyagát, számos szóvégi zöngevesztést mutat. Az ebből eredő torzítási veszélyt csak úgy kerülhetjük el, ha párhuzamosan magnetofonos szövegfelvételt is készítünk, és a jelenséget egymással összevetve vizsgáljuk.

4. Hasonulások jelenségei

A szoboszlói beszédben található mássalhangzó kölcsönhatások túlnyomóan nagy része teljes egyezést mutat a köznyelvvel. Ezek típusonkénti elemzésére így nem kell kitérnünk, annál kevésbé, mert a mellékelt szöveg érzékeltetheti őket. Egy-két érdekesebb sajátsgot mégis megemlíthetünk.

Az *r + l* hangkapcsolat a magyar nyelvjárásokban változatos realizációkat mutat: *rr*, *ll* stb.⁷³ Kérdőíves adatgyűjtés közben úgy látszott, hogy Szoboszlón megmarad mindkét hang változatlanul: *sàrlóu*, *tàrlóu*, *kòrlát*, *pàrlag*, *vitòrla* stb. Ellenben szöveges gyűjtéskor, spontán beszéd megfigyelésekor egymás után bukkantak elő ilyen szavak: *tallóu*, *tallóuzik* (csak elmaradt gyümölcs, szőlő föl-szedésére mondják, kalászosokéra nem!); *pallag*. Sajnos, a teljes szócsoporthoz nem kaptam szöveges anyagot, ehhez hosszabb gyűjtésre lenne szükség. Így e kérdést nyitva kell hagynunk.

Az *n + s* másutt előforduló *ss* realizációjára (*kossó*) nincs adatom: csak *kòrsóu* van.⁷⁴

Sokszor a folyamatos beszédben, a mutató névmás végső *z*-je teljes hasonulással illeszkedik a rá következő mássalhangzóhoz: *ev vam benne* (= ez van benne); *al led belőülle*; *ev vóut a beadóu*, *em meg a kifutóu*. Az sem ritka viszont, hogy a mutató névmás magánhangzóra rövidül: *e meg asz monta*; *a vóut a!* stb. Összetételben: *amméik*, *akki* stb.

Általában azt mondhatjuk, hogy a nyelvjárásban a hármas mássalhangzó kapcsolatok gyakrabban oldódnak fel kiejtéssel, mint a köznyelvben. Nyilvánvalóan

⁷³ A jelenségre vö. KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárásaink 46.

⁷⁴ Vö. IMRE: i. m. 264–265.

az íráskép által nem befolyásolt ejtés általános sajátága ez: *kereszfa, tesvír, minnek* (= mindnek), *kèrbe, aszongya, ne bánd* (= ne bánts); *így led beosztva* (= így lett beosztva); *lehòrták, mongyuk*.

Nem annyira az egyes szavak, hanem a fonetikailag nagyobb szólamegységek irányítják a beszéd menetét; a szavak hangteste jobban alárendelődik a nagyobb egységnek, szakasznak, dallamnak, mint a kiegyenlített tagolású köznyelvben. Ebből nemcsak az egyes szavakra, hanem az egyes hangokra is más-más megformálási törvényszerűségek következnek, s olyan beszédtechnikai alapú hangjelenségek lépnek fel, amelyeket írásban visszaadni igen nehéz, ha nem lehetetlen. Ha meg mégis tükröztetni próbáljuk a legkisebb árnyalatokat is, fonológiaiilag relevánsnak foghatunk fel teljesen egyedi, alkalmoszerű vagy gikszerű jelenségeket, s olyan tarka realizációs skálát gyűjtünk össze, hogy benne nem különül el a lényeges a lényegtelenről.

5. Kieséses jelenségek

Itt nem a fentebb már említett mássalhangzócsoportok kiejtési kérdéseit kívánjuk részletezni, hanem a kétmássalhangzós kapcsolatok egyes típusainak helyi megoldásait.

A *j* kiesése rendszerint együtt jár az előtte álló magánhangzó megnyúlásával, ha az nem volt már előzőleg is hosszú: *gyűt, gyútani, úra* (= újra), *iféil, iccaka, bút, rábűtölt, hűtta, elbűt, nyút, nyútóufa*.

Az *l* kiesése a leggyakrabban előforduló ilyen jelenség. Rendszerint szótag végéről marad el, miközben megnyújtja a szótag magánhangzóját. Az *ol, öl + t* hangcsoportban az *l* kiesése *ó, ő* fonémát — rendszerint ezek leggyakoribb diftongusos változatát — eredményez: *bóut, vóut; zőüd, főüd* stb. (további példák találhatóak a fenti fonémák bemutatásában). Sokszor kiesik az *l* az *el* igeikötőből is. Mivel azonban itt a következő hang — az ige szókezdő mássalhangzója — igen eltérő természetű lehet, nem bizonyos, hogy az *l* nyomtalanul eltűnik, sőt tapasztalataink szerint ez fordul elő legritkábban. Gyakran csak csökevényesedik, rövidebbé, kevésbé megformálttá válik, és ezzel párhuzamosan az igeikötő magánhangzóját nem teszi teljesen hosszúvá, csak félhosszúvá. Az ilyen időtartam-megosztlásnak megannyi átmeneti formája lehet: *elmegek, elmígy, emegy; ellát, elát, èl'át, ēlāt* stb. A problémát az bonyolítja, hogy a zárt szótagi *l* akkor is megnyújtja a szótag magánhangzóját, ha nem esik ki (lásd a rövid magánhangzók terhelési adatainál, ill. realizációinál), így a nyelvjárásban két jelenség keveredését láthatjuk, változatos megoldásokkal. Az idevágó eseteket növeli a *-rül, -tül, -bül* sok előfordulása és változatos realizációja is, a *-rül, -tül, -bül* sorral együtt. Ezeknek a ragoknak a végső *l*-je is csökevényesedhetik vagy elmaradhat a megfelelő mondatfonetikai helyzetben, a szótag zárttá válása (mássalhangzós szó rákövetkezése) esetén: *emērű gyere, ne ārű!* (de: *ērül a fārul egyéi!*). Az *l*

kiesésének vagy elnagyolt ejtésének még számos típusa van (pl. *kűd*, *kúcs*, *tanúta* stb.), ezek számbavétele itt nem lehet célunk.

Az *r* kiesésére a fentiekben is akad példa. Megfigyelésünk szerint ez leginkább a hosszú *rr* egyikének pótlónyúlásos kiesése, tehát inkább időtartam-átváltásos jelenség: *ēre*, *āra*, *fōuradalom*, *ōura* (orra) stb.⁷⁵

6. A mássalhangzók nyúlása

A nyúlás eseteit két csoportra bonthatjuk aszerint, hogy a szó belsejében vagy a szó végén elhelyezkedő mássalhangzó nyúlik-e meg.

A szó belsejében gyakori nyelvjárásunkban a magánhangzóközi, intervokális nyúlás, különösen a személyragos határozószókban. Főleg az *l* és *n* hangok nyúlnak meg: *rullam*, *rullad* stb. (az első szótag magánhangzója félhosszúvá is válhatik: *terüllad* stb.); *tüllem*, *tülled* stb., *felöllem*, *felölled*; *belöllem*, *belölled*; *utánnam*, *utánnad* stb. Hasonló előfordul szótövekben is: *szöüllőü*, *düllőü*, *ruhafülle*, *kivüllállóuk*, *job felöll áltak* stb.

A szóvégi nyúlások közül először az *-n* határozóragot említhetjük. IMRE SAMU jellemzésében erre nem tér ki⁷⁶ a hajdú-bihari sajtások felsorolásakor, a helyszíni gyűjtés során azonban a legidősebb generáció képviselőitől nemegyszer hallhattuk. Régen sokkal általánosabb és jóval nagyobb területre kiterjedő lehetett. A nyúlás nem mindig teljes fokú: olykor csak félhosszúságot eredményez: *nagyonn*, *szekérenn*, *padonn* (= padláson), *tanyánn*, *pijacoñ*, *második napján*; *a tálponn is van ráf*; *ezenn a napon* stb. Ez a nyúlás különösen érdekes, ha a szóvégi *n* hangok fentebb tárgyalt viselkedésével mérjük össze; külön vizsgálatot érdemelne annak kiderítése, hogy melyik jelenség milyen széles körű, és mivel magyarázható viselkedésük.

Néhány esetben a szóvégi *s* hang nyúlását is megfigyeltem: *hegyess*, *piross*, *veress*; *magossan*, *erőüssen*, *meksebessülve*, *erőüssítve* stb. — Az *sz* nyúlására csak egy adatom akadt: *egísszen*.⁷⁷

Kétféleképpen is felfoghatjuk ezeket a példákat: *serínnye*, *eressze* (ti. a házé), *kokassok* stb. Bennük vagy az analogikusan odaérezett *-ja*, *-je* birtokos személyrag *j* elemének hasonulós alakját láthatjuk, vagy a két magánhangzó közé kerülő mássalhangzó megnyúlását. Abból ítélve, hogy a személyrag *j*-je máskor nem nyúlik meg (tehát nincs *gyufájja*, *ekéjje* szóalak), viszont a magánhangzóközi nyúlás gyakori, inkább ez utóbbit fogadhatjuk el.

⁷⁵ Vö. IMRE: i. m. 163, 166, 269; MADAY: i. m. 12.

⁷⁶ I. m. 361–362.

⁷⁷ A jelenséget a hajdúk nyelvére MADAY is jellemzőnek tartja, és megemlíti, hogy Fazekas-Diószeghy Magyar fűvészkönyvében — bizonyára a helyi nyelvjárás hatására — „az összes *en*-ragos módhatározók *enn*-el vannak írva” (12). Igen gyakori az ilyen nyúlás CSÜRY BÁLINT Szatmári szótárának (1935–36) szatmári anyagában is.

Természetesen a mássalhangzók nyúlásának még több más típusa is előfordul (*kaccs*, *kiskaès*, *natykaès*; *közzénk*, *közzétek* stb.). Nem hiányzik viszont az ellenkező jelenség sem, az, hogy egyes mássalhangzók megrövidülnek: *ülőü*, *öszeszette* stb. (az időtartamcserés eseteket fentebb említettük).

7. A hiátus és a hiátus megszüntetése

A két magánhangzó egymás mellé kerülésével keletkező hangűrt (hiátust) nyelvjárásunk általában a köznyelvhez hasonlóan oldja fel: *fíjú*, *Ferijét* stb. Néha fellép a hiátustöltő *j* a köznyelvitől eltérően, más magánhangzók között is: *ehe-tőjen*, *ihatójan*, *érthetőjül* stb. A hiátus olyan megszüntetésére is van példa, hogy az egyik magánhangzót kiugratják: *odatták neki* (= odaadták). A folyamatos beszédben az is előfordulhat, hogy hiátus jön létre egy mássalhangzó kiugratása következtében: *oam beteksíg*. A kiugratott mássalhangzót hiátustöltő *j* pótolja a *bijon* (= bizony) szóban, emfatikus ejtésváltozatban.

IV.

Alaktani jelenségek

Nyelvjárásaink alaktani és mondattani rendszere általában kevesebb eltérést mutat a köznyelvitől, mint a hangzás, hangszín és egyes hangok megterheltsége. Így van ez a szoboszlói nyelvjárás esetében is. Ezért az alábbiakban még inkább arra szorítkozunk, hogy csak néhány jellemző eltérés bemutatásával érzékeltessük a helyi színezetet. Egy-egy jelenség teljes körének számbavétele amúgy is külön-külön tanulmányok sorozatát kívánná meg, előre összeállított listák alapján.

1. A névszótövek

A hosszú magánhangzós tendencia egyik eleme nyelvjárásunkban, hogy a köznyelvi időtartam-átváltásos névszótövekben a rövidülés nem következik be: *út — útat*; *víz — vízet*; *tűz — tűzet*; stb.⁷⁸

A köznyelvi *szekér* — *szekeket*; *levél* — *levelet* tőtípusban viszont, amely az északkeleti nyelvjárások nagy részében rövid magánhangzós *szeke*, *level* hangzású, Szoboszlón a köznyelvihez hasonlóan hosszú magánhangzót vagy kettős-hangzót találunk: *tehén*, *kötél*, *cseréip*, *szekéir*, *keréik* stb. Érdekes, hogy ebben a típusban — KOVÁCS MÁTÉ szerint⁷⁹ — a régi szoboszlóiak *egért*, *gyökért*, *sze-kért* tárgyeseti formákat ejtettek; a mi adatközlőink beszédében ez a jelenség nem mutatkozott. Úgy látszik, erősen visszaszorulóban van.

⁷⁸ Vö. IMRE: i. m. 302, 361.

⁷⁹ I. m. 53.

A többeli hosszú magánhangzó megőrzését jelzi KOVÁCS MÁTÉ a *kanált*, *pohárt*, *bogárt*, *kosárt*, *madárt*, *sárt* stb. alakban is; ma ezek felváltva hallhatók a *kanalat*, *bogarat*, *madarat* stb. rövid magánhangzós, mássalhangzó-torlódás nélküli változatokkal. Feltehető, hogy itt a köznyelvi hatás alakítja át a régi rendszert.

A köznyelvi *mese* — *mesét* tőtípus a nyelvjárásokban ma is igen tarka képet mutat.⁸⁰ Ide tartozik, hogy a szoboszlói nyelvjárásban is hallható *eke* — *ekít* vagy *ekét* szembenállás, illetőleg *körtéi* — *körtéit* szembenállás is. Tömegesen jelentkezik e típus köznyelvitől eltérő alakulása az egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal alakult relatív tövekben. Itt a köznyelvi *feje* — *fejét* szembenállás mellett a *feje* — *fejít*, *fejibe*, *fejivél*, *fejirül* stb. található (bővebben lásd a birtokos személyragozásnál). Ezt a jelenséget a hajdú-bihari nyelvjárás jellemző sajátosságának, az *i*-zés kísérijelenségének tekinti IMRE SAMU is.⁸¹

A köznyelvi *paraj*, *karaj*, *taraj* szavak tőtípusa a szoboszlói nyelvjárásban: *paréi* (*paréit*), *karéi*, *kokastaréi*, *ganéi* (*ganéil*) stb., ez tágabban is megfigyelhető az északkeleti területek nyelvjárásában.

A *v*-töví névszók tövében egy helyen bukkantam eltérésre a köznyelvihez képest: *tengericsűt*. Ennek tipikus volta igazolandó lenne.

2. Az igetövek

Talán szintén összefügg a nyelvjárás hosszú magánhangzókat kedvelő jellegével, hogy a köznyelvi *ad*, *ver* tőalakjainak helyén gyakran hosszú magánhangzós változatot találunk: *ád*, *hágy*, *fěj* (= fejni), *méir* ('merészel'), *széid*, *véit* (magot), *vér* ('üt'), *èllép* ('beborít'); stb.

A *v*-s töví igék közül a *hív* a köznyelvben is gyakran szerepel *v* nélkül: *hí*, *híja*, *hítuk*, *híjad* stb.; ezeket a formákat a helyesírási szabályzat is elfogadja. Ugyanezek a formák élőnyelvi jelenségek a szoboszlói nyelvjárásban is. Hasonlóan viselkedik a *szív* — *szí* ige is; ennek kimaradó *v*-jét gyakran helyettesíti a *j*: *szíjok*, *szísz* vagy *szíjsz*, *szí* vagy *szíj*, *szíjunk*, *szíttok* vagy *szíjtok*, *szíjnak*; stb.

Az északkeleti nyelvjárásokban előforduló *nől*, *fől* igetövekre gyűjteményemben nincs adat: csak *megnőü*, *kifőü* fordul elő. A köznyelvi *lő* — *lövök* szembenállás az ige magánhangzójának zártabb volta miatt *lű* — *lűvök* formájú, és a zártabb magánhangzó nemcsak a ragozási paradigmában marad meg, hanem a főnévi származékban is hallható néha: *lűvís*.

A *v*-s töví igékről még megjegyezzük, hogy az *eszik*, *iszik* ige a múlt idő alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyű alakját a *v* nélküli tőből formálja:

⁸⁰ Vö. IMRE: i. m. 304.

⁸¹ I. m. 361.

ett, itt. Ezek az alakok is visszaszorulnak azonban a köznyelvi *evett, ivott* szaporodásával.

Megemlítjük még, hogy a szoboszlói nyelvjárásban igen eleven az *-ik* igetoldalék: néha olyan igéken is jelentkezik, amelyek a köznyelvben nem ikések: *fagyik, fogyik.* (A toldalék felszólító módbeli burjánzásáról az igeragozásnál lesz szó.)

3. A birtokos személyragozás

Az országos nyelvatlasz adatai tanúsítják, hogy a birtokos személyragozás nyelvjárásaink rendkívül színes, változatos formákat mutató sajátja.⁸² A köznyelvitől legtöbb eltérés általában az egyes és többes szám harmadik személyében jelentkezik. A *házam, kertem; házad, kertet; házunk, kertünk; házatok, kertetek* típusok a szoboszlói nyelvjárásban is nagyrészt a köznyelvihez hasonlóan fordulnak elő — nem beszélve most olyan hangtani sajátságokról, mint az ilyenekben is megmutatkozó szórványos *á* utáni zártabb *q* (*házqm, házqd*), illetőleg a szótagzáró *l, r, j* hatására általában jelentkező magánhangzónyúlás (*kèrtem, kèrted, kèrtünk, kèrtetek*); stb.⁸³

Az egyes szám harmadik személyben az uralkodó formák a köznyelvvél megegyező *-a, -e, -ja, -je* toldalékok: *fija, úrharagja* (= villám), *foga, lapickája* (= lapockája), *tomporája* (= tompora), *bornyúja; tehene, téirgye, kezefeje, víge* stb. Az *-a, -e*, illetőleg *-ja, -je* változatok használata tudvalevően a köznyelvben is mutat eltéréseket; lényeges eltérések nyelvjárásunkban ettől nem figyelhetők meg. A *tehene* mellett előforduló *tehennye*, illetőleg a fent említett *bornyúja, téirgye*, s az újraragozott *tomporája* mintha a *j*-s változatok gyakoribb előfordulása mellett szólnának, számuk azonban kevés a határozott állásfoglaláshoz.⁸⁴

Meglehetősen gyakori jelenség, hogy az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag előtt a többeli mássalhangzó megnyúlik nyelvjárásunkban: *serínnye, eressze* (házé), *tehennye, kokassa, bodonnya* (= faedény) stb.⁸⁵

Ha az *-e, -je* személyragváltozatok után még további toldalék következik, a személyrag igen gyakran rövid *i*-vé válik: *kezeit, erejét, levelit, idejibe, csecsibül, kòrminek, félvígire, főüggire, fejivél* stb. Egy adatom van arra, hogy ez a változás szó végén is előbukkan: *fűli hegyitül*; de alighanem ezt is kötött szókapcsolatként kell már felfognunk. Mint korábban láttuk, nyelvjárásunknak ezt a saját-

⁸² Vö. IMRE: i. m. 309–314.

⁸³ A *lábom, lábod, lábotok* szóalakokra vö. azzal, amit fentebb az *o* hang terhelési többletéről mondtunk.

⁸⁴ IMRE SAMU az ország keleti részeinek nyelvjárásában inkább a *j* nélküli változatok némi főlényét tapasztalta (i. m. 311).

⁸⁵ Ez a jelenség többféleképpen is megítélhető; részletes vizsgálatot kívánna; vö. azzal, amit fentebb a mássalhangzók nyúlásáról mondtunk.

ságát IMRE SAMU is számontartja a hajdú-bihari nyelvjárásterület jellemzőjeként.⁸⁶

A többes szám harmadik személyű birtokos személyragban a köznyelvi *-uk, -ük, -juk, -jük* változatok helyén a nyíltabb magánhangzót mutató, hármas tagolódású ragsorozat található nyelvjárásunkban: *-ok, -ek, -ök; -jok, -jek, -jök*. A sorozat nyelvmagasság szempontjából nem tiszta: az *-ek, -jek* magánhangzója alsó nyelvvállású, akárcsak a köznyelvben: *házok, kokassok, lovok, disznóujok, álmájok; tehenek, tehennyek, sertéjek, izéjek, köpönyegjek; ízlésök, péⁿzők, ökrök, ökörjök, szőüllőjök, vevőjök* stb. Természetesen ilyen alakok találhatók a birtokos személyragozásból kikülönült származékokban is: *magok, magoknak* (= maguk, maguknak), illetőleg a személyragos határozószókban is: *tüllök, rullok, alájok, közzéjek* stb.

Mint a fenti adatokból is látható, a többes számú alakok többeli mássalhangzója is megnyúlik esetenként: *kokassok, tehennyek, tüllök* stb.

A birtokos személyragozásnak a több birtokra utaló alakjai megfigyeléseim szerint meglehetősen ritkán fordulnak elő a beszédben. A *lovaim, teheneid, ökrei* és különösen a többes *birkáink, borjúitok, disznóik* típusú kifejezéseket inkább körülírják számnév segítségével, vagy egyszerűen egyes számot használnak helyettük: *az éin kéit lovam; a ti bõrnyútok*. Leginkább még *az ű ökreji; az űg disznóujai* típusok élnek.

4. A névszóragozás

A névszóragozás gazdag változatosságából csak a legfeltűnőbb jelenségekre mutatunk rá, amelyekben a szoboszlói nyelvjárás a köznyelvi formáktól eltér. Ezek — a toldalékok sorrendjében haladva — a következők.

a) A tárgy *-t* ragját néhány esetben reduplikált formában, megkettőzve használják: *esztet, asztat, űtet*. Máskor a köznyelvitől eltérő töváltozathoz járul: *kútat, útat, tũkört, csűt*; illetőleg eltérő tövéghangzó előzi meg: *ekít, paréit, ganéit; kanált, pohárt, sárt* stb. (vö. a névszótöveknél mondottakkal). Ide tartozik az a jelenség is, amelyet a birtokos személyragozás kapcsán említettünk: a köznyelvi *fejét* alakkal szembenálló *kezit, erejit, levelit* típus.

b) A köznyelvi *-hoz, -hez, -höz* ragcsalád uralkodó formája a hajdú-bihari nyelvjárásban, s így Szoboszlón is *-ho, -he, -hö*.⁸⁷ A háromalakú ragok zárt *ë* hangja helyén természetesen nyílt *e* hangzik, akárcsak a köznyelvben: *álmásho, városházáho, magáho, aho* (= ahhoz); *szájáho, lábáho; fejihe, Ferihe; kũhõ*; stb. Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy a nyelvjárásban a *-z* nélküli ragváltozatok kizárólagosak: a fiatalabb generáció a köznyelvihez hasonló formákat

⁸⁶ I. m. 362. 4., 15. pont.

⁸⁷ Vö. IMRE: i. m. 314–316.

ejt, sőt az idősebbek is alkalomszerűen — hivatalos, nyilvános beszédben vagy idegenekkel szemben — a köznyelvit használják.

c) A köznyelvi *-val*, *-vel* rag elsősorban hangalakjára nézve mutat különbséget nyelvjárásunkban: a szótagzáró *l*, *r*, *j* hatásmechanizmusába tartozóan magánhangzója rendszerint megnyúlik, általában félhosszúvá válik: *bottál*, *horoggál*, *szóuvál*, *ekívél*, *összèl*; stb. Érvényesülnek bizonyos mondatfonetikai sajátságok, amelyek megakadályozzák a rag magánhangzójának megnyúlását: *összèl is*, *tavasszal is*. Más hangtani sajátságok hatása érvényesülhet a rag magánhangzóján is, például az *á* utáni szótag *a* hangjának zártabbá válása: *kaszávál*, *forintyával* stb. Megjegyzem még, hogy a köznyelvben gyakoribb *ezzel*, *azzal* szóalakok helyett nyelvjárásunkban az *evvél*, *avvél* az uralkodó forma.

d) A köznyelvi *-ban*, *-ben* és *-ba*, *-be* ragok használatában a nyelvjárások általában, de még a kevésbé igényes köznyelvi beszéd sem különíti el a hol? és hova? irányúakat: mindkét irányt a rövidebb *-ba*, *-be* változattal fejezi ki. Így van ez a szoboszlói nyelvjárásban is: *abba az időibe vót jóu gypeszína*; *ebbe a házba megyünk*; stb.

e) A köznyelvi *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től* határozóragok a hajdú-bihari nyelvjárásban zártabb magánhangzóval: *-búl*, *-bül*; *-rúl*, *-rül*; *-túl*, *-tül* alakban élnek.⁸⁸ Ezek a formák uralkodnak a szoboszlói kiejtésben is: *búzábúl*, *bóudbúl*, *kúdbúl*, *céimendbül*, *kèrbül* (= kertből); *előürül*, *hátúrul*; *valamitül*, *attül*; stb. A ragesoport magánhangzója általában hosszú, bár bizonyos mondatfonetikai helyzetben megrövidülhet: *abbul a házbúl* stb.⁸⁹ Az is előfordul, hogy a magánhangzó csak félhosszú *kitül*, *mirül* stb. Az ide tartozó ragokból formált személyragos határozószók magánhangzója gyakran rövid, de úgy, hogy egyidejűleg megnyúlik a ragot záró mássalhangzó: *rullam*, *tülled* stb. A *-bül* határozószói származéka (*belőüllem*, *belőüllök* stb.) nem az *ü*, hanem — a köznyelvihez hasonlóan — az *ő* fonémával alakult, annak kettőshangzós realizációja. Így nem rövidül meg, de az *l* hang ebben is megnyúlik. A *-búl*, *-bül* stb. rag végén egyébként legtöbbször szabályos rövid *l* hang hallható. Nem példátlan azonban az sem, hogy ez a hang rövidebb, elnagyolt képzésűvé válik, esetleg el is marad: *ērű*, *abbú*, *mitű* stb. Ez a jelenség függvénye a beszédtempónak is, az érzelmi állapotnak vagy mondatfonetikai helyzetnek is.

f) A köznyelvi *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* ragesalád használatában sajátos régies vonás figyelhető meg a szoboszlói nyelvjárásban: a legidősebb generáció tagjai elég gyakran ejtik e ragokat megnyúlt, félhosszú vagy hosszú *n* hanggal: *padonn*, *ezenn a napon*, *pijacon*, *nagyon* stb. A középső és a fiatal generáció kiejtésében ez a sajátság gyorsan visszahúzódik. Úgy látszik, régebben a jelenség általános volt az ésszakkeleti nyelvjárás területén: a század első harmadában készült szat-

⁸⁸ Vö. IMRE: i. m. 362.

⁸⁹ Vö. azzal, amit fentebb az *u*, *ú*; *ü*, *ű* hangoknál mondtunk.

mári feljegyzéseiben például CSÜRY BÁLINT rendszeresen jelöli.⁹⁰ Egyébként a ragnak mód–állapothatározó szerepű változatában a köznyelvinél kevesebbszer hallható *-an* forma, inkább *-on* járja: *parasztoson, okoson, haton* v. *hatan* stb.⁹¹

g) Az *-ért* rag nyelvjárásunkban leggyakrabban *-ír* alakban, tehát *i-ző* formában és végső *-t* nélkül hangzik: *mír, azír, piⁿzír* stb. Köznyelvi hatásra ma szaporodnak az *-ért* és a két magánhangzó közé eső *-é*-vel ejtett változatok: *fájér, azér* stb.

h) Családnevek és foglalkozást jelölő névszók mellett a köznyelvi *-ékhoz, -éknál* toldalékcsoport helyén a hajdú-bihari nyelvjárásban általában, s így Szoboszlón is a pusztá *-ék* képzős alak használatos: *(vóutam, megyek) Sándor-ék, a tanítójúk* stb.⁹²

i) A *-kor*, illetőleg a *-szor, -szer, -ször* ragok magánhangzója a szótagzáró *-r* hatására általában megnyúlik, rendszerint félhosszúvá válik (kivéve az olyan eseteket, amikor a mássalhangzó nem zárja a szótagot: *haccòr*, de: *haccorós*). Az is lehetséges, hogy a szó vagy szólam végére kerülő rag *-r* eleme rövidebbé, elnagyolt ejtésűvé válik, esetleg teljesen elmarad: *eccè^r, akkò* stb.

5. Az igeragozás

Az igeragozás paradigmarendszerének részletes bemutatását, az egyes ragok és ragváltozatok használatának a köznyelvitől való eltéréseit már csak a terjedlem korlátai miatt sem vállalhatjuk. Ehhez egyébként is megfelelően összeválogatott, a jelenségtípusokat kellő számban tartalmazó igelista alakjainak teljes ki-kérdezése lenne szükséges, ami nem volt célunk. Így az alábbiakban csak arra szorítkozunk, hogy a nyelvjárás igeragozási sajátosságainak néhány legfeltűnőbb vonását említsük meg.

a) A z i k e s r a g o z á s r ó l széles körben elterjedt hiedelem, hogy a magyar nyelvjárások közül legteltesebben éppen a hajdú-bihariban található meg, hiszen — mint szokták mondani — itt még a köznyelvben nem *ikes* igéket is gyakran *ikesen* ragozza a nép. Az igazság ezzel szemben az, hogy az *ikes* ragozású *eszem, iszom; enném, innám; egyem, igyam* első személyű igealakok nyelvjárásunkban — s így Szoboszlón is — kivételesnek számítanak, ritkán fordulnak elő. Helyettük az iktelen ragozású *eszek, iszok; ennéik, innéik; egyek, igyak* a szokásos. — A második személyben természetesen az *-l* rag uralkodik: *eszel, iszol; ennél, innál; egyél, igyál*.

A harmadik személyű, *-ik* toldalékú *eszik, iszik* típus élő forma a nyelvjárásban, sőt, talán a köznyelvnél több ige tartozik ebbe a kategóriába (pl. *fagyik*,

⁹⁰ Vö. CSÜRY B.: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban: Magyar Nyelv 1937: 141, 201.

⁹¹ Vö. SZABÓ GÉZA: Nyelvtudományi Értekezések 58. sz. 1967. 391.

⁹² Vö. IMRE: i. m. 318, 362.

fogyik stb.). Érdekes azonban, hogy a feltételes módban ezek ragozása többnyire nem ikes: az *ő ennék, innék* szerkezet helyett azt mondják: *ű enne, inna*. Annál hevesebb burjánzást figyelhetünk meg a felszólító módban: az *egyik, igyik* igealak típus nemcsak a valóban ikes igeiken jelenik meg, hanem túlterjed azok körén, és számos iktelen ige is jelentkezik. Ezt a sajátságot IMRE SAMU a környék nyelvjárásának jellemző vonásaként említi⁹³, hozzáfűzve, hogy elsősorban a bizalmasabb magázó beszédmódra jellemző. Ez a megszorítás érthető is, hiszen az udvariasabb felszólítás itt is a *tessík* igealakokkal kombinált főnévi igeneves szerkezettel fejeződik ki: *tessík hejjet foglalni*.

Gyűjtésemben a szabályos *tessík, aluggyík, pásztòrkoggyík* stb. mellett a következő nem ikes igeik ikes felszólító alakjai szerepelnek: *csinájík, fèlnőüjík, hozzík, had hűjík* (= hadd hűljön — tudniillik a forró leves); *had ijík* (= hadd éljen); *jöjjík, búveb legyík, mennyík, mozogjík, száraggyík, tálájík, tuggyík, újík le; idehàlgassík; „Nem éingedik, hogy rálüjík a vagyonőür”* (= rálőjön — tudniillik a seregélyekre); stb. Ez a jelenség — úgy látszik — kezd elszakadni az ikes ragozás többi paradigmatis alakjától, s külön fejlődésnek indul. Tanulmányozása mindenképpen hasznosnak ígérkeznék.

b) Néhány ige jelen idejű, egyes szám harmadik személyében *-n* ragot hallhatunk: *tűzre megyen; tehèrt viszen; éingemet viszen ki; az apja nem hiszen neki*.⁹⁴

c) Érdeemes megemlíteni, hogy a szoboszlói nyelvjárásban a „suk-sük” igeragozás esetei — tehát bizonyos felszólító módú alakok használata kijelentő módúak helyett — csak a fiatalság kiejtésében tűnnek elő: az idősebb generáció kiejtése romlatlan. Idősebb adatközlőim sohasem keverték össze az olyan formákat, mint a *tártya — tàrcsa; táttya — táccsa; taníttya — taníccsa; nyíttya — nyissa; mektámasztya — mektámassza*; stb.; a fiatal nemzedékkel már nemegyszer előfordul, különösen a legutolsó típusban.

d) Az igeragozás során olykor a kötőhangzó nélküli, rövidebb formák is előfordulnak: *segíteni, építnek, ált* stb., de gyakoribbak a magánhangzós, hosszabb változatok: *meggyóugyítani, felipíteni, kihullott, megállott, toszítanám, kiszítenek* stb.⁹⁵

e) Csak futólag említünk még meg néhány jelenséget. A *kell* ige *kellenék* formája helyett a rövidített *kéik* használatos a harmadik személyben, míg első személyben az iktelen *kellenék* forma: „*nem kellenék éim má séinkinek*”. Az ige múlt idejű *kellott* változata mellett gyakori a *kelletett* pleonasztikus forma is. — Az *eszik, iszik* igeik múlt idejében az idősebbektől ilyen alakokat hallani: *ett, itt*. — A *nem szabad* szerkezet múlt idejűvé alakításakor a szórend nem változik

⁹³ I. m. 321, 362.

⁹⁴ Vö. IMRE: i. m. 322, 362.

⁹⁵ Vö. SEBESTYÉN Á.: *Tanítani — tanítani* (Az *-it* képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről). Magyar Nyelvjárások 1957: 37–48.

meg: *nem szabad vóut* e helyett: *nem volt szabad*. Ez a szerkezet megmerevedésére enged következtetni.

Az igeragozás során előforduló hangtani, kiejtési sajátságokra nem térhetünk ki részletesen. Az alább közölt szövegfelvételekből számos ide tartozó jelenség emelhető ki.

6. A szóképzés

Nyelvjárásunk sem képzőállományát, sem az egyes képzők előfordulási gyakoriságát tekintve nem mutat éles eltéréseket a köznyelvtől. Szokatlan képzések természetesen előfordulnak szerény terjedelmű gyűjtésünkben is; ezekből említünk meg egy néhányat az alábbiakban.

Az *-s* képző gazdag felhasználását tanúsítják az *idéis* 'jobboldali ökör vagy tehén befogva'; *csáléis* 'a járomba baloldalt befogott ökör, tehén'; *csűrhés* 'disznópásztor'; *dutimentomos* (út = bitumenes); stb.

Az *-at*, *-et* képző köznyelvtől elütő származékai: *dúgat* 'annyi, amennyit egyszerre bedug az ember — például szalma kemencefűtéskor'; *emelítet* 'olyan mennyiség, amelynek már súlya van, amit emelni kell'; stb.

A párzani kívánó tehén *fojathatnéik*; a ló *sáríthatnéik*. A *jobban* szó azt is jelenti 'többnyire'; a tehén megkötésére „*jobbàⁿ láncot használtunk*”, nem kötelelet — mondta egy adatközlőnk. Az *utóulagoston* annyi, mint 'utóbb, később'; a *farakcsikáltak* jelentése 'faragcsáltak'. Az *írsogál* 'írogat' mellett feljegyeztem a *nyírsoág* 'nyírogat' igét is: „*megnyírsoágták a birkákat.*” A *pisít* ige 'lövell, spriccel' jelentésű: a birkának fejéskor „*mind a kéics csecsiből pisít a tej kifele*”.

Nagy kár, hogy az a rendkívül gazdag szókincs, amelynek a mai 60–80 éves generáció még birtokában van, s amely a régi paraszti élet és népi mesterségek eszközkészletének, munkamenetének, fogalomkincsének megnevezésére szolgál, az idős emberek elhalásával feledésbe megy, anélkül, hogy valaki írásba rögzítené, hangszalagra venné. Amennyire dicséretes a város néprajzi, népművészeti értékeinek megmentése, összegyűjtése, annyira kívánatos lenne az is, hogy a ma még megfogható népnyelvi, nyelvjárási jelenségeket a múzeum hangszalagarchívum formájában minél nagyobb mennyiségben felhalmozza a lejegyzés és későbbi feldolgozás számára. Enélkül nem lehet hitelesen ábrázolni, rekonstruálni a letűnt korok emberének életét, munkáját, szokásait; a hagyománymentésnek ez is szerves része lenne.

Szoboszlóról nagyobb mennyiségű, nyelvészeti célból készített népnyelvi szógyűjtés csak KOVÁCS MÁTÉ fentebb említett kéziratosa munkájában található.⁹⁶ Önmagában is fontos feladat lenne ennek a fonetikailag régebbi felfogást

⁹⁶ Vö. a 27. számú jegyzettel fentebb.

tükröző anyagnak a mai hangzással és szókinccsel való szembesítése, és a gyűjtés óta eltelt csaknem fél évszázad változásaiával való összemérése.⁹⁷

V.

Mondattani jelenségek

A magyar nyelvjárások elsősorban hangtani jelenségekben, a hangszínárnyalatokban és az egyes fonémák gyakoriságában mutatnak eltéréseket egymástól és a köznyelvtől. Ennek megfelelően a nyelvjárási szakirodalom is legbővebben a hangtani sajátságokkal foglalkozik. Mondattani szempontból nehezebb tipikus különbségeket kimutatni: a szerkesztési formák kötöttsége csekély, s ha azonos tartalom kifejezésének eltérő lehetőségei adódnak is, nehéz azokat területekhez kötni.

Az alábbiakban csupán arra szorítkozunk, hogy a szoboszlói nyelvjárásnak gyűjteményünkben előbukkanó néhány mondattani jelenségét szóvá tegyük, anélkül, hogy kifejezetten mondattani jelenségek gyűjtését célul tűztük volna. Rendszeres áttekintéshez a miénknél sokkal nagyobb adatgyűjtésre lenne szükség. Célunk a jellemzés csupán, nem a leírás; válogatni kényszerülünk területi okokból is.

1. Az inkongruencia

Az inkongruencia — bizonyos mondattani szerkezetek számbeli vagy egyéb szempontú egyeztetésének elmaradása — több nyelvjárásunkban megfigyelhető.⁹⁸ Több példát találtunk rá szoboszlói magnetofonfelvételeinken is.

Az alany és állítmány számbeli egyeztetésének elmaradása figyelhető meg ebben: „Mosmá, hogy *éiszrevette ezek a zshiványok*, nem mennek oda” (= észrevették — tudniillik azt, hogy a rendőrség figyeli őket). — „Kísőüb mán osztám vóutak *hodájok akibe* behajtották a birkákat” (= amelyekbe — itt a főmondat alanya és a rá vonatkozó mellékmondati kötőelem egyeztetése maradt el). — „Seregéj annyi van *ebbe ja szöüllöüskertegbe*, hogy özön!” (= ezekben a szőlőskertekben — itt a mutató névmási elem inkongruens). „*Ebbe ja meleksigegbe*, iszem börzasztóu tērhes az!” (= ezekben a melegségekben). — Távolabbról ide vehető az ilyen szerkesztés is: „A szomszédéiknak nem *lovok van, ha ökör*” (= nem lovuk, hanem ökrük). Az ilyenféle egyeztetési eltérések mögött nem feltétlenül a mondatalkotás logikai folyamatának megbicsaklása rejlik, hanem például

⁹⁷ A dolgozatot egyébként a Kossuth Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén az új magyar tájszótár számára kicéduláztuk, így adatainak egy része — a szorosabban vett tájszók — bekerült a leendő szótárba.

⁹⁸ Vö. KÁLMÁN BÉLA: *Nyelvjárásaink*. 1966. 56–57.

a mutató névmás jelentésének globális utaló szerepe, egyes számú alakjának numerus absolutus gyanánt való használata.

2. A szórend

A népnyelv beszélt műfaj, a nyelvjárási jelenségek az élőbeszédben jelentkeznek. Ebből következik, hogy a nyomaték, a hangmagasság, hanglejtés, a beszédtempó nagyon sokat segít a megértetésben, stabilizálja a leírva inogónak érződő logikai mondat szerkezetet is. Ezért a szórendi szabadság nagy: a beszélő nem kényszerül precíz de sablonos szerkesztésre, engedhet hangulatának, követheti a felvillanó új mozzanatot, vagy visszakanyarodhat félbehagyott szerkezetek felé. Minderre az alábbi szövegek sok adalékkal szolgálnak.

Általánosabb jellemzőnek tarthatjuk, hogy a mondatok gyakran kezdődnek töltelékjellegű határozószóval: *hát, ugyina, osztán, osztánhát, megosztán, akkor* stb. Ezek szerepe többnyire az, hogy gondolkodási időt engedjenek a beszélőnek egy-egy lényeges mondanivaló felbukkanásáig. Arra is jók az efféle határozószók, hogy a beszélő lelkiállapotát, az elbeszélt esemény által keltett érzelmeit kifejezésre juttassák. Általában a lélektani motívumoknak nagyobb szerep jut a mondat elemeinek sorrendbe rakásában, mint a fegyelmezett írásban vagy a logikára építő tudatos előadásban.

A *szabad* melléknév igei szerepben használt múlt ideje tagadás esetén más szórendű, mint a köznyelvi: „*nem szabad vóut* leengedni a szűrűrül a lovakat”.

Az alany olykor megismétlődik hátravetett formában: „Az más vóut, *a nyomatás!* Az más vóut”.

3. A kötőszók

Az *aki* és *ragos* alakjai — mint az alábbi szövegekből többször kitetszik — nemcsak személyekre, hanem egyéb dolgokra is utalhatnak: „a tehén, *akit* vettem, megellett”.

Az *és* kötőszó a nyelvjárásban ritka, helyette inkább a *meg, osztán, akkor* stb. használatos. Az *és* használata bizonyos választékosságra törekvést mutat — legálábbis az idősebb generáció nyelvében.

4. A főnévi igenév használata

A főnévi igenév a köznyelvinél gyakrabban fordul elő tárgyas szóösszetételek utótagjaként, jelöletlen tárgy előtaggal: *színakaszálni, tövisvágni, tengeritörni* stb.

A *kell, szabad, lehet* mellett a főnévi igenév akkor sem személyragos, ha a cselekvéshordozó logikai alany is egyben. Az *el kell mennem* köznyelvi szerke-

zet helyett többnyire a *(nekem) èl kèl menni; (neked) èl kèl menni; (neki) èl kèl menni* stb. hallható.

5. A *-fele* toldalék használata

A *felé* névutó a köznyelvben is számos határozószóval alkot összetételt: *befelé, idefelé, lefelé, errefelé, kifelé* stb. Nyelvjárásunkban igeikötökhöz járulva a *-fele* a cselekvés folyamatosságát lezáratlan, befejezetlen voltát érzékelteti: *szette a zsákot lefele; rakta (a szalmát) összefele; vitte elfele; hánta befele; kaparta kifelé* stb. Ez a sajátság az északkeleti nyelvjárásokra jellemző, a Szamosháton még az itteninél is gyakoribb jelenség.⁹⁹

A szoboszlói — helyi kiejtésben természetesen *szoboszlaji, szoboszlajjak* — ember szíves vendéglátó, jó beszélgető, tréfakedvelő. Beszélgetés közben szívesen alkalmaz szólásokat, közmondásokat, anekdotákat. Egyik adatközlőm így jellemezte az egyszerű emberek hatóságot rászedő képességét: „*Több esze van a rabnak, mint a vármegyének!*” Az anekdotabeli *kopec*, aki a *hamis* tehenet berúgatva tette kezessé, állítólag így dicsérte a jószágot: „*Pompás tehéin, jóu tehéin, csakúgy dönti a tejet!*” — csak azt hallgatta el, hogy: sajtárostól, mert kirúgja a fejő kezéből.

VI.

Nyelvjárási szövegek Szoboszlóról

A terjedelem korlátai miatt csupán ízelítőt adhatunk a nyelvjárási beszédből. A lejegyzésben az országos magyar nyelvatlasz átírási rendszerét alkalmaztuk, minél egyszerűbb fonetikai jelölésre törekedve. Az egyéni mondatfűzés és hangképzés természetesen mindig elüt részleteiben a tipikustól, de benne megnyilatkoznak az általános rendszerszerűségek is.

1. Beszélgetés az állatbetegségekről

(A magnetofonfelvétel 1973. okt. 10-én készült Hajdúszoboszlón. Beszél JENEI SÁMUEL 73 éves földműves. A felvételt készítette és lejegyezte: SEBESTYÉN ÁRPÁD.)

Ez mirajtunk is törtin¹⁰⁰ még az apám idejibe, hogy... a lovag betegek lettek: rühessek. És a...¹⁰¹ állatörvos nem tutta meg-gyógyítani! Egy... egygy ijem

⁹⁹ Vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: A *-fele* toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez: Magyar Nyelvjárások 1955: 35–51.

¹⁰⁰ Értsd: történt. A szóhatáron torlódó mássalhangzók egyikének kiesése a népnyelvben igen gyakori.

magunfõrmája embèr meg mek tutta gyóugyitani! De nem árulta èl, hogy mijèn òrvosságocs csinál neki! Úgy bizony! Ez... ez mongyuk, mán az éin idõümbe, ezèrkilèⁿszász... tizenkettõübe törtínt. Így osztáⁿ... ojamfõrmá vaⁿ...¹⁰² — pedig a hatáság erõütette is rá, meg minden, meg az álatòrvos is, oszt asz monta, hogy „a tekintetes úr — aszongya — nincs ère rászorúlva, úgy is megíl! De éim mek szegím vagyok, oszt¹⁰³ nekem mek fèlfèr!” — Ès nem árulta el! Osztaⁿ... végeredménybe¹⁰⁴ úty hallottam, hogy... nem is tudom én, húⁿ lakott a... ety tesvíre, āra hatta¹⁰⁵ eszt a... òrvossákcsinálást. Így osztán... például ugyina... még akkòr nekünk vóut hat lóu, osztáⁿhát... Olājba csináta, de hogy mit ted bele, asz nem tuggyuk! Mindèⁿ lóura egy liter olajat számított. Osz akkor... ű maga csináta. Egy vedèrbe összegyúrta aszt a... olajos mescsungot, vagy nem tudom, hogy mit ted bele... — Mer ott is, vóut esze! Mer az apám ot vóut! Hogy māj... ellesi, oszt így lessz, úgy lessz; — oszt aszongya — „Gazdám hozzik mán ety pohár pájinkát!” Osz míg idesapám bejött, akkòrára meg mán beletette aszt a szèrt, így oszt nem tudot semmit. — Aut aszt is monta neki, hogy áruja èl Pál bátyám! — Oszta asz monta: „āā, gazduram nincs ère rászorúlva, osztám van amiből megíjik, osztá nem árúlom èl!”

De végeredményben, mikòr mán nagyon elõregedett — nem is tudom éiⁿ, hogy méik faluba lakott a tesvírje, itt a... hogy is... ère... nem Tépe fele, nem... nem Tépeín, hanem itten körül... — aszongya, annak hagyom, āra hagyom eszt a tudományt. Az rá vāⁿ szorúlva, osztáⁿ legalább megíl belõülle.

Hát ez is megílt, éim mondom, hogy... sokāⁿ hitták! Mer oszt... mer ez is oam beteksíg vóut, hogy... jött ety hideg esõü. A lóu kim vóut, akkòr... mekkapta eszt a rühet. Megfázott. A hideg esõütül. Osz akkor lehánta a szõürit, meg vakaróddzott, meg minden isteny nyila, osztán nagyom pocsík vóut ez a jóuszág ojankòr. Osz mikòr az avvål bekente kérem, fülü hegyitül a kõrõm-szilig, ez ojaⁿ szípèⁿ lepucúta rulla a szõrt, oszt új szõür nõüt rá, és nem vót többet sose semmi bāj vele. Csak annyit mondot mindiG... hogy... „gazdám, ha jön az esõü, csak ípüledbe kèl menni a jóuszággal”.

¹⁰¹ Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az elhangzott, magnetofonszalagra vett szövegből *s e m m i t s e m h a g y o k k i*. Az itt és alább gyakran alkalmazott három pont csupán azt kívánja érzékeltetni, hogy a beszéd folytonossága különböző okokból meg-megszakad. Ezt szövegközlésben nem célszerű retusálni, mert akkor bizonyos fonetikai, hangzási megoldások, lát-szólag szabálytalan vagy logikátlan hangkapcsolódások — mint például itt a határozott névelő *a* változata a várható *az* helyett — esetleg rendszerszerűnek tünnének föl, és félrevezetnék az olvasót.

¹⁰² Ez a beszédszakasz töltelék jellegű: a beszélő elveszítve a logikai fonalat, átmenetként iktatja be a következő gondolathoz. Hasonlót alább is bőven találhatunk.

¹⁰³ = *oszt* = aztán: ’és, pedig’.

¹⁰⁴ A nyelvjárásba újabban behatoló, „városias” töltelékszó.

¹⁰⁵ = hagyta.

Na de mongyuk, hát eszt is megírtam, de hát¹⁰⁶ mikòr Angyàlházán¹⁰⁷ kim vout a... ezèr-ezerötszáz lóu, mek csikóu mek fene, minden? Hát ot, ot nem... nem hàjtottág be, osztá ot mek sose lett ijèⁿ... ijèⁿ rühes jóuszág! Ocs csak száj- és körömfájás lett. A marha köszt. De a lóunál ot sose vout semmi báj. És annyira kierősödött a jóuszág, hogy... ha ithòⁿ let vóuna, akkò se let vóuna külömb. Mint Angyàlházán, ot szabadon ahogy élt. — Hátosztán... ugyihogy az ijesmit oszt az embèr nem tutta megérteni, hogy ithom mír vout!? Ot meg nem vout.

Ocs csak a... a màrhánál vout ez a száj- és körömfájás.¹⁰⁸ Igy osztá... aszt alapították meg ezek a pásztoremberek, hogy — min most¹⁰⁹ amijèⁿ szárazság van, abba az időbe is vout. Hogy ā... a legelőü, ahogy lelegelte, az a tòrzs, esz keszte ki a körömszilbe a jóuszágnak a lábát. Osz ezáltal mekfértőüzött, oszt ezáltá lett a körömfájás. Azután a szájfájás szinte.¹¹⁰ Hogy ugyi az legelt, osztáⁿ ahogy nyálta a főüdet, meg minden, ak keszte ki a szája szílit is a jóuszágnak, oszt így lett osztáⁿ az a száj- és körömfájás.

(S. Á.: És azt lehetett valamivel gyógyítani?)

Lehetett. Aszt... kikköves téjfél¹¹¹ csináltak. A kikkövet mektörte az embèr jóu pòrá, oszt akkòr téjféllel összekavarta, oszt avvål kellett... kenni. A jóuszágnak a száját is meg a lábát is. A körömszil. Ha pedig — mongyuk — mán nagyon èl vout terjedve, akkòr még lehánta a kòrmit is a tehéⁿ is, oszt új köröm nőött. Csakhát annag bizon osztáⁿ kèlletet vaGY... kéit hóunap, vaty több. Méig meg ojan takàrmánt adni keletett, ojam puha valamiket, hogy ne sércse a száját. Így osztá csak¹¹² kiépültek. Csakhát időüre. Na de abba az időübe vót jóu gypsizína, osztáⁿ... ety kicsit mekparáhòlta¹¹³ a pásztòr, osztá aszt atta neki. Méig meg osztám, mongyuk a... àra külön embèrt fogattak abba az időübe, mèr... a pásztòr is, hoGY... pásztòrkoggyík is, meg annak is a gongyát visèje, nem gyöüszte vóuna. Hanem külön àra rendèltetett emberek voutak.

(S. Á.: Közte hagyták a többinek az ilyen beteg állatot?)

Ojan is vout. Vót itt egy állatòrvos, Gerőünek hitták, aszonta mikòr kiment Angyàlházára, hogy na, emberek, ehem van ez a... — csinál^tak oan... kanóucot rongybúl, fára csavárták —, aszogya: mosmár márcsa bele ennek a beteg jóuszágnak a... szájáho meg a lábáho, a másikat mek kenne meg vele! Ammé^k

¹⁰⁶ A hát szó erősen nyomatékos.

¹⁰⁷ Angyálháza a város határában elpusztult négy középkori falu egyike volt; területét később legelőként használták.

¹⁰⁸ A „száj- és körömfájás” kifejezés egészében, kötött szókapcsolatként hatolt be a nyelvjárárokba, mint „műveltség szó”. Ez magyarázza kiejtésének köznyelviesebb jellegét is.

¹⁰⁹ = mint most.

¹¹⁰ = szintén.

¹¹¹ = tejfelt.

¹¹² A csak erősen nyomatékos.

¹¹³ = vízzel becsapkodta, meghintette.

nem vóut köröm-fájóus! És osztá, ott is ojan érdekes vóut, hogy vóut ojāⁿ, hogy nem ragat rá! Ugybizony! Az a beteksíg! Híjába mekfértőüsztik mán evvel ugyi, hogy bekente avval a másig betegnek a... avval a nyálávál meg mindenivél. Éis... .. vóut ojan, akki... nem let semmi baja. Hátosztáⁿ ez is ojāⁿ... érdekes. Meg... mekfokhatatlan, hogy mán az è let fèrtőüzve, osztám mégis keresztüllusztá. Hoty semmi baja se lett. Ijenek vóutak ezelótt. Hátosztán... ugyehogy... mindik fejlődött az emberiség. Mongyuk, ide írtün mosmán.

2. Cséplés, nyomtatás régen

(A megnetofonfelvétel 1973. okt. 10-én készült Hajdúszoboszlón. Beszél FARKAS GÁBOR 77 éves földműves, egykori *gazda*: urasági munkacapatvezető. Közben: JENEI SÁNDOR — J. S. — és a felvétel készítője, lejegyzője: S. Á.)

(S. Á.: Hányan dolgoztak a cséplőgépnél, és hogy volt elosztva a munka?)

Ha kivóut az embèr, a léitszám, akkòr huszonnégyem vóutunk. Ebből...¹¹⁴ mánem is tudom, hoty hogy oszlott meg... Kettő vót az etetőü, kettő vót a zsákos, aki szette a zsákot lefele, asztán... Nity hòrta a szálmát, négy az asztagon¹¹⁵ vóut, aki hánta az asztagrul a gépre a kivéket, ésasztán... Nity hòrta a szálmát — vagyis mán asz montam, ugye. Kettő a szálmakazlan vóut, aki rakta összefelet; eggy a törek-asztag, vaty törekakazálnál vót, aki szintēⁿ rakta; eggy a pèjvakazálnál, aki szintēⁿ rakta összefelet ezeket. És... pèivahòrdóu is kettőü vóut...

(S. Á.: Miért kellett ezekből kettő-kettő, meg négy?)

Azér, mert eggy ojan, eggy ojan... szèrszámmal hòrták, akit¹¹⁶ elől-hátul mekfoktak, osztán úgy vittek. Eggyik elől ment, a másik hátul ment. Ès asztán, akik a pèivát hòrták, azok ponyvát kötöttek két rúdra, sztán¹¹⁷ azom vitték. Abba belekapàrták a gép alól, ésosztán azon vitték èl. Fel a kazálra. Szintén a rudashordók pedig... — vót kéit rudaszgyűrőü is, azok mindig váltotta eggyik a másikat, az a kettőü. Kettőü húszta kifele, a négy rudashòrdóu pedig hòrta èlfele. A kazálra.

Meg vóut egy... pèivakaparóu, aki szintén... Nem asz kapàrta ki a gép alóul a pèivát, aki èlhòrta. Hanem vóut egy... — leginkább nők, vagy gyerekek hasz-

¹¹⁴ Ennek a beszélőnknek a kiejtése — különösen a szöveg elején — észrevehetőleg köznyelviesebb az előzőénél. Ennek oka a kezdeti feszélyezettségen túl talán foglalkozásában, beosztásában keresendő. A felszabadulás előtt a korábbi cselédsorból kiemelkedve g a z d a lett: munkacapatvezető egy párszázholdas úri birtokon. Így valamicskét fölébe került sorstársainak: irányította őket, parancsolt nekik; s ugyanakkor az úr családjával is érintkezett. Ez magyarázhatja, hogy beszédmódja valamelyest közeledett a köznyelvihez. Talán erre vezethető *t* hangjainak hátrább képzett volta is, ami újabban terjedő sajtóság ezen a vidéken (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: Magyar Nyelvjárások 1960: 150–155).

¹¹⁵ = asztagon.

¹¹⁶ = amelyet.

¹¹⁷ = aztán.

náltak ěre, ojan iskolahagyogy gyereķeket. Asztán a tőreknél szintén vót egy nőü, aki rakta fěl... Mer ojan... sarogja vóut, ěs a sarogjára fělrakta, ěs kettő meg vittel ělfele.

Nem is tudom, hogy mosmáⁿ hun tårtunk, hogy mennyi, hogy mennyit is montam mán, měrt... vóutak ebbe!

(J. S.): Huszonný! Ev vóud beoszva...

(S. Á.: Miěrt volt etetőből kettő?)

Etetőbüł azěr kellett, měr muszáj vóut váltani! Mer asz¹¹⁸ nem bírta vóuna, hogy egĩsz nap a nap ot süsse, abba a... a gépnek a... mer annak vót egy ojáⁿ juk a gépen odafeñn, ahun erezzettĩg bele a kívít. ěs vót ott egy megállóu hěj, ěs abbú azon engettĩk. Odaatták neki, — még vóut ety kivevágó is, az adogatta oda annak az etetőünek. Teccik tudni? Az asztagrűl hányták a kivehányóuk, az meg vette fěl, vóut ety kěis nálla, kivákta, osztán... mán akkòr bukott a kàrjába a kivevágóu... vagy az etetőünek. ěs az ěngette bele a dobba. ěs akkòr vákta ki.¹¹⁹ Hát, ijemfõrmába.

(S. Á.: ěs hogy ment fel a szalma a kazalra?)

Hát ezek az izék, ezek fělvittik, ezek a rudashõrdóuk. Úty híftuk azokat, hogy rudashõrdóuk. Vagyis, szàlmahõrdóuk. Ezek fělvittik. Ketten. Ojan csomókat húsztak ki, akit kěit emběr rendesen ělbír, fělvitte. ěsasztán... vóut ojan děszka, a děszkára vóutak léicek szegělve, ěs az oda vóut támazstva a kazàlho, ěs azom fělvitte, fělmentek rajta. ěs akkor a szàlmarakó aszonta hogy: ide tegyítek — oda tette. Vatyapedig: boriccsátok le — akkò leborították. Utyhogy ijem fõrmába vóut ez abba az idõübe.

(S. Á.: ěs mi hajtotta a cséplõgépet?)

Hát leginkáp tũezsgépek hajtották. Hát ety tũezsgép úgy nĩzet ki, mint... mint egy régebbi ijen... vasútõⁿ szaladó mozdony. Csak kissep fõrmába, teccik tudni. Kissep fõrmába, hát nem vóutak azok ojan erõüsse! De annyi erõü vóud benne, hogy ělhajtotta. — Měrt asztat húzatni is kellett. Oszť elěip húzatásos vóut, útyhogy lóuvàl, õkõrrěl, bivàjjàl húzadgatták a paraszťok. De asztán... jõt-tek asztán ez a magáⁿjáróu géipek — úgy hitták, hogy magáⁿjáróu. Az osztám magával vitte a csíplõť is egyik hějrűl a másikra. Mán az ety kicsit ojan... ideàlisab vóut, utyhogy az má job vóut. Měrt amúty például... bizõⁿ sokszòr... összefogot¹²⁰ kěit-hàrom szomszĩd: annak is kěit lova, ennek is kěit lova; oszt az egyik ěre húszta, a másik nem is húszta, a hàrmadik nagyòⁿ húszta, de nem bírta, — útyhoty sog bàj vóut itt osztán a húzatásokkàl, ezeknek a gépeknek a húzatásávàl. Hát ijem fõrmába ment a cséplěs végbe.

¹¹⁸ = azt.

¹¹⁹ ěrtsd: verte, csépelte — ti. a gép, a dob.

¹²⁰ Az összefog itt annyit tesz: lovakat egymás elé fog.

(S. Á.: Arra tetszik emlékezni, hogy mikor még cséplőgép nem volt, hogy csépeltek kézzel?)

Hát akkor oan cséphadarófával csépeltek. Avvål nem annyira vagyok tisztább, csak annyit tudok rulla, hogy... kéid daraf fát össze...-izéltek, ijem bőrél összekötötték, összeszegélték, eggyiket a másikho, utyhogy jóul hājlott az a hadaróufa — úty hitták. Es aval asztám pūföltik! Beágyaszták a... izét, a kévízs búzát, és úgy ágyasztág be, hogy a feje fent vóut — mindegggyiknek fent vóut a feje — ésosztán asztat ütöttik. Körülálták, osztán — gyerekek, asszonyok, férfijak — osztán csihé-puhé, ütöttik! Addig ütöttik, míg osztán csak kivértig belőülle. Akkor oszt villával, ugyi, széjjelrásták, förgatták, úra ütöttik, úra forgatták!

De vóutak... vóutak például ojanok... — Ēin Olaszországba vóutam hārminc-héit hóunapig... fokságba. Ésosztán ot láttam a falusi kisparasztokat — mert azoknak kicsi vóut a búzavetése, mongyuk hegyóudálba vóut nekik három-nétyszász kodrád¹²¹ búzavetések. Osztt akkor beágyaszták, oszt vóut nekik ökrök vaty tehenek; egy nagy darap követ utánnakötöttek, osztáⁿ húzadgatták a tehénnel a követ. Osztt addik húzadgatták, hocs csak kitaposta: az ökör is taposta, a kőü is vërte kifele. Asztám mekförgatták, rázogatták, úra húzogatták. Hát itt is valamikör vóut ojam valami, hogy így jóuszággal húzadgatták.

(S. Á.: Az volt a nyomtatás?)

Az más vóut, a nyomtatás. Az más vóut. Például a nyomtatás úgy ment, hogy... Este elmenteg gazír¹²² — úgy monták. A kereszteket hazavittik, bevittik a vározsba, asztán... ijèⁿ jóu nagy udvarok vóutak, mint itt is, akkor mám másnap reggél, mikör a nap kisütött, akkor beágyaszták aszt az ety szekér gaszt. Ugy monták, hogy beágyazunk ...

(S. Á.: Ez mit jelentett?)

Útyhogy èltéregettik a kíviket fejivél felfele. Nem egészen egyenesen, hanem úgy düllőüen. De hogy a feje minnek fent vóut. Akkør... rávezették a lovat, osztán eggy ember a közepire álott — ha kéit lú vóut, ha hat lú vóut, mindet összekötöttik — osztán köröskörül járatta maga körül. Eggy ostört a kezibe vett, osztáⁿhát sihéi-puhéi, minéi jobbam, minéi^l gyòrsabbàⁿ, hogy rugja! Rugja, vágja aszt a búzát! Addik taposták osztáⁿ. Kéit-három embèr mek körül mindítig, ahoty kirukta a gaszt, asztat mindítig ugyi hánta befele, hogy ne legyik ot szíjjel. Mèrt ha víkonyom vóut a gaz, asztáⁿ lement a lú a szűrűrül, vagy a búzárul, akkor má vákta aszt a szárasz főüdet, és akkor má főüdes lett a búza. Útyhogy nem szabad vóut leengedni a szűrűrül a lovakat, míg osztán èl nem tapostatták aszt a... — Hát valamikör így is vóut. Ebbe még én is részt vettem ugyi, mē még gyerekkoromba vóut, hotyhát én is — min cseléiggyerek¹²³ vóutam — osztán a

¹²¹ = kvadrát, azaz: négyszögöl.

¹²² = a búza növény lábón és learatva, kévében.

¹²³ = mint cselédgyerek.

gazdánál oda kellett álni a lú közzéi, osztáⁿ hàjtottuk a lovat! Autám meg mikòr mán nõüttem, akkòr meg mán ugyi villát a kéizbe, osztáⁿ rásztuk, fòrgattuk, addig, míg osztán... jóul összevákta. Akkòr villávà lerásztuk — favillávàl persze, nem úgy, mim mos: vasvilla; nem vasvilla vóut, favilla vóut — favillávàl kirásztuk, össze... — akkòr gerebje vóut — gerebjévèl kigerebjéltük a nagygát; össze, csomóuba — úgy montuk, hogy gàrmadába — toszigáltuk a szemet, összetoszigáltuk. Akkò rosta vóut, ijèⁿ szóuróurosta¹²⁴, szóuróurostávàl pedig melléáltunk, osztám borogattuk fèl bele. Èggy embèr mindig ott ált, oszt az ízélte a rostára, hogy ne dugújom mek fent. Èsosztán úty tisztították. Eccèr leengettük — pèrsze natyponyvára, mán akkòr natyponyvára engettük a szemet. Akkòr... mikòr eccèr leengettük, még akkòr nem vóut tiszta, mè még akkòr tokos vóut, meg minden. Akkòr másik rostákát tettünk fèl, akkòr osztáⁿ jött a tisztázás. Akkòr osztám mán tisztáⁿ jöt le a búza. Akkòr osztám vóut a rosta faránál két-három gyerek, vagy embèr, vaty fèlnõütt — eggy embèr kellett, asz tàrtotta a zsákot — a többi megosztán kaparta kifele. Vóut oan kisz szívanóu, húsza kifele a rosta alóull a búzát, osztám borogattág zságba, vittik. Mán akkòr tisztán. Kéiccèr kellett fèrostálni.

(S. Á.: A rosta a tokot is leverte róla?)

Levette. Ojàⁿ rosta, mèr... tecik tudni, széillèl ment az! A széil kivèrte, améik könnyebb vóut. A tokot pedig nem engette átal — améik togba vóud búza — csak améik a togbúl kiment — búza —, csak asztat engette át a rosta. Ojàⁿ rostát tettek fèl. Vót az... három rosta vóut fèltíve: az eggyik nagyolóu vóut, a másik közepes, a hàrmadik megosz tisztázóu rosta. Ezem mán osz csak a tiszta búza jöt le. Hát ijemförmám ment ez.

(S. Á.: Mi történt, ha véletlenül eső jött, amikor nyomtattak?)

Akkòr báj vót, mert akkòr osztán gyorsan össze kellett a gàrmadát toszítani, osz natyponyvávàl letakarni, meg, meg... szóval ijesmit kellett. Vóut rá eset, ha nem vóut ponyva, akkòr szàlmát hántak rá addig míg vagy èlment az esőü, vagy valami. De vóut ojan is, hogy bizòⁿ, ojan nagy esőü jött, hogy nem tutták hamarosan... — oszt még a kapu alatt is vitte a búzát kifele a víz! Ojan nagy esőü jött!... Mongyuk eggy oàⁿ rohamos esőü!

(J. S.): Még meg oszt eszt úgy monták, hogy medvéit foktunk, mikòr...

(F. G.): Igen! Úgy monták, medvéit foktunk. Ha osztám megázott a gàrmada, vagyis a búza. Ha tisztítás elöüt megázot, vaty tisztítás közbe, akkòr aszonta: medvéit foktunk, aszongya.

(J. S.): Utyhotyhát vóut rá eset, hogy egisz héit számra ot vóut, mèr nem lehet csinálni, mèr sár vóut. Így osztám bijò, ot kellett õürizni, hotyhát na, màj ha megszikkad, akkòr gyerünk! Csinálni. — Még meg Gábor asztat èlfelejtette, hotyhát mikòr... mikòr èl let nyomtatva, karéilt... csináltak: a szàlmát lekaréilták

¹²⁴ = szelelógép.

a szűrű körül, osztám favillával összenyomták, úgy vitték a kazálba. Karéillásnak hitták. Hátosztám, mondom, hogy így főtt le. — Még meg annak a szóuróurostának sípja is vóut kettőü!

(F. G.): Igen, akin a tokokat hánta lefele.

(J. S.): A tokokat, még asztat is kétféle választotta, mer a nagyon tokos az ezenn a sípon jött, a balon, a jobbik sípom meg jött a tiszta búza.

(F. G.): Meg osztám bele izz ganéilt ott a lú is, a szűrűre, hát aszt nem lehetett megakadályozni, nem tutta...

(J. S.): Hátoszt vóutag gyerekék, oszt azok összeszettik! Osztaⁿhát aszonták: mājđ úty kapòl naty kásáshúrkát! — Még akkor se kòlbásszál... ígértek a szülejik, hanem aszongya: māj kásáshúrkát nagyot kapòl. A gyerek meg asz hitte, hogy... csakugyan úgy is lett, de igyekezett oszt összeszedni mindent jóul. Osztaⁿhát ugyehogy... kedvèl dóugozott a gyerek! Nem unatkozott. Ijenek vóutak még abba az időübe! Mongyuk, ez... esz törtint esetleg ezerkilèⁿszáz... ödbe, vaty hadba, vaty tízbe. Tizenkettőübe éin emlékszek rá, hogy lúvål nyomtattunk! Oszta ojan esőük vóutak ám, hogy... börzasztóu esőük vóutak. Oszta Makraji Sámuèl bátyánkat nem tudom, ismèrte-í?

(F. G.): Ösmèrtem...

(J. S.): A Rigóu-zúgba lakott. Nahát, ot vállaltunk annak, mongyuk annak vóut öt köblözs búzája. Osztaⁿhát mink vállaltuk fèl nyomtatni. Utyhogy vég-eredménybe a hátújját nem tuttuk èllyomtatni, hanem kivittük a... a Nagy Antål, vaty Kis Antålnek a tanyájára — még akkor ot vóut a géip, nem csípèlt èl —, ocs csípèltük el a hátújját! Ijen időüjárások vóutak! Hátoszt, ugye hotyhát nem tutta az embèr esz megakadályozni, mer az időünek nem tudot parancsòlni, csak-úgy, mim most!

(F. G.): Elíg nyomorúságos hèjzet vóut az!

(J. S.): Nadeiszen, ojamförmám van... bírta, akki... Megosztáⁿ hozzá vóut a níp isz szokva. Vóutak jóu nagy, ijen darab disznóuhusok, oszt mekfőüsztik kanecetesenn, osztáⁿhát gyerünk! Birták a favillát az emberek! Meg reggelibe meg a magafőüszte pájinka járta! Így osztám fèl se vette a níp!

Tartalom

Előszó	5
Földrajzi nevek Gacsályból	7
A népi kendermunka Gacsályban	23
A <i>-fele</i> toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez	59
A Csúry-féle, szamosháti <i>ě</i> fonológiai értékeléséhez	79
<i>Tanítani</i> — <i>tanítani</i> (Az <i>-ít</i> képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről)	85
Elragadtak a lovak... ..	99
A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben	103
Rózsa Sándor „a tájszólás kátyújában”?	133
Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól	141
Egy s más az élő dűlőnévanyagról	159
A Csengeri járás földrajzi neveinek összegyűjtéséről	163
Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban	171
Új utak a földrajzinév-gyűjtésben	181
A tulajdonnevek jelentéstanához	191
A névutós helynevek kérdéséhez	199
Földrajzi neveink helyesírásához	215
Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése	229